

**Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum
Wyższa Szkoła Menedżerska w Legnicy
Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešove
Київський національний університет культури і мистецтв**

**Społeczeństwo i Edukacja
Międzynarodowe Studia Humanistyczne
Nr 2/2012**

ISSN 1898-0171

Warszawa 2012

Recenzenci:

Jan Balbus, Janusz Czerny, Anatolij G. Drabowski, Abdumialik I. Nysanbajew, Konstantin D. Jakimczuk
Stanisław Jedynak, Martin Jurašek, Borys G. Judin, Aneta Karageorgieva, Slávka Karkošková, Walery I.
Karsiekin, Stefan Konstańczak, Slavomír Laca, Renáta Madzinová, Mirosław Michalski, Helen Suzane, Alex
Tiapkin, Igor Zahara, Juraj Žiak

Redaktorzy tematyczni:

Jerzy Chorążuk, Dariusz Pater, Anna Wawrzonkiewicz-Słomska,
Edyta Łyszkowska, Remigiusz Rzyziński, Marek Żukowski

Rada Naukowa:

Henryk Bednarski – **przewodniczący**
Paweł Czarnecki - **wiceprzewodniczący**
Wojciech Słomski – **wiceprzewodniczący**
Bazyli Nazaruk – **sekretarz naukowy**
Jewgenij Babosov, Bronisław Burlikowski, Zbigniew Bereza, Józef Bryll, Pavol Dancak,
Kazimierz Doktor, Anatolij Drabowski, Rudolf Dupkała, Józef Frańś, Sergiej Gawrow,
Michał Gołoś, Vasili Gricenko, Tomas Jablonsky, Mariusz Jędrzejko, Zygmunt Kazimierski,
Jurij Kariagin, Natalia Kutuzowa, Ella Libanowa, Mariola Lemounier, Ramiro Delio Borges de Meneses,
Ireneusz Michałków, František Mihina, Andrzej Misiotek, Zdzisław Nowakowski, Walery Nowikow,
Henryk Piliś, Michajło Popławskij, Olena Pieretomova, Jan Puchalski, Jurij Reznik, Kiril Rozłogow,
Wanda Rusiecka, Janusz Soboń, Aleksandr Stiepanow, Stanislav Stolarik, Marek Storoška, Ireneusz Światała,
Maciej Tanaś, Walentyn Wandyszew, Anna Wawrzonkiewicz-Słomska, Nonna Zinowiewa

Kolegium Redakcyjne:

Zdzisław Sirojć – **przewodniczący kolegium redakcyjnego, redaktor naczelny,**
Remigiusz Rzyziński – **sekretarz redakcji,** Ivan Balaž, Jerzy Chorążuk, Adam Demecki,
Marcin Łączek, Dariusz Pater, Adam Polkowski, Marek Żukowski

Redaktorzy językowi:

Tamara Yakovuk – język rosyjski, tiyakovuk@yandex.ru
Ivan Balaž – język czeski i słowacki, balaz@ismpo.sk
Ramiro Delio Borges de Meneses - język, angielski, hiszpański i portugalski,
borges272@gmail.com
Marcin Szawiel – język polski, marcin.szawiel@wp.pl
Martin Laczek – język angielski, martin.laczek@yahoo.co.uk
Jurij Kariagin – język ukraiński, yuriy.karyagin@gmail.com

Redaktor statystyczny i techniczny, skład, łamanie, opracowanie graficzne:

Adam Polkowski, apolkowski@vp.pl

Druk:

Fabryka Druku Sp. z o.o., ul. Staniewicka 18; 03-310 Warszawa
tel/fax (22) 814-35-40; www.fabrykadruku.pl

Wydawca:

Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum,
Printed in Poland © Copyright by Autorzy poszczególnych tekstów

Wersja wydania papierowego
Spółceństwo i Edukacja – Międzynarodowe Studia Humanistyczne
jest wersją główną
www.studiahumanistyczne.pl

Spis treści

Ремигиуш Круль.....	11
Человек и общество <i>Man and society</i>	
Kiyokazu Nakatomi	19
Meditation and Intuition from the point of view of Chuang Tzu and Plato	
Rudolf Dupkala jr	27
Idea „občianskej spoločnosti“ a sociálno-politická problematika v tvorbe Jána Palárika <i>The concept of civil society and socio-political issues according to J. Palarik</i>	
Николай Н. Кожевников, Вера С. Данилова.....	39
Философские и научные аспекты постнеклассической онтологии <i>Philosophical and scientific aspects of postnonclassical ontology</i>	
Франтишек Михина	51
Джеймс. Привлекательность разумности и защита „common sense“ <i>James. The attractiveness of rationality and the protection of “common sense”</i>	
David Kwiatkowski	69
Personalizm praktyczny w ujęciu Wojciecha Ślomskiego <i>Practical personalism according to Wojciech Ślowski</i>	
Вера С. Данилова	85
Фундаментальные онтологические слои природы и соответствующая им система координат на основе предельных динамических равновесий <i>Fundamental ontological layers of the nature and the coordinate system on the basis of limit dynamical equilibrium</i>	
Remigiusz Rzyziński	91
Etyka gatunków dziennikarskich. Internet jako gatunek dziennikarski objęty etyką <i>Species of journalistic ethics. The Internet as a species covered by the ethics of journalism</i>	

Ramiro Délio Borges de Meneses.....	101
A teologia do estranho: pelo sentido e evolução <i>Alien theology: meaning and evolution</i>	
Andrzej Korczak.....	121
Principium sapienciae <i>Principium sapienciae (The beginning of wisdom)</i>	
Rudolf Novotny.....	141
Etika zodpovednosti a holistická medicína <i>Ethics of responsibility and holistic medicine</i>	
Magdalena Nowakowska.....	155
Aborygeni – wybrane zagadnienia kulturowo-społeczne <i>Aborigines - selected cultural and social issues</i>	
Vladimír Gecelovský.....	165
The status of Romanies in Czechoslovakia until 1989	
Jan Rajchel.....	175
Prawne zagadnienia aktów administracyjnych wydawanych przez Policję w ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego <i>The legal issues of administrative acts concerning the protection of road traffic safety and road traffic order issued by the police</i>	
С. В. Хамутовская.....	189
Социально-психологический подход к изучению электорального поведения населения: сущность и особенности <i>The socially-psychological approach to the studying of electoral behaviour of the population: essence and features</i>	
Wojciech Słomski.....	205
Wychowanie w rodzinie – podstawa wszelkiego wychowania człowieka <i>Family upbringing - the basis of all upbringing of a human being</i>	
Karina Żukowska-Nawrot.....	215
Skutki przemocy – zespół barona Münchhausena <i>Effects of violence – Munchhausen syndrome</i>	
Ewa Kuźma.....	219
Działalność charytatywna rodu Zamoyskich w latach 1906–1918 <i>Charitable activity of Zamoyski family during 1906-1918</i>	

Piotr Bocionek	233
Strefy Fermiego <i>Fermi zones</i>	
Mária Marinicová	241
Európske zoskupenie hospodárskych záujmov (niektoré aspekty právnej úpravy) <i>European Economic Interest Group (some aspects of legislation)</i>	
Ivan Baláž.....	255
Vybrané teórie a prax reklamných vplyvov <i>Selected theories and practice of advertising activities</i>	
Ю.В. Пидшморга	265
Реклама как явление современного социокультурного пространства <i>Advertising as a phenomenon of contemporary social and cultural space</i>	
Slavomír Dolinský	273
Ekonomický a právny význam daňových rajov <i>The economic and legal significance of tax havens</i>	
Łukasz Jarski.....	293
Kodeks pracy czy kodeks pracownika? <i>The employment code or the code for workers?</i>	
Marek Gramlewicz.....	301
Wolontariat i jego znaczenie w pracy socjalnej <i>Voluntary service and its meaning in social work</i>	
Р.А. Смирнова	313
Концепция устойчивого развития села: в поисках новой парадигмы <i>The concept of sustainable development of rural areas: in search of a new paradigm</i>	
Anna Fidelus.....	329
Tutoring method – an innovative way in rehabilitation work	
Lidia Pawelec	339
Nowe techniki rodzicielstwa w perspektywie godności rodziny i człowieczeństwa <i>New techniques of parenthood in view of family dignity and humanity</i>	

O.V. Вознюк.....	347
Особистісний аспект професійного становлення сучасного фахівця-педагога <i>The personality aspect of the professional becoming of a contemporary teacher</i>	
O.A. Дубасенюк.....	361
Становлення та діяльність Житомирської науково-педагогічної школи <i>The Setting-up and Activity of Zhytomyr Scientific and Pedagogical School</i>	
O.Є. Антонова.....	375
Теоретичні та практичні умови створення науково-педагогічного супроводу обдарованої особистості в Україні <i>The Ukrainian scientific school which is engaged in the problems of students' creativity and giftedness</i>	
Jaroslava Kmecová	389
A man in the process of planning and setting his targets	
Paweł Czarnecki	403
Teoria pracy socjalnej <i>The theory of social work</i>	
Barbora Novotná Březovská.....	429
Sféra soukromí a sféra zaměstnání – synergie či antagonismus? <i>Privacy sphere and employment sphere – synergy or antagonism?</i>	
Krzysztof Kawęcki	437
Idea międzymorza w myśli politycznej Obozu Narodowego I połowy XX wieku <i>The idea of the Isthmus in the political thought of the National Camp of the first half of the twentieth century</i>	
Radosław Kisiel.....	447
Uczestnictwo jako personalistyczna wartość <i>Participation as a personalistic value</i>	
Rafał Grupa	457
Zarządzanie logistyczne w ujęciu teoretycznym <i>A theoretical presentation of logistics management</i>	

A.C. Музиченко.....	465
Аналіз економічної ефективності рекреаційно-туристичної сфери регіонів України	
<i>The analysis of economic efficiency of the tourist sphere of the regions of Ukraine</i>	
О.М. Мельнік	473
Аналіз впливу факторів та чинників на економічне зростання в умовах трансформаційної економіки України	
<i>The analysis of factors of economic growth in the economy of Ukraine</i>	
П.Ю. Курмаев	483
Практические подходы к оцениванию эффективности социально-экономического развития на региональном уровне	
<i>Practical approaches to evaluation of the effectiveness of socio-economic development at the regional level</i>	
Наталя Побірченко	491
В.О. Сухомлинський та О.А. Захаренко: діалог через роки і відстані	
<i>V. Sukhomlynsky and O. Zakharenko: dialogue across time and space</i>	
Paweł Nowocień	509
Wspólna metoda oceny (CAF) jako narzędzie zarządzania jakością w jednostkach administracji publicznej	
<i>The Common Assessment Framework (CAF) method as a tool of quality management in the units of public administration</i>	
I.A. Войналович	523
Шляхи активізації освітніх чинників підвищення конкурентоспроможності робочої сили в Україні	
<i>Directions activation educational factors for the competitiveness of the labour force in Ukraine</i>	
Luboš Olejník.....	533
Filozofia Novoveku ako zdroj moderného chápania politiky (Kontext moci)	
<i>Modern Age philosophy as a source of modern understanding of policy (Context power)</i>	
Marcin Łączek.....	543
The effectiveness of creative pedagogy methods – creativity training (types and effectiveness of creativity trainings)	

Галина А. Краевская.....	551
Проблемы сохранения структурного потенциала сельского расселения Украины <i>Behavior of potential structural problems of the rural population of Ukraine</i>	
А. В. Забрудский.....	563
Проблема общественной динамики как незадействованного потенциала социальной ответственности субъектов экономики <i>The problem of social dynamics of a non-functional potential of the social responsibility of businesses</i>	
Marek Ilnicki.....	571
Transformacja kapitalizmu oligarchicznego w Rosji w kapitalizm państwowo-klanowy w latach 2000–2012 <i>The transformation of oligarchic capitalism in Russia in state-clan capitalism in the years 2000-2012</i>	
Rastislav Varga.....	593
Ideové východiská zelenej politiky <i>Ideological background of green policies</i>	
Ján Šlosiar.....	611
Čo z nás robí utrpenie? <i>The image of a man suffering</i>	
Irena K. Hejduk.....	631
Elżbiet Weiss i Anna Suchodolska, "Education in the enterprise to the challenges of globalizing economy", Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Studia i Monografie Nr 463, Opole 2011, 229 p.	
Tadeusz Waściński.....	635
Elżbieta Weiss, „Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe”, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, 255 s.	
Monika Joanna Wróbel.....	639
„Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy”, praca zbiorowa, red. Ulrich Schrade, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010, 112 s.	

Katarzyna Mizera	645
Elżbieta Weiss, „Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe”, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, 255 s.	
Małgorzata Konstańczak	649
Wojciech Słomski, „Szkola jako instytucja wychowawcza”, Wydawnictwo: Europejskie Kolegium Edukacji, Warszawa 2011, 190 s.	
Barbara Halina Kozłowska	657
„Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy”, red. Ulrich Schrade, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010, 112 s.	
Lidia Pawelec	661
Wojciech Słomski, „Szkola jako instytucja wychowawcza”, Europejskie Kolegium Edukacji w Warszawie, Warszawa 2011, 190 s.	
Anna Oniszk-Popławska	665
„Dydaktyka szkoły wyższej – wybrane problemy”, Ulrich Schrad (red.), Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010.	
Informacja dla autorów	681

Ремигиуш Круль

Человек и общество

Man and society

Keywords: *Ortega y Gasset, Man, society, love*

Ортега-и-Гассет, вслед за *Картезианскими медитациями* Эдмунда Гуссерля [Husserl, 1982], связывает определение человека с взаимным сосуществованием людей, или с обществом. Он пишет, что: «Человек не появляется в одиночестве (хотя это его окончательная истина), человек появляется в общественных отношениях как «Второй», общаясь с «Первым»; появляется в качестве того, кто отплачивает взаимностью» [Ortega y Gasset, 444]. Общество, которое определяет человека, является структурой, в которой вновь появляющийся человек видит уже живущего «Другого» человека. Этот «Другой» опережает «Я» во временном значении, а также в структурном значении. Существующее «Я» открывает бытие человеком посредством участия в объединении в качестве «Второго» по отношению к «Первому». Истина о «Я» не исходит от «Другого», так как она постигается в одиночестве. Это «Я» постигает истину о себе только тогда, когда дистанцируется от «Другого». В начальной фазе «Я» открыто для «Другого». Испанский философ пишет об этих отношениях: «появление кого-то «Второго» и «Другого» является

фактом, почти всегда остающимся где-то на фоне жизни, потому, что, когда нас в первый раз охватывает изумление по отношению к собственной жизни, мы уже находимся с другими, среди них, и уже успели привыкнуть к ним. Это ведёт нас к формулированию первого общественного закона: человек *a nativitate* открыт для иного, чем он, на другое существо, иначе говоря: *прежде чем каждый из нас осознает самого себя*, он уже обладает основным опытом, касающимся существования тех, которые не «я», тех «Вторых», и это значит, что Человек, являясь *a nativitate*, открытым для другого, не являющегося им, будет *альтруистом*, нравится это ему или нет. Следует, однако, это выражение, как и всё предложение в целом, понимать в общем смысле, ничего не добавляя, что в нём не сказано. Когда утверждается, что человек *a nativitate*, и, следовательно, всегда, открыт для «Другого», то есть способен на то, чтобы в своих действиях считаться с другим, присутствующим и отличным от себя, то следует учитывать, что в определении не говорится, открыт он позитивно или негативно» [Ortega y Gasset, 446]; [Morón, 1976].

Эугениуш Гурский в своей книге *Хосе Ортега-и-Гассет и кризис испанской идеологии* выделяет три этапа, в которых «Я» постигает самого себя. «Человеческий разум, совершая сложные интеллектуальные операции, выполняет переход от собственной жизни к жизни других. Вначале разум постигает собственную жизнь без особого отличия её от других. Ему кажется, что жизнь остальных людей имеет тот же смысл что и у него, так как он совершает проекцию собственного Я на других. Он верит, что всем людям свойственна одна, неразнообразная форма жизни, то есть, что все мыслят, желают, чувствуют как он. Постепенно человек замечает, что присутствие другой жизни видно ему только в виде симптомов, которые указывают на некоторые свойства, подобные его собственной жизни, но, что важно, также указывают на полностью отличные составляющие, чужие и непонятные. Другой появится тогда человеку как удивительное бытие, нетождественное

собственному Я. Человеческий индивид тогда констатирует, что жизнь может быть непонятной, спрятанной, другой, то есть чужой. Тогда открывается реальность «Другого», а тем ближайшим «Другим» будешь Ты. Именно в присутствии него усиливается осознание своего, исключительного Я. После осознания чужого с его тайнами, человек старается ассимилировать его, пробует создать такое я, которое было бы другим я – *альтер эго*, чем-то одновременно близким и далёким». После частичной ассимиляции имеющегося «Другого», собственное Я считает, что он не должен быть обязательно другим, что он может стать собственным Я. На таком убеждении основываются чувства дружбы и любви, которые являются формой ассимиляции я – другой. Это касается только «Других», с которыми человек совместно живёт, современников по отношению к собственному я, в отношении же к «Другим» из прошедших времён нельзя обманываться, что они перестанут быть «Другими»» [Górski, 1982: 69]. Постоянное замечание всё новых и новых отличий, в конце концов, приводит к противопоставлению «Я» и «Другого», как принципиально отличных миров. Поэтому финальным открытием «Я» будет одиночество, которое по Ортеге-и-Гассету содержит окончательную истину о человеке. Кроме того, человек всё-таки не может смириться с «одиночеством», поэтому он часто предпочитает разделить жизнь других людей, чем свою собственную. «Другой человек, как таковой, то есть не только его тело и жесты, но и его «я» и его жизнь являются для меня, как правило, реальностью в той же степени, что и моя жизнь. Это значит, что я проживаю наравне и одновременно свою жизнь в его первоначальной действительности, и жизнь, заключающуюся на проживании *как бы первоначальных* многих действительностей, которые являются ими только во вторую, третью и т.д. очередь. Более я вообще ничего не знаю о моей настоящей жизни, о том, чем она является в своём глубочайшем одиночестве и истине, но в воображении я переживаю предположения, живу среди

интерпретаций действительности, которые придумали и накопили моё окружение и традиция» [Ortega y Gasset, 1982: 435-436]. Бегство от одиночества и проживание экзистенций других людей по существу очень опасно. С одной стороны это грозит инфицированием реальности собственной жизни, а с другой стороны связано с опасностью, просто с риском, так как мы не знаем, как поведёт себя по отношению к нам этот другой человек. «Из глубины отчаянного одиночества, – пишет Ортега-и-Гассет, – каким необратимо является наша жизнь, мы выныриваем с не менее отчаянным желанием товарищества и общества. Каждый хотел бы быть другим, а также, чтобы другие были им. Вся наша жизнь состоит из рьяных попыток прекратить одиночество, которым мы являемся, и слиться в бытии с другими. Наиболее радикальной попыткой бегства от нашего одиночества будет прославленная любовь» [Ortega y Gasset, 1985: 55].

Таким образом, люди обладают внутренним желанием близости, которое делает так, что «Другой» человек становится для них всё ближе, и, наконец, становится «Ты», которое, однако, всё равно представляется иначе от собственного «я». Тогда проявляются границы собственного мира. Не смотря на попытки держаться на расстоянии от своего одиночества, оно, однако, всё равно приходит, приводя к потере монолитного мира, в котором прошло детство. Ортега принимает это следующим способом: другой человек, *ты*, по своей природе опасен и наше общественное отношение всегда в большей или меньшей степени коллизия и борьба, но в этих коллизиях и борьбе с многочисленными *ты* я постепенно открываю свои собственные границы и мой конкретный облик как человека, как я; моё я появляется мне постепенно в течение жизни как туманное уменьшение, сокращение чего-то огромного, рассеянного и без границ, кем я был до этого, кем я был ещё в детстве» [Ortega y Gasset, 1982: 523]; [Pizán, 1971]. Союз, который появляется между «Я» и «Ты» Ортега называет «Мы». Таким образом, речь здесь идёт о реальности, в которой другая личность не обычный человек, а кто-то

особенный, кто-то незаменимый и неповторимый. Ортега-и-Гассет добавляет: ««Ты», то есть единственный человеческий представитель, появляется в кругу, определённом отношением «мы». Ты и я, я и ты воздействуем друг на друга в частых взаимодействиях индивида с индивидом, оба взаимно единственные. Одной из вещей, созданной нами, являющейся наиболее типичной, взаимной и личной, будет речь. А то, о чём мы говорим будут он или они, то есть те, которые не являются нами и не находятся с нами в отношении «мы». Или полностью, или от случая к случаю, он или они являются теми, кто остаётся вне близости, определяющей наше к ним отношение» [Ortega y Gasset, 1982: 451-452]; [Quintela, Luis, 1976]. Похожее определение отношения между «я» и «ты» мы находим у Габриеля Марселя [Marcel, 1987], который в Метафизическом журнале рассматривает отношения «мы» между людьми как единственные неопредмеченные. Этот союз – призыв к «ты» для дополнения и одновременного выхода из себя, для того, чтобы отплатить тем же такому же призыву, который исходит нам от этого «ты». Этот взаимный призыв лиц, с выходом из себя, приводит к образованию такого характерного единства, как «мы».

Идя далее в изучении существующей связи между «я» и «ты», мы приходим в итоге к «любви». Любовь также основывается на «мы», приводя к наиболее точной форме того, что может объединять людей между собой. «Наиболее радикальной попыткой бегства от нашего одиночества будет прославленная любовь. Мы любим другого человека в той степени, в которой, независимо от того, кто мы, хотим быть им, считаться с его существованием, и, в результате, ощущать его бытие как неразрывное с нами, как единое с нашим бытием, и, если бы у нас забрали это бытие, то нам казалось бы, что нас лишили половины нашего бытия, именно той половины, которую мы считаем самой важной» [Ortega y Gasset, 1989: 55].

Ортега-и-Гассет выделяет разные виды любви: любовь между мужчиной и женщиной, материнскую любовь, любовь верующего

человека к Богу, и другие. Однако он отмечает, что существуют три элемента, общие для всех её видов. Это центробежность, стремление к объекту, а также непрерывный и плавный характер. Таким образом, любовь это что-то, что исходит от человека, открывается изнутри его. Из внутреннего океана любви она течёт в определённом направлении, так как направлена к конкретному лицу. Любовь это не что-то мимолётное, так как она поддерживается и основывается на конкретном человеке и его личности. Испанский философ хорошо понимает финал любви, как конец конкретного человека, что не должно означать его смерть. Любовь бессмертна, и это выражается в том, что существует она даже тогда, когда её физический объект умер. Ортега-и-Гассет подводит итог: «Любовь это вечное оживление, творение и целенаправленное сохранение того, что любимо» [Ortega y Gasset, 1989: 18]. Любовь это не иллюзия или же обожествление не существующего идеала; она не сексуальное желание, и не инструмент естественного отбора. Любовь это всегда выбор. Она является глубинным выражением человеческой правдивости и искренности, так как решение, связанное с выбором открывает тем самым внутреннюю суть человека, одновременно раскрывая внутренний идеал: «Тип человеческого создания, которое мы возносим над другими, открывает контуры нашего сердца. Любовь – это волна, которая приходит из глубинных секретов нашего бытия, и она выносит на поверхность жизни раковины и водоросли из внутренней бездны» [Ortega y Gasset, 1989: 77]; [Raley, 1971]; [Ramirez, 1959]. В приведенной метафоре и в психологическом описании любви у Ортеги-и-Гассета в определённой степени слышен «Гимн о любви», написанный святым Павлом в Письме Коринфянам (1 Кор 13,1–13). Оба эти образа представляют некий очень возвышенный идеал, который далёк от повседневной жизни. Любовь не идиллия, она часто требует жертв и посвящения.

Summary

The metaphorical table and a psychological description of love in Ortega y Gasset can be heard to some degree in the "Hymn about love" written by apostle Paul in the Letter to the Corinthians (1 Cor.13,1-13). Both these images are about a very lofty idea which is far away from everyday life. Love is not idyllic, and it often requires sacrifice and devotion.

- [1] Bergler, R. 1976. *Vorurteil – Erkennen, Verstehen, Korrigieren*, Köln.
- [2] Brand, G. 1971. *Die Lebeswelt. Eine Philosophie des konkreten Apriori*, Berlin.
- [3] Górski, E. 1982. *José Ortega y Gasset i kryzys ideologii hiszpańskiej*.
- [4] Husserl, E. 1982. *Medytacje kartezjańskie*, tłum. A. Wajs, Warszawa.
- [5] Marcel, G. 1987. *Dziennik metafizyczny*, tłum. S. Cichowicz, A. Wende, Warszawa.
- [6] Morón, A. 1968. *El sistema de Ortega y Gasset*, Madrid
- [7] Ortega y Gasset, J. 1970. *O krytyce artystycznej – tyt. oryg. Sobre la critica del arte, La dehumanización del arte y otros ensayos esteticos*, Revista de Occidente, Madrid.
- [8] Ortega y Gasset, J. 1989. *Szkice o miłości*, tłum. K. Komyszewa, Warszawa
- [9] Ortega y Gasset, J. 1982. *Człowiek i ludzie*, in: *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*.
- [10] Ortega y Gasset, J. 1993. *Wokół Galileusza*.
- [11] Pizán, M. 1973. *Los hegelianos en Espada y otras criticas*.
- [12] Quintela, F. Luis, J. 1976. *Hacia un orteguismo de izquierda*, Madrid.
- [13] Raley, H. O. 1971. *José Ortega y Gasset: Philosopher of European Unity*, The University of Alabama Press.
- [14] Ramirez, S. 1959. *La zona de seguridad*, Salamanca.

Kiyokazu Nakatomi

***Meditation and Intuition from the point of view of
Chuang Tzu and Plato***

Keywords: *Chuang Tzu, Plato, philosophy, meditation, intuition*

In my paper 'Cosmology of Plato' [*Celestia*, 2011, University of Athens, scheduled], I mentioned that Plato stood at the junction between Asian and European philosophies. Still more, Plato insisted on the movement of soul in the cosmos. Well the true other meaning of soul 'ψυχή is life. From the viewpoint of Chinese philosophy, the movement of the soul is the flow of life in the universe. In ancient China, life is the origin and movement of the universe. Lao Tzu and Chuang Tzu named it the Way, The Great and One. As it was so great that man cannot express it by words, it was called Nothingness. Plato intuited Nothingness. And his master Socrates intuited nothingness as a lack of knowledge (Docta Ignorantia). As he inquired the truth of life, he thought deeply and meditated, intuited. His meditation is common with Zabū (the Japanese meditation practice of *Zazen Zen* on a flat cushion named *Zabuton*) by Chuang Tzu. Therefore, Socrates attitude for life is nearly that of Chuang Tzu. In here, I want to treat of the Zabū of Chuang Tzu and the meditation of Socrates and Plato. Then I will argue with the Idea that is transcendental-being in Greece.

Zabu of Chuang Tzu

The next dialogue was very famous about Zabu between Confucius and his first disciple Yen Hui (Ganen, Japanese pronunciation):

Yen Hui said, 'I am making progress.'

Confucius replied, 'What do you mean?'

'I have ceased to think of benevolence and righteousness,' replied Yen Hui.

'Very well; but that is not enough.'

Another day, Yen Hui again saw Confucius, and said, 'I am making progress.'

Confucius replied, 'What do you mean?'

'I have lost all thought of ceremonies and music' said Yen Hui,

'Very well, but that is not enough.'

A third day, Hui again met Confucius and said, 'I am making progress.'

'What do you mean?'

'I sit and forget everything.' Replied Yen Hui.

Confucius changed countenance, and said, 'What do you mean by saying that you sit and forget everything?'

Yen Hui replied, 'My connexion with the body and its parts is dissolved; my perceptive organs are discarded. Thus leaving my material form, and bidding farewell to my knowledge, I am become one with the Great Per-vader (*Tao-te ching* or the *Mother of all Things*). This I call sitting and forgetting all things.'

Confucius said, 'One, you are free from all likings; so transformed, you are become impermanent. You have, indeed, become superior to me! I must ask leave to follow in your steps [Chuang-tzu, 1994: 215].

In this part, Confucius and his disciple Yen Hui appeared. It is believed that through this appearance, Chuang Tzu developed his theory. As a matter of fact, the theory of Confucius is contrary to that of Chuang Tzu. Confucius preached benevolence, rites and righteousness. This theory is the essence of Confucius. Still more, Confucius loved music. On the contrary,

though Chuang Tzu learned the theory of Confucius, he criticized it. For Chuang Tzu the theory of benevolence, rites and righteousness by Confucius was the artificial and technical knowledge that is against nature. According to Chuang Tzu, as Confucius did not have the virtue of benevolence and righteousness, he preached them with sweet exaggeration. One needs to understand such background. Therefore, the appearance of Confucius and his disciple is quite ironic. The most excellent disciple is Yen Hui. He forgets benevolence, righteousness and rites. Furthermore he forgets music. Confucius asked his disciple what is Zabū (Zabō, to sit and think)? The meaning of Zabū is to unite with nature forgetting his body, hands, legs and all other things and various affairs. It is a uniting and transcendental experience with the universe and like the spiritual awakening and enlightenment (Satori) of Buddhism. Confucius scrapped his theory and followed his disciple. This is quite comic. There are some scenes like that. Chuang Tzu preached Zabū through the critic of Confucius. The important thing is not words but uniting experience with the universe, nature. The man that experienced Zabū is called True man. That is as follows:

About the way to live

'What is meant by 'the True Man?' The True men of old did not reject (the views of) the few; they did not seek to accomplish (their ends) like heroes (before others); they did not lay plans to attain those ends. Being such, though they might make mistakes, they had no occasion for repentance; though they might succeed, they had no self-complacency. Being such, they could ascend the loftiest heights without fear; they could pass through water without being made wet by it; they could go into fire without being burnt; so it was that by their knowledge they ascended to and reached the Tào.

The True men of old did not dream when they slept, had no anxiety when they awoke, and did not care that their food should be pleasant. Their breathing came deep and silently. The breathing of the true man

comes (even) from his heels, while men generally breathe (only) from their throat...' [Chuang-tzu, 1994: 175-176].

About the viewpoint of life and death

'The True men of old knew nothing of the love of life or of the hatred of death. Entrance into life occasioned them no joy; the exit from it awakened no resistance. Composedly they went and came...' [Chuang-tzu, 1994: 177].

A state of perfect self-effacement

'Being such, their minds were free from all thought; their demeanour was still and unmoved; their foreheads beamed simplicity. Whatever coldness came from them was like that of autumn; whatever warmth came from them was like that of spring. Their joy and anger assimilated to what we see in the four seasons. They did in regard to all things what was suitable, and no one could know how far their action would go...' [Chuang-tzu, 1994: 178].

In these sentences, there are some conditions or states about Zabu and the True man. The state is like that of the Satori (Spiritual Awakening and Enlightenment) in Buddhism. In effect, the thought of Zabu influenced Zazen in China. To forget oneself is to concentrate on thinking. It means the transcendence of life and death. This state is like that of the condition of Socrates. Plato described the situation through the dialogue by Alcibiades in *Symposium* [The Loeb Classical Library, 1961] (220CD).

Zabu of Socrates

Socrates practiced Zabu standing

'So much for that: ' but next, the valiant deed our strong-souled hero dared ' on service there one day, is well worth hearing. Immersed in some problem at dawn, he stood in the same spot considering; and when he found it a tough one, he would not give it up but stood there trying. The time drew on to midday, and the men began to notice him, and said to one another in wonder: ' Socrates has been standing there in a study ever since

dawn!' The end of it was that in the evening some of the Ionians after they had supped - this time it was summer - brought out their mattresses and rugs and took their sleep in the cool; thus they waited to see if he would go on standing all night too. He stood till dawn came and the sun rose; then walked away, after offering a prayer to the Sun'(220CD).

Socrates began thinking, it continued from morning, night to dawn. He thought while standing. It was extraordinary. He never slept, ate and paused. He forgot all other things and researched the truth of life. It is transcendental experience. As he was aware of his ignorance (nothingness), his thought continued to infinity, eternity, Transcendental-being (idea of the Good) and love. I called this the principle of nothingness and love [Nakatomi, 2002: 380-381], [Nakatomi, 2005]. As he inquired infinity and eternity, he never stopped to think and stand. He continued to meditation and intuition. In this case, I can say that Chuang Tzu, Socrates and Plato experienced *Zabu*. This is the same and uniting experience between Chinese and Greek philosophies. They stood same base. The attitude for life and death is typical. Socrates saved Alcibiades and though their army was rout, Socrates walked from the last position standing proudly.

'Then, if you care to hear of him in battle – for there also he must have his due – on the day of the fight in which I gained my prize for valour from our commanders, it was he, out of the whole army, who saved my life: I was wounded, and he would not forsake me, but helped me to save both my armour and myself. I happened to be there on horseback, while he marched under arms. The troops were in utter discover, and he was retreating along with Laches, when I chanced to come up with them and, as soon as I saw them, passed them the word to have no fear, saying I would not abandon them. Here, indeed, I had an even finer view of Socrates than at.

Potidaea – for personally I had less reason for alarm, as I was mounted; and I noticed, first, how far he outdid Laches in collectedness, and next I felt – to use a phrase of yours, Aristophanes-how there he stepped, as his wont is in our streets, 'strutting like a proud marsh-goose, with ever a side-

long glance,' turning a calm sidelong look on friend and foe alike, and convincing anyone even from afar that whoever cares to touch this person will find he can put up a stout enough defence. The result was that both he and his comrade got away unscathed: for, as a rule, people will not lay a finger on those who show this disposition in war; it is men flying in headlong rout that they pursue (220E~221BC).

Socrates was a foot soldier who wore in full heavy armor. Alcibiades was a mounted soldier. Alcibiades was in a better condition. But Socrates saved Alcibiades and his weapons. A weapon is the symbol of a soldier. In Japan, if a Samurai lost his sword, it meant that he lost his soul and honor. Probably the situation is the same in Greece. Socrates helped his friend and saved his weapons. Still more, he kept the final position that is the most dangerous. Ordinary, man wants to run away in a hurry. But it is a proof that he is a weak man. An enemy attacks such weak man. Socrates strutted like a proud marsh-goose. Socrates did not fear death, he transcended hotness and coldness. In winter he walked on the ice without his shoes. Really, he transcended severe reality. The attitude is like that of the true man of Chuang Tzu. The true man accepts all difficulties and his reality in nature. Well, what did Socrates intuit? Of course, it is the idea of Good or Beauty as transcendental-being.

Intuition of Idea

Socrates intuited nothingness as indefinite. Nothingness continues to infinity, eternity, transcendental-being. Idea of Good is transcendental-being as infinite-being. The idea of Good is so great, beautiful and infinite that man cannot understand it at a stretch. It needs negative word 'no', nothingness as finite. The next sentence is a very famous expression of Idea of beauty.

'When a man has been thus far tutored in the lore of love, passing from view to view of beautiful things, in the right and regular ascent, suddenly he will have revealed to him, as he draws to the close of his dealings in love, a wondrous vision, beautiful in its nature; and this, Socrates, is the

final object of all those previous toils. First of all, it is ever-existent and neither comes to be nor perishes, neither waxes nor wanes; next, it is not beautiful in part and in part ugly, nor is it such at such a time and other at another, nor in one respect beautiful and in another ugly, nor so affected by position as to seem beautiful to some and ugly to others. Nor again will our initiate find the beautiful presented to him in the guise of a face or hands or any other portion of the body, nor as a particular description or piece of knowledge, nor as existing somewhere in another substance, such as an animal or the earth or sky or any other thing; but existing ever in singularity of form independent by itself, while all the multitude of beautiful things partake of it in such wise that, though all of them are coming to be and perishing, it grows neither greater nor less, and is affected by nothing (210E~211B).

In this part, there is an expression about the essence of idea of beauty. In that time, it is very impressive that the negative words as not, nor and neither are used many times. (It) neither comes to be nor perishes, neither waxes nor wanes. Next, it is not beautiful in part and in part ugly, nor is it such at such a time and other at another, nor in one respect beautiful and in another ugly, nor so affected by position as to seem beautiful to some and ugly to others. It seems like that it deny primitive definition of idea by words. This is like the utility of nothingness by Buddhism. Buddha reached spiritual awakening and enlightenment (Satori) by Zen. At that time, he was attempted by the Devil, e.g. young women. He denied all attempts by the word, not, nothingness. The ultimate state of nothingness reached Satori, and then he intuited Dharma, Truth of the Universe. In other word, he faced transcendental-being, infinite-being. This explanation is adequate to intuition of idea. As man cannot express the essence of idea at a stretch, man can express the essence of idea through the parts or definitions by utility of not, nothingness. As the transcendental-being is beyond words, we can say nothingness. The essence of idea is same as nothingness. (If man says the existence of Idea from the viewpoint of physics, man cannot confirm it by an experiment of Physics. If man says that it is, it exists. If

man says that it is not, it does not exist. But man cannot say whether something exists or does not exist. As this logic transcends nothingness and existence, I call it the logic of “transcendental nothingness”. By this logic, I could succeed to establish the next essay ‘On the synthesis of the theory of relativity and quantum theory’ (in: *Człowiek w kulturze*, University of Finance and Management in Warsaw, Poland 2007).

Therefore it needs definitions and negative word by not. The succession of negations continues to infinity, infinite-being. This is my principle of nothingness and love. Plato intuited transcendental-being, infinite-being. Then he expressed it by negative words, not, nothingness. Therefore, he used the negative word, not many times persistently. Nothingness functioned as the negative word in the movement of thoughts by Socrates, Plato, Buddha and Chuang Tzu. Meditation and Intuition are the origin of Asian and European philosophies and the important experiences that unite the transcendental-being with humans in the present days, still now.

- [1] *Celestia*. 2011. University of Athens, scheduled
- [2] Chuang-tzu. 1994. *The great master 6th, Soji*, Iwanami Library 1volm 1994 p. 215, ref. *Chuang-tzu and Lieh-tzu or The Classic of Perfect Emptiness*.
- [3] Nakatomi, K. 2002. *Philosophy of Nothingness and Love*, Hokuju Company Tokyo.
- [4] Nakatomi, K. 2005. ‘A philosophical synthesis of Christianity, Buddhism and Islam’ *Parerga* No2 University of Finance and Management in Warsaw, Poland.
- [5] The Loeb Classical Library, *PLATO* with English translation the rev. R.G. Bury LITT. D. William Heinemann LTD, Harvard University Press 1961.

Rudolf Dupkala jr

***Idea „občianskej spoločnosti“ a sociálno-politická
problematika v tvorbe Jána Palárika***

***The concept of civil society and socio-political
issues according to J. Palarik***

Keywords: *citizens, civil society, democracy, politics, state, idea of civil society, law*

Sociálno-politická problematika bola na Slovensku v 19. storočí rozvíjaná predovšetkým v rámci filozofického myslenia predstaviteľov štúrovskej a postštúrovskej generácie, ku ktorej sa zaraďuje aj Ján Palárik. V predkladanom príspevku načrtujeme základné kontúry jeho sociálno-politického myslenia a poukážeme aj na jeho reflexie idey *občianskej spoločnosti*, ktorú „prehodnocoval“ nielen v novej etape národno-emancipačného zápasu Slovákov, ale tiež v kritickej nádväznosti na pôvodnú, t.j. Kollárovu koncepciu *slovanskej vyájomnosti*.

Ján Palárik (1822-1870) bol stúpencom národného programu Slovákov, ktorý je známy pod názvom „Nová škola“. Prívrženci tohto programu a hnutia reflektovali národné a politické záujmy Slovákov v zmenených podmienkach porevolučného Rakúsko - Uhorska.

V tvorbe J. Palárika sa odrážali najmä sociálno - politické udalosti Rakúsko - Uhorska v päťdesiatych až sedemdesiatych rokoch 19. storočia. Palárik na tieto udalosti reaguje jednak vo svojich divadelných hrách, napr.

Inkognito, *Dimitrij Samozvanec* atď, a jednak na stránkach almanachu „Concordia“ časopisu „Cyrill a Method“ a podobne. Najkoncentrovanejším spôsobom však túto problematiku analyzoval a interpretoval v politicko-literárnej úvahe s názvom „O vzájemnosti slovanskej“, ktorá začala vychádzať začiatkom roku 1862 v časopise „Sokol“.

Ideovo-politickým východiskom Palárikovej úvahy o *vzájemnosti slovanskej* boli najmä tradície európskeho osvietenského demokratizmu, liberalizmu a humanizmu. Okrem toho sa Palárik inšpiroval tiež filozoficko-politickým myslením T. Hobbesa a A. Smitha [porovnaj *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I.*, 1987: 427].

K problematike ideových zdrojov Palárikovho sociálno-politického myslenia sa vyjadrila aj M. Gbúrová, keď v podnetnej štúdií s názvom *Palárikov kresťansko-liberálny koncept riešenia slovanskej otázky* napísala: "pod vplyvom názorovej diferenciacie v radoch katolíckeho duchovenstva, ktoré sa prejavilo už na jar roku 1848, začal sa (Palárik - pozn. autor) podrobnejšie zaoberať osvieteneckými myšlienkami a liberálno-reformnými ideami, ktoré presadzovalo liberálnejšie zmýšľajúce kňazstvo a šírilo ho po celej habsburskej monarchii. Nie je náhodné, že práve v tom čase študuje Hobbesovu teóriu spoločenskej zmluvy, ekonomické dielo A. Smitha a osobitne liberálny koncept vzťahu medzi slobodou a zákonom, ktorý rozpracoval francúzsky politický filozof Ch. Montesquieu. Najznámejšie dielo tohto filozofa *O duchu zákonov* Palárik najčastejšie spomína vo svojich politických príspevkoch a z neho cituje tie pasáže, ktoré súviseli s právnymi otázkami občianskej a politickej slobody občanov" [Gbúrová, 2002: 67-68].

Skutočnosť, že Palárik koncipuje a publikuje svoj projekt „slovanskej vzájomnosti“, práve na začiatku šesťdesiatych rokov 19. storočia, nebola akiste náhodná.

Po páde Bachovho absolutizmu (23. augusta 1859) sa politický život v Rakúsku začal mierne liberalizovať. Hľadálo sa riešenie problémov, ktoré boli za policajného režimu neriešené. Októbrový dekrét z roku 1860 a februárová ústava z roku 1861 predstavujú dve významné obdobia na ceste

k dialógu medzi Viedňou a Budapešťou. Maďari žiadali uplatnenie zákonov z roku 1848, ktoré mali rakúsko - maďarské vzťahy usporiadať na tzv. dualistickom princípe. M. Gbúrová v tejto súvislosti konštatuje, že Palárik "dualistické usporiadanie habsburskej ríše považoval za ešte horší variant štátoprávnej koncepcie ako monarchistický režim. Vychádzal pritom z osvieteneckej argumentácie o *zvláštnom (prirodzenom, reálnom, užitočnom)* účele štátnopolitického celku. Podľa neho cieľom habsburskej monarchie bolo presadenie... germanizácie smerom na Východ a Uhorským zvláštnym účelom zase bolo *mohutne sa ženúcemu prúdu germanizačnému na Východ... prietrž učiť*. Z toho uzatváral, že rakúsko-maďarským vyrovnaním sa nielenže nezohľadnil etnický princíp federalistického rozdelenia monarchie, ale že namiesto dualizmu vznikli dva centralizmy so svojimi dvoma zvláštnymi účelmi: nemeckým a maďarským" [Gbúrová, 2002: 69].

Slováci, ktorí sa zišli 6. júna 1861 v Turčianskom Svätom Martine, predniesli vo forme *Memoranda* svoje kultúrne a politické požiadavky. Palárik zaujal popredné miesto v národnom živote. Bol medzi hlavnými autormi *Memoranda*, ktoré nakoniec prinieslo len málo ovocia. Okrem iného odhalilo vážne rozpory v názoroch na vypracovanie akčného politického programu na Slovensku.

Práve v týchto vážnych okolnostiach sa neodkladne vnucovala úvaha o spolupráci slovanských národov v Rakúsku. Palárik zblízka pozoroval, čo sa deje v Budapešti a uvedomoval si, že prišla hodina „redefinovať“ aj otázku slovanskej vzájomnosti, ktorú vo svojej pôvodnej podobe formuloval už Ján Kollár.

Nebola to ľahká úloha, lebo akékoľvek spochybnenie platnosti téz o slovanskej vzájomnosti Jána Kollára, narážalo na odpor zo strany tzv. *národného konzervativizmu* a preto si to vyžadovalo silnú dávku osobnej odvahy. Rovnako nepopulárnym a nebezpečným bolo aj spochybňovanie vtedy prevládajúcej rusofilskej línie, (kritika politických a spoločenských pomerov v cárskom Rusku), alebo vystupovanie na obranu „rebelov“ Poliakov. Všetko to vytváralo priestor na vyvolávanie nepriateľstva z pozície oficiálneho vedenia vtedajšej slovenskej „národnej strany“.

Palárikova úvaha obsahuje niekoľko historických údajov, ktoré umožňujú čitateľovi, aby si urobil názor o minulosti slovanských národov. Minulosť bez prikrášľovania bola poznačená deleniami, nezhodami, bratovražednými vojnami, ktorých dôsledkom bolo zotročenie väčšiny Slovanov ich susedmi, Maďarmi, Nemcami a Turkami. Zisťujúc túto smutnú situáciu rozdelených a utláčaných slovanských národov Palárik prichádza k záveru o nevyhnutnosti spolupráce.

Najskôr Palárik krátko načrtáva pôvod vedomia slovanskej vzájomnosti a veľkou mierou si pomáha 7. paragrafom z rozpravy Jána Kollára nazvanej *O literárnej vzájomnosti*. V tejto súvislosti zdôrazňuje, že práve Slovensko dalo *slovanskému svetu* prvých a najvýznamnejších iniciátorov slovanskej vzájomnosti, ktorými boli Kollár, Šafárik, Hollý, Štúr, Hodža, Hatalla a ďalší. Dokladajú to aj tieto jeho slová: „My Slováci v Uhrách sme posiaľ nič nemali v národnej literatúre a najviac sme vystavení boli odnárodňovaniu; preto sme aj boli prví, ktorí sme ramená k objatiu všetkých ostatných Slovanov vystreli. Naše nárečie stojí v gramatickom a geografickom ohľade v stredisku všetkých slovanských nárečí“ [Palárik, 1956: 178].

Toto veľké hnutie malo – podľa Palárika – svoju predprípravu v jazykovedných prácach Dobrovského a Kopitara, ktoré ďalej rozpracovali práve vyššie uvedení slovenskí národní buditeľia a slavisti. Robili tak v básnickom, vedeckom a filozofickom smere, čo našlo pokračovateľov u Rusov, Čechov, Chorvátov, Srbov a Slovincov.

Palárikova práca sa – napriek tomu – začína kritikou Kollárovej koncepcie slovanskej vzájomnosti. Je známe, že Kollár ohraničuje slovanskú vzájomnosť na literatúru s vylúčením politického hľadiska. Navyše obmedzuje čisto literárnu vzájomnosť len na štyri hlavné jazyky: ruština, ilýrčina, poľština a českoslovenčina. Pokladá ich za mohutné veľrieky, ktoré umožňujú porozumieť kultúrnemu bohatstvu všetkých slovanských kmeňov. Podľa Palárikovej mienky obidve Kollárove obmedzenia spôsobili veľký počet nedorozumení a sporov medzi slovanskými národmi. Palárik, panslavista telom i dušou, preniknutý Kollárovou myšlienkou, zistil u neho určitý rozpor medzi slovanskou myšlienkou vyjadrenou v básnickej *Slávy*

dcera a myšlienkou, ktorú rozvádza v rozprave. Palárik ako na ospravedlnenie svojmu veľkému učiteľovi panslavizmu hovorí toto: „Možno, že Kollár ešte netrúfal si otvorene vysloviť, čo v srdci cítil, a za dobré uznal obmedziť vzájomnosť slovanskú iba na literatúru rozličných kmeňov slovanských“ [Palárik, 1956: 181-182].

Palárik tvrdí, že obmedzovať slovanskú vzájomnosť len na nákup a čítanie slovanských kníh nezodpovedá objektívnej pravde, ako ju pred celý svet predstavil prvý Slovanský zjazd, ktorý sa konal v roku 1848 v Prahe. Diskusie na tomto zjazde a vyhlásenia, ktoré zjazd adresoval rakúskemu cisárovi, svetovému zhromaždeniu a európskym národom to jasne dokazujú. Politický aspekt medzislovanských vzťahov sa tiež prejavil v čase maďarského povstania v roku 1848-1849, keď chorvátsky bán Jelačić a srbské knieža Michal Obrenovič šli brániť slovanských bratov, ktorí boli v nebezpečí. Palárik považuje obmedzenie slovanskej vzájomnosti len na oblasť literárnu za akúsi neužitočnú mystifikáciu, ktorá v takomto chápaní iba škodí slovanskej veci. Takto ponímaná slovanská vzájomnosť je – podľa neho – neužitočná a zbytočná.

Slovanská vzájomnosť sleduje tiež ďalšie, resp. širšie ciele a nevidiac jasne, v čom presne spočíva jej podstata môže vyvolať dojem, že za priznávanou literárnou činnosťou sa skrývajú podozrivé machinácie ohrozujúce slobodu a civilizáciu. Pre takýto dojem niektorí ľudia pripúšťajú, že sa za nevinnou slovanskou vzájomnosťou dvíha hrozný príznak politického panslavizmu, ktorý strachom naplňa celú Európu. Palárik preto uvádza vlastnú definíciu slovanskej vzájomnosti. „Vzájomnosť slovanská je spoločné (vzájomné) podielubranie všetkých kmeňov slovanských v ich opravdivých národných záujmoch a snahách. Záleží ona vo vzájomnom podporovaní všetkého toho, čo k národnému vývinu a vôbec k hmotnému a duchovnému blahu každého jednotlivého kmeňa dopomáha. Ako teda opravdivá láska neobmedzuje sa na predmety a spôsoby, tak ani vzájomnosť slovanská, ktorej matkou je vzájomná láska Slovanov, nemôže obmedzená byť iba na nárečia, knihy a literatúru, ale hľadá ona všetkými možnými a mravne dobrými spôsobmi národný vývin a blahobyt slovan-

ských kmeňov a tým celého Slovanstva napomáhať. Vzájomnosť slovanská v tomto širšom zmysle vzatá, nevytvára teda politiku, nakoľko táto medze mravnosti a prirodzeného práva neprekračujúc, k napomáhaniu národného blaha všetkých slovanských kmeňov smeruje. Je ona práve tak tichá a nevinná ovečka, ako tá Kollárova, bo milovať sa vzájomne, vzájomne si všetko dobré priať, vzájomne si pomáhať ako jednotlivcom, tak ani rodinám, národom zakázaná byť nemôže. Vzájomnosť slovanská v pokoji necháva cudzie národy a vlády, neruší právo druhých, nežiada, čo cudzieho je, ale len to chce, aby aj právo slovanských národov druhými, menovite panujúcimi vládami šetrne a národný Slovanov vývin a blahobyť v štátoch v ktorých bývajú, zabezpečený bol“ [Palárik, 1956: 184-185].

M. Gbúrová túto problematiku zhodnotila slovami: "Palárik pri koncipovaní svojej predstavy slovanskej vzájomnosti chcel jednak naviazať na pozitívne myšlienky hlavných hlásateľov idey slovanstva na Slovensku - J. Kollára, P. J. Šafárika a L. Štúra - a súčasne ju reformovať tak aby jednak stratila negatívnu nálepku *pan slovanskej ruskej monarchie* a súčasne získala rozmer reálnej medzislovanskej spolupráce. Palárik založil svoj panslavizmus na kresťanských hodnotách, na liberálnych občianskych, na rovnosti slovanských národov a ich slobodnej spolupráci v rámci uhorského konštitucionalizmu i mimo neho... Palárik si teda... nepredstavoval zjednotenie Slovanov v jednom štáte s absolutistickým vládny systémom. Naopak, želal si spolunažívanie v rovnosti pred zákonom slovanských a neslovanských národov v rámci mnohonárodných štátnych útvarov" [Gbúrová, 2002: 78-79].

Ján Palárik sa svojimi politickými názormi hlásil k myšlienkam liberalizmu. T. Pichler liberalizmus Palárika chápal ako „politické presvedčenie, že národné ciele sa najúčinnejšie dosiahnu uplatňovaním a využívaním občianskych práv a slobôd a nie vsádzaním na okamžité zabezpečenie inštitucionálneho rámca národného bytia etablovaným inštitucionálnym aktérom: najčastejšie panovníkom“ [Pichler, 1998: 78].

Takto sa dostávame k podstate nami sledovanej problematiky, ktorou je vzťah "národného" a "občianskeho" v tvorbe J. Palárika, pričom sa opäť

odvolávame na M. Gbúrovú, ktorá túto problematiku reflektuje cez "východiskové protirečenie medzi ústavne projektovanou občianskou a politickou slobodou obyvateľov *uhorskej krajiny* a jazykovým diktátom (maďarčina sa stala výlučne úradným jazykom celého Uhorska), ktoré bolo výsledkom rokovaní uhorského snemu v rokoch 1847/48 v Prešporku. Práve na tomto type protirečenia načrtnol problém vzťahu medzi národným a občianskym princípom. Tu treba poznamenať, že Palárik mal všetky predpoklady rozvinúť túto tému. Žiaľ, zanechal len jej náčrt, no aj ten svedčí o jeho demokratickom zmýšľaní a o relatívne pokrokovom poňatí občianskej a národnej identity. Národnému princípu Palárik nevyčleňoval osobitné postavenie, ale vnímal ho ako súčasť občianskej a politickej slobody určitej etno-sociálnej komunity... Občiansky princíp chápal teda ako široké pole rozličných identít, vrátane národnej identity, ktorú ponímal primárne ako otázku jazyka" [Gbúrová, 2002: 73].

S touto interpretačnou pozíciou M. Gbúrovej sa plne stotožňujeme a súhlasíme s ňou aj v názore, že Palárikove postoje v tomto smere boli ovplyvnené myšlienkami Montesquieua, ktorý - podľa Palárika - tvrdí, že: „v každom štáte majú byť zákony v najdokonalejšom súhlase s prirodzenosťou, čiže povahou a základom vlády, nakoľko totiž tá je buďto demokratická, v ktorej má ľud najvyššiu zákonodarnú i administratívnu moc, alebo aspoň taká medzi ľudom a kráľom podľa ústavy jest podelená, buďto aristokratická, v ktorej šľachta buďto monarchistická, v ktorej samovládár podľa prijatých pravidiel, buď to absolutistická alebo despoticá, v ktorej samovládár ľubovoľne panuje“ [Palárik, 1956: 68].

Jeho chápanie politiky bolo v protiklade s tzv. „starou školou“. Palárikovo poňatie sa líšilo v tom, že sa opieral o konštitucionalizmus a parlamentarizmus. Bol presvedčený, že sloboda a národnosť musia byť zlúčiteľné, ale národnosť má byť zakotvená v slobode. Občianske práva pokladal za najúčinnější prostriedok sledovania slovenských cieľov v Uhorsku. „Veril v politickú produktivitu občianskych práv a slobôd ako aj v perspektívu zapojenia širších vrstiev do politického procesu“ [Pichler, 1998: 50].

Palárik za nazdával, že chybou uhorskej politickej elity v roku 1848 bola nedôslednosť v chápaní občianskej slobody a jazyka. T. Pichler k tomu poznamenáva: „Pokus vybudovať jednotazyčný uhorský národný štát na základe kalkulu: občianska sloboda za jazykové prispôsobenie“, bola podľa Palárika chybná“ [Pichler, 1998: 89].

Bol presvedčený, že po roku 1848 malo byť uzákonené právo, aby rozličné národnosti mohli používať vo verejnom živote vlastný jazyk. V práci *Za reč a práva ľudu* vyjadril, tiež presvedčenie „oživovať, brániť všetkými možnými, ústavou dovolenými prostriedkami do života uvádzať práva národnosti našej slovenskej, ale pritom pevne držať s uhorskou stranou a proti centralistickej nemeckej so zadržaním si práva, ostatné, čo nám ešte chýba, neskôr solidárne so všetkými uhorskými i rakúskymi Slovanmi vymáhať“ [Palárik, 1956: 82].

Východiskom Palárikových politických úvah je ústavnosť. „Uhorská ústavnosť“ tvorí pozitívny pól a dištancovanie sa od panovníka ako od *zriadovateľa* a garanta inštitucionálneho národného bytia *zhora* tvorí negatívny pól“ [Pichler, 1998: 81].

Politika ako činnosť zdola nahor predstavuje jeden zo základov jeho politických názorov. „Prvoradým cieľom budúcej slovenskej politiky, by malo byť budovanie politickej sily a vplyvu zdola nahor v ústavných podmienkach Uhorska. Národné hnutie podľa neho nemôže dosiahnuť svoje ciele jednorazovým konštitutívnym zásahom, ale iba postupným rastom svojej sily závislým od účinnosti a úspešnosti práce so slovensky hovoriacim obyvateľstvom“ [Pichler, 1998: 88-89].

Palárik rozlišuje dva základné ciele slovenskej politiky v Uhorsku:

1. osveta a akulturácia slovenského roľníctva prostredníctvom slovenského jazyka,

2. získanie strednej meštianskej vrstvy.

„Za primárne pole slovenskej politickej činnosti“ – ako na to poukazuje T. Pichler – „Palárik pokladal ústavné Uhorsko. Občianske práva a slobody sú prostriedkami, ktorých uplatňovanie skôr či neskôr povedie k inštitucionalizácii slovenského národa“ [Pichler, 1998: 89-20].

Aj keď Palárik jednoznačne presadzoval *občianske* a *národné* práva aj vo vzťahu k Slovákom, ako autonómnej etno-sociálnej komunite", nikdy neupadol na pozície "vulgárneho" *slovenského nacionalizmu*. Naopak, ako to zdôrazňuje aj M. Gbúrová: "Palárik nehovoril o nacionalizme, napriek tomu ho vedel presne diagnostikovať. Synonymizoval ho s pojmom *národné sebestvo*, pričom jasne dával na vedomie, ktoré etnikum je touto morálnou chorobou nacionálnej nadradenosti postihnuté. Veľmi presne rozlišoval medzi spravodlivou a nespravodlivou láskou... Teda, na jednej strane...národný cit, resp. láska k národu, na strane druhej národné sebestvo, ktorého nositelia viacej milujú svoju národnosť ako vieru v Boha... Udalosti na uhorskej politickej scéne po roku 1868 plne potvrdili Palárikovo predpoklad o charaktere výbojného nacionalizmu" [Gbúrová, 2002: 74-75].

Palárik si všímal situáciu, v ktorej sa slovenský národ v tom čase nachádzal - roztrieštenosť národa, rozpoltenosť spisovného jazyka, politické, ale aj náboženské rozdelenie. Náboženské rozdelenie Slovákov na katolíkov a evanjelikov pokladal za „hlavný zdroj slabosti národa a za prekážku, ktorá bránila účelnému a spoločenskému využitiu národnej energie, a to v čase, keď bola ohrozená samotná existencia ľudu ako etnickej jednotky“ [Vavrovič, 1993: 22]. V tejto situácii nachádzalo Palárikovo ekumenické myslenie živnú pôdu pre ďalší rozvoj.

Začala sa spolupráca katolíkov a evanjelikov v literárnej a kultúrnej oblasti. Veľmi dôležitým momentom sa stalo aj stretnutie katolíckych a evanjelických zástupcov na fare u Hurbana v Hlbokom v roku 1843. Na Palárika urobila hlboký dojem Hurbanova myšlienka: „Aký je teda výsledok mojich myšlienok, môjho snaženia ohľadom Únie? Po dôkladnom skúmaní života Cirkvi a kresťanských dogiem, usudzujem, že nijaké iné zjednotenie nie je ani možné ani potrebné ani užitočné, ba ani len mysliteľné, ako založené na stredobode kresťanstva, v Kristovi, v dogmách, v apoštolskej sile a viere. Pravdaže, Únia medzi nami a kalvíni nebude možná, iba ak oni ustúpia od svojho učenia, alebo my prestaneme veriť“ [Vavrovič, 1993: 26].

Palárik ako redaktor časopisu Cyril a Metod šíril myšlienky, ktorých cieľom bolo prispievať k zjednoteniu kresťanov, rozvíjať dedičstvo Cyrila a Metoda a nastoliť jednotnú vieru.

Palárik obnovoval cyrilometodskú tradíciu a hovorí o záslužnej činnosti, ktorú konali. Vydávanie časopisu vzbudilo veľký záujem vo verejnosti, hlavne katolíkov, pre svoj program národného, náboženského a slovanského života. Aj cirkevná vrchnosť si uvedomovala istý sociálny pokrok a demokratickú snahu uskutočniť reformy v katolíckej cirkvi. Evanjelikov si získal.

V Palárikovom srdci bola láska k slovanským národom, ktorá bola neoddeliteľnou súčasťou lásky k slovenskému národu. Ich paralelu vidí v akejsi „logickej závislosti“. Pokus o vytvorenie Únie medzi katólikmi a evanjelikmi je na Slovensku podľa Palárika možný: „Ach my nesvorní a roztrhaní Slováci ! Kde, ako a v akom bode sa spojíme, ak nie v náboženstve? Aký uzol, aký zväzok národnej jednoty by bol silnejší ako zväzok božský a náboženský? To je stredobod, kam máme smerovať všetci !“ [Vavrovič, 1993: 49].

Palárik sa snaží dať do popredia zjednotenie kresťanov. „Na prvom mieste treba všetkými prostriedkami, slovom i písmom poukazovať na veľkú užitočnosť a nutnosť zjednotenia všetkých kresťanských vyznaní: katolíkov, evanjelikov, kalvínov a pravoslávnych“ [Vavrovič, 1993: 52].

Palárik tvrdí, že sa treba vyhnúť chybám minulosti a je treba hľadať nové dokonalejšie pohľady v otázkach podstaty katolicizmu, protestantizmu a pravoslávia.

Názory Palárika na problematiku kresťanského ekumenizmu rozhodne neboli politicky neutrálne a neúčinné. Naopak, úzko súviseli s riešením aktuálnych sociálno-politických otázok jeho doby. Nazdával sa, že aj cez ideu kresťanského ekumenizmu možno zdôvodniť požiadavku národnej svojbytnosti Slovákov. Odmieťa Štúrov panrusizmus, obsiahnutý v jeho spise „Slovanstvo a svet budúcnosti“. Zdôrazňuje suverenitu slovenského národa. Propaguje demokratické slobody zrodené v priebehu Francúzskej buržoáznej revolúcie. Na pozadí propagácie demokratických slobôd a práv

propaguje model usporiadania spoločnosti na občianskom princípe, lebo len „národná autonómia“ a suverenita Slovákov ich postavenie ešte definitívne nerieši. Ruka v ruke s národnou suverenitou kráča suverenita občianska, lebo zbytočná je národná suverenita za predpokladu zachovania feudálneho despotizmu a absolutizmu. V tomto zmysle sa Palárik prezentoval nielen ako liberál, ale tiež ako skutočný demokrat. Veril, že ak sa Slováci zbavia národného útlaku, zbavia sa aj sociálneho útlaku, ktorý pramení práve z prežitkov feudálneho despotizmu a absolutizmu. Budúcnosť videl v presadzovaní sa demokratických zmien a občianskych slobôd.

Z uvedeného vyplýva, že Palárika možno charakterizovať aj ako jedného z prvých – pragmaticky orientovaných - iniciátorov napĺňania idey občianskej spoločnosti na Slovensku v 19. storočí.

Summary

The paper analyzed and interpreted understanding of ideas of civil society and political issues in Jan Palarik's writing. Appropriate law must be applied so that democracy could exist, constitution, all the rights, duties and privileges concerning not only citizens but also the authorities are included in it.

- [1] *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I.*, 1987.
- [2] Gbúrová, M. 2002. *Dotyky s politikou*. Trenčín.
- [3] Palárik, J. 1956. *Za reč a práva ľudu*. Kultúrnopolitické články. Bratislava.
- [4] Pichler, T. 1998. *Národovci a občania*. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí, Bratislava.
- [5] Vavrovič, J. 1993. *Ján Palárik - Jeho ekumenizmus a panslavizmus*. Martin.

Николай Н. Кожевников, Вера С. Данилова

***Философские и научные аспекты
постнеклассической онтологии***

***Philosophical and scientific aspects
of postnonclassical ontology***

Keywords: *contemporary philosophy, scientific picture of the world,
postnonclassical ontology*

Онтология в постнеклассической философии ориентирована на фундаментальные системы, устойчивые сети, целостные оболочки, поскольку одним из наиболее существенных признаков любой природной структуры является её относительная устойчивость, характеризующаяся средним временем жизни. В настоящее время онтология постнеклассической философии обычно проявляет себя через *научные картины мира* – целостные образы предмета научного исследования в его главных системно-структурных характеристиках, формируемых посредством фундаментальных понятий, представлений и принципов науки на каждом этапе её исторического развития. Научные картины мира систематизируют научные знания, объединяя их в сложные целостности. Кроме того, они выступают в качестве исследовательских программ развития науки, обеспечивая включение полученного знания в культуру.

Научная картина мира и особенно *картина мира* имеют различные толкования. *Картина мира* – общие представления о мире, его устройстве, типах объектов и их взаимосвязях. Все картины мира различаются по двум критериям: уровнем общности и методам моделирования реальности. Если исходить из второго основания этого определения, то можно, прежде всего, выделить мифологическую, религиозную, научную картины, а также другие картины мира: социальную, ноосферную, культурологическую и т.п. Мифологическая и религиозная картины мира могут считаться таковыми лишь условно, а картиной мира в строгом смысле слова является лишь научная картина мира, однако значение мифологической и религиозной картин мира отнюдь не ушло в прошлое, приобретая в настоящее время новое содержание. Мифология начинает пониматься как одна из констант, инвариант жизни человечества. Религия (личностная, динамическая) – также одно из ключевых направлений развития и человека и человечества в целом, тем более в современных условиях.

Среди научных картин мира выделяют *общенаучную* и специальные (дисциплинарные онтологии). Первая представляет собой обобщение представлений полученных в специальных науках о Вселенной, живой природе, обществе, человеке. Специальные картины мира – физическая, химическая, биологическая, географическая, геологическая, техническая и т.п. характеризуют собой предметные области отдельных наук. Иногда выделяют промежуточные картины мира, например социальную и естественнонаучную, но для решения принципиальных вопросов исследуемой проблемы можно ограничиться двумя отмеченными выше типами.

Обобщенный системно-структурный образ предмета исследования вводится в специальной научной картине мира посредством представлений 1) о фундаментальных объектах, из которых полагаются построенными все другие объекты, изучаемые

соответствующей наукой; 2) о типологии изучаемых объектов; 3) об общих особенностях их взаимодействия; 4) о пространственно-временной структуре реальности [Степин, 2001: 32]. Через отнесение к научной картине мира специальные достижения науки обретают общекультурный смысл и мировоззренческое значение. Например, основная физическая идея общей теории относительности, взятая в её специальной теоретической форме (компоненты фундаментального метрического тензора, определяющего метрику четырехмерного пространства-времени, вместе с тем выступают как потенциалы гравитационного поля), малопонятна тем, кто не занимается теоретической физикой. Но при формулировке этой идеи в языке картины мира (характер геометрии пространства-времени взаимно определен характером поля тяготения) придает ей понятный для неспециалистов статус научной истины, имеющий мировоззренческий смысл [Степин, 2001: 34].

Понятие *дисциплинарная матрица* ввел Т. Кун, оно более ограниченное чем *парадигма*, но более широкое, чем *теория*. *Дисциплинарная* она потому, что она учитывает обычную принадлежность ученых-исследователей к определенной дисциплине; *матрица* – потому, что она составлена из упорядоченных элементов различного рода, причем каждый из них требует дальнейшей спецификации [Степин, 2003]. Дисциплинарные онтологии большинства наук исследованы недостаточно, поскольку границы гармоничного взаимодополнительного взаимодействия между специальной наукой и философией являются скользкими и зависят от множества конкретных обстоятельств. Однако, по нашему мнению следует исходить из оснований рассматриваемой науки, а онтология должна *проступать* в ней сама, эксплицироваться в процессе правильного *вопрошания*, на манер *постава* М. Хайдеггера в технике. Согласно Дж. Холтону в каждой дисциплинарной онтологии возможно выявление некоторого тематического ядра – когнитивной структуры, объединяющей *совокупность тематических категорий* и

допущений, которые носят характер бессознательно принятых, непроверяемых, квазиаксиоматических базисных положений, утвердившихся в практике мышления в качестве его руководящих и опорных средств. В.С. Степин, называя дисциплинарные онтологии научными картинами мира считает, что они есть *специфическая форма систематизации научного знания, задающая видение предметного мира науки соответственно определенному этапу её функционирования и развития* [Степин, 2003].

Научные картины мира в современной философии рассматриваются в двух смыслах: 1) мировоззрение соответствующее определенному этапу развития знания и 2) в более узком смысле, как дисциплинарные онтологии, представляющие собой тип научного теоретического знания в специальных науках. В формировании *картины мира* можно выделить следующие основные структурные элементы. 1) Выявление набора (ядра) основных понятий, анализ их основных свойств. 2) Уточнение исходных терминов, понятий, основных концептуальных идей. 3) Формулировка исходных постулатов. 4) Разработка фундаментальных концепций. 5) Формулировка теоретических моделей. 6) Сравнительный анализ целостных, системных концепций, которые могут быть использованы в качестве структуры научной картины мира. 7) Обретение практических приложений для этих моделей. 8) Выявление основных контуров современной общенаучной картины мира

Широко известны основные исторические этапы становления научной картины мира. Первой была *научно-механистическая картина мира*, которую создавали ученые физики, астрономы: Г. Галилей, И. Кеплер, И. Ньютон, О. Кулон, Г.Х. Эрстед, В. Вебер; математики: Р. Декарт, Л. Эйлер; химики: А. Лавуазье, М.В. Ломоносов, Д.И. Менделеев. Огромный вклад в становление этой картины внесли философы: Т. Гоббс, Г.В. Лейбниц, И. Кант, Ж.О. Ламетри, П. Гольбах и другие. Среди фундаментальных понятий этой картины следует

отметить *материальную точку, принцип дальнего действия, механические часы*, однозначность, единственность решений.

Вторая *научная картина мира* основывается на вероятностных представлениях в описании физического, биологического, технического миров. Затем методы, основанные на исследовании случайного, неопределенного, стали использоваться в информационной и социальной сферах знания. Вторую научную картину мира создавали М. Фарадей, Дж. Максвелл, Л. Больцман, Ч. Дарвин, Г. Мендель, А. Эйнштейн, Н. Бор. У её истоков стояли Б. Паскаль, Я. Бернулли, П. Лаплас. Основными понятиями здесь становятся *вероятность, неопределенность, нормальное гауссово распределение, концепция близкого действия*.

Третья научная картина мира тесно связана с постнеклассической наукой и находится в стадии формирования. Её связывают с глобальным эволюционизмом, с резким усилением междисциплинарного синтеза знаний, стремлением к новому универсализму. Реальности материального и идеального миров начинают объединяться в единую развивающуюся и самоорганизующуюся структуру. Среди наиболее фундаментальных понятий следует назвать *самоорганизация, динамическое равновесие, динамический хаос, ценоз, диссипативные структуры, сложность, ноосфера*. Эту картину мира создавали Г. Хакен, И. Пригожин, В. Мандельброт, В.И. Вернадский, Н.Н. Моисеев, В.С. Степин и многие другие

Обоснование онтологических подходов формирования научных картин мира в постнеклассической философии целесообразно связать с естественной системой координат на основе предельных фундаментальных относительных равновесий. В неорганической сфере идентификацию можно отождествить с самоорганизацией, которая происходит во всех природных неживых системах, поскольку все процессы стремятся к минимуму энергии и вещества. Системы оптимизируются, освобождаясь от всего лишнего, и обретают необыкновенную устойчивость. Достаточно сказать, что возраст

большинства галактик, звезд - миллиарды лет и все эти объекты будут существовать еще миллиарды лет. В органической сфере следует отметить необыкновенную оптимальность отдельных органов, особей в целом и устойчивость видов, которые существуют миллионы лет (встречаются виды, существующие сотни миллионов лет). Имеются ярко выраженные пределы живого: один (идентификационный) связан с генотипом, другой (коммуникационный) опирается на фенотип. Здесь системы стремятся, прежде всего, к минимуму информации.

Достижимость этих пределов возможна только в мысленных экспериментах, предполагающих выход в сферу трансцендентального. Для того, чтобы достичь *идентификационного предела* система должна быть изолирована от окружающей среды и обрести свое внутреннее предельное фундаментальное равновесие. Однако в реальных условиях сразу же возникает вопрос: по каким параметрам эта изоляция должна осуществляться, потому что это определит конкретный тип динамического равновесия и соответствующей репрезентации характеризующей уровень используемого в ней предела. Третий предел представляет собой динамическое равновесие со всеми другими природными уровнями. В реальных условиях достаточно обеспечить динамическое равновесие с соседним природным уровнем. Этот же предел можно рассматривать и как *взгляд исходя из полного времени жизни системы*. Все вышесказанное прекрасно иллюстрирует концепция личности, где последняя есть конструкция, описывающая устойчивое взаимодействие между *индивидом* и *другим*, под которым понимается *бог, учитель-наставник, друг*. Каждый из отмеченных выше пределов является мощным аттрактором. Если ориентироваться только на один предел (попасть в поле притяжения одного аттрактора) то возникает консервативная концепция, которой свойственны незабываемые понятия и догматическое мировоззрение. Использование двух пределов допустимо в случае исследования природных

*срез*ов, что имеет широкое распространение на практике и соответствует одному структурному уровню природы. Однако устойчивая картина мира может быть сформирована только на основе всех трех фундаментальных динамических равновесий.

Третья картина мира еще находится в стадии формирования, но многие особенности этой картины и общий контекст её формирования убеждают нас в том, что она связана с современным универсализмом и общепланетарными сетями. В настоящее время начинается активное формирование новой синтетической планетарно-цивилизационной реальности на основе взаимодействия природного, социального и духовного. Эта реальность представляет собой планетарно-цивилизационное бытие, одной из наиболее простых репрезентаций, которого является ноосфера. Взаимодействие различных элементов неживой, живой природы, связанных с человеком, обществом, окружающей средой должно быть тщательно сбалансировано в пределах устойчивых структурных ячейках этой синтетической реальности. Равновесие-паутина представляет собой дальнейший этап в развитии концепции фундаментальных динамических равновесий и образуется за счет хаотических процессов (обменных процессов различных типов) на всех иерархических уровнях природы, преобразовывая системы и структуры в пределах этого уровня. В равновесии-паутине сама сеть взаимодействий оказывается важнее их источников, а основные ресурсы энергии, информации, духовности содержатся в самой сети образующих её взаимодействий. Сетевая картина обладает огромным эвристическим потенциалом и имеет безграничные практические приложения. Само *сетевое мировоззрение* способствует осмыслению фундаментальных проблем. Таким образом *третья научная картина мира* находится в процессе своего формирования, который во многом зависит от особенностей дальнейшего развития человечества. В *третью научную картину мира* значительный вклад могут внести мифологическая и религиозная картины в их

современной интерпретации, так что в приведенном выше термине слово *научная* можно опустить. Эту картину мира С. Московичи удачно охарактеризовал как *кеплеровскую революцию*, чтобы отличить её от *коперниканской революции*», которая сохранила идею абсолютной точки зрения, однако она в полной мере еще не осмысленна, поскольку далеко выходит за пределы физики, являясь интегральной, междисциплинарной, формирующей новый универсализм [Пригожин, Стенгерс, 2000: 270].

Современный этап развития философии связан также с началом процесса формирования специальных научных картины мира в отдельных гуманитарных науках по аналогии с формированием дисциплинарных онтологий в естественных науках. Однако до сих пор вряд ли можно говорить о том, что эти картины мира или их контуры, соответствуют требованиям, сформировавшимся для естественнонаучных дисциплинарных онтологий. Обычно камнем преткновения считается субъективность гуманитарных наук, однако, при философском (системно-целостном) подходе совершенно очевидно, что объективность также неотъемлемое свойство гуманитарных наук, поскольку последние все больше рассматриваются целостно, например, в планетарных масштабах с точки зрения процессов присущих всей цивилизации, в тесном взаимодействии друг с другом и с естественными науками.

Усиление внимания к гуманитарной проблематике вызвано тем, что в современной философии усилилось роль индивида, личности, через которых осуществляется восприятие бытия и окружающего мира. Философия стала, поворачивается к бытию в первой половине XX столетия, рассматривая его как *Dasien* (М. Хайдеггер) или, как личность, отнесенную в своем бытии к верховной личности – Богу (М. Шелер). Н. Гартман объявил бытие центральным понятием философии, а онтологию главной философской наукой, исключаящей эволюционизм: слои бытия составляют инвариантную структуру сущего, а категории как принципы бытия, а не как формы

мышления. М. Хайдеггер предлагает увидеть бытие в горизонте времени, через рассмотрение бытия человека, критикуя традиционную онтологию за то, что, начиная с Платона и Аристотеля она отождествляла бытие с сущим. Он считает, что бытие – от неживого вплоть до духовного дальше, чем все сущее и все же ближе человеку, чем любое сущее.

Возрождение интереса к бытию обусловлено также тем, что концепции человека шараются из стороны в сторону, неправильно истолковывая его сущее, *корни*, находящиеся как в пределах, так и за пределами существования человека, появилась тенденция заменить бытие небытием, как более глубоким уровнем устройства Вселенной. Бытие имеет гораздо более глубокое содержание, чем просто существование или сущее и онтологические исследования неклассической и постнеклассической философии как раз это демонстрируют. Бытие в современной философии следует понимать как семью категорий, категориальную сетку, необходимую для дальнейшего развития человечества. Сделав *бытие* основой дальнейших исследований, превратив его в наиболее полную и насыщенную категорию, человечество может обеспечить себе дальнейшее устойчивое развитие, выйти на новые важные рубежи взаимодействия с окружающим его миром. В современной философии развиваются подходы, согласно которым именно гуманитарные науки отражают особенности настоящего момента, соответствуют новой постнеклассической рациональности, в то время как науки естественные существенно утратили свои позиции, и их философская интерпретация не соответствует наиболее актуальным проблемам современности.

Методология, используемая в гуманитарных науках в значительной степени опирается на принципы относительности, дополненности. Ярким примером подобной ориентации может служить понятие *познавательной позиции* или интервального подхода, плюрализма научных истин, *познавательного горизонта*,

ценностных оценок знания [Лебедев, 2008]. В объективированном языке условия познания могут быть обобщенно названы «когнитивной системой отсчета», которая по своему гносеологическому статусу является объективной системой, т.к. она никогда не является полностью продуктом конструктивной деятельности отдельного познавательного субъекта, а в существенной степени присваивается им (или ими в случае коллективного субъекта познания) из арсенала наличной культуры. С другой стороны необходимо подчеркнуть, что субъект познания является активным конструктором когнитивной системы отсчета. Именно он своей волей и творчеством «собирает» ту или иную когнитивную систему отсчета и идентифицирует себя с ней. В качестве интервалаобразующих факторов здесь могут выступать: человеческие потребности, интересы, ценности, цели; системы материальных отношений, социальные институты организации; единое экономическое, правовое или информационное пространство; нормы, регулирующие поведение людей в обществе; традиции (в быту, культуре, науке, политике и т.п. [Лебедев, 2008: 28-29].

Summary

Postnonclassical ontology focuses on fundamental systems, stable network and integral covers integrating all aspects of the spiritual life. Currently, postnonclassical philosophy of ontology usually manifests itself through the scientific picture of the world – a holistic image of the object of scientific research in its major system – structural characteristics, formed by basic notions, concepts and principles of science at every stage of its historical development. The three stages: the first scientific revolution based on the principles of classical mechanics, the second – based on probabilistic concepts to describe the physical, biological and technical worlds, and – the third, currently emerging are investigated, this third – in more detail. The scientific picture of the world in contemporary philosophy, is also investigated in a more narrow sense, as a disciplinary ontology, representing the type

---

of scientific theoretical knowledge in the special sciences. If natural science disciplinary ontology developed well enough, then this process in the humanitarian sphere is only beginning to emerge. The necessity of these scientific pictures of the world and the corresponding methodology are considered.

- [1] Степин, В.С. 2001. *Научная картина мира / Новая философская энциклопедия в 4 т., Т. III.* - М.: Мысль.
- [2] Степин, В.С. 2003. *Теоретическое знание* - М.: Прогресс-Традиция.
- [3] Пригожин, И., Стенгерс, И. 2000. *Порядок из Хаоса / Пер. с англ.* - М.: Эдиториал УРСС.
- [4] *Философия социальных и гуманитарных наук.* 2008. С.А. Лебедева (ред). - М.: Академический проект.

Франтишек Михина

***Джеймс. Привлекательность разумности
и защита „common sense”***

***James. The attractiveness of rationality
and the protection of “common sense”***

Keywords: *W. James, philosophy, “common sense”*

На арену западной философской мысли – в данном случае я имею в виду евро-атлантическое духовное и интеллектуальное окружение – в разных формах и под разными названиями иногда робко, иногда настойчиво выходило идейное наследие трёх весьма оригинальных американских мыслителей, Ч. С. Пирса, В. Джеймса и Дж. Дьюи – прагматизм. Это течение сформировалось более столетия назад, оно пережило многочисленные изменения и идейное развитие, основываясь на обоснованной критике, однако оставалось толерантным по отношению к различиям, которые спровоцировали не утихающую и поныне дискуссию о характере и содержании теории прагматизма. Так, можно согласиться с тем, что „идеи классического прагматизма в том виде, в котором их сформулировали Ч. С. Пирс, В. Джеймс и Дж. Дьюи, актуальны и сейчас, поскольку проблемы, которые находились в центре их внимания, остры и живы и поныне; проблемой для этих мыслителей была, прежде всего, проблема

отношений между наукой, научным мировоззрением с этикой и религией” [Mullinom, 1996: 545].

В данной статье интерес будет представлять анализ прагматической позиции или же позиции классических прагматиков по отношению к рациональности и рационализму, а также раскрытие характера их аргументации, с помощью которой они разъясняют свою позицию по отношению к субстанциально интерпретируемому рационализму, проявившемуся не только в современной философской мысли. Наибольшее внимание в данной статье я посвящу философской концепции В. Джеймса.

* * *

Свои многочисленные рассуждения о рационализме Джеймс начал с анализа задач и значения философствования. На часто задаваемые философам вопросы о том, что является их задачей, что они хотят предложить читателям своих трудов, почему они начали философствовать, большинство из них отвечает следующим образом: из-за стремления сформировать мировоззренческую систему, которая была бы более рациональна как единое целое, нежели чем хаотичная модель действительности. Прилагательное *рациональная* по отношению к действительности, по мнению многих, означает отсутствие неупорядоченности, хаотичности, незавершённости формулировок понятий.

Но как узнать, формирует ли созданная нами модель действительности её реальный образ? По мнению Джеймса и других прагматиков, полный ответ на этот вопрос мы не получим никогда, поскольку единственным возможным ответом на него является ответ о том, что признание того или иного предмета рациональным означает признание наличия в нём характерных черт, соответствующих предварительно сформированной нами модели, то есть, помещение их в рамки системы субъективной классификации в зависимости от того, как предметы, о которых мы думаем, влияют на

нас. Таким образом, рациональность рассматривается как возможность установления упорядоченности в соответствии с принципами определённых классификационных и типологических знаков, распределения предметов так, как мы их оцениваем, исходя из разновидности их воздействия на нас.

Прагматический вариант определения рациональности как инструмента, с помощью которого, мы мысленно формируем в наших мыслях представление о действительности, представляет собой прагматический метод. По мнению Джеймса, „прагматический метод, является, прежде всего, методом разрешения метафизических споров, которые без помощи этого метода никогда бы не завершились. Является ли мир монистическим или плюралистическим, свободным или несвободным, материальным или духовным – это понятия, каждое из которых может быть правильным или неправильным, а дискуссии о таких понятиях не закончатся никогда. Прагматический метод в таких случаях стремится объяснить каждое понятие, исходя из практических результатов. Какая практическая разница была бы для нас, если одно понятие было более практическим, нежели другое? Если практической разницы нет, тогда отдельные альтернативные понятия на практике означают один и тот же предмет, а вся совокупность является беспредметной. В случае более серьёзного спора, мы должны быть в состоянии доказать практическое различие, состоящее в том, что одна либо другая сторона спора права” [McDermott, 1968: 377]. Так Джеймс интерпретирует правило, которое появляется в философской литературе впервые в статье Пирса *Как объяснить наши идеи (How to make clear our Ideas, 1878)*.

Прагматический метод является основой прагматической позиции по отношению к рациональности и интеллектуализму. Хороший прагматик всегда обращается к фактам, к опыту. Действительный мир вместо того, чтобы быть постоянно готовым, постоянно пребывает сам в себе, являясь для нас неполным, а наш когнитивный

подход к нему не может заставить его остановиться: наоборот, он должен способствовать формированию представления о его изменчивости. Косвенно этот постулат подтверждает также развитие нашего знания и историчность каждой конкретной модели действительности. Стремление к субстанциализации действительности, таким образом, явилось бы своего рода воплощением историзма в философии.

Однако динамизм человеческого знания не всегда приобретает форму парадигматических изменений. Всегда что-то остаётся, старые убеждения продолжают иметь место и только корректируются с помощью совершенно нового опыта. Из наших „старых” предрассудков и убеждений мы выносим столько неизменного, сколько только сможем вынести..., таким образом, новые истины представляют собой сочетание нового опыта со старыми истинами и они все изменяются, а коль скоро в настоящее время взгляды изменяются именно так, то нет основания утверждать, что так не происходило всегда; действительно, давние способы мышления могли сохраняться в ходе всех последующих изменений человеческих взглядов; это вовсе не означает, что наиболее примитивные взгляды уже полностью искоренены..., наши предки в те или иные моменты могли столкнуться с такими способами мышления, которые они вовсе не стремились сформировать, но раз уж так произошло, то некий неизменный костяк остаётся; например, если вы начинаете играть музыкальное произведение в одной тональности, то вы должны доиграть его в этой же тональности, или вы можете изменять конструкцию своего дома как хотите, первоначальный архитектурный план всё равно остаётся, вы не сможете превратить готический собор в дорический замок” [McDermott, 1968: 419-420].

Таким образом, современная рациональность не представляет собой исключительно форму нашего актуального знания и видения мира – она содержит в себе старые филогенетические черты, которые мы совсем не обязательно осознаём, хотя многое свидетельствует о

том, что эти черты сохранились. Джеймс писал: „Итак, мой тезис таков: основные способы нашего мышления о предметах являются открытиями наших древних предков, способами, которые, смогли сохраниться с учётом опыта предыдущих эпох, в развитии человеческой мысли; они образуют важную ступень равновесия, ступень *common sense*... в обычном значении есть здравый смысл человека, его способность делать умозаключения, свобода от эксцентричности; в философии это означает нечто совсем иное, то есть использование проверенных интеллектуальных форм или категорий мышления” [McDermott, 1968: 420].

Прагматизм и его представители, включая Джеймса, склонны принимать эти давние формы, которые представляют собой некие архетипы нашей мыслительной деятельности. Это разумные процедуры, рациональность в них, несомненно, имела место, они сами были её воплощением. Однако они не формировали ту модель рациональности, которая была характерна для Декарта, то есть для картезианства и его многочисленных современных ответвлений и форм.

Здравый смысл постепенно вытеснялся рационализацией как нефилософский, наивный, некритичный и т.п. Джеймс утверждал, что это нанесло вред не только здравому смыслу, но и философии в целом. Прагматизм стремится преодолеть этот современный подход путём возвращения к признанию естественной позиции здравого смысла архетипом, который, несмотря на то, что мы используем его в тех же формах, что и наши далёкие предки, является гносеологической основой нашего знания. Так, например „космическое время и пространство, несомненно, не являются проявлениями интуиции, как это считал Кант; это такие же искусственные конструкции, как и все остальные; абсолютное большинство людей никогда не использует эти понятия, живёт во времени и пространстве, которые проникали друг в друга” [McDermott, 1968: 423]. Концептуализация как форма разумности, хотя и

обеспечивает упорядоченность бесконечно разнообразного и сложного и течения нашего опыта, но не затрагивает большую его часть, при этом имеет место сопротивление схематизации концептуализации, поскольку мы интуитивно чувствуем, что наш опыт пытаются поместить в тесные рамки рациональных схем мифического прокрустова ложа.

Таким образом, здравый смысл проявляется как „точно определённая стадия нашего понимания предметов, стадия, которая исключительно хорошо соответствует целям нашего мышления; предметы, хотя мы их и не видим, действительно существуют, существуют и их виды, то, с помощью чего они на нас воздействуют – это их свойства, они существуют одновременно с тем, чем воздействуем мы; они также существуют... в рамках нашего вида, они представляют собой лишь высококультурные индивидуумы, мысли, заражённые образованием, как называл их Беркли, которые иногда подозревают здравый рассудок в том, что он не является абсолютно истинным” [McDermott, 1968: 424].

Рационалистические отклонения приводили к постепенной деградации здравого смысла путём увековечивания его категорий: в этой перспективе отдельные предметы превратились в бытие или *ens*, они субстанциализировались до уровня носителя свойств и как таковые вошли в сферу интеллекта, который хорошо знает, что означает субстанция; стереотипизации подверглись формы, которыми человечество оперировало уже долгое время – они стали постоянными и определёнными. Однако в действительности „интеллект осознаёт ясно лишь слово и его номинативную функцию. Так уж случилось, что интеллектуалы *sibi permissi*, интеллектуалы лишь из любопытства покидают уровень здравого смысла во имя того, что мы можем в общем назвать уровнем критического мышления. Не такие интеллектуалы, как Хьюмы, Беркли и Гегели, практические же наблюдатели за фактами, Галилеи и Дальтоны утверждали, что наивное соблюдение естества здравого смысла не

может отождествляться с окончательной реальностью... Наука и критичная философия преодолели ограничения здравого смысла. Наивный реализм приходит в упадок вместе с приходом науки... С приходом критичной философии всё впадает в хаос” [McDermott, 1968: 425]. Категории, изначально принадлежавшие здравому смыслу, были с помощью интеллектуализации подняты до уровня чего-то постоянного и нерушимого, они стали „трюками человеческого мышления, придуманными нами способами избежать хаоса в быстром течении чувственных наблюдений” [McDermott, 1968: 425].

Традиция Галилея в современной науке, несмотря на свои сугубо интеллектуальные мотивы, не предпринимала попыток выйти за рамки фактов и, возможно, именно поэтому „открыла для нашего увядающего мировоззрения неожиданное пространство для практической деятельности” [McDermott, 1968: 426]. В этом случае Джеймс также рассуждает как последовательный прагматик: философская стадия критицизма более последовательна в своём отрицании, чем научная стадия, которая не предоставила никакого пространства для практической деятельности. Учения Локка, Хьюма, Беркли, Канта и Гегеля были абсолютно пустыми, ибо до сих пор они не смогли объяснить деталей функционирования природы, и мы не можем назвать ни одного открытия или изобретения, в котором можно непосредственно рассматривать что-либо из их мышления... Удовлетворение, которое они принесут своим последователям, является интеллектуальным, а не практическим и даже при этом мы вынуждены признать, что их влияние на философию, скорее, негативно” [McDermott, 1968: 426].

Итак, мы постепенно сформулировали основные уровни размышления о мире: здравый смысл является наиболее целостным, он первым достиг успеха и „превратил язык в своего союзника” [McDermott, 1968: 426]; критичная наука и философия, хотя и преодолевали этот уровень, но не всегда, в частности последнем

случае это преодоление приносило пользу. Таким образом, Джеймс приблизился к тому, что гораздо позже защищал Файерабенд как гносеологический и методологический анархизм в виде варианта так называемого иронического рационализма. „Сравнивая эти типы мышления для того, чтобы определить какой из них является абсолютно истинным, мы не можем сделать иной вывод. Их естественность, упор на интеллект, пригодность для практики – всё это является доказательствами их истинности, результатом их применения, является тем, что мы пребываем в состоянии сомнения. Здравый смысл является самым лучшим вариантом для одной области жизни, наука для другой, философский критицизм для третьей, но что-либо из этого совершенно истинно в абсолютном смысле, известно лишь самому Господу Богу..., ни одна из гипотез не является более истинной, чем другая в том смысле, что она представляет собой более точную копию действительности. Все они являются лишь способами, с помощью которых мы рассуждаем о действительности; они сравнимы лишь с точки зрения их применения. Единственной по-настоящему истинной является действительность..., действительность, познаваемая с помощью чувств, поток наших наблюдений и эмоций в таком виде, в котором он реально существует” [McDermott, 1968: 427].

Невозможно окончательно и без тени сомнения сказать, какой из этих трёх типов мышления лучше, чем другие, так как нам не хватает универсальной теории истины, основываясь на которой мы могли бы сделать подобный вывод. Понятие истины как „дубликата готовой, данной действительности” [McDermott, 1968: 428], скорее всего, уже навсегда утрачено. Кроме того, одновременное существование трёх типов мышления указывает на то, что, как говорили прагматики, „все наши теории инструментальны, они представляют собой, скорее, ментальные адаптации действительности, чем открытия либо гносеологические ответы на Божественные тайны мира” [McDermott, 1968: 428].

По крайней мере, по мнению Джеймса, прагматизм, если учесть вышеупомянутые обстоятельства, является, прежде всего, теорией истины. Однако он не ищет Истину как нечто, что мы можем найти, если мы будем достаточно терпеливы и сможем выйти за рамки предметов. Истина является собственностью некоторых наших мыслей, истинными являются не предметы, а то, что мы о них думаем. То, что мы о них думаем, является очень сложным и действительно неочевидным.

Если мы скажем, что истинное суждение копирует действительность, мы скажем многое. Интеллектуалы или рационалисты, по мнению Джеймса, рассуждают слишком мало, а истину понимают как статичное внутреннее отношение, считая, что достаточно принять такую же бесспорную идею чего-либо. Если так произойдёт, вы выиграете: „когда вы получите свою бесспорную идею чего-то, то вы убедитесь, что ваша цель достигнута, что вы оказались там, где должны были ментально оказаться, вы соблюли категорический императив и после этого важного успеха рациональных усилий уже ничего не должно произойти, гносеологически вы пребываете в гармонии” [McDermott, 1968: 430].

Там, где заканчивается интеллектуализм, прагматизм только начинается – данными идеями, истинными либо ложными, возможно и не зная этого, мы можем лишь пользоваться, они представляют собой лишь гипотезы. „Истинными являются только те взгляды, которые мы можем усвоить, оценить и подтвердить” ([1], 430) – это можно осуществить только в практической деятельности, только в процессе их использования. Истина данной мысли является не только приписываемым ей бесспорным свойством, которым она обладает. Истина действует в этой мысли. Мысль становится истиной... её истинность в действительности является событием, процессом” [McDermott, 1968: 430].

Поиск истины, по мнению Джеймса, не является задачей интеллекта, хотя в её поиске мы не можем обойтись без интеллекта,

что вызвано, прежде всего, практическими причинами. Истинное мышление является ценным, ценность истинных идей генерируется из их практической важности; говорить о том, что наши убеждения истинны, ибо они ценны, или же они ценны, потому что они истинны, – означает для прагматиков одно и то же. Так как общее понятие истины есть „нечто, что связано со способом, с помощью которого один момент нашего опыта может привести нас к последующим моментам, к которым стоит продвигаться” [McDermott, 1968: 431-432], прагматизм связывает истину не с постоянными свойствами предметов, а с нашим опытом, который постоянно изменяется. Наиболее близким этому понятию является понятие *common sense*, которое мы можем критически анализировать, оценивать и проверять в рамках нашего опыта. Проверка, которая должна быть всегда возможна, не может приводить к фрустрации или противоречиям. „Истина в большинстве случаев основывается на системе доверия” [McDermott, 1968: 433], однако это всего лишь предположение, которое пока никто не подверг сомнению, это как чеки, которыми мы обмениваемся, поскольку мы доверяем своим близким и поскольку предметы существуют и форме своих разновидностей; то, что истинно об одном, является истинным и о другом. Важно и то, что „всё человеческое мышление превратилось в дискуссию” [McDermott, 1968: 435], следовательно, мы должны не только мыслить, но и говорить, наши названия произвольны и мы должны их придерживаться: Авель – это Авель, Каин – это Каин, их невозможно поменять местами.

Джеймс осознавал, что рационалистические критики не сдадутся, истина, по крайней мере, потенциально, имеет множество дубликатов, она всегда воплощается *in rebus*. При этом рационалист будет утверждать следующее: мы не создаём истину, мы её достигаем, она является однозначным отношением, она живёт вне опыта и входит в контакт действительностью. Если для рационалистов истина является *ante rem*, то для прагматиков, по

отношению к действительности она всегда *post rem*. „Абсолютная истинность в том смысле, что никакой будущий опыт не изменит того или иного, является тем идеальным звеном, в котором, на мой взгляд, сходятся все наши временные истины. Этому представлению об истинности соответствует представление, которое имеет абсолютно мудрый человек об абсолютно полном опыте..., однако пока что мы вынуждены жить в соответствии с истиной, которой нам удаётся достичь сегодня и быть готовыми завтра назвать её ложью” [McDermott, 1968: 438]. Истинны появляются из фактов, факты же сами по себе не являются ни истинными, ни настоящими – они просто существуют. „Истина есть функция убеждений, которые в её рамках проявляются и исчезают” [McDermott, 1968: 439].

Рационалист склонен верить в то, что действительность является готовой и дана нам раз и навсегда, прагматик же утверждает совсем иное – в этом смысле речь идёт о процессуальной философии в онтологическом и гносеологическом смысле. Поэтому мы требуем от рационалиста, чтобы он нам сказал, что он называет истиной, при этом он ограничится перифразом, сказав, что истина – это, во-первых, система утверждений, безоговорочно заслуживающих того, чтобы признать их обязательными, или, во-вторых, она представляет собой название для всех суждений, которые мы формируем под давлением какой-либо императивной обязанности” [McDermott, 1968: 440]. Правда, оба требования не только тривиальны, но и не имеют значения – они не говорят ни о чём, что не принял бы и эмпирик, не говоря уже о самой истине. Таким образом, по мнению Джеймса, „в области истины прагматики являются ещё более ярыми защитниками рациональности Вселенной, чем сами рационалисты” [McDermott, 1968: 443].

В этом смысле Джеймс совершенно сознательно, равно как и Пирс до него и Дьюи после него, рассматривает свой радикальный эмпиризм как современную оппозицию декартовскому рационализму. Декарт, картезианство, рационализм и

интеллектуализм войдут, в конце концов, в число устаревших привычек, которые столь дороги профессиональным философам, от которых прагматизм отвернулся раз и навсегда. „Он отвергает абстракцию и неточность, словесные решения, суждения априори, фиктивные принципы, закрытые системы, мнимые доводы и абсолютные истины. Он обращается к конкретике и естественности, к фактам, действиям и власти. Это означает, что эмпирическая тенденция является доминирующей, и что рационалистическая тенденция вышла на второй план. Это означает предоставление свободы возможностям природы, мышлению, направленное против догм, искусственности и постулату окончательному истинности” [McDermott, 1968: 379]. Учителя, занимающие ультрарационалистические позиции – предсказывал Джеймс – станут столь же редкими как дворянин в республике.

Джеймс не прикрывался своей антиинтеллектуалистской позицией. Он постоянно искал аргументы против интеллектуализма. Интеллектуальный подход абстрагируется от того, что для прагматиков самое важное – теории для него не являются инструментами, с помощью которых мы можем быть активны в конкретном мире предметов и событий, а „достаточными ответами на загадки и тайны” [McDermott, 1968: 380]. Джеймс подчёркивал, что „прагматизм освобождает все теории, питает и приводит каждую из них в движение..., он призывает к единичности..., подчёркивает практические аспекты..., отрицает словесные решения, бесполезные вопросы и метафизические абстракции” [McDermott, 1968: 380]. Поэтому он занял воинственную позицию и вооружился воинственными методами по отношению к рационализму. У него нет никаких догм и он не желает их иметь, „он начинает поиск с первых предметов, принципов, категорий, предполагаемой необходимости и следует по направлению к окончательным предметам, результатам, последствиям, фактам” [McDermott, 1968: 380].

Джеймс осознал, что рационалистический метод весьма привлекателен, формулы и законы, которые он формулирует, характеризуются точностью, красотой и необходимой простотой, да так, что в них верится, как в раскрытие неких тайн Всемогущего Господа Бога, они становятся прообразами неких предметов. „Рационализм хорошо чувствует себя лишь при наличии абстракции” [McDermott, 1968: 385]. И лишь позднее, но совершенно во всех случаях, оказалось, что этот метод лишь приблизил нас к тайнам, что ни одна из теорий не является абсолютно истинным описанием действительности, что, по мнению прагматиков, эти рационалистические теории могут быть в некотором смысле полезны, что они могут оказывать инструментальное или функциональное воздействие, помогая нам ориентироваться в нашей современной жизни. Решающее значение здесь имеет человеческий фактор – „независимая истина, истина, которую мы исключительно находим, истина, не поддающееся человеческим потребностям; словом, истина, не подлежащая корректировке, проявляемая повсеместно; рационалистические мыслители полагают, что она существует; однако она представляет собой лишь мёртвый корень живого дерева, а её существование означает лишь то, что и истина имеет своё продолжение, свой срок службы, по окончании которого она может отмереть и закоренеть в человеческой мысли, превратившись в антиквариат” [McDermott, 1968: 384]. Наследие гипертрофированного рационализма в виде богатой коллекции окаменевшего антиквариата заложено в безопасное место – в стереотипы нашего мышления, в склонности мысли, проявляющейся в том, что мы сами позволяем себе плыть по течению обобщений и концептуализации, и таким образом, формировать своего рода *ordo rationis*.

Если рационалист хорошо себя чувствует в присутствии абстракций, то прагматик „связывается с фактами и конкретикой, он наблюдает за истиной в её действии, за отдельными случаями и

лишь затем делает выводы и обобщает” [McDermott, 1968: 385]. Иными словами, используя, скорее, метод индукции, дедукция рассматривается как элегантное и даже, своего рода эстетское средство, однако, в частности если речь идёт о возможности доказать истину о предметах с её помощью, как малоэффективное, даже почти вовсе не эффективное. Истина для Джеймса представляет собой, прежде всего, „родовое название для всех разновидностей ценности деятельности в рамках действительности” [McDermott, 1968: 385], модную идеалистическую философию он рассматривает как *пра-интеллектуалистскую*, он вообще не рассуждает о каких-либо ограничениях в формировании абстракций, „пока с их помощью мы продвигаемся между мелочами и пока они нас к чему-то ведут” [McDermott, 1968: 387].

Если „рационализм примыкает к логике и к небу, то эмпиризм примыкает к внешним ощущениям” [McDermott, 1968: 390]. Джеймс был убеждён в том, что „у прагматизма в самом деле нет каких-либо предрассудков, ограничивающих его догматов, закоренелых канонов, предназначенных для формирования доказательств, что прагматизм абсолютно гениален. Прагматизм принимает во внимание каждую гипотезу, учитывает каждый очевидный факт..., он желает заняться всем, наследовать логику и чувства, считаться даже с самым незначительным, равно как и с самым необычным опытом” [McDermott, 1968: 389-390]. Он будет также считаться с мистическим опытом, „если тот даст практические результаты, он даже будет допускать существование Бога, даже если существует в форме индивидуального факта и его можно найти в этой форме” [McDermott, 1968: 390].

Дилемму в современной философии Джеймс рассматривает как наиболее возвышенное и при этом самое обычное из человеческих стремлений. Философия, хотя и не кормит человека хлебом, но наполняет его сердце смелостью. Философ верит лишь в тот мир, который соответствует его собственной характеристике, „он

доверяет своему темпераменту” [McDermott, 1968: 364]. В этом смысле даже раскол философии на рационализм и эмпиризм не является предметом объективной аргументации. „В философии имеет место противоречие между словами рационалиста и эмпирика, при этом эмпириком мы считаем того, кто учитывает факты и их хаотичное многообразие, рационалист же принимает во внимание абстрактные и незбылемые правила” [McDermott, 1968: 364].

Прагматик знает, что видение мира, которое формируется на почве человеческого мышления, в том числе и философского мышления, имеет множество форм, при этом он отвергает какие бы то ни было предпочтения, касающиеся той или иной формы мышления. Речь идёт о допущении возможности совершенно нового понимания и формирования образа того же самого мира, о его видении, оценка истинности которого основывается на различных типах аргументации. Джеймс утверждал, что с исторической точки зрения, интеллектуализм и сенсуализм являются синонимами раскола в философии на рационалистов и эмпириков, который имеет место сегодня. Рационализм всегда монистический, догматический, более чувствительный, более оптимистичный и чаще всего идеалистический, в целом он учитывает свободу волеизъявления, к этому течению относятся представители гегелианства и прочие философы Абсолюта. Эмпиризм тяготеет к плюрализму, изменчивости, он более непроницаемый и фаталистический, он более скептический и более склонен к дискуссии. Представители обеих групп враждебно относятся к своим соперникам, „их антагонизм формировал философскую атмосферу в те времена и формирует её и сейчас” [McDermott, 1968: 366], считал Джеймс, хотя причины их спора вовсе не обязательно должны были бы склонять стороны к антагонизму, если бы сформировалась по-настоящему критичная атмосфера.

Однако всё говорит об углубляющейся тенденции к современному эмпиризму, к натуралистической или позитивистской

чувствительности, проявлением которой, по крайней мере, во времена Джеймса, должно было стать появление прагматизма. Хотя абсолютизм и содержит в себе нечто восхищающее, „философы-рационалисты, проявлявшие склонность к абсолютизации, оказались на таких вершинах абстракции, что уже никогда не смогут спуститься на землю” [McDermott, 1968: 368]. Они живут в мраморном храме, который блестит в лучах солнца на горе и которому чужд разнообразный, запутанный и полный страстей мир единичного опыта. „Мир, к которому они нас ведут, чист и благороден. В нём вовсе нет противоречий повседневной жизни. Его архитектурный стиль – классический... С позиции фактов такая философия не объясняет нам реальную жизнь, она лишь дополняет её, являясь классической святыней, и будет она таковой до тех пор, пока рационалистическое творчество способно защититься от запутанного и готического многообразия чистых фактов. В данном случае речь не идёт о копировании Вселенной, а о её замене, о страхе, о том, как скрыться от неё” [McDermott, 1968: 369]. Сущность такой философии совершенно чужда сущности конкретной экзистенции, а для истинных или же радикальных прагматиков наиболее важной является конкретная позиция.

Рационалистический дух переполнен слегка суровым удовлетворением. Также понимание действительности Лейбницем, по мнению Джеймса, слабо, а от оптимизма рационалистов веет пустотой, его представители строят системы, а системы должны быть закрытыми, что при этом их системы не вступают в контакт с закрытой действительностью и с самой Вселенной. Субстанциалисты интеллекта оперируют тенями и концептуализируют их в форме трансцендентальных объектов. Истину же может познать только тот, кто живёт и чувствует по-настоящему. У нас не столько много времени, чтобы анализировать столь невероятные системы. Рационалистическое философское меню, возможно, и выглядит аппетитно – оно написано возвышенным языком с размалёванными

буквами, но на самом деле с его помощью невозможно насытиться. Закрытые философские системы стремятся создать образ Вселенной, Джеймс же, не колеблясь, называет создаваемые ими образы карикатурами. Они убоги, поскольку слишком отделились от реальной жизни, в их перспективе жизнь вообще была утрачена. Они не могут и не хотят углубляться в какую-либо форму этого мира.

Философию можно рассматривать также как „исследование либо формирование видения целостности мира” [McDermott, 1968: 406]. Мир на самом деле лишь один – тот, который окружает нас и тот, что находится в нас, тот, в котором мы живём, где разыгрываются драмы и трагедии нашей жизни. Мы ведь не можем согласиться с тем, каков он, как он выглядит, что находится за его пределами и существует ли нечто, что могло бы его превзойти. Для прагматиков как настоящих, радикальных или убеждённых эмпириков единство мира не входит в противоречие с его внутренней структурой, с его разнообразием, многогранностью – она не ослепляет их, они видят его многообразие, отдельные факты, разнообразие опыта не воспринимается ими как фикция, которой ничего не соответствует. Для рационалистов единство мира является абстрактной, мистической, она является чем-то высшим, и мы не всегда можем сказать, чем именно. „Забывая обо всём остальном, они говорят о нём как о принципе, они восхищаются и преклоняются перед ним, интеллектуальное же их развитие полностью останавливается” [McDermott, 1968: 406]. Возможно, Джеймс чрезмерно драматизирует, обижая при этом рационалистов, но для меня он является источником вдохновения, ибо он рассуждает открыто и не скрывает своей аргументации.

Мир один, по крайней мере, как предмет мыслей и высказываний; возможно именно здесь скрывается тайна его поляризации или плюрализма. Наиболее значительные достижения интеллектуалистической философии не нуждаются в сложности и разнообразии, отсутствии остроты, гибкости и неточности повседневного языка, которая больше всего соответствует *common*

sense. Сознание, Разум, Абсолют, Вечные Идеи и подобные вещи образуют совершенно другой мир – наш мир, если они и уделят ему внимание, представляет собой лишь его отголосок, неточную копию, имитацию. Джеймс как психолог рассматривает этот мир как нечто, что является продуктом нашего чувства неуверенности в этом сложном, нестабильном, враждебном для нас мире, с которым мы боремся каждый день. То, чего нам не хватает в этом мире, мы ищем в вымышленном мире иллюзорной уверенности. Тогда, когда он нам по-настоящему помогает приобрести эту иллюзорную уверенность, он не представляет собой ненастоящий мир, по крайней мере, не в прагматической перспективе. Только в лучах его блеска мы не должны забывать о том, кем мы являемся на самом деле.

Summary

The author of the article presents the analysis of the pragmatic position or the classic pragmatists' position concerning rationality and rationalism. Such position is explained with reference to substantialist thinking interpreted by rationalism which manifests itself not only in the contemporary philosophical thought though.

Most attention has been focused on the philosophical conception of W. James.

- [1] McDermott, J. J. (ed.). 1968. *The Writings of William James. The Modern Library Edition*. Random House, Inc. New York.
- [2] Mullinon, R. P. 1996. *Pragmatizme a o inom*, in: *Filozofia*, 51, nr 8.

David Kwiatkowski

***Personalizm praktyczny
w ujęciu Wojciecha Słomskiego***

Practical personalism according to Wojciech Słomski

Keywords: *philosophy, personalism, Christian philosophy, Wojciech Słomski*

Wbrew powyższym rozważaniom, personalizm nie jest jedynie teorią, która nie może znaleźć zastosowania w codzienności. Trzeba, bowiem, zaznaczyć, że personalizm jest jednym z tych nurtów, które można zastosować w wielu dziedzinach życia, a przez to też jego wartość diametralnie wzrasta, nie tylko jako nurtu w filozofii, ale pewnego rodzaju schematu działania dostarczającego odpowiednich narzędzi do tego, by móc się rozwijać w odpowiedni sposób [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Jednym z praktycznych ujęć personalizmu jest personalizm ekonomiczny, który charakteryzuje się przede wszystkim dostosowywaniem zasad obowiązujących w ekonomii do potrzeb, oczekiwań i możliwości człowieka, a przez to też ekonomia staje się zupełnie inną, zdecydowanie bardziej przyjazną dziedziną, która jest determinowana przez szereg nowych warunków [Słomski, 2003]; [Słomski, 2002].

Najważniejszymi zasadami, które rządzą personalizmem ekonomicznym są zasady takie jak [Gronbacher, 1999]:

- Prymat jednostki nad innymi elementami ekonomii – najważniejszym elementem życia gospodarczego jest przede wszystkim jednostka, a cała gospodarka jest efektem działań człowieka, który podejmuje działania mające na celu zapobieganie pojawianiu się wszelkich niedoborów i problemów o charakterze ekonomiczno – gospodarczym. W tym przypadku, wszystko co ma miejsce w gospodarce zaczyna się przede wszystkim od tego, jakiego rodzaju decyzje podejmie człowiek, jakich wyborów dokona. Tutaj gospodarka istnieje dla osoby, a co za tym idzie całe życie gospodarcze musi być podporządkowane jednostce, a wszystkie decyzje o charakterze gospodarczym muszą być podejmowane z uwzględnieniem dobra poszczególnych jednostek i całego społeczeństwa.

- Kapitał ludzki, czyli tworzenie i sama twórczość – jednym z podstawowych i najważniejszych dóbr jest tutaj jednostka. Każde inne dobro, aby mogło zostać w pełni wykorzystane musi być odpowiednio zagospodarowane przez człowieka, dzięki jego inteligencji i pracy. Im większy i bardziej zaawansowany jest postęp technologiczny, tym bardziej oczywiste wydają się być te powiązania. Człowiek jest tutaj największym bogactwem i trzeba z niego w pełni korzystać.

- Zapewnienie godności ludzkiej pracy, przy powołaniu do przedsiębiorczości – dzięki temu, że uznaje się kapitał ludzki można również uznać godność ludzkiej pracy, a co za tym idzie można dojść do wniosku, że praca nie zawsze musi być męką, ale może być traktowana jako ogromne doświadczenie, powołanie człowieka, dzięki któremu może się realizować. Jedną z ważniejszych cech człowieka jest jego przedsiębiorczość i powinienn z niej w pełni korzystać

- Niezależny rozwój człowieka, czyli wytwórczość połączona z personalizmem – cała działalność wytwórcza wraz z jej rezultatami powinna być podporządkowana celom ludzkim, a także powinno się znaleźć sposoby, za pomocą których człowiek będzie mógł się rozwijać i w pełni będzie mógł wykorzystywać swój potencjał.

- Uczestnictwo – każdy człowiek, niezależnie od stopnia swojego rozwoju powinien mieć prawo do inicjatywy gospodarczej, do podejmo-

wania własnych działań, do pracy twórczej, a także do godnych warunków pracy i płacy. Jest to jedna z podstawowych i integralnych części każdego społeczeństwa i każdej jednostki, która na to społeczeństwo się składa. Dzięki niemu, każdy może zachować swoją wartość, pokazać swoje umiejętności jak również nieustannie się rozwijać. Przy jej pomocy człowiek może doznawać swojej godności, nie jest alienowany i potrafi działać na rzecz większej społeczności.

- Ekonomiczne dobro wspólne, czyli pomocniczość: „Zasada pomocniczości stwierdza, że „społeczność wyższego rzędu nie powinna ingerować w wewnętrzne sprawy społeczności niższego rzędu, pozbawiając ją kompetencji, lecz raczej winna wspierać ją w razie konieczności i pomóc w koordynacji jej działań z działaniami innych grup społecznych, dla dobra wspólnego”. Zasada pomocniczości pochodzi z tradycji prawa naturalnego i katolickiej nauki społecznej. Jej konsekwencje są głębokie; wskazuje ona granice dla słusznych powinności państwa i nakłada obowiązki na instytucje niższego rzędu, takie jak wspólnota lokalna, rodzina, Kościół, a także na jednostkę, zobowiązując instytucje niższego rzędu do wypełniania pewnych funkcji moralnych i praktycznych, istotnych dla funkcjonowania dobrze zorganizowanego i wolnego społeczeństwa. Jako pojęcie filozoficzne stanowi ona intelektualne ramy dla porządku społecznego zakorzenionego w wierze chrześcijańskiej i ludzkiej wolności. Nie daje ona i nie może dawać gotowych odpowiedzi na konkretne problemy, np. jak wysokie powinny być podatki, w jakim stopniu winny być oddzielone religia i polityka, jak hojne winno być państwo opiekuńcze lub czy w ogóle powinno istnieć? Problemy te pozostają sprawą roztropnej oceny okoliczności. Pomocniczość stanowi zasadę, zgodnie z którą można podejmować takie roztropne decyzje” [Gronbacher, 1999].

Dodatkowo, należy się tutaj również zastanowić nad tym, jak „instytucje najlepiej spełniają określone funkcje społeczne i ustanowić ochronę tych dziedzin. Nie oznacza to, że funkcje nie zachodzą na siebie. Na przykład, biznes jest miejscem przedsiębiorczości, ale może się okazać, że przedsiębiorstwo rodzinne należy do najefektywniejszych. Wspólnota lokalna mo-

że podjąć działania charytatywne, które uzupełniają działania Kościoła. Nie należy jednak zapominać, że każda instytucja posiada swą pierwszorzędną funkcję, której inne instytucje często nie podejmują. Rynek jako instytucja społeczna zasługuje na znaczny stopień ochrony przed nieuzasadnionymi ingerencjami. Jest tak zwłaszcza z uwagi na to, że struktury polityczne mają pokusę ingerowania w działalność rynkową. Jeśli rynek ma funkcjonować prawidłowo – wytwarzając konieczne dobra i usługi dla zaspokojenia ludzkich potrzeb i życzeń – to potrzebuje on swobody działania bez nieuzasadnionych ingerencji. Tylko respektując zasadę pomocniczości możemy mieć nadzieję na osiągnięcie jakiegoś stopnia ekonomicznego dobra wspólnego” [Gronbacher, 1999].

- Ograniczenia rynku [Gronbacher, 1999] – wolny rynek stanowi jedną z podstawowych społecznych wolności oraz cnót. Nie można jednak dopuścić do sytuacji, w której zasady rządzące wolnym rynkiem będą zasadami absolutnymi a całe życie ludzkie zostanie zredukowane do minimum. Trzeba, bowiem, podkreślić, że wiele elementów obecnych w ludzkim życiu nie pojawia się na rynku, a przez to też jest on mocno ograniczoną instytucją. Do tego, aby rynek ten zawsze działał konieczne jest to, by nieustannie był on otwarty na wpływy z różnego rodzaju instytucji moralnych oraz kulturowych, w ramach tych wartości, w których na co dzień funkcjonuje.

- Skłonienie się w stronę osób uboższych: solidarność oraz sprawiedliwość społeczna – los najbiedniejszych i tych, którzy nie potrafią w odpowiedni sposób kierować swoim życiem jest jedną z podstawowych trosk współczesnej ekonomii. Każde społeczeństwo powinno zajmować się losem tych osób, sprawiać, by nie czuli się oni poszkodowani, a także by profity płynące z dobrze rozwijającej się gospodarki były sprawiedliwie rozdzielane pomiędzy wszystkimi uczestnikami tej gospodarki.

Większość z omówionych zasad wdrożona jest w codzienne funkcjonowanie gospodarki i stara się określić najważniejsze jej zasady i w taki sposób determinować jej rozwój, by był on korzystny przede wszystkim dla ludzi, którzy stanowią integralną część tej gospodarki [Gronbacher, 1999].

Innym przykładem odniesienia personalizmu do codzienności jest personalizm w pedagogice, która zajmowała się przede wszystkim koncepcją człowieka i jego miejscem w procesie pedagogicznym [Kiereś, 2009: 224-228]. W wychowaniu tym dąży się przede wszystkim do tego, by człowiek się samodoskonał, nabywał cechy i doświadczenia, które pozwolą mu na ciągły rozwój i kreatywne podejście do pojawiających się problemów [Słomski, 2003].

W tym przypadku, najwyższym celem wychowania jest takie pokierowanie wychowankiem, by nie tylko był świadomy swojego procesu rozwoju, ale przede wszystkim, by wiedział on w jaki sposób uczestniczyć w tym rozwoju i jak nim kierować, by był on możliwie jak najbardziej efektywny [Kiereś, 2009]. Najważniejszymi dziedzinami pedagogiki stają się tutaj:

- wychowanie fizyczne,
- wychowanie intelektualne,
- wychowanie moralne.

Personalistyczne ujęcie pedagogiki pozwala na uwypuklenie znaczenia indywidualnego poszczególnych wartości jak również tych, które są istotne dla wspólnego życia i wychowania w społeczności. Dodatkowo, duży nacisk kładzie się tutaj również na pojęcie dobra wspólnego i jego poszanowanie jako jednej z podstaw życia społecznego [Słomski, 2002]; [Słomski, 2003]; [Słomski, 2008a]; [Słomski, 2004]; [Słomski, 2005].

W personalizmie pedagogicznym, chodzi przede wszystkim o to, by uczeń sam, przy niewielkiej pomocy nauczyciela dążył do rozwoju, chciał poszerzać swoje horyzonty i dbać o swój wewnętrzny charakter [Słomski, 2000a]; [Słomski, 1998]; [Słomski, 1998a].

Jak więc widać, mimo iż personalizm może być postrzegany jako myśl stricte filozoficzna, można ją równie dobrze odnieść do życia codziennego, gdzie we współczesnym świecie odgrywa niezwykle ważną rolę [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Najważniejszymi zasadami, które mają odzwierciedlenie w praktyce, a które nieodłącznie wiążą się z personalizmem są zasady:

- stawianie człowieka na pierwszym miejscu,

- umożliwienie mu nawiązywania relacji z innymi,
- dbanie o jego potrzeby,
- umożliwienie mu ciągłego rozwoju,
- nacisk na wartości humanistyczne,
- sprawiedliwość,
- pomocniczość,
- wszystkie działania podporządkowane człowiekowi,
- nacisk na nawiązywanie relacji międzyludzkich.

W dobie globalizacji i ciągłego ujednociania wartości, którymi człowiek powinien się kierować, coraz większy nacisk kładzie się na wspólnotę, na dobro wspólne i na rozwój ogólny. Dodatkowo, do takiego przekonania doprowadza również ogromne przywiązanie do pieniądza, do materialnych wartości i dążenie do zaspokojenia swoich wyłącznie materialnych potrzeb.

Współczesna ludzkość całkowicie jest zdominowana przez materialne potrzeby i dążenie do realizacji ich za wszelką cenę. Dlatego też, tak ważne jest, aby pojawił się system czy też nurt, który zwróci uwagę na elementy inne niż materializm, dążenie do cywilizacyjnego rozwoju i chęć zyskania większych korzyści materialnych [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Personalizm odgrywa dziś tak ważną rolę ponieważ dotyka on praktycznie każdej dziedziny życia. Jest więc obecny m.in. w:

- gospodarce,
- ekonomii,
- psychologii,
- socjologii,
- relacjach społecznych,
- wyznania i poglądy,
- etyce,
- nauce,
- technologii,
- pedagogice.

W każdej z tych dziedzin, za sprawą personalizmu kluczową rolę odgrywa jednostka i sposób jej postrzegania. Człowiek staje w centrum zainteresowania, uważa się, że jest on jednym z tych elementów, dzięki któremu możliwy jest jakikolwiek rozwój. Za pomocą cech charakteryzujących jednostkę, jej sposób odniesienia się do rzeczywistości, do społeczeństwa i do wartości, które personalizm wyznaje możliwe kreowanie określonej rzeczywistości przez personalizm i wartości, które są dla niego najistotniejsze [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Obszarami, w których personalizm ma największy wpływ, które decydują o jego znaczeniu są przede wszystkim następujące czynniki:

- oddziaływanie na jednostkę,
- nawiązywanie do wartości chrześcijańskich,
- próba powiązania świata doczesnego z transcendentnym,
- umiejscowienie jednostki na pierwszym miejscu,
- kluczowe znaczenie ma rozwój jednostki,
- jednostka powinna skupić się na samodoskonaleniu,
- próba uzyskania odpowiedzi na nurtujące społeczeństwo pytania,
- chęć przybliżenia do siebie poszczególnych jednostek,
- próba zniwelowania egoizmu i alienacji,
- chęć określenia roli człowieka w życiu społecznym,
- postrzeganie jednostki jako elementu kluczowego dla całego społeczeństwa,
- jednostka jest elementem najważniejszym w życiu gospodarczym
- wszystkie działania skierowane są przede wszystkim na jednostkę,
- skupienie się na czymś innym niż wartości materialne,
- chęć udoskonalenia relacji społecznych,
- chęć udoskonalenia jednostki,
- wskazanie wartości ważnych dla współczesnego społeczeństwa.

Każdy z tych czynników w znacznym stopniu wpływa na znaczenie personalizmu we współczesnym świecie i determinuje fakt, że jeszcze przez długi czas będzie on uznawany za jedną z kluczowych nurtów, które w tak dokładny sposób opisują zagadnienie jednostki i jej umiejscowienie

w codziennym życiu [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Dzięki personalizmowi jednostka dostrzega znaczenie i konieczność ciągłego rozwoju. Duży nacisk kładziony na realizację siebie, swoich pragnień i potrzeb powoduje, że jednostka zaczyna myśleć o sobie w zupełnie innych kategoriach, stara się dostrzegać swoją wartość i wagę nie tylko dla siebie samego ale i dla całego społeczeństwa, w którym żyje [Słomski, 2002]; [Słomski, 2003].

Za pomocą personalizmu jednostka jest w stanie dokładnie wyznaczać swoje cele, określać siebie, swoje potrzeby i ustalać zadania, jakie powinna sobie stawiać. Ważne jest tutaj również poczucie wyjątkowości, unikatowości, a przede wszystkim znaczenia jakie dana jednostka odgrywa w całej otaczającej go rzeczywistości [Słomski, 2008a]; [Słomski, 2004a].

Dodatkowo, pozwala to na określenie cech charakterystycznych dla jednostki, ustalenie słabych i mocnych stron jak również pozwala on na określenie, w jaki sposób można poprawić siebie i swoje osiągnięcia, a przy tym nieustannie się rozwijać i dążyć do doskonałości.

Fakt, że w personalizmie jednostka jest łącznikiem pomiędzy światem materialnym i niematerialnym powoduje, że może czuć się ona wyjątkowo, może zdać sobie sprawę, że jest odpowiedzialna zarówno za siebie jak i za innych [Słomski, 2005]; [Słomski, 2004].

Coraz częściej, przekonuje się, że nie jest na świecie sama, jest uzależniona do pewnego stopnia od innych podmiotów, a jej pełen rozwój możliwy jest tylko i wyłącznie dzięki współdziałaniu z innymi ludźmi. Dlatego też, dzięki personalizmowi, dana osoba uczy się jak ważne są relacje z innymi, komunikacja oraz umiejętność osiągnięcia porozumienia na różnych płaszczyznach. Tylko dzięki temu może ona osiągnąć swoje cele i dążyć do doskonałości [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000].

Personalizm uświadamia również konieczność przezwyciężenia własnych obaw przed nadmierną integracją oraz nawołuje do tego, by nie oddawać całej swej niezależności i integralności na rzecz wspólnoty. Okazuje się bowiem, że jeśli jednostka z rezygnuje z siebie, ze swojej niezależ-

ności i wolności wyboru może ponieść liczne konsekwencje, które mogą wpłynąć na jej sposób postrzegania rzeczywistości, siebie i swojej roli w świecie [Słowski, 2006]; [Słowski, 2008].

Mówiąc tutaj o wpływie jaki personalizm ma na kształtowanie się jednostki można zatem stwierdzić, że przejawia się on w następujących oddziaływaniach:

- motywuje do rozwoju,
- daje szansę samodoskonalenia się,
- pozwala nawiązywać relacje międzyludzkie,
- kształtuje osobowość,
- wskazuje drogi, którymi można podążać,
- przedstawia określony katalog wartości, którymi można się kierować,
- wskazuje znaczenie społeczeństwa w rozwoju,
- kładzie nacisk na dążenie do realizacji postawionych sobie celów,
- motywuje do coraz trudniejszego działania,
- pokazuje, że jednostka może wpływać na wiele dziedzin jeśli tylko umie robić to w odpowiedni sposób,
- wartości chrześcijańskie mogą również kreować rozwój jednostki.

Z uwagi na tak duże znaczenie personalizmu współcześnie można wyjść tutaj z założenia, że z biegiem czasu, znaczenie to będzie stopniowo wzrastać. Okazuje się, bowiem, że wartości prezentowane przez personalizm, mimo iż niejednokrotnie utożsamiane były z wartościami o charakterze *stricte* chrześcijańskimi zakorzeniły się w wielu dziedzinach życia społeczno – gospodarczo – politycznego, a co za tym idzie, niezwykle trudno będzie je z tych dziedzin usunąć [Słowski, 1996]; [Słowski, 2000].

Personalizm i jego spojrzenie na jednostkę zdominowało tak ważne aspekty życia jak chociażby ekonomia, relacje gospodarcze czy też kwestie związane z edukacją, pedagogiką i szeroko rozumianym oddziaływaniem na jednostki i ich rozwój. dodatkowo, dziedziny te uchodzą również za kluczowe w całym systemie państwowym, a co za tym idzie, fakt, że są one determinowane przez personalizm wszedł on nie tylko w te dziedziny, ale

także i w te kategorie, które w jakikolwiek sposób powiązane są właśnie z nimi [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006].

Dzięki personalizmowi kluczowym podmiotem działania praktycznie każdej sfery okazuje się jednostka i to ona ma największy wpływ na kształtowanie się współczesnej rzeczywistości [Słomski, 2008].

Dodatkowo, znaczenie personalizmu podnosi również fakt, że współczesny świat coraz większą wagę stara się przywiązywać do tego w jaki sposób żyją ludzie, w jaki sposób chroni się ich prawa i dba o ich interesy. Jednostka, z uwagi na zwiększającą się świadomość łamania praw człowieka i braku poszanowania godności ludzkiej, staje się kluczowym elementem zainteresowania [Słomski, 1998a]; [Słomski, 2000a].

Sytuacja ta jest dodatkowo potęgowana przez fakt, że niemalże na masową skalę, w każdym kraju, niezależnie od stopnia jego rozwoju, dochodzi do sytuacji, w których jednostka jest przytłaczana, ignorowana, a także zastraszana, szykanowana a jej prawa nie są respektowane. Dlatego też, coraz więcej organizacji międzynarodowych stara się pomóc właśnie takim osobom, stara się zwrócić uwagę na ich problemy, na ich kłopoty, a jednocześnie chce przyciągnąć opinię publiczną dzięki, której pomoc ta może być znacznie większa, znacznie bardziej efektywna i może dotyczyć większej ilości osób jednocześnie [Słomski, 2002]; [Słomski, 2003].

Personalizm, będzie miał również coraz większe znaczenie z uwagi na fakt, że stopniowo dochodzi do sytuacji, kiedy społeczeństwa zaczynają być zmęczone ciągłą pogonią za dobrami materialnymi. Coraz chętniej zwracają się ku wartościom humanistycznym, starają się odkryć siebie, swoje potrzeby, a także sposoby, za pomocą których potrzeby te mogą realizować [Słomski, 2004]; [Słomski, 2005].

Warto tutaj zwrócić uwagę na jeszcze jeden, niezwykle ważny aspekt. Należy pamiętać, że we współczesnym świecie wraz z postępem cywilizacyjnym następuje również coraz większa ingerencja w integralność jednostek, ich niezależność, a także podstawowe prawa. Jest to szczególnie ważne w medycynie, w genetyce i w innych dziedzinach, których celem jest ingerencja we wnętrze ludzkiego organizmu i zaburzanie pewnego natu-

ralnego porządku. Wraz z tym postępowaniem pojawia się również pytanie o to, jak daleko może posunąć się lekarz czy naukowiec w swoich odkryciach i do jakiego stopnia może on naruszać prywatność i ingerować w życie wewnętrzne człowieka [Biesaga, 2001].

Okazuje się bowiem, że naukowcy często kierowani postępowaniem naukowym zapominają o roli i znaczeniu jednostki i wartościach, które dla jednostki są kluczowe i odgrywają największe znaczenie. W takim kontekście jednostka często jest pomijana na rzecz tzw. dobra wspólnego i postępu technologicznego, który może umożliwić zwalczanie problemów społecznych, które pojawiają się od lat [Słomski, 2008a]; [Słomski, 2004].

Etyka i nauka, a także personalizm i jego wartości, stoją tutaj w ciągłym konflikcie, którego wyjaśnienie wydaje się praktycznie niemożliwe. Niemniej jednak, z uwagi na poszerzający się nieustannie zakres i znaczenie personalizmu, coraz więcej osób stara się nakreślić jak ważne w tym procesie jest zachowanie dystansu do jednostki, poszanowanie jej indywidualności, niezależności i ogólnych wartości, którymi powinna się kierować.

Postęp technologiczny, ciągłe nasilanie się konfliktu pomiędzy etyką a polityką i nauką a także gospodarką, sprawiają, że personalizm będzie zajmował stałe miejsce we współczesnym nurcie filozoficznym [Słomski, 2007].

Dodatkowo, należy tutaj podkreślić, że szczególne znaczenie dla personalizmu ma pogłębiająca się walka o prawa człowieka, o jego godność i odpowiednie miejsce w społeczeństwie. Dzięki temu, że współczesny świat stara się wynieść na piedestał jednostkę, skupia na niej całe swoje działania powoduje, że również i personalizm będzie jedną z kluczowych metod działania i postrzegania jednostki [Słomski, 2007a].

Jest to możliwe głównie dzięki sporemu wkładowi, jaki personalizm wnosi w kształtowanie się jednostki, jej znaczenia dla świata, dla społeczności, dla rozwoju gospodarczo – politycznego, a także dla ogólnie przyjętego porządku. Wartości kreowane przez personalizm znajdują wydzźwięk w każdej, kluczowej dla życia wartości, a tym samym nie można go wyeliminować ze światopoglądu [Słomski, 2005]; [Słomski, 2008a].

Warto tutaj również podkreślić, że z uwagi na fakt, że myśl chrześcijańska w dalszym ciągu jest jedną z dominujących we współczesnym świecie sprawia, że również personalizm będzie postrzegany przede wszystkim jako możliwość pozyskania nowych zwolenników wartości chrześcijańskich, przelanie ich na inne systemy oraz zdefiniowanie najważniejszych potrzeb, którymi powinni kierować się współcześni ludzie, by możliwie jak najdokładniej i najpełniej zrealizować siebie i swoje potrzeby [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Innym elementem, który decyduje o tym, że personalizm będzie odgrywał coraz większą rolę jest fakt, że duży nacisk kładzie on na rozwój, na dążenie do samodoskonalenia. W dzisiejszych czasach jest to jeden z ważniejszych celów każdego człowieka. tylko dzięki ciągłemu rozwojowi może on nadażyć nad zmieniającą się co chwilę rzeczywistością, może on kreować siebie i umiejscawiać się w zupełnie nowych warunkach działania. Niezależnie od tego, w jaki sposób odnosi się on do wartości chrześcijańskich z całą pewnością, dzięki personalizmowi może on się rozwijać, korzystać z nowych możliwości, a przede wszystkim zyskiwać nowe narzędzia, przy pomocy, których rozwój ten będzie w ogóle możliwy [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Tytułem podsumowania można uznać, że personalizm zyska na znaczeniu w przyszłości głównie z uwagi na następujące czynniki:

- postęp technologiczny,
- chęć ciągłej ingerencji w niezależność jednostki,
- dominacja technologii nad jednostką,
- brak jednolitego i spójnego systemu wartości,
- konieczność panowania nad konfliktem etyka – technologia i postęp naukowy,
- stawianie na rozwój człowieka i jego nieustanne doskonalenie siebie i swoich możliwości,
- wpływanie na całe społeczności,
- postępująca globalizacja,
- chęć zwiększenia wpływów myśli chrześcijańskiej,

- alternatywa dla materialnych wartości,
- zmęczenie ciągłym dążeniem za postępem cywilizacyjnym,
- konflikty wewnętrzne,
- ciągłe problemy o charakterze społecznym nasilające się na znaczeniu,
- determinizm społeczny,
- konieczność przezwyciężenia alienacji,
- próba uzyskania odpowiedzi na nurtujące pytania,
- walka o prawa człowieka,
- chęć zapewnienia godności,
- sprawiedliwość społeczna,
- zwiększające się znaczenie organizacji międzynarodowych zajmujących się ludźmi i problemami społecznymi,
- zwiększająca się rola jednostki w gospodarce,
- system oświatowy oparty na jednostkach.

Wszystko to sprawia, że jednostka jest postrzegana jako swoisty punkt odniesienia wszelkich działań, jakie podejmowane są we współczesnym świecie. Dodatkowo, należy tutaj podkreślić, że z biegiem czasu wpływ ten będzie coraz większy, a dominacja jednostki będzie znaczna [Słomski, 1996]; [Słomski, 2000]; [Słomski, 2006]; [Słomski, 2008].

Summary

One of the practical perspectives of personalism is economic personalism which is characterized, first of all, by adopting rules binding economy to human needs, expectations and capabilities. As a result, economy also becomes a completely different, decidedly more friendly field which is determined by several new conditions.

With the help of personalism the individual is able to set his goals, define himself, his needs and establish tasks which he should place. The feeling of exceptionality, uniqueness, and above all, the role which the given individual plays in the whole surrounding reality is also important here.

Additionally, it allows to define characteristic features for the individual, evaluating his strengths and weaknesses, and it also allows to define the way one can improve himself and his achievements as well as develop incessantly and constantly strive for perfection.

The fact that the individual is a connection between the material and immaterial world in personalism causes that he can feel exceptionally, he can realize that he is responsible both for himself and the others.

Personalism also brings to our attention the necessity of overcoming our own fears against excessive integration and calls not to give our whole independence and integrality for the benefit of the community. It turns out that if the individual gives himself up, his independence and freedom of choice, he might bear numerous consequences which can influence his way of perception of reality, himself and his role in the world.

- [1] Biesaga, T. 2001. *Personalizm a pryncypializm w bioetyce*, Kraków.
- [2] Gronbacher, G.M. 1999. *Personalizm ekonomiczny*, Lublin.
- [3] Kiereś, B. 2009. *Personalizm w pedagogice*, Lublin.
- [4] Słomski W. 2005. *Rund um die Kommunikationskonzeption in der Philosophie von Emmanuel Mounier*, in: *Doctrina 2*.
- [5] Słomski W. 2008. *Duch personalizmu*, Warszawa.
- [6] Słomski, W. 1996. *Wolność osoby ludzkiej według Emmanuela Mouniera*, Warszawa.
- [7] Słomski, W. 1998a. *Personalistyczna koncepcja wolności Emmanuela Mouniera*, in: EF 26.
- [8] Słomski, W. 1998b. *Osoba, osobowość – koncepcja osoby w personalizmie chrześcijańskim*, in: *Kronika Diecezji Sandomierskiej 91/1998b*.
- [9] Słomski, W. 2000. *Personalistyczna wizja wolności*, Warszawa.
- [10] Słomski, W. 2000a, *Kilka uwag o personalizmie Emmanuela Mouniera*, in: OF 19.
- [11] Słomski, W. 2002. *Kilka uwag o personalizmie Emmanuela Mouniera*, in: *Archeus 3*.
- [12] Słomski, W. 2003. *Emmanuel Mounier filozoficzna koncepcja chrześcijańskiego personalizmu*, in: *Phenomena 9*.
- [13] Słomski, W. 2004. *Koncepcja komunikacji w filozofii Emmanuela Mouniera*, in: *Filozofia a život, Prešov*.

-
- [14] Słomski, W. 2004a. *Introduction to the philosophy of Emanuel Mounier*, in: *Parerga* 1.
- [15] Słomski, W. 2006. *Úvod do filozofie Emmanuela Mouniera*, Prešov.
- [16] Słomski, W. 2007. *Etyka a filozofia*, in: *Parerga* 3.
- [17] Słomski, W. 2007a. *Człowiek u progu XXI wieku – dramat wyborów etycznych*, in: *Parerga* 4.
- [18] Słomski, W. 2008a. *The civilization of labour in the personalistic philosophy of Emmanuel Mounier*, in: *Parerga* 1.

Вера С. Данилова

***Фундаментальные онтологические слои
природы и соответствующая им система
координат на основе предельных
динамических равновесий***

***Fundamental ontological layers of the nature
and the coordinate system on the basis
of limit dynamical equilibrium***

Keywords: *philosophy, ontological, levels of the world*

1. Бытие в современной философии принято рассматривать послойно; в специальных науках также существуют многочисленные модели иерархии природы. Аналогично этим подходам будем связывать онтологические слои природы с фундаментальными динамическими равновесиями, главным элементом которых является *предельная граничная поверхность*, изолирующая предшествующие неизвестные нам уровни мира, благодаря уравниванию их этой поверхностью, так что поверх неё остаются только фундаментальные равновесные величины, являющиеся откликом неизвестной части мира в той его части, что находится вокруг нас. Человек на каждом шагу встречался с *фундаментальными равновесиями мира*, использовал их для

постулатов фундаментальных теорий, мировых религий. Относительные равновесия наиболее естественны для системы отсчета самоорганизующейся природы, которая развивается *витками* и *шагами* – от одного равновесного состояния к другому. Формулу природной системы координат представим следующим образом. *Окружающий мир следует выделять две неравные части. С одной стороны это динамические равновесия, объединенные во взаимосвязанные цепочки, закономерности образования которых, на различных уровнях организации мира, одни и те же. С другой стороны - все остальные неравновесные процессы и явления* [Кожевников, 1997: 276]. На каждом уровне организации мира эти цепочки объединяют фундаментальные равновесия с другими их типами: относительными, предельными, метастабильными и т.п.

2. Рассмотрим онтологические слои мира, которым сопоставим *вакуум, инерциальные системы, термодинамическое равновесие, духовность*, равновесные параметры которых идентифицированы достаточно хорошо. *Предельная граничная поверхность* называемая нами вакуумом (основным состоянием квантовых полей, обладающих минимальной энергией, нулевыми импульсом, угловым моментом, электрическим зарядом и другими квантовыми числами) *закрывает* всю неизвестную нам часть мира обеспечивающее его (вакуума) равновесное устойчивое существование. *Понятие “вакуума” является одним из основных в том смысле, что его свойства определяют свойства всех основных состояний. В ряде случаев, например при спонтанном нарушении симметрии, вакуумное состояние оказывается не единственным, вырожденным, - существует непрерывный спектр таких состояний, отличающихся друг от друга числом так называемых “голдстоуновских бозонов”* [Вакуум, 1988: 236]. Бозоны с нулевой массой и нулевым спином как основные параметры, характеризующие вакуум обуславливают появление квантового поля, которое в современной науке считается

наиболее фундаментальной и универсальной формой материи, основанием всех её конкретных проявлений. Все элементарные частицы являются квантами определенных физических полей, которые непрерывно взаимодействуют друг с другом (испускаются и уничтожаются). Таким образом, вакуум можно рассматривать в качестве наиболее простой системы отсчета (предельного фундаментального равновесия) для мира созданного этими элементарными частицами.

Следующее уровень имеет дело со сформировавшимся устойчивым веществом и дальнодействующими физическими взаимодействиями, а «предельная граничная поверхность» здесь отделяет сущность наиболее универсального из физических взаимодействий – гравитационного, а также электромагнитного связанного с ним от их феноменологических проявлений в многочисленных макроскопических процессах. Параметрами системы отсчета для оставшегося над этой *граничной поверхностью* мира являются инерция и её мера - масса, что позволило сформировать представления об инерциальных системах, как основание для всех остальных более сложных систем отсчета этой части мира. Структура массы является исключительно сложной, начало её осмыслению было положено в классической механике, затем по аналогии введено в общей теории относительности и в квантовой механике, что позволило обеспечить взаимодействие с имеющимися экспериментальными фактами и данными.

Еще одна *предельная граничная поверхность* отделяет сложные объекты макромира, каждый из которых состоит из огромного число частиц (порядка числа Авогадро $N_A=6,02 \cdot 10^{23}$), от простейших параметров характеризующих это новое равновесие. Само термическое равновесие определяет температура, качество используемой при этом энергии – энтропия. Далее на основе термических равновесий возникают более сложные образования равновесия термодинамические, затем на основе представлений о

динамическом хаосе возникла теория динамических равновесий в открытых неравновесных системах. На определенном этапе развития мира здесь образуются сложные самоорганизующихся системы, молекулярные цепи, жизнь.

Следующая *предельная граничная поверхность* связана с духовностью, которая представляет собой взаимодополнительные равновесия между всеми подсистемами *Я* и, прежде всего четырьмя главными: телом, сознанием, подсознанием, надсознанием. У духовного человека все эти подсистемы должны находиться в гармонии: тело и сознание – здоровыми, подсознание – хорошо организованным и контролируемым сознанием, надсознание (культурные коды, религия, идеология, традиции этноса) гуманистическими. Если эти подсистемы равновесно взаимодействуют друг с другом, то все остальное в человеке, его сознании, подсознании оказывается закрытым этой *предельной границей*, так что остаются основные параметры духовности: свобода воли и культурно-светский аскетизм представляющий собой связанное состояние все интеллектуальных, социальных, индивидуальных проявлений личности. Такой аскетизм способен составить фундамент общечеловеческой синтетической культуры, так что все уникальное и специфичное у разных народов будет уже дополнением к нему.

3. На основе этих фундаментальных равновесиях, создается система координат мира, за счет той части энергии, которая может быть уравновешена в этих конкретных природных системах, в результате чего возникают *ячейки динамического равновесия* общие для всех природных процессов и системы координат. Все природные явления, процессы, структуры могут иметь устойчивые связи с координатной системой природы благодаря этим ячейкам, принимая участие в её формировании, а с другой стороны – они могут быть исследованы в этой координатной системе. Эта система координат

порождает свои общенаучные понятия: *связанное вещество, связанная энергия, связанная информация*, выделяя пассивную часть природы, совокупность некоторых пределов (аттракторов), относительно которых в остальной природе осуществляются процессы самоорганизации. Такая система координат открывается непосредственно и доступна каждому человеку [Kozhevnikov, 2005: 45-55].

Взаимодействие любого природного образования с динамическими равновесиями основывается на том, что все природные образования тяготеют к двум предельным фундаментальным равновесиям, никогда их не достигая. С одной стороны это внутреннее идентификационное динамическое равновесие соответствующее идентификационному пределу, с другой стороны - равновесие со всеми окружающими это природное образование средами. Любая природная система из мира неживого, живого, духовного стремится к самоидентификации. Второе предельное равновесие - коммуникационное. Однако подавляющее большинство конкретных идентификационных и коммуникационных пределов остаются недостижимыми, вследствие противостоящих им тенденций, обеспечивающих в итоге некий консенсус (промежуточное динамическое равновесие).

Summary

Our conception is fundamentally different from the former one because we start from the fundamental relative equilibrium, as though we shield all the previous levels of the world, about which we know nothing. All existing processes are balanced by appropriate "limiting boundary surface". Beyond the unknown world remain the fundamental equilibrium quantities that are responses to that part of the world that is around us. The formula of the natural coordinate system is as follows. "One should identify two unequal parts in the real world. On the one hand, these dynamic equilibria are united in interrelated chains. The equilibria were created by the same laws at all levels

of organization of the world. One could identify all the other non-equilibrium processes and phenomena on the other hand". Any natural formation interactions with the dynamic equilibria are based on the fact that all natural formations tend to limit the fundamental equilibrium that is unreachable. In the article we consider the ontological levels of the world, which are comparable to "vacuum, inertial systems, thermodynamic equilibria, spirituality", equilibrium parameters of which are well identified. "A man of networks" – is the nearest stage of human and mankind evolution, this is the only way for the mankind to maintain its real existence.

- [1] Кожевников, Н.Н. 1997. *От равновесия к равновесию*. – М.: Мысль.
- [2] Вакуум. 1998. *Физическая энциклопедия в 5 т. Т.1*. – М.: Советская энциклопедия.
- [3] Kozhevnikov, N. 2005. *Phenomenological aspects of natural coordinate system // Logos of Phenomenology and Phenomenology of Logos. Book Four: The Logos of Scientific Interrogation. Participating in Nature. – Life – Sharing in Life (ANHU 91)*.

Remigiusz Rzyński

Etyka gatunków dziennikarskich. Internet jako gatunek dziennikarski objęty etyką

Species of journalistic ethics. The Internet as a species covered by the ethics of journalism

Keywords: *journalism, ethics*

Dziennikarstwo, jego gatunki i zasada trzech warunków etycznych

Dziennikarstwo od początku swej długiej i bogatej historii wykształciło wiele gatunków, z których najważniejsze koncentrują się wokół dwóch głównych rodzin: dziennikarstwa informacyjnego oraz publicystycznego. Swoistą nowością jest tak zwane dziennikarstwo internetowe (*online journalism*), które korzystając z ustaleń klasycznych bazuje jednakże na jeszcze stosunkowo młodej płaszczyźnie komunikacji społecznej. Tak pojęte dziennikarstwo internetowe staje się przestrzenią, której *meta-opis* jest wymogiem tak nagłym jak i niezbędnym.

Podstawowe pytanie etyki mediów to pytanie o jej globalną zasadność. Inaczej mówiąc: czy możliwe jest istnienie jednorodnej i odpowiedniej dla całego dziennikarstwa etyki i czy tę etykę da się sformalizować, a następnie wcielić w życie?

Spółeczeństwo współczesne jest społeczeństwem spolaryzowanym, różnorodnym, niejednolitym, wielokulturowym. Jeśli dla Szekspira postać

negatywna była postacią afrykanerską [Szekspir, 1958], to już współcześnie takie uproszczenie nie mogłoby mieć miejsca, tak ze względu na oczywisty fakt równości między rasami, jak i niestosowność sugestii przypisującej jakieś cechy danym osobom definiowanym ze względu na dominującą normatywność w kulturze symbiozy norm. Niemniej jednak w dziedzinie dziennikarstwa – w tym zwłaszcza medialnych wypowiedzi osób publicznych, informacji i komentarza – cecha wrażliwości na etycznie słuszną *polityczną poprawność* jest szczególnie pożądana i stanowi dziś wymóg rozumiany na równi z odpowiednimi kwalifikacjami.

Drugą, obok wrażliwości na różnorodność i empatyczności cechą dziennikarstwa zależną od etyki kultury wielotożsamościowej jest niewątpliwie wolność wypowiedzi. W świecie Zachodu nie istnieją już reżimy, które wymagałyby od mediów zgodności na lansowany przez siebie schemat światopoglądowy. Dlatego dziennikarstwo opiera się na wolności wypowiedzi i swobodzie formułowania prezentowanych treści. Wolność niekiedy może być jednak – zwłaszcza w kontekście różnorodności właśnie – interpretowana jako nieskrępowanie żadnymi normami, specyficznie rozumiana krytyka, czy np. wyznaniowa lub polityczna jednowymiarowość. Dlatego pytanie o wolność mediów rozciąga się obecnie na pytanie o niezależność od wpływów zewnętrznych, tak ekonomicznych (np. kształtowanych ze względu na opcje światopoglądowe właściciela danego medium lub poszukiwanie jak największej liczby odbiorców, co niekiedy może iść z tendencją do dostosowywania się do ich normatywności i unikania obiektywności) jak i społecznych (tj. takich, które zależą od charakterystyki danego społeczeństwa nie zawsze na przykład w równym stopniu zróżnicowanego).

I sprawa być może najważniejsza – prawda. Z jednej strony mamy do czynienia z wymogiem przedstawiania rzeczywistości w jej prawdziwym wymiarze, z drugiej jednak – rzeczywistość ta, jak nigdy dotychczas, nie była w tak łatwy sposób kreowana przez media właśnie. Zdarza się, że jedno wydarzenie jest relacjonowane przez różne stacje telewizyjne w sposób zupełnie odmienny – oznacza to, że przedstawiana rzeczywistość

jakkolwiek prawdziwa, ulega manipulacji i trafia do odbiorców przekazu jako *realizacja*, prawdziwościowa przypowieść o charakterze odmiennym od zastanego. Jeszcze w większym stopniu widać to w tzw. *reality show*, gdzie wydarzenia przedstawiane mają wygląd prawdziwych, ale podlegają tak głębokiej ingerencji, że rzeczywistością w oczywisty sposób nie są.

Taka specyfika współczesności wykracza niekiedy poza medialny świat i styka się z codziennością. Przykład programu typu *reality show* pt. „Perfekcyjna pani domu” pokazuje, że osoba kreująca postać swojej bohaterki została utożsamiona z rolą, czego efektem były stawiane jej zarzuty, że wcale nie jest perfekcyjna skoro np. lansując samowystarczalność gospodyni domowej, sama zatrudnia pomoc domową. Miało tu miejsce niewątpliwe zaburzenie granicy między rzeczywistością a *realnością* wyobrażoną, w której „prawda” przedstawienia wyparła prawdę życia. Przedstawienie to – a więc *mimesis* – oparte było nie na podstawie prawdy, ale scenariusza, dlatego wywołało efekt komiczny lub schizofreniczny.

Empatia, wolność i prawda to normy etyczne, których zastosowanie powinno być w mediach priorytetem. Ich współistnienie jest jednak nierówne, o ile w ogóle występują razem, to zazwyczaj naprzemiennie akcent kładzie się na jedną z nich, w cieniu pozostawiając dwie inne. Być może najbardziej ewidentnym przykładem takiego działania jest medium Internetu.

Internet jest gatunkiem medialnym, jego zadaniem – jednym z wielu – jest przekazywanie informacji o świecie, kształtowanie świadomości i wiedzy w oparciu o fakty, rozszerzanie światopoglądowych horyzontów. Internet korzysta ze wszystkich podgatunków medialnych, a więc wzmianki, notatki, sprawozdania, relacji, życiorysu, sylwetki, kalendarium, prasówki, reportażu i wywiadu. Ponieważ sama przestrzeń Internetu jest nieograniczona, jej medialne formy również stanowią konsolidację znanych metod przekazu. Od tekstu, przez fotografię, po nagranie dźwiękowe czy wizualne – Internet wchłania wszystko. Niewątpliwie jednak, najważniejszą cechą dziennikarstwa internetowego jest jego podległość lub zależność od komentarza. Nigdy wcześniej i na poziomie żadnego innego medium dzienni-

karskiego komentarz nie stanowił tak bezpośredniej siły, która szybko stała się jednym z elementów publikowanej treści. W związku z tym zasadne wydaje się pytanie: czy etyka normatywna nakładana lub przynajmniej zalecana mediom publicznym dotyczy nie tylko autorów i sygnowanych przez nich materiałów dziennikarskich, ale także – przy założeniu, że stanowią one dziś integralną część danej publikacji – komentarzy czytelników?

Gatunki dziennikarskie i ich indywidualna zależność od etyki

Wzmianka czy notatka prezentująca w sposób krótki, zintensyfikowany fakty, powstrzymuje się zazwyczaj od komentarza odautorskiego. Jej zadaniem jest streszczenie, zrelacjonowanie danego wydarzenia. Taka krótka forma dziennikarska podlega przede wszystkim zasadzie prawdy i obiektywizmu. Nie narzucając interpretacji, zadawała się zdaniem relacji z wydarzeń.

Inaczej ma się rzecz z relacją, sprawozdaniem czy reportażem zwłaszcza. Formy te wzbogacone są przeważnie w odautorski komentarz, często bywają emocjonalne lub tworzone „na szybko”, z potrzeby chwili. Obiektywizm zostaje tu zrelatywizowany do autentycznych, gorących intencji autora. Już poprzez sam wybór tematu często dziennikarz ujawnia swoje preferencje tematyczne, wskazuje na to, co go frapuje, co jest z nim w jakimś stopniu związane. Zwłaszcza reportaż – a polska szkoła reportażu w tej dziedzinie ma się czym pochwalić – daje dużo swobody w ujmowaniu tematu oraz zezwala na dużą dozę swobody. Tej formie twórczości czy też działalności dziennikarskiej przyświeca naturalnie wymóg prawdy, ale wsparty jest on o swobodę kierowania tematem, interpretacji i komentarza, czy wreszcie o subiektywną, żeby tak powiedzieć, reżyserię. Są to wartości niewątpliwie cenne, wszystkie one jednak podlegają – prócz wymogu prawdy – także normie szacunku do opisywanego, czy przedstawianego przedmiotu.

Podobnie rzecz ma się w przypadku wywiadu. Tutaj osobowość dziennikarza musi jednak pozostać w ukryciu, jest on wszak zależny od swojego

interlokutora i powinien uznać jego autonomiczność oraz prawo do wygłaszanych opinii. Słabością dziennikarza prowadzącego wywiad jest zawsze stosowanie epitetu czy jednoznacznej oceny. Jego siłą jest pytanie – to ono może ukształtować całą wypowiedź, ono może nakierować na interesujące wnioski czy pointy. Dziennikarz prowadzący wywiad powinien kierować się etyką szacunku i zainteresowania, powstrzymywania się od komentarza i pragnienia ujawnienia, zdefiniowania, wykreowania takiej rzeczywistości, która nie będzie współgrać z podmiotem wywiadu.

Jeszcze inaczej etyka dziennikarska zachowuje się w gatunkach *stricte* publicystycznych, takich jak artykuł, esej czy felieton. Z samej swojej zasady publicystyka charakteryzuje się funkcją nie tyle lub nie tylko informacyjną ale przede wszystkim interpretacyjną, a nawet perswazyjną, opiniotwórczą. Artykuł czy esej prócz opisu rzeczywistości, wyjaśnia ją, tłumaczy i obłaskawia czyniąc zrozumiałą, przystępną dla odbiorców tego opisu. Tak pojęte gatunki publicystyczne w mediach nastawione są na wywoływanie emocji, intelektualnych reakcji, otwarcia na różnicowanie i ciekawość czytelnika. Cechą zasadniczą publicystyki jest silnie podkreślany stosunek autora do prezentowanego materiału. To właśnie stanowisko subiektywne stanowi wartość publicystyki i dlatego jej charakter etyczny jest tak ważny i tak jednocześnie skomplikowany.

Artykuł omawiający dane zagadnienie zawsze prezentuje pewne z góry zakładane tezy. Koncentruje się na wywodzie, którego celem jest podtrzymanie lub zanegowanie zasadniczego elementu publikacji. Występują tu obok omówienia także oceny – w tym oceny moralne. Od autora publikacji wymaga się nie tylko znajomości zagadnienia ale także kompetencji w wyrażaniu opinii. Na poziomie etycznym kierować nim mają przesłanki prawdziwościowe i empatyczne. Nawet jeśli zawarta w treści artykułu ocena – wywiedziona na przykład z recenzji czy debaty – jest oceną negatywną, pamiętać należy o szacunku wobec samego przedmiotu oraz osób, których ów przedmiot jest bliski.

Szczególnością pozycję w rodzinie publikacji dziennikarskich stanowią esej i felieton. Felieton jest swobodną, często humorystyczną opowieścią doty-

czącą spraw aktualnych lub ważnych, w tym niekiedy bulwersujących, trudnych czy złożonych. Jego cechą szczególną jest cykliczność i stałe miejsce przyporządkowane tak do danego medium dziennikarskiego, jak i osoby tworzącej felieton. Ma on często charakter interpretacji bez odwoływania się do rzeczywistych – albo formalnych – właściwości cechujących autorytet w danej dziedzinie. Stawia się tutaj raczej na swobodę formy, tzw. „lekkie pióro”, umiejętność pointy lub mniej lub bardziej zaawansowanej ironii. Stąd właśnie autorami felietonów są często osoby, które nie są zawodowymi dziennikarzami, ale dysponują specyficznym, właściwym tylko im warsztatem kreacji autorskiej. Autorom felietonów przypisuje się z reguły większą swobodę twórczą, co nie oznacza, że nie dotyczy ich zupełnie poczucie smaku czy stosowanie się do reguł etycznych dziennikarstwa. Prezentowane przez nich stanowiska nigdy nie mogą ranić, znieważać czy wyszydzać wartości wyznawanych przez osoby stojące na innych lub przeciwnych stanowiskach. Felieton musi przede wszystkim dotyczyć problemów u ich podłoża merytorycznego – jeżeli wypowiada się na temat bulwersujący czy trudny, zachowuje dystans personalny i dotyczy wyłącznie istotnej, zobiektywizowanej treści. Należy pamiętać, że również żart czy ironia mogą być bolesne, a poszanowanie odrębności powinno przyświecać każdej publicznej wypowiedzi.

Najbardziej może dwuznaczną pod względem norm etycznych formą dziennikarską jest esej. Ma on zazwyczaj rozbudowany kształt, nie podlega zasadom dyskursu akademickiego, nie jest dysertacją a więc nie musi stosować logicznych, czy nawet racjonalnych argumentów. Nie są tu wymagane ani konsekwencja, ani linearność czy nawet jasność wywodu. Esej to interpretacja, analiza i dociekanie źródeł, charakteru, wyglądu opisywanego zjawiska. Stąd właśnie esej może posługiwać się skojarzeniami, metaforami, symbolami czy alegoriami. Nie obce są mu też elementy literackie, paradoksy czy indywidualne refleksje. Dlatego właśnie wartością nadrzędną dla eseju i jego twórcy jest wolność wypowiedzi. Autor eseju nie musi znać ani rzeczywistego wymiaru omawianej sytuacji czy faktu, nie musi też być autorytetem czy nawet erudytą, którego ocena traktowana byłaby w

sposób wiążący, podlega jedynie własnemu talentowi opisowemu, umiejętności zaciekawienia odbiorcy własną wizją rzeczy. Naturalnie, nie oznacza to, że w swojej wypowiedzi autor eseju może posługiwać się inwektywami na przykład, czy nie korzystać zupełnie z osiągnięć kultury mu współczesnej. Odwołując się na przykład do własnych wartości czy światopoglądu, wierzeń, tradycji, jest zobowiązany zachować szczególną wrażliwość w odniesieniu do szerszego kontekstu swojego opisu. Twórca eseju publikowanego w mediach odpowiedzialny jest zawsze za własne słowa i z konieczności musi podchodzić do tej zasady w sposób profesjonalny. Wolność bowiem nie oznacza nigdy samowoli.

Inaczej wygląda to w dziennikarstwie internetowym, gdzie nie tylko publikacja, ale przede wszystkim komentarz do niej jest właśnie często efektem zupełnego braku kontroli i łączącej się z tym stanem rzeczy – samowoli.

Internet a etyka

Dziennikarstwo internetowe to stosunkowo młoda dziedzina *mass mediów*. Obecnie notuje się niespotykany dotąd rozrost sieci, a także należących do niej gatunków dziennikarskich. Należą do nich m.in.: blog, portale informacyjne i opiniotwórcze, newslettery i wiele innych. Każdy z nich wykorzystywać może formy klasyczne dowolnie je eksplorując i mieszając. To, co daje sieć to przede wszystkim nieograniczona wolność i natychmiastowa, bezgraniczna łączność globalna.

Cechą wyróżniającą publikacje internetowe – obok tych wspólnych z dziennikarstwem nie-internetowym, tj. informacja, komentarz, rozrywka, *etc.* – jest ich długi „życiowy” medialny. Artykuł, czy program zrealizowany na potrzeby Internetu, o ile nie zostanie zeń intencjonalnie usunięty, może egzystować w niezmienionej formie przez czas praktycznie nieograniczony. Media współczesne, szczególnie takie, które działają zarówno w Internecie jak i na zewnątrz sieci, publikują swoje materiały, które w znaczącej części są materiałami dostępnymi dla każdego i za darmo. Niekiedy, trzeba przyznać, iż coraz częściej, zdarza się, że portal decyduje się na całkowite

lub częściowe abonowanie wybranych stron. Po wykupieniu dostępu czytelnik staje się właścicielem i użytkownikiem prezentowanej treści, dokładnie tak, jakby kupił gazetę w kiosku.

Dziennikarstwo internetowe jest dziennikarstwem nie tylko mobilnym, ale i wariabilnym. Do cechy tej zaliczyć należy przede wszystkim łatwość i często stosowaną możliwość dokonywania zmian w publikowanych materiałach. Specyfika ta rozszerza się także na dodatkową własność multimedialności i w zasadzie nieograniczoności w zakresie odnośników, załączników, odsyłaczy, źródeł. Sytuacja ta przypomina wertowanie książki, której każda strona otwiera się na kolejne, nielinearnie z nią związane. Serfowanie w Internecie to właściwie bezkresne nurkowanie.

Ciekawą sytuację tworzą takie media internetowe, które same nie tworzą, a jedynie kupują i zamieszczają na swoich stronach treści publikowane już gdzie indziej, w tym przede wszystkim, w klasycznych mediach, np. papierowych. Inaczej mówiąc artykuł opublikowany np. przez Gazetę Wyborczą może stać się częścią portalu Onet, jego właścicielem oraz oczywiście autorem pozostaje jednak źródło pierwotne. Tego typu sytuacja jasno określa, że dziennikarzem jest tylko osoba, która daną prezentację stworzyła, a nie ta, która ją upubliczniła.

Podobnie, osoby istniejące w sieci, nawet pod własnymi nazwiskami i cyklicznie, które jednak wykorzystują się dla swoich celów – czaty, portale ogłoszeniowe, aukcje – mimo, że korzystają z *mass mediów*, naturalnie dziennikarzami nie są. Czy więc obowiązują je te same zasady etyczne, które obowiązują dziennikarzy?

Dochodzimy tutaj do sedna kwestii etyki w Internecie. Jeśli nawet każdy zgodzi się, że etyka dziennikarska dotyczy mediów tak fizycznych jak i internetowych, to poszczególne gatunki – a także treści spoza gatunków dziennikarskich – obecne w sieci rządzą się normami daleko bardziej zróżnicowanymi niż media pozainternetowe. Jeżeli bowiem osoba publiczna, polityk lub dziennikarz właśnie na swojej własnej stronie internetowej, na przykład na tak popularnych Facebooku czy Tweeterze, zamieści jakiś wpis to czy wolno nam uznać to za wpis podlegający normatywności czy

spoza niej wyłączony? Co więcej, niekiedy obecność w świecie wirtualnym osób medialnych nie musi zaznaczać się nawet ich szczególną kreatywnością, starczy przecież, że osoba taka „polubi” wpis innej lub względnie oznaczy jakąś stronę jako ulubioną właśnie. Niewątpliwie określone w ten sposób zostaną preferencje danego człowieka, ale czy dziennikarskie kompetencje tej samej osoby mogą być w takiej sytuacji weryfikowane?

Naturalnie, wydaje się głęboko wątpliwe, aby osoby rzeczywiście znaczące w skali globalnej – jak np. prezydenci mocarstw czy papież – blogujący lub zamieszczający, jak to ma już miejsce w chwili obecnej, wpisy na Facebooku czy Tweeterze posunęły się do zamieszczania wypowiedzi prawdziwie kontrowersyjnych czy zbyt daleko idących w ocenie zjawisk czy postaci z życia publicznego. Ponad to medialna obecność w sieci tych osób jest zazwyczaj moderowana przez sztaby doradców i specjalistów od PR-u. Inaczej wygląda ta sprawa w sytuacji – rzeczywistej i coraz częstszej – dziennikarz prowadzący np. telewizyjną debatę i zachowujący na jej płaszczyźnie profesjonalny obiektywizm, po skończonej dyskusji, poza studium, za to w sieci, skomentuje swoich rozmówców lub ich wypowiedzi w subiektywny sposób. Z jednej strony osoba taka występuje tutaj już nie jako dziennikarz ale konkretny człowiek, z drugiej jednak nadal pozostaje opiniotwórcza i niewątpliwie – poprzez swą popularność, rozpoznawalność itd. – światopoglądowo zaangażowana. Słuszne byłoby zalecenie pozostających w mocy normatywów albo świadomość odpowiedzialności, w tym odpowiedzialności karnej.

Niekiedy publicysta, dziennikarz, osoba medialna właśnie w sieci realizuje swoje krytyczne zapędy i upublicznia kontrowersyjne tezy lub opinie. Wolność wypowiedzi i opinii jest prawem gwarantowanym przez demokrację, ale jednocześnie niezwykle istotna okazuje się być świadomość medialnego zasięgu i wynikająca z niej odpowiedzialność za prezentowane stanowiska. Sieć nie wyklucza – tak jak w istocie nie zapewnia rzeczywistej anonimowości – obiektywności. Wydaje się więc, że słusznym jest respektowanie praw i obowiązków ogólnie przyjętych i uznanych za właściwe również w przestrzeni wirtualnej.

Podobnie jeśli idzie o komentarze. Można zastanawiać się, czy członek rządu ma prawo zapowiadać konsekwencje wobec osób wirtualnie krytykujących nie tyle jego program polityczny, co np. jego osobę, rodzinę czy wyznawane przez niego wartości. Niewątpliwie jednak osoba posługująca się Internetem i komentująca personalnie - w niewybredny lub zgoła wulgarny sposób - innego człowieka musi liczyć się z konsekwencjami takiego zachowania. Merytoryczne argumenty mogą być bowiem dyskutowane na merytorycznym i kulturalnym poziomie. Wypowiedzi obsceniczne natomiast, inwektywy i każde nadużycie wobec kogokolwiek, zakładać winno możliwość zaistnienia konsekwencji takiego czynu.

Internet to źródło wiedzy, informacji, rozrywki i relacji międzyludzkich. Etyka dziennikarska - i okołodziennikarska - w mediach internetowych nie może być ignorowana, a jej zasadność potwierdzać należy nie tylko teoretycznie, ale i na poziomie praktycznym.

Summary

The author discusses the issue of ethics in journalism on the Internet. He also focuses on the background of different genres of journalism.

- [1] Bauer, Z. Chudziński, E. (red.). 2004. *Dziennikarstwo i świat mediów*, Kraków.
- [2] Olszański, L. 2006. *Dziennikarstwo internetowe*, Warszawa.

Ramiro Délio Borges de Meneses

A teologia do estranho: pelo sentido e evolução

Alien theology: meaning and evolution

Keywords: *philosophy, alien theology, alien hermeneutics*

Introdução

A hospedagem dos deuses é um tema que aparece muitas vezes na mitologia grega, na Bíblia e na tradição de diversas culturas. Os deuses tomam frequentemente formas irreconhecíveis, tal como acontece com *Proteus*, o deus das metamorfoses.

Em quase todas as culturas, o direito de hospitalidade está sancionado religiosamente. Muitas são as orientações veterotestamentárias, no Deuteronomio e no Êxodo, em favor dos estrangeiros. O deus, *Xenios* garante, entre os gregos, o bom trato do estrangeiro, função desempenhada na mitologia romana por Júpiter [Nussbaum, 1986: 25-46; 106-125].

A figura do hóspede está carregada de ambigüidades, que a apresenta como lugar incerto, mas em posição significativa para nós, como lugar de temor e desejo de si mesmo.

O hóspede converte-se em símbolo da mediação entre duas esferas distintas. Na recepção do hóspede tem lugar um encontro de seres de ordens diferentes. O divino, o ilimitado e o inconcebível é acolhido no âmbito humano.

Este encontro tem o carácter de uma irrupção que destrói a ordem acostumada e definida.

Os homens, tal como a natureza, viveram em alguma relação com o “estranho”, a partir do assombro, perante o estrangeiro, quando percebem a corporeidade como cenário do padecer, até à alienação da própria acção.

A experiência do estranho é uma constante antropologia, constituindo uma peculiaridade humana, que não possuem outros animais. O que não é tão constante é o modo como os homens conduzem a sua estranheza, como a pensam e a buscam ou a vivem ou a evitam.

Na ordem antropológica, quem pensa e age sobre o “estranho” compreenderá melhor o próprio. Se nos preocuparmos em saber e pesquisar sobre o que é “estranho”, ficaremos a saber mais sobre a natureza humana, sobre aquilo que nos pertence ou nos é familiar. Sem esta verificação, difícil se torna dar conta da condição e da conduta humana, especialmente da sua variabilidade cultural e do modo como cada sociedade determina o espaço da necessidade e da contingência.

Em sentido ontológico, a “estratégia” está entre a necessidade e a contingência. O seu valor gnoseológico encontra-se no erro métrico. Tudo isto se encontra no domínio da natureza física segundo a epistemologia.

Encontramo-nos hoje numa situação anfibológica, com o desaparecimento das certezas. Perdem-se, também, as medidas pelas quais ponderamos as culturas alheias. A universalidade da razão, que era o critério orientador, deu lugar à referência “equivoca”. Na verdade, os filósofos da pós-modernidade criticam o “logocentrismo” e a ditadura do “geral”, reabilitando o conhecimento do singular e afirmam a pluralidade e a heterogeneidade dos discursos. A filosofia deixou de apelar às grandes narrativas sob a égide de emancipação da humanidade. Se a dificuldade da filosofia moderna se deveu ao facto de submeter a diferença a um universalismo homogeneizador, os problemas da filosofia pós-moderna devem-se a que, se a pluralidade dos discursos não está obrigada a nenhuma tradução que os vincule, não haverá qualquer maneira de medir um discurso particular. As épocas passadas e as culturas estranhas convertem-se em mera curio-

sidade ou em indiosincrasia admirável. Onde tudo é igualmente válido, tudo é igualmente indiferente. Logo, procuraremos neste estudo valorizar a diferença. Requer-se a natureza do “estranho” [Zammarchi, 1946: 327-329].

A vida do “estranho”

O *status quaestionis* resume-se na busca da natureza do estranho, qual o grau de existir ou forma de perfeição ou de imperfeição que se revela no “estranho”. Qual o “esse” e o sentido da causalidade? Assim não será possível reduzir o “estranho” a um único conceito, embora a realidade seja “diferente”.

A estranheza é analogia

A estranheza é “plural”. Existem tantas estranhezas, quantos os ordenamentos. Para toda a ordem vale o princípio de que não só cria oportunidades vitais, bem como evita outras, estendendo em torno de si as suas próprias sombras.

Dado que toda a ordem operativa realiza selecções e exclusões específicas, cria condições de acesso e inacessibilidade, isto é, de propriedade e incerteza.

Não existe o “estranho”, há sim uma determinada estranheza que se nos mostra como diferente em relação a uma terceira, que funciona como medida da mesma estranheza.

A decisão e a acção dependem como situamos a medida da normalidade no próprio mundo ou nos demais. Esta polaridade estabelece-se em todos os domínios da existência simbolicamente apresentada nos comportamentos.

Talvez o inquietante consista precisamente em que esta ou outras questões parecidas não possam definir que a realidade está ameaçada pela desrealização e a personalidade pelo anonimato, sem que possa estabelecer-se uma ordem que origina a tensão. Por um lado, o estranho é algo que aparece fora do âmbito próprio – xénon – o estrangeiro forânico e, por

outro, o estranho é o que pertence ao Outro – *alienum* -. Não é nosso e não é dos nossos. Vive o estado do outro lado. E como estranho apresenta, também o que se mostra no diferente, faz-se valer enquanto tal, não tanto o desconhecido como o incompreensível (insólitos, heterogêneo e não disponível).

Trata-se, pois, de três aspectos do lugar da possessão e do modo como se distingue o estranho do próprio [Benjamin, 1983: 10-25; 29-36; 50-62].

O estranho poderá aparecer, ao mesmo nível, como no caso de outras formas de vida ou culturas similares ou num nível anterior, como a infância perante a maturidade, ou as chamadas sociedades primitivas frente às ditas civilizadas.

Uma presença não prevista turva o equilíbrio consolidado, colocando em questão os nossos contextos semânticos e a nossa praxis consuetudinária. O estranho condiciona a conduta, ultrapassando-a ou fazendo-se como diferente comportamento [Wheisenberg, 1961: 105-108].

Nas Meditações Cartesianas, Husserl determina a essência do estranho na acessibilidade do originalmente inacessível [Elias, 1987: 60-88].

A Husserl não se colocou o problema sobre o que é o “estranho”, visto que a dita pergunta introduziria o estranho numa ordem prévia. Mas o que pressupomos é que existe algo estranho, que se deixa ou não conhecer pelo tipo de acesso temos o “estranho”. O paradoxo da determinação husserliana consiste em que a acessibilidade se mostra como acessibilidade de algo inacessível. Isto significa que o estranho não representa um “deficit” como o que não conhecemos. Parece que o estranho, ontologicamente, vive de alguns “parâmetros” ocultos que o orientam e lhe dão existência e faz com que desconheçamos a realidade, tal como se processa em Mecânica Quântica.

O estranho aparece, segundo Lévinas, como algo que originariamente não nos é acessível e não nos pertence. Refere-se como relação paradoxal que é caracterizada, ao mesmo tempo, por uma subtracção, tal como relação que não o é [Elias, 1987: 68-88; 90-102].

O estranho não se pode determinar exclusivamente na perspectiva de uma cultura. O próprio e o estranho são conceitos relacionados, não existem em si mesmos. Limitam-se entre si e a primeira condição de toda a existência do “estranho” é que esta relação do próprio ao estranho será conhecida e reconhecida. Compreendemos o próprio no estranho e o estranho no próprio, porque nenhum é definível isoladamente [Husserl, 1950: 17-25; 26-48].

O estranho como “alheio”

A estranheza não se limita à estranheza dos outros sem que comece na própria casa como estranheza de nós mesmos. Existe uma auto-estranheza, para onde se inicia a do Outro. Trata-se assim de um comportamento intersubjectivo de um comportamento intra subjectiva. Como toda a experiência, também a auto-experiência está submetida a determinadas limitações.

Desde Rimbaud sabemos que o Eu é, às vezes, o Outro. Na verdade, diversas estratégias do estranho faz-nos descobrir o menino no adulto, o animal no homem (Darwin). Parece não haver nenhum lugar em que nos encontremos seguros frente aos desafios e ameaças do estranho. O estranho sofre do indeterminismo do nosso existir. A vida humana tem esta forma de indeterminismo.

Em virtude deste indeterminismo no agir, a “estranheza” é uma conduta humana orientada holisticamente. Existem dois graus de estranheza: a exterior e a interior. Husserl falava de uma “estranheza interior” na qual existe algo de “próprio” a um nível superior da consciência que não é elemento extrínseco, mas antes pólo construtivo e fundante.

O antónimo do estranho está no “próprio” e esta contraposição cai uma vez que o “próprio” se alarga mais além do que as suas expressões elementares para alcançar uma profundidade onde se adopta outra presença, um “hóspede” secreto que fundamenta a interioridade.

O estranho é um “hóspede secreto”. Com efeito a estranheza interior e secreta coloca em crise a minha clausura e os meus cálculos para se abrir a

comunicação. É aquela voz da qual falava Sócrates e que S. Agostinho deu um “rosto pessoal”.

A estranheza interior não permite uma conversão completa sobre si mesmo como fruição exclusivamente privada da própria subactividade.

O suspeito, nos momentos mais autênticos da sua experiência interior, acolhe pela sua experiência interior, acolhe *per se* uma presença que não é reduzível à própria subjectividade psicológica e é induzida a distrair a sua atenção cognoscita e prática da exclusiva pontualidade da “singularidade empírica”.

Uma moral da diferença não tem plena cidadania, nem a “alma bela”, segundo Schiller, nem o “eu odioso” de Pascal. A alma bela, tão querida por um romantismo evasivo e estatizante, não assume a dramaticidade profunda da diferença, enquanto o Eu odioso simplifica negativamente toda a manifestação do sujeito esquecendo ou negando uma riqueza que transcende os nossos assuntos próprios e a nossa iniciativa. A ética xenológica seria uma moral profundamente “interior” que conserva constantemente algo de publico, válido e motivado.

A alteridade xenológica necessita para construir a nossa identidade conduz-nos a um lugar aporético que nos atrai, desde sempre, à reflexão filosófica.

A estranheza, manifestada no nosso horizonte, pode ser suspendida, exorcizada, mas não se pode destruir. Cancelá-la é um arbítrio e a clausura não pode durar muito tempo [Lévinas, 1978: 12-29; 26-38].

O “estranho” implica novo existir, que se diferencia na forma como se não manifesta directa ou claramente. É uma realidade criptológica e menos plesiológica do ponto de vista do opositor ou de cooperante.

O estranho, segundo Pascal, expressa o “eu odioso”, como se fosse um lado negativo do ser e do agir. A estranheza revela a outra face da dimensão ontológica, no seu modo de evoluir e de estar ou ser. O estranho tem uma não vivência da conduta. Tem tanto de ética, como de “não moral”.

Uma experiência à imagem e semelhança daquela que afecta “o estranho” deverá converter-se, de algum modo, em estranho por si mesmo, isto é, a experiência sofre-se e não se faz simplesmente. Aqui pode referenciar-se o dito de A. Schopenhauer: *sufer ergo sum*. Pareceria surgir o pessimismo do filósofo. Será que o “estranho” vive do “pessimismo”. É verdade que sofre deste pessimismo “o estranho”. É uma dimensão do estranho. Esta dimensão é “não prática” e verdadeiramente sufrológica” (sufer). Trata-se no estranho de um fazer sufrológico” [Lévinas, 1995: 151-156].

Se o estranho se define pela sua inacessibilidade, então não é incomparável o que todavia seria uma qualidade comparativa sem mais. Neste caso, planeia-se a questão acerca de como poderemos falar do estranho sem despojar-se da sua estranheza [Wadensfeld, 1989: 16-36].

A saída do dilema, que representa uma experiência do estranho encaminhado à progressiva apropriação do seu objecto, consiste em que toda a verdadeira experiência modifica o lugar do estranho na experiência e também a instalação do estranho. Em vez de perguntarmos pela sua natureza, é melhor partir dessa inquietude que provoca. O estranho é aquilo a que respondemos e termos de responder. Falar do estranho, significa falar de outra coisa, que é mais do que as nossas concepções e projectos abarcam.

O estranho não é algo a que se dirija o nosso dizer ou actuar, mas algo de que este actuar e dizer, procede. O estranho pertence àquilo que chamamos “ocorrências e oportunidades”.

A experiência do estranho não se circunscreve a um acto que poderemos realizar, mas consiste em acontecimentos que se apresentam frente às nossas intenções, cruzam-se com elas e separam-se delas ou transcendem-nas.

Deste modo, o estranho manifesta a sua imprescindibilidade e a não esgotabilidade como se expressa na arte, no amor e na religião [Wadensfeld, 1994: 18-26; 28-46].

Esta inesgotabilidade está unida a uma certa inevitabilidade. O não responder ao “estranho” é uma forma de resposta, da mesma forma que o silêncio é uma forma de discurso.

O estranho é definido numa contingência inevitável fenomenologicamente. Esta experiência implica algo de observável puro no seu ser. Já a natureza física seguia estes caminhos segundo Heisenberg. Segundo ele, o princípio do indeterminismo (relações de estranheza ou de incerteza) tem valor objectivo e subjectivo.

O estranho é contingente e está ao sabor da imprevisibilidade do agir humano. O estranho surge num agir indeterminístico e parece incausal e marcadamente holístico.

Um pouco à semelhança da natureza física, no tracto com o estranho, faz-se valer uma forma de racionalidade que está para além de toda a intencionalidade e regularidade e que B. Waldenfels denominou de racionalidade responsive [Waldenfels, 1990: 16-29; 46-55; 86-96].

No estranho, a dificuldade em distinguir claramente entre “fazer” e “padecer” apresenta-se quando consideramos que esta racionalidade não se insere adequadamente no domínio das ordens estabelecidas, nem soluciona problemas já formulados, mas a estranheza participa na configuração das ordens a que pertence e na formulação das perguntas a que dá “resposta”.

O grau de experiência que se obtêm perante as irrupções do estranho não são das que se têm à disposição em qualquer momento. Levantam-se na medida em que dão resposta.

Em sentido fundante, são “dia-lógicas”, porque pertencem a um tecido que se subtrai de qualquer apropriação. As apelações do estranho não possuem sentido reconhecível e nem seguem qualquer regra. São antes provocações no sentido em que desorganizam o sistema das regras existentes. O estranho possui tanto de incerteza, quando se manifesta como comportamento holístico [Waldenfels, 1990: 106-120; 120-136; 146-155].

O estranho converte-se no acontecimento da resposta, isto é, não se deixa determinar como absoluto. A vivência fenomenológica do estranho

encontra-se no relativo. Aparece como esse *ad actionis aliquid*. Responder não significa neutralizar as perguntas futuras ou proteger-se contra todo o futuro imprevisível. O estranho parece estar entre a pergunta e a resposta da nossa conduta moral.

A resposta ao estranho não se reproduz nem se entrega e nem se completa num sentido já dado. No sentido surge a resposta de modo que a resposta resulta criativa, porque paradoxalmente o estranho dá aquilo que não tem e não faz o que tem. Aqui surge algo da incerteza no estranho.

A experiência do estranho não obedece a uma lógica da inclusão. Não é uma pluralidade de conceitos ou de comportamentos, que se excluem mutuamente e que não guardam relação entre si.

A relação entre o próprio e o estranho faz-se valer onde é negada. Logo, uma hermenêutica do estranho não está submetida à lógica da exclusão, mas de preferência à lógica da relação ou à lógica da passagem. O estranho é acontecimento de passagem do agir humano e será relativo [Schutz, 1972: 53-59].

Os conceitos e as imagens do estranho pressupõem um certo auto-estranhamento e uma certa comunidade, onde o “próprio” não é sacrificado em favor do estranho, nem o estranho é eliminado em benefício do próprio. O estranho revela-se como não próprio. Na vida moral, são concomitantes. Um não é sem o Outro. A passagem do próprio ao estranho não é uma deserção, é uma realização moral.

Trata-se, segundo Matthes, de percorrer sobre o terreno de um *inter-regnum*, que não está configurado, nem confinado a partir de um ou de Outro. Existe uma premência fenomenológica entre o próprio e o estranho.

Segundo P. Ricoeur, a estranheza, perante si mesma, torna possível que o estranho apareça como um diferente [Ricoeur, 1990: 16-27; 19-36].

Este distanciamento de si não é aniquilação, mas, de preferência, mudança de perspectiva ou intercâmbio de funções. Assim, o interregno de culturas e do agir alimenta-se desta passagem, do próprio para o estranho, como algo de novo – *nova et nove* –, que modifica todas as perspectivas.

O próprio e o estranho não se mesclam, ultrapassam-se e deslizam para além de toda e qualquer apropriação.

Trata-se de aprender a considerar o próprio como estranho e o estranho como próprio. Logo, o estranho é expressivo e vivenciado pela *actionis analogia* [Landmann, 1975: 18-46].

Considerar o estranho significa um olhar para rupturas e paradoxos que, apesar de tudo, habitam no evidente. A experiência ética do estranho supõe uma confrontação com as possíveis alternativas da própria vida e coloca à prova o próprio. O estranho é uma reserva para enriquecer e corrigir a limitação das próprias posições.

Husserl falava de uma "geologia transcendental", como reflexão acerca de um espaço, que se desenvolve a partir de um *hic et nunc* preferente, que poderá ser o nosso corpo, a nossa casa, o nosso país ou as nossas tarefas. Um *lógos* que esquece a sua *oikós* ou até mesmo a sua procedência ética, O estranho está na distância entre estes termos.

Será interessante observar que a mera situação, no espaço, não dá indicações claras sobre o próprio e o estranho, entre o dentro e o fora.

Não existe um limite real que a defina interespacialmente pelo dentro e pelo fora, porque, neste âmbito, existe um "*éthos*" da espacialidade, que tem a ver com o modo de prientar os limites, que podem ser ampliados, reduzidos ou transgredidos. Estes âmbitos definem as nossas oportunidades e possibilidades e estabelecem diferenças entre o *hic et nunc*, o dentro e o fora, ou o antes e o depois.

Há limites que são transgredidos na medida em que se acede a outra ordem. Aquilo que fica "mais além" do umbral fascina e estremece, não pertence ao jogo com as próprias possibilidades, senão significará um desafio à própria liberdade como algo que está fora de ordem existente [Krusche, 1975: 10-16; 26-49].

A diversidade das experiências de mudanças indica que o nosso mundo não só está rodeado de zonas de desconhecido e indisponível, como também o nosso mundo se constitui por meio da inclusão e da exclusão. Os limites, onde se situa a estranheza, são contingentes, frágeis e ques-

tionáveis. Se os limites forem rígidos, tudo aquilo que estiver fora do horizonte das experiências não iria em absoluto conosco [Waldenfels, 1990: 19-66].

Na nossa tradição ocidental, encontramos uma ou outra vez intenções de suportar os limites entre o próprio e o estranho.

Para a sabedoria pré-socrática, quem reconhece os limites encontra o seu equilíbrio em tudo quanto abarca o próprio e o estranho.

Nas sociedades modernas há uma generalização da “estranheza”. A expressão sociedade multicultural designa um sistema sociocultural convencido da sua própria contingência e interesse ao relacionar as diversas versões do mundo, que comparecem numa sociedade pluralista.

A cultura contemporânea converteu em rotina aquilo que, no passado, era um feito excepcional. Há um incremento insólito de possibilidades de encontrar o exterior – mediante o desenvolvimento das comunicações –, que não existia noutras sociedades mais simples.

A estranheza é mais acessível, isto é, deixou de ser totalmente alheia. A distinção entre próprio e estranho, entre o familiar e o desconhecido, tornou-se movediça e muito ténue ao ponto de sermos estrangeiros, para nós mesmos. As sociedades fragmentam-se em tribos e tecem alianças entre si, pese a distância.

Um sistema cultural é uma realidade móvel, cuja vitalidade depende do que seja questionar a sua pluralidade interna e dialogar com a estranheza exterior [Matthes, 1992: 39-48].

No âmbito social e político, todavia, continua vigente algo assim como uma “propriedade”, que deve ser delimitada e defendido frente ao estranho, se é que se quer manter a identidade. Hoje não é possível manter uma ideia fechada de identidade, que se constitui e enriquece a partir da oportunidade, que proporciona a abertura e o contacto com o diverso de si mesmo.

A lógica que governa a identidade entendida como delimitação encontra-se condicionada pela obsessão de univocidade dos velhos sistemas

modernos. A identidade coloca-se como unilateralidade e como realidade alternativa, que exclui um terceiro.

O *tertium non datur* faz bem sentido no estranho. Deste modo, perdem-se de vista as possibilidades de uma identidade ambivalente, que se conquista na mistura com o diverso. Esta teoria da identidade sabe muito pouco da riqueza que o estranho constitui para o próprio. A experiência de viver numa sociedade multicultural significa a descoberta do pluralismo dentro do que se entende como bloco compacto e homogêneo.

Aprendemos a respeitar a mobilidade inimaginável das delimitações, surpreendidas pela experiência de que em tantas situações o próprio se transforma em estranho e o inicialmente passa ao âmbito do próprio. Encontrámo-nos num cenário em que faz pouco sentido insistir na identidade como se fosse algo definido e definitivo [Taylor, 1985: 26-39, 40-51].

Pela transgressão dos limites, um comportamento abre-se ao “estranho”, sem o assimilar ao próprio que, ao decidi-lo com Lévinas, põe o centro de gravidade fora de si. A estância no umbral poderia chamar-se *êthos*, no sentido literal da palavra: um determinado costume interessar-se pelo estranho. A aprendizagem, desta hospitalidade, não é indiferente nem avassaladora, ensina a habitar com o heterogêneo e a observar a contingência própria.

O estranho vive da relação com o próprio e é “ele mesmo” uma relação. O “estranho” vive da previsibilidade e do indeterminismo. Não é a exclusão e a inclusão. O estranho vive da indiferença do indeterminismo.

Durkheim dizia que a qualidade moral de uma cultura se media pela sua relação com o “estranho”.

A racionalidade acredita-se no modo de tratar o “estranho”, o estranho quotidiano, também histórico ou o mundo natural.

Há categorias de neutralização do estranho. Existem, também, formas de recepção do estranho, que se escondem numa profunda indiferença de hospitalidade, como advertiu Nietzsche. O sentido dos costumes da hospitalidade será paralisar o hostil no estranho.

Quando não se sente no estranho, um inimigo diminui a hospitalidade que vive na sua medida em que está o seu pressuposto [Nietzsche, 1980: 45-66; 69-88].

A parábola Bom Samaritano: pelo contexto xenológico

Uma das mais expressivas narrativas xenológicas de Cristo, pelo evangelho segundo S. Lucas, descreve-se como "parábola do Bom Samaritano".

Este texto de teologia xenológica (Lc 10, 25 – 37) apresenta-se, na narrativa exemplar, sob duas formas: a dimensão xenofílica revela-se nas relações de acolhimento e do "fazer esplacnofânico" do Samaritano ao Desvalido no Caminho. O Samaritano era um "xénon" como outros personagens da parábola. O Samaritano era o símbolo de todos os antagonismos. Os judeus do templo de Cristo não aceitavam o povo de Samarita, porque se separam destes [Noth, 1975: 33-434].

Apesar do Samaritano apresentar uma conduta xenofílica, perante o Desvalido (certo homem/homem desconhecido) era considerado como "sujeito xenofóbico", pelo "nomikós".

Surgem em Lc 10, 31-32 dois episódios paralelos, com idêntico comportamento do Sacerdote e do Levita, perante o "semi-morto", como uma expressão xenofóbica perante o Desvalido no Caminho (Jesus Cristo).

O Sacerdote e o Levita, por motivos rituais, que têm a ver com a Torah, passaram para o outro lado do caminho (Lc. 10, 31-32), são o símbolo do estranho e são marcados por uma "conduta xenológica" negativa. Esta atitude xenofóbica está vivificada pelo receio em tocar cadáveres e pela prática do culto do Templo. Estamos no ponto alto da narrativa exemplar, dado o sentido de *tremendum* que era para um judeu, quando se pronunciava a palavra Samaritano. É uma longa história xenológica que levou nos tempos de Jesus ao acumular de uma aversão tão profunda que vem de séculos anteriores [Lourenço, 1985: 61-68].

O Samaritano, inimigo mortal dos judeus, assume o papel principal, na narrativa xenológica, sendo o seu "papel xenofílico". O verbo usado neste caso, não faz referência ao sentido em que este vem. O Samaritano poderia

ter tido as mesmas dificuldades, que os personagens anteriores. Estas eram xenológicas [Dezinger, 1998: 744-756].

Quando se subtrai o anonimato do “homem-ferido”, o Samaritano poderia pensar muito bem, que o ferido seria provavelmente um judeu. Também ele poderia ter visto os que lhe antecederam e ter-lhe dito “se eles, Judeus, não o fizeram, porquê eu? Um samaritano?”. Se, para o Sacerdote e para o Levita, a ideia de que o homem não fosse um “próximo”, a quem se devia socorrer, então podê-los-ia motivar a seguir o seu caminho, e muito mais poderia ter movido o Samaritano a este pensamento. Mas viu-O e compadeceu-se. O comportamento xenofílico do Samaritano, perante o Desvalido, está narrado pelo próprio estranho, ao culto do Templo de Jerusalém, o Samaritano, que revela um comportamento plural, na forma como “faz” ao Desvalido (Lc. 10, 34-36). Trata-se de um “fazer xenofílico”, que se traduz em variadas dimensões, desde de derramar azeite e vinho, nas feridas, até O ter conduzido ao estalajadeiro. O Samaritano é o “estrangeiro do estranho”, dado que se revela na analogia do fazer. Desenvolve uma “xenologia poiética”.

A xenologia espiritual do Samaritano foi motivado pela “comoção das vísceras”. O termo verbal “*rahamim*”, que se traduz por “compadecer-se”, tem, em si mesmo, todo o valor xenológico, que vem da vivência e do estatuto do Samaritano.

Aqui, na parábola xenológica de Lucas, narrativa exemplar do Bom Samaritano, menciona-se a “poiética xenofílica”, como momento deliberativo esplancnofânico ao homem, que havia sido vítima dos salteadores (Lc 10, 30 ss) [Koster, 1977, 1971].

A narrativa exemplar xenológica, segundo S. Lucas, conduz-nos a uma leitura teológica do estranho. O comportamento “euxenológico” está nas atitudes do Samaritano pelo “fazer plesiológico”.

A parábola sintetiza duas formas recitativas, ora pelo aspecto xenofóbico (monikos, Sacerdote e Levita), ora pela dimensão xenofílica, representada no Samaritano [Borges de Meneses, 2004: 48-50].

Quer a xenologia teológica, quer a xenofilia, como a encontramos na parábola, revela-se na “responsabilidade poiética” e aparece fundamentada na “responsabilidade agápica”, que tem uma pergunta, antes de ser enunciado o “conto exemplar” (Lc. 10, 27).

A responsabilidade da identidade é o discurso xenofóbico e plural, que nos é dado pelo “fazer” do “monikós”, do Sacerdote e do Levita.

Com efeito, a responsabilidade de alteridade é a resposta xenofílica do Samaritano e do Desvalido no Caminho.

Esta vivência plesiológica, que nos aponta a parábola, permanece representada quer pela dimensão xenofílica, quer pela xenofóbica. As duas formas fazem uma “recitação xenológica”. A humanização, segundo este paradigma, é uma experiência de xenologia clínica, cuja subjectividade se enquadra na estranheza da relação médico-doente, como “recitação plesiológica”.

A desumanização tem um carácter xenofóbico, devido às experiências que determinam, sendo uma plesilogia xenológica, em sentido negativo.

A humanização é uma vivência plesiológica, segundo o nosso paradigma pelo Bom Samaritano, na qual se descrevem as manifestações concretas do “fazer” pelo amor entranhado, como resposta à pergunta: de quem sou próximo? A humanização, como “fenomenologia plesiológica”, revela-se nas vivências da parábola. A desumanização faz a pergunta de quem sou distante? Esta distância revela-se na conduta do “estranho”, no caminho de Jerusalém a Jericó [Linnemann, 1982: 72-73].

A parábola do Bom Samaritano inspira uma nova morada de conduta humana, como “ética de alteridade”, assente na vocação plesiológica do Samaritano, através de uma experiência xenofílica, que por sua natureza era xenofóbica”.

A experiência xenofóbica, que está na desumanização, é a singularidade do “fazer plesiológico”, que se traduz numa responsabilidade de identidade.

Surge; segundo a antropologia bíblica, uma “ética poiética” ou uma ética do próprio ou de alteridade.

A ética xenológica encontra-se representada numa moral, onde as personagens são a identidade de si. Com efeito, a humanização vive e alimenta-se do “fazer plesiológico” entre um Bom Samaritano e um Desvalido no Caminho.

Se a desumanização se descreve como uma “vocação xenofóbica”, a humanização, em saúde, experiencia-se como “vocação plesiológica xenofílica”, não pela distância, entre dois sujeitos: Desvalido no caminho da doença e um Samaritano que cuida.

O verdadeiro sentido da humanização “faz-se” em nova metodologia plesiológica, porque se revela noutra virtude humana xenofílica.

Esta poderá traduzir-se, no “amor ao inimigo”, como regra de ouro de humanização (Mt. 7, 12) [Spicq, 1996: 153].

A parábola do Bom Samaritano coloca-nos, pela xenologia teológica, na compreensão do estranho, do fazer ou do não fazer ao próximo, e coloca-nos na “plesiológica xenológica”.

Conclusão

Certo é que a estranheza e o estranho afectam as nossas experiências diárias e determinam uma forma xenológica, para o pensar, ser e agir.

Naturalmente que a ética não é alheia ao estranho. Desde “estranhos morais” de Engelharth, até a uma leitura sobre o sentido ético desta hermenêutica, que nos faz enquadrar na “ética da hospedagem”.

Naturalmente que, segundo esta ética, o estranho determinará a possibilidade de não vivenciar a norma objectiva da moralidade: *recta ratio*. O discurso do estranho, além de plural, não se fica entre o geral e o particular, segundo o valor que lhe foi conferido pela pós-modernidade.

Como o estranho é algo que surge do âmbito próprio (*xénon*), será aquilo que pertence ao Outro (*alienum*).

Como *alienum vitae* cria variadas circunstâncias, que orientam o modo ético, social, político, etc. O estranho manifesta-se na vida e tem formas de se caracterizar. As condutas éticas poderão estar no próprio ou no *alienum*.

O estranho leva consigo certa “utopia”. Assim, está fora lugar do ser, do pensar, do agir e do fazer.

Esta “u-topia” é ontológica, porque sofre da *analogia actionis*, mas também é fenomenológica. Tem um descrição de aparências e de vivências. O estranho bem poderá ser outra forma de dar prioridade ao “Outro” [Sandhler, 1998:123-130].

Estes dois aspectos conduzem-nos a uma hermenêutica do estranho, a qual permitiu uma leitura sobre os fundamentos filosóficos da “xenologia clínica.”

Também existe uma hermenêutica do “estranho”, que se descreve pelo “sentido xenológico” das personagens, reais e fictícias, da parábola do comportamento exemplar. Ao fazer misericórdia, o Samaritano fez o sentido escatológico da pergunta, que primeiro foi soteriológica e que terminará numa pergunta plesiológica, que é eco paradigmático para a humanização, pela “esplancnofania” do Bom Samaritano, que cuidou e tratou do Desvalido.

A desumanização segue um caminho inverso da humanização em saúde, porque se exprime no “fazer xenofóbico” das vivências, na relação médico-doente. Nunca alcançará o verdadeiro sentido plesiológico e nem a grandeza da “esplancnofania” do Bom Samaritano.

Summary

These two aspects lead us to Alien hermeneutics. It has allowed for the lecture on the basics of xenology – philosophy of an Alien.

There is also Alien hermeneutics which describes signs in a "xenological sense", real and fictitious, a parable about faultless behaviour. The Good Samaritan showing mercy not in an eschatological sense, but for the first time in a soteriological sense and finally in a plesiológica sense.

There is a question what is the paradigm for eco-humanisation by "esplancnofania" of the Good Samaritan who took care of the man lying helpless by the roadside. Dehumanisation works in much the opposite fashion as humanisation of healthcare, because it expresses "xenofobic" experiences in

the doctor-patient relation. It will reach neither the true plesiológico meaning nor grandeur "esplancnofania" of the Good Samaritan.

- [1] Benjamim, W. 1983. *Da Passagem Werk*, Franckfurt, Suhrkamp.
- [2] Borges de Meneses, R.D. 2004. *O Desvalido no Caminho* (LC 10, 25-27), O Bom Samaritano como paradigma da humanização em saúde, Porto, Faculdade de Teologia.
- [3] Dezingher, F. 1998. *Samaria und Samaritaner*, in *Theologische Realengzyklopaedie, XXIX*, Berlin, W. De Gruyter.
- [4] Elias, N. 1987. *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfrut, Suhrkamp.
- [5] Husserl, E. 1950. *Cartesianische Meditation*, Husserliana, La Haya.
- [6] Koster, H. 1977. *Splanchnon*, in *Grande Lesico del Nuovo Testamento*, tradução do alemão, XI, Brescia, Paideia.
- [7] Krusche, D. 1975. –et alü – *Hermeneutik der Fremde*, Patmos verlag, unchen.
- [8] Landmann, M. 1975. *Das Fremde und die Entfremdung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buschgesellschaft.
- [9] Lévinas, E. 1978. *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*, Nijhoff, La Haya.
- [10] Lévinas, E. 1995. *Sobre o fundamento da Moral*, tradução do alemão, São Paulo, Martins Fonte.
- [11] Linnemann, E. 1982. *La Parabole di Gesu*, Brescia, Queriniana.
- [12] Lourenço, J. 1985. *Os Samaritanos: um enigma da história bíblica*, in: *Didaskalia*, 15.
- [13] Matthes, J. 1992. *Zwischen den Kulturen*, Goetingen, 1992.
- [14] Nietzsche, F. 1980. *Morgenrote*, in *Kritische Studienaugabe*, Berlin, W. De Gruyter.
- [15] Noth, M. 1975. *Storia D'Israel*, Tradução do alemão, Brescia, Paideia.
- [16] Nussbaum, Mc. 1986. *The fragility of godness. Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, London, CUP.
- [17] Ricoeur, P. 1990. *Soi même comme un autre*, Paris, Editions de Seuil.
- [18] Sandhler, S. 1998. *Die humliche Geburt des Subjekts*, Stuttgart, W. Kol Hamner, Nerlarg.
- [19] Schutz, A. 1972. *Der Fremde: Ein sozial ppsychologischer Versuch*, in: *Gesemmelte Aufstaze*, La Haya, Ny Hoff.
- [20] Spicq, C. 1996. *Ágape dans le nouveau testament*, analyse des textes, I, tradução do alemão, Paris, L. Licoffre.

-
- [21] Taylor, CH. 1985. *Philosophy and the Human Sciences*, At the University Press, Cambridge.
- [22] Wadensfeld, B. 1989. *Profite der Phaenomenalogie*, Freilag, Alber.
- [23] Waldenfels, B. 1990. *Der Stachel des Fremden*, Franckfurt, Syhrkamp, 1990.
- [24] Waldenfels, B. 1994. *Antwortregister*, Frankfurt, Suhrkamp.
- [25] Waldensfeld, B. 1990. *Der Stachel des Fremden*, Frankfurt, Sunrkamp.
- [26] Wheisenberg, W. 1961. *Physique et philosophie*, tradução do inglês, Paris, editions A. Michel.
- [27] Zammarchi, A. 1946. *Física dell'atomo*, Brescia, La Scuola Editrice.

Andrzej Korczak

Principium sapientiae

Principium sapientiae (The beginning of wisdom)

Keywords: *philosophy, history of philosophy, ancient philosophy*

Narodziny filozofii

Chociaż ojcem filozofii greckiej nazywamy Talesa, to Pitagoras był pierwszym filozofem, który zauważył, że intelektualne dociekania różnią się od dawnej mądrości. On użył po raz pierwszy słowa „filozofia”, które znaczy po grecku miłość mądrości. „Greckie słowo filozof (*filosofos*) powstało w opozycji z terminem *sofos* i oznacz tego, kto kocha poznanie (istotę), w odróżnieniu od tego, kto posiadał rezultaty poznania i nazywa siebie «wiedzącym»” - pisze Karol Jaspers [Jaspers, 1998: 8]. Wraz z tym pojęciem skończyła się epoka wieszczów. Człowiek nie jest już natchniony przez Boga, ale o własnych siłach zdobywa mądrość.

W historii Europy mieliśmy kilka ważnych stopni desakralizacji. Największy z nich obserwujemy w czasach współczesnych. Stąd tak gwałtowny rozwój nauki w ostatnich stukilkudziesięciu latach. I odwrotnie to właśnie nauka i technika wymuszając na nas postawy racjonalne wymusza desakralizację. Podobnie działo się w starożytnej Grecji, kiedy nastąpił rozwój matematyki, geometrii, nauk inżynierskich dla potrzeb budownictwa marmurowego, rozwój astronomii dla potrzeb nawigacji morskiej.

Dziedziny wymagające racjonalnego myślenia zawłaszczyły tak bardzo umysły pewnych ludzi, że zaczęli pytać o tajemnice życia, ludzkiej duszy, tajemnice zastrzeżone wcześniej dla religii i mitologii również w racjonalny sposób. Filozofowie nawołują do wysiłków niezbędnych dla zdobycia mądrości. Pitagoras porównał życie do igrzysk olimpijskich, na które przychodzą kupcy, zapaśnicy, oraz ci, którzy zadowalają się oglądaniem widowiska. Trzeci rodzaj jest najszlachetniejszy, ponieważ nie pożąda niczego. Są to miłośnicy mądrości, czyli filozofowie.

„Bezpośredni uczeń Platona Herakleides z Pontu opowiada w relacji Cicerona, jak to Pitagoras w rozmowie z Leonem, tyranem Flertis, określił siebie najprzód jako filozofa, przeciwstawiając przy tym termin *φιλοσοφία* słowo *σοφία*. Ciceron parafrazuje dostępny mu tekst Heraklejdesa. Każę mianowicie Leonowi zapytać Pitagorasa, jakiej sztuce ten najbardziej dowierza. Opis mówi dalej: «Na to tamten [tj. Pitagoras] odparł, że wprawdzie nie zna żadnej umiejętności, jest jednak filozofem. Zdumiony tą nową nazwą, Leon zapytał, któż to są ci filozofowie i czymże różnią się od innych ludzi. Pitagoras odrzekł na to, że wydaje mu się, iż życie ludzkie przypomina mu ów zjazd, który się odbywa z największą okazałością podczas uroczystych igrzysk całej Grecji. Albowiem podobnie jak jedni ubiegają się tam o sławę i zaszczytny wieniec, innych zaś sprowadza chęć zarobku i zysku na kupieniu lub sprzedaży, a są też tacy, którzy nie szukają ani poklasku, ani zysku, lecz przybyli po to, żeby zobaczyć i pilnie się przypatrzeć, co i w jaki sposób się tam odbywa, tak samo i my przyszliśmy *do tego* życia z innego życia i świata, jak gdyby z jakiegoś miasta na uroczysty zjazd, jedni, by służyć sławie, inni pieniądзом, a rzadko zdarzają się tacy, co za nic mając wszystko, gorliwie dociekają istoty rzeczy [*qui (...) rerum naturam studiosos intuerentur*]: tych on nazywa miłośnikami mądrości [*sapientiae studiosos*] to jest właśnie filozofami. I tak jak tam najbardziej szlachetnie jest tylko przyglądać się, niczego dla siebie nie zyskując, podobnie i w życiu oglądanie i poznawanie istoty rzeczy znacznie przewyższa wszelkie zainteresowania» [Albert, 2006: 90].

Pitagorasa można zrozumieć tylko w kontekście teologii orfików, że człowiek jest upadłym bogiem, a jego ojczyzną jest Niebo. W samym terminie filozofia jest według Paula Ricoeura bardzo ważna wskazówka dotycząca podążania za bogiem, który jest sofos. Ricoeur pisze: „Samo słowo «filozofia» jest tego dobrym świadectwem pitagorejczycy zamiast nazywać człowieka rozmyślającego w ślad za bogiem σοφός lub σοφιστής woleli bardziej egzotyczny termin φιλόσοφος; przywołując na myśl φιλία zakłóconą przez «niezgodę», przez έρις, która zaprowadza waśń między człowiekiem a bogiem i jego własnym źródłem” [Ricoeur, 1986: 288].

To dowartościowało moralny wysiłek innego niezależny od dotychczasowej mitologicznej i obrzędowej duchowości. Dlaczego tak się stało? Możliwość powstania myśli niezależnej od religii istnieje w umyśle człowieka [Cassirer, 1929-29: 165], ale dlaczego zaktualizowała w VII w. p.n.e. w koloniach jońskich?

Historycy filozofii uważają, że filozofia pojawiła się jedynie w starożytnej Grecji, jakkolwiek mądrość istniała w wielu narodach Wschodu. W VI w. p.n.e. Budda i jego następcy stworzyli w Indiach system filozoficzno – etyczny, który był niezależny od oficjalnej religii. Pierwotny buddyzm ignorował hinduski politeizm poszukując przyczyn ludzkiego losu w sposób naturalny dla ludzkiego umysłu.

W tym samym mniej więcej czasie, kiedy rodziła się grecka filozofia, w starożytnych Chinach żyli Lao-cy i Konfucjusz – twórcy taoizmu i konfucjanizmu, a w Indiach działał Budda. Czasowa zbieżność odnowienia duchowego w basenie morza Śródziemnego i na Dalekim Wschodzie każe poważnie traktować pojęcie oś dziejów – Karola Jaspersa. „Taką osią dziejów powszechnych jest, jak się zdaje, ów proces duchowy, który dokonał się między ósmym a drugim wiekiem przed Chrystusem. Pojawił się wtedy człowiek, z którym współistniejemy do dziś. Ten okres będziemy nazywać w skrócie «epoką osiową».

Cechuje tę epokę koncentracja niezwykłych zjawisk. W Chinach żyli wtedy Konfucjusz i Lao-cy, rodziły się wszystkie kierunki filozoficzne, działali tacy myśliciele jak Mo Ti, Czuang-cy, Lie-cy i wielu innych. W Indiach

powstały upaniszady, żył Budda, podobnie jak w Chinach rozwijały się wszelkie możliwe odmiany filozofii – włącznie ze sceptycyzmem, materializmem, sofistyką i nihilizmem. W Iranie Zoroaster krzewił postulowaną wizję świata, w którym dobro walczy ze złem. W Palestynie działali prorocy, poczynając od Eliasza poprzez Izajasza i Jeremiasza aż po Deutero-Izajasza. Grecja wydała Homera, filozofów: Parmenidesa, Heraklita i Platona, wielkich tragiczków, Tuczdydesa i Archimedesza. Wszystko, o czym zaledwie napomknęliśmy wyliczając te imiona, pojawiło się w ciągu kilku wieków prawie równocześnie w Chinach, Indiach i na Zachodzie, przy czym żadna z tych kultur nie wiedziała o istnieniu innych.

Nowością wnoszoną wszędzie przez epokę osiową jest to, że człowiek uświadamia sobie całość bytu, że staje się świadomy siebie i swych ograniczeń. Doświadcza grozy świata i własnej niemocy. Zadaje radykalne pytania, na skraju otchłani dąży do wyzwolenia i zbawienia. Nabiera świadomości swych ograniczeń – i zarazem wyznacza sobie najwyższe cele. Doświadcza bezwarunkowości w głębi swego bycia sobą i w jasności transcendencji” [Jaspers, 1998: 68-69]. Trudno byłoby dzisiaj mówić o epoce osiowej analogicznie do pojęcia Jaspersa. Nie wiemy, czy bez wielostronnych kontaktów Zachodu ze Wschodem i w ogóle wszystkich kontynentów nastąpiłoby tak wielkie ujednoczenie intelektualne jakie obserwujemy obecnie. Jedno jest niewątpliwe – w ostatnich dziesięcioleciach widzimy zdecydowany głód ducha przy jednoczesnym dystansie do tradycyjnych form religijnych, a więc dokładnie to samo co w opisanym przez Jaspersa epoce osiowej. Nie wiadomo, czy z tego duchowego wrzenia wynikną odkrycia tak przełomowe jak powstanie filozofii, ale nie sposób odmówić tym przemianom intensywności i głębi, jaką posiadał ich starożytny odpowiednik.

W przypadku presokratyków znamienny jest dystans wobec oficjalnej religii i wobec myślenia kategoriami religijnymi. Niewątpliwie w Grecji narodziła się dużo bardziej niezależna myśl, która zmieniła oblicze zachodniej kultury. Przed powstaniem filozofii, mity były jedyną odpowiedzią na egzystencjalne pytania. Duchowa rzeczywistość jawiła się wszyst-

kim ludom starożytnym, z wyjątkiem Izraelitów, w formie politeizmu. Pojęciową artykulacją intuicji dotyczących rzeczywistości duchowej były mity. Trudność polega na tym, aby szukać przeżycia duchowego w życiu ludzi, których życie wyrażają mity. Następuje to właśnie w czasach współczesnych, podobnie jak to działo się w momencie narodzin greckiej religii i filozofii. W ostatnich dziesięcioleciach rozwija się gwałtownie religioznawstwo, filozofia religii, etnologia religii. Dzięki tym naukom skojarzonym z nowoczesną psychologią wiemy o mitach więcej niż kiedykolwiek przedtem. Od czasów Freuda, następuje destrukcja kartezjańskiego ego, przez co zaczynamy lepiej rozumieć duchową sytuację starożytnych, która znajdowała wyraz w mitach. Podobnie jak pierwsi filozofowie grecy utraciliśmy nabożną cześć dla religijnych przekazów wyznawanych współcześnie religii. Jednocześnie zaczynamy rozumieć i badać przekaz mitologiczny w sposób racjonalny. W jakiej mierze filozofia wyłania się z mitu, a w jakiej zrywa z mitologią, to sprawa nie do końca rozstrzygalna. Karol Albert twierdzi, że filozofia od początku do Platona i Plotyna, z pewnymi wyjątkami stawiała cel eschatologiczny. Była więc zbliżona do mitów, w których cel ten jest dla nas oczywisty [Albert 1980: 1-13]; [Albert 1982: 1-15]; [Pawłowski, 2007: 39-41]. Istnienie dwóch nurtów mądrości greckiej – mitycznego i racjonalnego widzimy już w *Iliadzie* i *Odysei*, gdzie akcja determinowana jest zarówno interwencją bogów, jak i motywami naturalnymi.

„Ostateczną przyczyną wszystkiego, co się dzieje, jest postanowienie Zeusa. Również w tragedii Achillesa widzi Homer spełnienie jego najwyższej roli. Co krok ingerencja bogów służy do motywowania akcji. Ale to nie sprzeciwia się czysto przyrodniczemu i psychologicznemu pojmowaniu tychże samych faktów. Psychologiczna i metafizyczna interpretacja jednego i tego samego zdarzenia nie wykluczają się wzajemnie, wręcz przeciwnie, ich współobecność jest dla homerowego sposobu myślenia czymś naturalnym. Stąd pochodzi to osobliwe podwójne oblicze eposu. Wszystko, co się w nim dzieje, słuchacz oglądać musi równocześnie z ludzkiego i boskiego punktu widzenia” [Jaeger, 1962: 83-84].

Częściowe wyróżnienie sfery racjonalnej i irracjonalnej istniało w Grecji również w epoce archaicznej. Archaiczne mity były skarbnicą wzorców moralnych i służyły ocenie wydarzeń. „Mit, pieśń bohatera, jest to niewyczerpany skarbiec wzorów pozostający w posiadaniu narodu, skarbiec, z którego czerpie on swe ideały i normy postępowania dla własnego życia. Że Homer tak właśnie pojmuje mit, tego dowodzi sięganie przezeń do mitycznych przykładów we wszelkich możliwych sytuacjach życiowych, kiedy tylko jeden człowiek występuje wobec drugiego z radą, przestrogą, namową, zachętą, zakazem czy rozkazem. Jest rzeczą nader znamionną, że do takich przykładów sięga poeta nie we własnym opowiadaniu, lecz stale w przemowach wprowadzanych przez siebie osób. Mit jest w nich zawsze miarodajną instancją, do której odwołuje się mówiący. Tkwi w nim zatem coś powszechnie ważnego, coś, co wykracza poza czysty opis faktów, choć pierwotnie był on niewątpliwie echem historycznych wydarzeń, które w twórczej wyobraźni potomnych przez długie powtarzanie i uświetnianiącą wykładnię urosły do ponadludzkich rozmiarów” [Jaeger, 1962: 73]. Jaeger mówi, że Zeus w tradycyjnej religii uosabia sumienie świata, któremu właściwy jest duch i myśl, a więc pojęcia irracjonalne i racjonalne.

„Natomiast Zeus, który prezyduje radzie bogów na początku *Odysei* jest filozoficznie oświeconym sumieniem świata. Rozpoczyna on rozpatrywanie wypadku, będącego przedmiotem obrad, od zupełnie ogólnego postawienia problemu ludzkiego cierpienia i od wykazania nieuchronnego związku pomiędzy losem człowieka a jego winą. Ta teodycea stanowi ideę kierującą rozwojem całej akcji poematu. Dla poety najwyższe bóstwo jest wszechwiedzącą potęgą wysoko wzniesioną ponad wszelkie poznanie i działanie śmiertelnych. Jej istotą jest duch i myśl” [Jaeger, 1962: 85].

Oznacza to, że zarówno pojęcie ducha jak i filozoficzna etyka była potencjalnie zawarta w mitach. Filozofowie tylko wydobyli ją i oczyścili z obrazów mitycznych. Dzisiaj również zdajemy sobie sprawę, że jesteśmy zmuszeni posługiwać się pojęciami częściowo racjonalnymi a częściowo irracjonalnymi. Zarówno Eliade jak i Kołakowski pokazują, że nasze wartości duchowe i moralne wywodzą się bardziej ze sfery irracjonalnej w na-

szej *psyche* i tylko werbalizowane i analizowane są racjonalnie. Wcale nie odeszliśmy daleko od Starożytnych Greków w dziedzinie wartości moralnych i duchowych.

Od mitu do logosu

Wśród największych badaczy presokratyków nie ma zgody na temat przejścia od mitu do logosu. Reale omija sprawę antycznej demitologizacji, ponieważ uważa mity za wytwór fantazji [Reale, 1994: 28]. Cornford uważa, że filozofia wyrosła z mitów, ale nie pokazuje jak doszło do tego. Uważa, że był to proces naturalny i nie wymaga wyjaśnień [Cornford, 1952]. Burnet głosił tezę o zerwaniu filozofii z mitologią [Burnet, 1930]. Uważał, że filozofia rozwinęła pierwiastki racjonalne obecne w kulturze greckiej. Przypisuje on Apollinowi samą tylko racjonalność. Kapłani Apollina uprawiali wróżbiarstwo, które nie jest racjonalne. Jednak kult Apollina związany był ze słowem i sztuką, co wskazuje na opanowanie duchowego życia dzięki formie. Może być to podstawą do narastającego racjonalizmu. Burnet nie odpowiada na pytanie: dlaczego właśnie w starożytnej Grecji nastąpił rozwój pierwiastków racjonalnych, skoro istniały zawsze? Rozumowanie to zakłada radykalny przełom w kulturze Greków, którego nie udowodnił. Podobnie jak Zeller uważa, że w Grecji nie było zapożyczeń wschodnich [Zeller, 21]. Mimo to widzimy wpływ mitologii babilońskiej na poematy Hezjoda. Argumentem za wpływami wschodnimi jest fakt, że filozofia narodziła się w koloniach, a nie w Grecji macierzystej. Kolonie jońskie bogaciły się na handlu z przedstawicielami innych kultur. Wybitni filozofowie greccy mają w swoich życiorysach dalekie podróże. Religijne ograniczenie, które koloniści przywieźli z Grecji macierzystej musiało ustąpić przez sam fakt oddalenia od ojczyzny, oraz po wojnach z Lidyjczykami, a zwłaszcza po przegranej z Persją.

„Jeżeli chodzi o zewnętrzny, historyczny kontekst, o ogólną sytuację, w jakiej znajdowała się wówczas Grecja, to ów początek greckiej filozofii przypada na szóste stulecie przed narodzeniem Chrystusa, na czasy Cyrusa, epokę upadku jońskich republik w Azji Mniejszej. Filozofia pojawiła się

wówczas, gdy ten piękny świat, który jako taki osiągnął wysoki poziom rozwoju, właśnie ginął. Jońskiej wolności najpierw zagrozili Krezus i Lidyjczycy, a dopiero w jakiś czas potem całkowicie zniszczyło ją panowanie perskie, tak że większość mieszkańców [Jonii] musiała dla siebie szukać innej siedziby i zakładała kolonie, zwłaszcza na zachodzie. W tym samym czasie, na który przypada upadek jońskich miast, we właściwej Grecji kończy się panowanie jej starych domów książęcych. Upadają Pelopidzi i inne, w większości obce rody królewskie. Grecja nawiązuje liczne kontakty zewnętrzne, z drugiej zaś strony Grecy starają się zadzierzgnąć więzy społeczne wśród siebie samych. Patriarchalne życie odeszło już w przeszłość; w wielu państwach pojawiła się potrzeba przepisów i stosunków prawnych – ukonstytuowania się w wolny sposób. Obserwujemy, jak występuje wiele jednostek, które nie sprawowały już władzy nad współobywatelami z racji swego pochodzenia, lecz wybiły się za sprawą talentu, fantazji, nauki [Hegel, 1994: 212-213].

Fryderyk Nietzsche, któremu niemożna odmówić znajomości tematu zapatruje się bardzo ironicznie na domysły o wschodnich zapożyczeniach pierwszych filozofów. W studium *Filozofia w tragicznej epoce Greków* pisze; „Gorliwie wskazywano na to, ilu rzeczy mogli Grecy zaczerpnąć i nauczyć się od krajów orientalnych i jak często stamtąd czerpali. Osobliwe wszelako było widowisko, gdy zestawiano rzekomych nauczycieli z Orientu i domniemanych uczniów z Grecji i ustawiano na scenie Zoroastra obok Heraklita, Hindusów obok eleatów, Egipcjan obok Empedoklesa lub wręcz Anaksagorasa wśród Żydów, a Pitagorasa wśród Chińczyków. W szczególności nie przyniosło to wiele, podobałaby nam się jednak ta idea, gdyby nie dołożono wniosku, że w Grecji filozofia jest tylko importowana, że nie wyrosła z naturalnej, ojczyściej gleby i że nawet, jako obcy element, raczej doprowadziła Greków do upadku, niż im pomogła. Nie ma nic głupszego niż przypisywanie Grekom kultury autochtonicznej; wchłonęli oni raczej całą żywą kulturę innych ludów, a doszli tak daleko właśnie dlatego, że umieli rzucić oszczep dalej z miejsca, w którym położył go inny lud” [Nietzsche, 1993: 108]. Zmiany wśród kolonistów obserwujemy w czasach nowożyt-

nych w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, a przełomowy wpływ wojny widzimy po I i II wojnie światowej. Wojna często kończy starą formację kulturową. Tak było w koloniach jońskich, kiedy ustrój szlachecki stawał się anachroniczny. Szlachta, finansowo zależała od klasy średniej i nie mogła powstrzymać powstania ustroju demokratycznego. W atmosferze demokracji zaistniała potrzeba nowego egalitarnego światopoglądu. Na potrzebę egalitarnego światopoglądu i egalitarnej edukacji odpowiedzieli sofisci, ale bez pierwszych filozofów ich działalność nie była możliwa. Pod względem merytorycznym byli krytykami maksymalistycznie pojętej filozofii presokratyków jak i wielu metafizycznych teorii archaicznej religii. Najjaskrawiej ujawnia się to w poglądzie sofistów głoszącym, że arete, czyli cnoty można się od nich nauczyć, kiedy pokolenie przed nim twierdziło, że pochodzi ona od bogów [Gajda, 1989: 22-35]. Dla wyrażenia egalitarnego światopoglądu zaadoptowano teologie orfickie, które nadawały się do tego celu bardziej niż eleuzyńskie (o braku intelektualnych idei w misteriach eleuzyńskich [zob: Vernant, 1998: 83]). Orfickie teologie były bardzo zaawansowane intelektualnie [Krokiewicz, 2000: 51-65]. Dawały możliwość egalitaryzmu. Według orfików każdy człowiek był boski. Na to, że misteria orfickie są nie greckiego pochodzenia zgadza się wielu uczonych [Krokiewicz, 2000: 51-65], [Zieliński, 1991], [Sinko, 1934]; [Eliade, 1994: 121-130]. Otto Kern wywodzi orfizm z wierzeń ludów bałkańskich, którzy zostali podbici przez Greków. Miało to tłumaczyć tajemniczość orfików w Grecji [Kern, 1922].

Podobnie od kilkudziesięciu lat w kulturze Zachodu następuje gwałtowna recepcja obcych kultur. Pierwsze spożytkowanie wschodnich systemów religijnych i filozoficznych widzimy w Europie już w XIX wieku w filozofii Skopenhauera i Dussena. Od kilkudziesięciu lat wielu ludzi na Zachodzie interesuje wszystko to, co potwierdza istnienie ukrytej boskości w samym człowieku. Dystans do Boga, jest w oficjalnych religiach nieprzekraczalny, podobnie jak był w olimpijskiej religii greckiej. Poszukujący głębszych przeżyć chcą teoretycznego utwierdzenia w przekonaniu o boskości istniejącej wewnątrz człowieka a nie na zewnątrz.

Wpływu orfizmu na presokratyków jest sprawą pewną. Eliade twierdzi, że „Stapianie się filozofii z inicjacją stanowi motyw przedni od początków pitagoreizmu oraz platonizmu” [Eliade, 1961: 197]. Ricoeur uważa, że orficy wprowadzili do kultury greckiej mit duszy wcielonej w zmysły świat. Filozofia to zrozumienie tego statusu duszy wygnanej [Ricoeur, 1986: 285]. To wiedza o boskiej egzystencji własnej duszy. Dzięki temu nastąpiło wyzwolenie świadomości z wyobrażeń mitologicznych. Demokracja potrzebowała dowartościowania indywiduum i wizji świata porządkującej wszelkie zjawiska w sposób racjonalny. Wyobrażeń do stworzenia tej wizji dostarczyli również orficy, a zwłaszcza ich przekonanie o jedności wszystkich rzeczy. Orfeuszowi i Muzajosowi przypisywano powiedzenie: „z jednego wszystko, i ze wszystkiego znowu jedno”. Pisze o tym Guthrie w pracy *The Greeks and their Gods* [Guthrie, 1950], oraz w *A history of Greek Philosophy* [Guthrie, 1962-1981].

Siedmiu mędrców

O tym, że apolińska religia miała ukryty wymiar, świadczy legenda o siedmiu mędrkach. (Diogenes Laertios podaje, że naprawdę było ich siedemnastu, z której to liczby wybierano różne imiona tak, aby zawsze było ich siedem [Laertios, 1988]). Siedem strun ma lira Apollina będąca niewątpliwie wzorem dla liry Orfeusza. Orfeusz potrafił swoją grą ujarzmić dzikie zwierzęta, co jest symbolem duchowej władzy nad własną zwierzęcą naturą. Podobne znaczenie miał, moim zdaniem, obraz Orfeusza grającego na kitarze wśród zasłuchanych barbarzyńców. Stąd wziął się pogląd jakoby misteria orfickie były trackiego pochodzenia, gdyż Trakowie oznaczali dla Greków niejako wzorcowych barbarzyńców. Orfeusz potrafił nawet oczarować swoją grą Cerbera czyli strażnika piekieł, kiedy udał się do Hadesu po ukochaną żonę Eurydykę. Ostatecznie jednak utracił ją przez własne pożądanie. Obraz śmierci Orfeusza rozszarpanego na części przez rozszalałe czcicielki Dionizosa upodobniają jego los do egipskiego Ozyrysa [Eliade, 1994: 121-124]. Siedmiu tytanów zabiło Dionizosa i pożarło jego ciało. Oznacza to pogrążenie duchowego człowieka w naturze zwierzęcej. Naj-

bardziej znane przykłady duchowego rozumienia liczby to siedem darów Ducha Świętego chrześcijan, siedem świeczników i siedem kościołów Apokalipsy św. Jana, siedem pałaców ducha filozofów żydowskich, oraz siedem czakramów mistyki Wschodu. Za każdym razem siódemka symbolizuje związek ducha i duszy, zachodzący w świadomości indywidualnego człowieka, który jest pojmowany jako miniatura i streszczenie całego świata. Związek ten może okazać się dobroczynny dla człowieka, ale może też okazać się niszczący, jak widzimy w Apokalipsie św. Jana, w micie o Niobe czy legendzie o zdobyciu Jerycha. O innych interpretacjach liczby „7” [Feuerstein, 1995: 159-184].

Pomimo niewielkiej ilości starożytnych wzmianek o Dionizosie Eliade uważa postać Dionizosa-Zagreusa za bóstwo orfickie [Eliade, 1994: 126-127]. Siódemka jest w całym basenie Morza Śródziemnego symbolem wiedzy duchowej. Stąd siedmiu mędrców greckich.

Dla Greków siódemka była świętą liczbą Apollina. Według legendy temu bogu poświęcono trójnóg z napisem „dla najmędrszego”.

Legenda mówi o tym, że z morza wyłoniła się waza z napisem „dla najmędrszego” i dostał ją Tales. Powodowany skromnością, odesłał ją innemu mężowi, a ten znowu następnemu i tak dalej. Kiedy waza wróciła do Talesa, ten złożył ją w świątyni Apollina. Opowieść wyraża pokorę wobec boskiej mądrości. Mędrcy zdają sobie sprawę z tego, ile im brakuje do pełnej mądrości i przyznają się do niewiedzy. Krokiewicz pisze: «Tales składający w darze Apollinowi wazę Batyklesa robi takie wrażenie, jakby już zaczynał w świadomości Greków przeobrażać się w Pitagorasowego „filozofa”: wie, że mądry nie może być żaden człowiek, lecz tylko Bóg» [Krokiewicz, 2000: 72].

Jednak z drugiej strony sentencje siedmiu mędrców są bardzo racjonalne. W radach wszystkich mędrców jest zachęta do panowania nad namiętnościami [Legowicz, 1991]. Wyrazem tej postawy są słowa Talesa: „Panujący sam sobą kieruje”. Dowartościowują one moralny samodzielny wysiłek. Solon tylko w człowieku widzi władzę nad swoim losem. Jego słowa: „o rzeczach niejasnych wnioskuje na podstawie jasnych”, to już stwierdzenie

nie filozofa a nawet uczonego a nie wyznawcy jakiegokolwiek religii. Dzisiaj przekonanie o potrzebie własnego wysiłku dla zbawienia wyrażają prawie wszyscy chrześcijanie świeccy to, że religie stały się bardziej racjonalne dzięki ponad 2 tysiącom lat europejskiej humanistyki.

Prometeusz i Dionizos

Postać Prometeusza była przez tysiąclecia symbolem buntu wobec władzy narzuconej ludzkiemu sumieniu. Na gruncie greckiej religii niezależność Prometeusza jest możliwa dlatego, że jest starszy od Zeusa. W świecie starożytnym istniało przekonanie, że to co jest bliższe początku jest też mocniejsze. Bunt Prometeusza domaga się uwzględnienia jego prastarego pochodzenia. Zapoczątkował on kosmogoniczne zmiany, które domagały się nowej harmonii. Symbolem tej harmonii miał być Dionizos, który wyraża mistyczny związek wszystkich rzeczy. Poszukiwaniem tej mistycznej jedności ukrytej pod powierzchnią zjawisk, stała się filozofia. Oznaczało to potrzebę, rozumowego poznawania ukrytej harmonii świata. Można ją uznać za racjonalne zgłębianie orfickiej mistyki, która miała postać mitologiczną. Wizje orfickie domagały się przełożenia na racjonalne pojęcia i odwrotnie, racjonalna myśl utwierdzała się właśnie dzięki pojęciowemu objaśnianiu tych mitów. Filozofia narodziła się jako ruch polegający na rozświetlaniu mrocznych obszarów mitu. Twórczość mitologiczna przemieniła się w filozofię. Podobnie jak mity wzywała do przemiany moralnej, a nie do teorii, jak błędnie uważają późniejsi filozofowie i badacze [Ricoeur, 1986: 336]. Podobnie w importowanych ze Wschodu w XX wieku systemach filozoficzno-medytacyjnych obecne jest silne dążenie do egzystencjalnej przemiany, choć lekceważone przez badaczy tych zjawisk. Obecny jest również pierwiastek poetycki, którego nie zauważają już zwolennicy Wschodu w chrześcijaństwie.

Powstanie filozofii oznaczało początek niezależnego od religii człowieka, który przez to znalazł się w sytuacji duchowego napięcia. Napięcie to wyraża sytuacja Prometeusza skłóconego z bogami. Przez ofiarowanie ludziom wiecznego ognia zbliżył ludzi do boskości, a zarazem uniezależnił

ich wobec bogów. Pojawiła się indywidualna moralność. Powstanie nowej moralności nastąpiło w tym samym czasie w Grecji i w Izraelu. ([Ricoeur, 1986: 336]: „Wówczas Ezechiel ogłasza: «Z jakiego powodu powtarzacie między sobą tę przypowieść o ziemi izraelskiej: *Ojcowie jedli zielone winogrona, a zęby ścięły synom?* Na moje życie – wyrocznia Jahwe Pana. Nie będziecie więcej powtarzali tej przypowieści w Izraelu. Oto wszystkie osoby są moje: tak osoba ojca, jak osoba syna. Są moje. Umrze tylko [ta] osoba, która zgrzeszyła» (Ez 18. 2–4). Odtąd wezwanie kierowane jest do jednostki: «zepsucie» i «nawrócenie» są postanowieniami, które każdego czynią «niegodziwym» lub «sprawiedliwym». Akcent pada w końcu na miłosierdzie, nie ma co do tego wątpliwości: «A kiedy powiem do występnego: Z pewnością umrzesz, on zaś odwróci się od swego grzechu i zacznie postępować według prawa i sprawiedliwości: oddaje zastaw, zwraca, co porwał, żyje według praw, które dają życie, nie dopuszczając do zbrodni, to z pewnością zostanie on przy życiu i nie umrze» (Ez 33, 14–15). Jeszcze silniej brzmi to u Jeremiasza, który zapowiadając niejako słowa Ezechiela ogłasza osobistą odpowiedzialność i osobiste wynagrodzenie: «W tych dniach nie będą już więcej mówić: *Ojcowie jedli cierpkie jagody, a synom zdrętwiały zęby, lecz: Każdy umrze za swoje własne grzechy; każdemu, kto będzie spożywał cierpkie jagody, zdrętwieją zęby*» [Eliade, 1994: 121-130, rozdz. XXII pt. *Orfeusz, Pitagoras i nowa eschatologia*]).

Indywidualna moralność przyniosła pojęcie prawa uniwersalnego, Dike, które zawierało egalitarne przekonanie równości wobec prawa, co jest podstawą demokracji [Jaeger, 1962: 99-100]. W demokratycznej przestrzeni potrzebna była racjonalna filozofia jako utwierdzenie nowej kondycji ludzkiej. Filozofia skorzystała z dionizyjskiej mistyki. Mistyka ta dążyła do przekraczania wszelkich form w poszukiwaniu ukrytej jedności. Fink uważa, że w mityce dionizyjskiej „Człowiek pojmuje siebie jako istotę pośrednią, wciśniętą między Boga a zwierzę, między nicość a właściwy byt” [Fink, 1994: 14]. Podobnie Eliade uważa, że podczas dionizyjskich *orgia* dokonywał się związek pierwiastka boskiego i ludzkiego [Eliade, 1994: 124]. Niewątpliwie mistycy dionizyjscy doświadczali wyjścia poza

kondycję psychologiczną i postrzegali świat jako duchową całość. Stąd biorą się ich zasługi dla powstania filozofii [Albert, 2006: 159-160]. Mistyka zrodziła teoretyczny podział na to, co dostrzegalne oraz na to, co ukryte. Stanowiło to wyzwanie dla racjonalnej myśli. Teza głosząca, że Dionizos stworzył mistykę grecką, jest zgodna z intencjami Nietzschego [Nietzsche, 1994]. *Uczta Platona* jest dowodem na zjednoczenie racjonalności apollinijskiej i dionizyjskiej mistyki. Zjednoczenie Dionizosa z Apollonem nastąpiło już prawdopodobnie w osobie Orfeusza, który jest mistykiem, schodzi do piekieł, ale używa liry Apollona i ma dzięki sztuce moc nad zwierzęcą naturą. Mistyka dionizyjska szukając boskiej jedności zapoczątkowała, monoteistyczne rozumienie bóstwa. Stymulowała wyjście poza widzialną zmysłową naturę, oraz pytanie o istotę ukrytej jedności. Eliade twierdzi, że to mistyka orficka ma strukturę monistyczną [Eliade, 1994: 126]. Wielu ludzi nie interesuje współcześnie oficjalna zrytualizowana religia i jej obrzędy. Podobnie jak czciciele Dionizosa w Starożytnej Grecji chcą bezpośrednio przeżywać mistyczne zjednoczenie z pierwiastkiem duchowym. Przeżycia mistyczne sprawiają, że pytają również o obecność ducha, a więc porządku, sensu, celu w świecie, podobnie jak to robili pierwsi greccy filozofowie. Również podobnie jak oni uważają przekazy chrześcijańskie za pewną poezję, za którą ukrywa się rzeczywistość duchowa niewspółmierna do języka tych przekazów. W teologii chrześcijańskiej ostatnich dziesięcioleci, zwłaszcza protestanckiej realizowany jest postulat demitologizacji ewangelii. Zupełnie podobnie pierwsi filozofowie demitologizowali przekazy religii greckiej. O duchowym doświadczeniu życia w mistyce dionizyjskiej najciekawiej pisze Karol Kerényi w *Dionizosie* [Kerényi, 1997: 15-20]. Erwin Rohde uważa, że kult Dionizosa dał „pierwszy impuls do powstania w Grecji wiary w nieśmiertelność duszy” [Rohde, 2007: 170]. Wydaje mi się to mocno przesadzone twierdzenie. Może być ono słuszne w tym sensie, że dzięki kultowi Dionizosa wiara w osobową nieśmiertelność ludzkiej duszy przeniknęła w szersze kręgi. Rohde przyznaje, że to orficy przystosowali ekstatyczny kult tego boga do wymagań greckiej mentalności łącząc go z ideami katarskimi [Rohde, 2007: 219].

Język i racjonalność

Jeszcze jeden impuls jest odpowiedzialny za racjonalny dystans do mitologii, dzięki któremu powstała grecka filozofia.

Plutarch wyjaśnia antypoetyckość filozofii powszechnym żądaniem racjonalności i zrozumiałości. Wskazuje na pismo jako na przyczynę upowszechniania racjonalnej wiedzy. Platon oskarżał pismo o zanik wiedzy głębokiej, i upowszechnienie jej w znaczeniu wiadomości [Platon, LIX-LX]. Niewątpliwie pismo umożliwiło wiedzę, przekazywaną bez osobistego przeżycia. Stało się to możliwe od IX w. p.n.e., kiedy Grecy przyswoili sobie alfabet fenicki. Giorgio Colli uważa, że filozofia jest literacką interpretacją archaicznej mądrości wieszczów, dokonaną przez dialogi Platona. Przypomnijmy też o dziełach Demokryta i presokratyków. Pomiędzy przekonaniem presokratyków, że mądrość nie daje się przekazywać, a ich pisarstwem dostrzegamy sprzeczność. Pisze o tym Vernant. „W chwili swoich narodzin filozofia znajdzie się więc w położeniu dwuznacznym: dążenia jej i aspiracje będą ją łączyć więzami pokrewieństwa jednocześnie z misteryjnymi wtajemniczeniami i z dysputami agory. Będzie się ona wahać między właściwym sektom duchom tajemnicy a jawnością dyskusyjnego starcia, charakterystycznego dla działalności politycznej. Zależnie od środowiska, momentu i tendencji zobaczymy filozofię organizującą się – jak sekta pitaforejska w Wielkie Grecji VI wieku – w zamknięte konfraternie i odmawiającą wyłożenia na piśmie czysto ezoterycznej doktryny. Potrafi ona wszakże również włączyć się bez reszty – jak to było w ruchu sofistów – w życie publiczne, występować w roli nauczyciela przygotowującego do sprawowania władzy państwowej i udostępniać się swobodnie każdemu obywatelowi drogą płatnych lekcji. Być może, filozofia grecka nie wyzwoliła się nigdy całkowicie od tej dwuznaczności znamionującej jej początki. Filozof nie przestanie oscylować między dwiema postawami, wahać się między dwiema sprzecznymi pokusami. Raz uzna się on za jedyne go człowieka zdolnego do kierowania państwem i zastępując dumnie boskiego króla – będzie dążyć w imię «wiedzy», która wynosi go ponad ludzi, do przemiany

całego życia społecznego i do niezależnego zarządzania *polis*. Kiedy indziej wycofa się ze świata, by skupić się na czysto osobistej mądrości: gromadząc koło siebie kilku uczniów, będzie chciał wraz z nimi założyć państwo w państwie, drugą zbiorowość żyjącą na marginesie pierwszej; wyrzekając się życia publicznego, będzie szukał zbawienia w poznaniu i kontemplacji” [Vernant, 1996: 74-75]. Na desakralizację współczesnego świata, a więc jednocześnie jego racjonalizację wpłynął rozwój nowoczesnych mediów i środków przekazu informacji. Na skromniejszą skalę ale wcale nie mniejszą w skutkach działało się to w Grecji pomiędzy IX a VI w. przed Chrystusem.

Ta dwuznaczność filozofa i jego złożona rola w społeczeństwie, racjonalność ale i łączność z symboliką religijną zadecydowały o charakterze wizji pierwszych filozofów. Podobne procesy obserwujemy ostatnich kilkunastu latach. Dzięki nowoczesnym mediom filozofowie stali się uczestnikami wielu społecznych debat. Oczekujemy od nich trafnej diagnozy zachodzących procesów, oraz moralnych wskazówek w szczególnie trudnych sytuacjach. Filozofowie wahają się pomiędzy wiedzą specjalistyczną dostępną dla małej garstki ludzi a radą społecznego lidera jaką narzucają im media [Słomski, 2011].

Piękno a mądrość i filozofia

Mitologia grecka rozwijało się żywiłowo poddana prawom poetyckiej estetyki. Piękno i twórczość artystyczna to sfera, w której realizuje się maksimum wolności. Grecy wykorzystali sferę estetyczną dla rozwoju racjonalności a to dlatego, że cechowało ich harmonijne połączenie zmysłów i umysłu [Krokiewicz, 2000: 13-16]. „Kulturę Greków cechuje «sojusz» między ich tzw. zmysłami wyższymi a umysłem (inteligencją). Grecy posiadali wzrok równie subtelny jak słuch: widzieli nie tylko same przedmioty i słyszeli nie tylko same dźwięki, ale także – ich piękno (i brzydotę). Znamienne są słowa Demokryta: «Piękność cielesna jest czymś zwierzęcym, jeżeli nie widnieje w niej umysł»” (frg. B. 105).

W społecznym i kulturalnym życiu Greków istnieje też choreja, czyli połączenie tańca, muzyki i śpiewu. Choreja wywodzi się z Krety, gdzie była ważnym elementem życia religijnego [Zwolski, 1978: 12-13]; [Zieliński 1922].

Taniec połączony ze śpiewem i muzyką pomógł narodzić się Zeusowi. Jest to największa pochwała dla greckiej choreji pomagającej połączyć ludzką duszę, z tym co boskie. Grecki ideał człowieka poddanego harmonizującemu wpływowi Muz jest jednym z najtrwalszych elementów zachodniej kultury. Tyle, że piękno archaiczne było wyrazem obiektywnej struktury rzeczywistości, a nie subiektywnego gustu estetycznego. Kiedy zaczęła pojawiać się racjonalna myśl, piękno i mądrość oddzieliły się od siebie. Sztuka i mądrość przestały być jednym i tym samym. Jednak filozofia, potrzebuje medium dla obustronnych wpływów sfery estetycznej i racjonalnej. Tym medium jest ideał osobowy stawiany przez piękno [Jaeger, 1962: 67-71]. Piękno uatrakcyjniało duchowe wpływy na życie człowieka w epoce archaicznej poprzez mity.

Filozofia zrezygnowała z okrutnego piękna mitów, ale nie z piękna w ogóle. Presokratycy, Sokrates, Platon a nawet sofisci stawiali w centrum rozważań etycznych ideał pięknego człowieka. To ludzkie piękno nie jest już osiąganym przez posłuszeństwo bogom ale jest wynikiem umysłowej harmonii, w osiągnięciu której pomaga filozoficzna refleksja [Platon: LIX-LX]. Nie wiadomo czy rozwój muzyki i sztuki w ostatnich dziesięcioleciach będzie miał tak doniosły wpływ na przyszłą myśl filozoficzną. Wiemy, że istnieje wzajemny wpływ pomiędzy sfery estetyczną a sferą moralną i intelektualną. Czy piękno współczesnej sztuki, literatury, muzyki i kina stawia ideał osobowy wystarczający do duchowej przemiany podobnej do tej, której efektem była grecka filozofia. Współczesnym jej odpowiednikiem były w tym kontekście raczej psychologia i psychoterapia. Gdybyśmy spojrzeli na procesy współczesnej inspiracji płynącej ze sfery estetycznej dystansując się do popkultury być może otrzymalibyśmy podobny do starożytnego greckiego obraz. XX wieczne malarstwo, muzyka, poezja, rzeźba, dramat domagają się przełożenia na język racjonalnych pojęć. Czy filozofia

współczesna już wyczerpała płynące z tych sfer inspiracje to inna sprawa. Chyba jeszcze nie, ale odpowiedniość pomiędzy sferą estetyczną a intelektualną widzimy dzisiaj podobnie jak to miało miejsce w Starożytnej Grecji. Narodziny liryki greckiej niosącej ducha indywidualizmu, narodziny tragedii, rozwój malarstwa i rzeźby następowały przed narodzinami greckiej filozofii i w trakcie jej narodzin. Podobnie nowatorskie zmiany w XIX wiecznej i XX wiecznej sztuce, muzyce i literaturze poprzedziły współczesne zmiany w mentalności na szeroką skalę. Zmiany te doprowadziły do powstania mądrościowej wiedzy jaka jest nowoczesna psychologia i psychoterapia. Ich podobieństwo do starożytnej mądrościowej filozofii presokratyków jest uderzające. Oczywiście brakuje w psychologii i psychoterapii czynnika kosmologicznego, ale tym zajęli się współcześni fizycy, którzy podobnie jak presokratycy skorzystali ze zmian we współczesnej mentalności a także sami do tych zmian walczyli się przyczynili, podobnie jak presokratycy w Starożytnej Grecji.

Summary

I show the main mechanisms that led to victory rational thinking over mythology and religion in ancient Greece. I carry out far reaching analogies between the situation in ancient Greece between the eighth and sixth centuries BC and the situation in the Western world within the last several dozen of years. I have noticed similarities in changes concerning mentality, rationality, and keeping a distance from religion.

- [1] Albert, K. 1980. *Griechische Religion und platonische Philosophie*, Hamburg.
- [2] Albert, K. 1982. *Vom Kult zum Logos*, Hamburg.
- [3] Albert, K. 2006. *Studia o historii filozofii*, przeł. Bogdan Baran i Józef Urzącki, Warszawa.
- [4] Burnet, J. 1930. *Early Greek Philosophy*, London.
- [5] Cassirer, E. 1923-1929. *Die Philosophie der symbolischen form*, Berlin.
- [6] Corfnord, F.M. 1952. *From Religion to Philosophy*, Cambridge.

-
- [7] Eliade, M. 1961. *Das Misterium. Initiationsriten, ihre kulturalne und historische Bedeutung*, Zürich-Stuttgart.
- [8] Eliade, M. 1994. *Historia wierzeń i idei religijnych*, przeł. Stanisław Tokarski, Warszawa.
- [9] Feuerstein, G. 1995. *Na początku była liczba*, Bydgoszcz.
- [10] Fink, E. 1994. *Vom Wesen des Enthusiasmus*, Essen.
- [11] Gajda, J. 1989. *Sofiści*, Warszawa.
- [12] Guthrie, W.K.C. 1950. *The Greeks and their Gods*, London.
- [13] Guthrie, W.K.C. 1962-1981. *A history of Greek Philosophy*, Cambridge.
- [14] Hegel, G. W.F. 1994. *Wykłady z historii filozofii*, przeł. Stanisław Florian Nowicki, Warszawa.
- [15] Jaeger, W. 1962. *Paideia*, przeł. Marian Plezia, Warszawa
- [16] Jaspers, K. 1998: *Wprowadzenie do filozofii*, przeł. A. Wołkowicz, Wrocław.
- [17] Kerényi, K. 1997. *Dionizos. Archetypy życia niezniszczalnego*, przeł. Ireneusz Kania, Kraków.
- [18] Kern, O. 1920. *Die Religion der Griechen*, Berlin.
- [19] Kern, O. 1922. *Orphicorum fragmenta*, Berlin.
- [20] Krokiewicz, A. 2000. *Zarys filozofii greckiej*, w: *Dzieła*.
- [21] Laertios, D. 1988. *Żywoty i poglądy sławnych filozofów*, przekład zbiorowy, Warszawa.
- [22] Legowicz, J. 1991. *Zarys historii filozofii. Elementy doksografii*, Warszawa.
- [23] Nietzsche, F. 1993. *Filozofia w tragicznej epoce Greków*, przeł. Bogdan Baran, in: F. Nietzsche, *Pisma pozostałe*, Kraków.
- [24] Nietzsche, F. 1994. *Narodziny tragedii*, Warszawa.
- [25] Pawłowski, K. 2007. *Misteria i filozofia*, Lublin.
- [26] Platon, *Fajdros*.
- [27] Reale, G. 1994. *Historia filozofii starożytnej*, przeł. Edward Iwo Zieliński, Lublin.
- [28] Ricoeur, P. 1986. *Symbolika zła*, przeł. Stanisław Cichowicz, Maria Ochab, Warszawa.
- [29] Ricoeur, P. 1986. *Symbolika zła*, Warszawa.
- [30] Rohde, E. 2007. *Psyche. Kult duszy i wiara w nieśmiertelność u starożytnych Greków*, przeł. Jerzy Korfanty, Kęty.
- [31] Sinko, T. 1934. *Przyptyw i odpływ orfizmu*, Przegląd Współczesny Nr 142.
- [32] Słomski, W. *Myśląc o filozofii współczesnej*, Warszawa.
- [33] Vernant, J.P. 1996. *Mit i religia w Grecji starożytnej*, wyd. cyt. i J.P. Vernant, *Źródła myśli greckiej*, przeł. Jerzy Szacki, Leszek Bórgowski, Gdańsk.

- [34] Vernant, J.P. 1998. *Mit i religia w Grecji starożytnej*, przeł. Krzysztof Środa, Warszawa.
- [35] Zeller, E. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig, t I.
- [36] Zieliński, T. 1922. *Historia kultury antycznej*, Warszawa.
- [37] Zieliński, T. 1991. *Religia hellenizmu*, Wrocław.
- [38] Zwolski, E. 1978. *Choreia*, Warszawa.

Rudolf Novotny

Etika zodpovednosti a holistická medicína

Ethics of responsibility and holistic medicine

Keywords: *ethics, bio-ethics, holistic medicine*

Relativistické politické modely svojou podstatou nemôžu naplniť nutný etický rozmer transmodernej spoločnosti. Ak má širšie vymedzená bioetika zodpovedať na tri základné otázky: akou osobou mám byť, aby som žil morálny život a robil dobré etické rozhodnutia, aké sú moje povinnosti a záväzky k iným ľuďom, ktorých životy môžu byť ovplyvnené mojím konaním, ako môžem ako člen spoločnosti prispieť k spoločnému dobru alebo verejnému záujmu? Potom by na tieto otázky mal dať odpoveď aj zodpovedný biopolitik.

Holistická čiže celostná medicína vníma osobnosť pacienta v biopsychosociospirituálnych dimenziách. Tento pohľad vyžaduje priaznivú celospoločenskú klímu a toleranciu. Čínska tradičná filozofia svojou zodpovednosťou k životu v kontexte minimalistického multikultúrneho étosu môže byť podnetným individuálnym metafyzickým posolstvom aj pre slovenského politika, voliča, zdravotníka, pacienta. Prírodne – dialektický svetonázor klasického čínskeho spoločenského vedomia hovorí o etických princípoch aj morálke pokornej podriadenosti človeka voči zákonom prírody aj univerza nebies ako život regulujúceho

makroorganizmu, ktorého je aj človek jeho vnútornou súčasťou. Ideály harmonickej súdržnosti a vzájomného uskromnenia zdôrazňujú ideál vyzdvihnutia celospoločenského záujmu pred záujmom jednotlivca [Čarnogurská, 2006: 92-97]. Systémový pohľad vidí svet na základe vzťahov a integrácie, previazanosť živých organizmov je nelineárna, preto živé organizmy pracujú v nerovnováhe s autoreguláciou. Táto charakteristika platí pre biopsyché ale aj pre sociokultúrnu rovinu. Holistický prístup ku zdraviu a liečeniu čerpá aj z tradičných kultúr, napr. z fenoménu šamanizmu. Východoázijský model zdravia spočíva v integrácii psychologických a sociálnych faktorov do systému zdravotnej starostlivosti, kalkuluje s modelom dynamickej rovnováhy. Budúci systém zdravotnej starostlivosti by mal spočívať na účinnom systéme preventívnej starostlivosti, s prijatím osobnej a spoločenskej zodpovednosti za zdravie. Zdravotná politika by mala pozostávať z legislatívy pre prevenciu zdravotných rizík a tiež zo sociálnej politiky. Hlbinná ekologická vnímavosť a vzdelanosť je predpokladom uplatnenia politického modelu na báze globálnej bioetiky.

Bioetika má za cieľovú úlohu predchádzať využívaniu takých metód, technológií a postupov, ktoré môžu zásadne ovplyvňovať život na Zemi vo všeobecných aj konkrétnych charakteristikách [Smolková, 2006: 23]. Koncept prirodzenej podstaty vecí v kontexte bioetickej problematiky vychádza z myšlienky, že nie je žiadúce ovplyvňovať proces vzniku života na základe potrieb alebo želaní iného človeka, či sa to týka jednotlivca alebo ľudstva ako celku. Cieľom je uchovanie evolučných charakteristík druhu homo sapiens i ostatných druhov na Zemi. Formovanie globálnej bioetiky vyžaduje hľadanie etického minima na základe identifikácie základných globálnych hodnôt v dvoch podobách – „občianskej“ a ekumenickej [Smolková, 2006: 32].

Biomedicínsky pojem zdravia je definovaný absenciou choroby. Z holistického pohľadu je telesná choroba iba jedným z mnohých prejavov nerovnováhy organizmu. Komplexný pohľad na zdravie by sa mal zaoberať rovnako zdravím človeka ako aj zdravím spoločnosti.

Moderné vedecké zdravotníctvo kladie prehnaný dôraz na redukcionistický prístup, t.j. prevádzanie lekárskeho zákroku za účelom opravy špecifického biologického mechanizmu v určitej časti tela. Liečba bude samozrejme vždy spočívať v určitej forme intervencie. Avšak nemusí mať neprimeranú a roztrieštenú formu, môže sa jednať o jemný zásah do organizmu, ktorý by ho určitým spôsobom stimuloval. Terapia tohto typu sa zakladá na názore, že pacient je človek sám za seba zodpovedný a kalkuluje so samoliečbou.

Ústrednou témou súčasnej kritiky zdravotníckych služieb je nápadný nepomer medzi nákladami a efektivitou modernej medicíny. Cieľom zdravotníckeho priemyslu je premeniť zdravotnícku starostlivosť na zbožie, ktoré je možné predávať spotrebiteľom podľa pravidiel voľného trhu. Tento súčasný vysoko centralizovaný a technicky náročný systém je ziskový iba pre medicínsky priemysel. Pre pacientov je nezdravý a drahý a nepodporuje zdravotnú starostlivosť v malých komunitách, kde je možná lepšia adaptácia na individuálne potreby a kde je možné klásť väčší dôraz na prevenciu a zdravotnú výchovu.

Biomedicínsky model zdravotníctva je všeobecne prijímaný verejnosťou ako ľudový model choroby s hlbokým prienikom do našej kultúry. V lekárskej profesii je tento model dogmou. K jeho prekonaniu bude potrebná kultúrna revolúcia s prijatím holistického a ekologického poňatia zdravia v teórii aj v praxi [Capra, 1982: 178].

Evolúcia spoločnosti je úzko spojená so zmenami hodnotového systému, ktorý je podstatou všetkých prejavov. Hodnoty, ktoré spoločnosť vyznáva, určujú jej svetový názor a podobu náboženských inštitúcií, jej vedecké iniciatívy a technológie, jej politické aj ekonomické usporiadanie. V okamžiku, keď spoločnosť ustanoví a kodifikuje kolektívny komplex hodnôt a cieľov, vytvára sa aj systém vnímania, prístupu k inováciám a k sociálnej adaptácii. So zmenami kultúrneho hodnotového systému, čo je často reakcia na výzvy prostredia, vznikajú nové modely kultúrneho vývoja. Systémová teória evolúcie hovorí o rozvoji evolúcie vzájomnou súhrou adaptácie a tvorenia. V rámci teórie systémov počíta s aktívnym

prostredím, ktoré je žijúce a schopné adaptácie a evolúcie. Charakteristika komplexného vzorca evolúcie zahŕňa progresívny rast komplexnosti, koordináciu a vzájomné závislosti aj integráciu jednotlivcov do viacúrovňových systémov a kontinulálne zjemňovanie určitých funkcií a vzorcov jednania. Dochádza k prechodu od rozmanitosti a chaosu k jedinečnosti a poriadku [Capra, 1982: 219].

História ľudstva poskytuje etické systémy kultúr zrastených s prírodou, ktoré proklamovali ako hlavnú povinnosť človeka voči životu na prvom mieste geotiku a v podriadení sa tomu aj bioetiku. Tento etický svetonázor bol spojený s etickými normami človeka hlavne voči Zemi. Z takýchto dávných geotických systémov sa do dnešnej doby zachovali texty klasického čínskeho etického systému a v ľudovej slovesnosti aj napríklad vierovyznanie starých Slovanov. Ľudstvo by si malo v tomto duchu definovať nielen bioetický systém pravidiel správania sa voči človeku a jeho vlastnému životu, ale zároveň aj geotický model maximálne zodpovedného správania sa voči Zemi a obidva tieto systémy rozumne synchronizovať [Čarnogurská, 2006: 92-97].

Štúdium tradičných medicínskych systémov poukazuje v prípade neliterárnych kultúr, že pôvod nemoci aj proces liečenia je spájaný so silami patriacimi spirituálnemu svetu. Fenomén šamanizmu väčšinou spája mystiku a medicínu. Charakteristikou šamanského poňatia choroby je viera, že ľudské bytosti sú integrálnou súčasťou systému, v ktorom panuje poriadok a že choroba je dôsledok akejsi disharmónie s kozmickým poriadkom. Šamani často interpretujú chorobu ako odplatu za nemorálne konanie. V súlade s tým šamanská liečba zdôrazňuje obnovenie harmónie a rovnováhy vzhľadom k prírode, v ľudských vzťahoch a vo vzťahoch k duchovnému svetu. Hlavným cieľom šamanských liečebných rituálov je znova začleniť pacientov stav do kozmického poriadku. Šamani poskytujú pacientom sociálny mýtus, ale ignorujú jeho osobné problémy a potreby.

Klasická čínska medicína má svoje korene v šamanských tradíciách a bola formovaná taoizmom aj konfucianizmom. V období okolo prvého storočia pred n.l. dochádza k synkréze taoizmu a konfucianizmu a vznikajú

texty fundamentálneho významu pre čínsku filozofiu. Sú to kapitoly Te súe – Veľké učenie a Čung jung – Vyváženosť a obyčajnosť. Veľké učenie podáva návod k ideálnemu sebazdokonaľovaniu. V ôsmych stupňoch: prvotným je priviesť do poriadku štát. K tomu je potrebné dať do poriadku pomery v rodine. K tomu je treba kultivovať vlastný život. Predtým je potrebné napraviť vlastnú myseľ. K tomu je treba vypestovať v sebe rýdzosť vôle. Za tým účelom je treba najprv rozšíriť svoje poznanie. A rozširovanie poznania spočíva v skúmaní vecí. Ak sú vecí skúmané, dosahuje sa rýdzosť vôle, potom je napravovaná myseľ, z čoho plynie, že individuálny život je kultivovaný, z toho vyplýva, že rodinné vzťahy sú správne usporiadané a to potom umožňuje priviesť do poriadku štát. Prvá kapitola Čung jungu hovorí: To, čo nebesia prikazujú človekovi, nazýva sa prirodzenosť. Sledovať svoju prirodzenosť nazýva sa TAO. Pestovať TAO sa nazýva vzdelaním. To čo je TAO (skutočne), nie je možné opustiť ani na chvíľu. Čo je možné opustiť, nie je žiadne TAO. Keď ešte nie je vzbudená radosť ani hnev, smútok ani veselosť nazýva sa to vyváženosť. Keď sú vzbudené, ale sú umiernené, nazývajú sa harmónia. To, čo je vyvážené, je veľkou podstatou Podnebesia. To, čo je harmonické, je všeobsiahlym TAO Podnebesia. Ak je dosiahnutá vyváženosť a harmónia, zaujímajú Nebesia aj Zem svoje pravé miesto a desať tisíc vecí a bytostí riadne prospieva. V kapitole XX. je veta: "Humánnosť to znamená byť človekom" je v čínštine obyčajné „Žen je žen“ pričom prvé žen je humánnosť a druhé žen odkazuje na človeka. Ide o dôležitú definíciu základného konfuciánskeho poňatia humánnosti, pretože v tomto období je humánnosť spojovaná len s človekom ako členom spoločnosti. V tejto kapitole sa dostávame aj k jednému z najústrednejších bodov Čung- jungu, totiž k rýdzosti (čcheng). Rýdzosť je pritom prehlásená za TAO nebies a usilovanie o ňu za TAO človeka. Toto stanovisko sa od doby Čung - jungu stalo priamo kvintesenciou celého konfuciánskeho učenia a životného postoja. Rýdzosť znamená úplnú oddanosť poctivosti a úprimnosti vo všetkých postojoch, vo všetkom jednaní. Je to najvyššia a všetko zahrňujúca vlastnosť TAO, univerza, aj vznešeného človeka, ktorý TAO nasleduje. Rýdzosť je najvyšší

morálny apel na človeka. Minimálne to znamená aspoň to aby som neospravedlňoval svoje neprimerané jednanie a chovanie pragmatickými vytáčkami a aby som si vždy vedel priznať, ako na tom v skutočnosti som morálne [Bondy, 1992: 119]. Špecifickými rysmi čínskej filozofie sú absencia náboženskej problematiky, hlboká tradícia dialektiky a racionálnosť [Bondy, 1992: 355]. Počas vlády dynastie Chan (206 pr.n.l.až 220 n.l.) sa čínska medicína sformovala ako systém ideí v klasických lekárskejších textoch. Ako v každej inej teoretickej náuke, ktorá vznikla v starovekej Číne, hrajú aj tu ústrednú úlohu pojmy jin a jang. Celý vesmír prírodný aj sociálny je v stave dynamickej rovnováhy a všetky jeho zložky oscilujú medzi dvomi archetypálnymi pólmi. Ľudský organizmus je mikrokozmos vesmíru, ktorého častiam sú priradené jinové alebo jangové vlastnosti a tak je pevne dané miesto každého jednotlivca vo veľkom kozmickom poriadku. Korelačný a dynamický spôsob myslenia tvorí základ pojmového systému čínskej medicíny. Čínska predstava o tele bola vždy prevažne funkčná a sústredovala sa skôr na vzťahy medzi jeho časťami než na anatomickú presnosť. Individuálne organizmy práve tak ako celý vesmír sa podľa starých Číňanov nachádzali v stave nepretržitých vzájomne závislých fluktuáciách, ktoré boli popisované ako tok čchi. Pojem čchi zahrňoval dynamickú koncepciu reality, bol označením pre životodarný dych či energiu oživujúcu kozmos. Kľúčovým pojmom čínskeho pohľadu na zdravie je rovnováha. Choroba je považovaná za zavinený príčinný model vedúci k disharmónii a k nerovnováhe. Nemoc je v priebehu života občas nevyhnutná a preto konečným cieľom lekára ani pacienta nie je dokonalé zdravie. Cieľom čínskej medicíny je skôr dosiahnutie najlepšie možnej adaptácie na okolie. Pri sledovaní tohto cieľa hrá pacient dôležitú a aktívnu úlohu. Podľa čínskeho názoru je jednotlivec zodpovedný za udržiavanie svojho zdravia a je do značnej miery zodpovedný aj za uzdravenie, ak sa organizmus vychýli z rovnováhy. Lekár sa na tomto procese zúčastňuje, ale hlavná zodpovednosť prislúcha pacientovi. Každý jedinec má povinnosť udržiavať svoje zdravie a to je možné dosiahnuť tak, že ľudia budú žiť podľa pravidiel spoločnosti

a starať sa o svoje telo. Tento systém medicíny kladie dôraz na prevenciu. V čínskej medicíne je ideálny lekár mudrcom, ktorý vie, ako všetky časti vesmíru spolupôsobia a preto každého pacienta lieči individuálne. Jeho diagnóza nekategorizuje pacienta podľa určitej choroby, ale čo najúplnejšie zaznamenáva celkový stav ducha a tela určitého jedinca aj jeho vzťah k prírodnému a sociálnemu prostrediu. Tradičná čínska medicína je dlhý proces, na ktorom sa musí pacient aktívne zúčastniť a prispieť dôležitými informáciami o svojom spôsobe života. Čínsky medicínsky systém je holistický v zmysle jednoty ľudského organizmu ako systému. V širšom zmysle slova je čínsky systém holistický iba teoreticky, pri liečbe sa neberie do úvahy jednota organizmu a prostredia. Nápadný rozdiel medzi východným a západným prístupom k zdraviu tkvie v tom, že vo východoázijskej spoločnosti sa všeobecne vysoko hodnotí subjektívne poznanie. Racionalizácia relativizuje ľudské hodnoty a ľudské skúsenosti, použitie intuície a subjektívnych poznatkov profesionálny prístup neuznáva. Bude potrebná integrácia psychologických a sociálnych merítok do univerzálneho systému zdravotnej starostlivosti v príslušnom kultúrnom kontexte. Ošetrovatel'stvo už dnes vo svojej praxi aplikuje holistický prístup a môže tým zaujať dôležité miesto v prestavbe súčasného zdravotníckeho systému obmedzeného biomedicínskym prístupom k liečbe chorôb.

Leiningerovej transkultúrny ošetrovatel'ský model [Nemčeková, Špirudová, 2007: 139-146] rozširuje ošetrovatel'ské teórie o dve teoretické konštrukcie, ktoré sa skoro nevyužívajú v klinickej praxi, a to o pojem kultúry a starostlivosti. Transkultúrna filozofia a gnozeologické zistenia ukázali, že starostlivosť o zdravých, chorých a umierajúcich je pevnou súčasťou hodnôt, viery, presvedčenia a životného štýlu jednotlivých kultúr a subkultúr a sú návodom na zdravotnícke rozhodovanie a aktivity. Metodické rozhodnutia týkajúce sa transkultúrnej starostlivosti musia obsahovať a akceptovať etické princípy a morálne hodnoty danej kultúry a základné ľudské práva. Je potrebné vyvarovať sa konaniu na báze etnocentrizmu a kultúrnej slepoty alebo produkcií kultúrnej bolesti.

Príkladom môže byť kultúrny šok pri hospitalizácii (v súčasnosti frekventne prítomnej) členov tzv. zraniteľných skupín obyvateľstva (subkultúry), najčastejšie ide o osoby sociálne alebo ekonomicky znevýhodnené alebo ohrozené (napr. azylanti, bezdomovci, nezamestnaní, príslušníci niektorých etnických skupín, zanedbaní, osamelo žijúci starší ľudia) [Glasa, 2009: 23].

Leiningerová rozlišuje pojem starostlivosť - care a ošetrovanie - caring. Starostlivosť vyjadruje abstraktné alebo konkrétne fenomény vzťahujúce sa na pomoc, podporu, získavanie skúseností alebo návykov so zreteľom na predpokladané potreby ako zlepšiť kondíciu pacienta alebo spôsob jeho života. Ošetrovanie odráža odporúčané akcie a aktivity zamerané na pomoc človeku, umožňujúce saturovať potreby pre zlepšenie spôsobu života alebo vyrovnanie sa s nespôsobilosťou alebo smrťou. Starostlivosť je tradičná - laická a ľudová. Profesionálna starostlivosť je inštitucionalizovaná a formálne štandardizovaná. Tradičný systém je holistický, opiera sa o praktické skúsenosti kultúry, vieru a svetonázor, využíva kultúrne úlohy praktika a tabu. Limituje používanie moderných techník. Profesionálny systém sa opiera o vedecké poznatky, využíva odosobnenú komunikáciu, je ekonomicky náročný [Nemčeková, Špirudová, 2007: 146-154].

Významný prínos Leiningerovej modelu je v akceptácii alternatívnej starostlivosti v závislosti na kultúrnom pozadí pacienta. Tento prístup zdôrazňuje potrebu poznania pacientovho vnímania zdravia a choroby a umožňuje poskytnutie dôstojnej voľby pre diagnostický, terapeutický a spirituálny postup zdravotníckych pracovníkov podľa individuálneho poznania a rozhodnutia pacienta. Poskytnutie alternatívy v procese liečby cez optiku kultúry a starostlivosti je princíp, ktorý by mal byť bezpodmienečne implementovaný do klinickej praxe zdravotníckych pracovníkov. Takto sa môže naplniť individuálny humanistický étos zdravotníka na báze teistickej, ale aj ateistickej etiky, t.j. realistickej etiky ľudského zmýšľania a činu [Küng, 2006: 178-181].

Frankl (1982, s. 202) zdôrazňuje v lekárskej starostlivosti povinnosť viesť chorého až k radikálnemu prežitku jeho zodpovednosti. Lekár nesmie snímať z chorého zodpovednosť, nechať ju zvaliť na seba, nesmie nikdy preberať rozhodnutie. Nemocný musí chápať svoju existenciu ako zodpovednosť. Keďže zodpovednosť je eticky neutrálny pojem, nehovorí o tom, pred čím a za čo má byť človek zodpovedný.

Max Weber [Machalová, 2008: 682] oddeľuje etiku zmýšľania a etiku zodpovednosti. Etika zmýšľania chápe normy a príkazy ako všeobecné povinnosti, ktorým sa človek musí podriaďovať bez ohľadu na to, k akým následkom povedú. Oproti tomu etika zodpovednosti núti aktéra konania zaujať stanovisko a zodpovedať sa za predvídateľné následky svojho konania. Človek riadiaci sa touto etikou si je plne vedomý možných následkov svojho konania, ktoré môžu byť kladné aj záporné. Význam Weberových názorov spočíva v odhalení súvislosti medzi určitými formami náboženskej viery a etikou povolania.

Küng [Plašienková, 2008: 710-711] deklaruje potrebu étosu pre celé ľudstvo, pri potrebe vytvorenia a zdôvodnenia jednotiacich spájajúcich etických noriem, hodnôt, ideálov a cieľov, t.j. je potrebné dosiahnuť minimálny základný transnacionálny a transkultúrny konsenzus. Kľúčovou stratégiou budúcnosti by podľa Künga mala byť globálna planetárna zodpovednosť každého človeka. Človek sa musí stať niečím viac ako je, musí sa stať ľudskejšim. Je to zároveň prepojenie zodpovednosti za seba a zodpovedností za svet, ku ktorým patrí aj zodpovednosť za blížneho, za spoločnosť a za prírodu, čím sa človek rovnako potvrdzuje, sebauskutočňuje a určuje svoju identitu, ako sa aj vzťahuje k iným a preukazuje solidaritu. Tieto Küngove úvahy vedú k požiadavke etiky ako verejnej záležitosti prvoradého významu, podľa ktorej musí platiť, že etické konanie nemôže byť v súčasnej postmodernej dobe iba súkromnou záležitosťou, ale musí tvoriť rámec ľudského sociálneho konania. Extrapolácia takejto etiky aj do medzinárodnej sféry znamená hovoriť o záväznom a zjednocujúcom étose pre celé ľudstvo, teda o svetovom étose.

Prehlásenie k svetovému étosu [Küng, Kuschel, 1993: 19-20] medzi štyrmi nezrušiteľnými prikázaniami ako prvé prikázanie uvádza záväzok ku kultúre bez násilia a ku kultúre úcty ku všetkému živému. Cena ľudskej bytosti je nekonečná a je potrebné ju bezpodmienečne chrániť. Taktiež aj životy zvierat a rastlín, ktoré spolu s nami obývajú túto planétu, si zaslúžia ochranu, šetrnosť a starostlivosť. Ako ľudia máme zvláštnu zodpovednosť za planétu Zem a kozmos, všetci sme v tomto vesmíre navzájom prepojení a závislí jedni na druhých. Platí teda, že nie je možné propagovať vládu človeka nad prírodou a vesmírom, ale je s nimi treba pestovať spoločenstvo.

Hlbinná ekológia hovorí o potrebe spirituality ekologického vedomia v zmysle idey individuálneho bytia, ktoré je spojené s kozmom, na základe povedomia ako súčasť nášho kultúrneho dedičstva [Capra, 1982: 456].

Holistická zdravotná starostlivosť sa bude zakladať na dynamickej rovnováhe jedincov, rodín a širších sociálnych skupín v spoločnosti ľudí, ktorí s pomocou terapeutov prevezmú zodpovednosť za svoje osobné a sociálne zdravie. Ak je pre budúci systém holistickej zdravotnej starostlivosti rozhodujúce prijatie osobnej zodpovednosti, bude musieť byť individuálna zodpovednosť sprevádzaná aj zodpovednosťou spoločnosti so zodpovedajúcimi sociálnymi opatreniami. Sociálna zdravotná starostlivosť je vhodný termín pre politickú a verejnú činnosť venovanú udržiavaniu a upevňovaniu zdravia. Zdravotná politika by mala pozostávať z legislatívy pre prevenciu zdravotných rizík a tiež zo sociálnej politiky, ktorá bude schopná uspokojiť základné ľudské potreby.

Cieľom a kritériom politiky musí byť, vzhľadom k nekonečne vzrastajúcej zodpovednosti, od génovej technológie až po atómovú energiu, človek, človek, ktorý musí byť ľudskejší i vo vzťahoch medzi štátmi a národmi a tiež k prírode. Politika je podstatným prostriedkom pre to, aby sa lepšie využíval ľudský potenciál, ktorý je bohato k dispozícii, tiež pre pokiaľ je to možné, humánne na nedotknuté životné prostredie [Küng, 1997: 95].

Biopolitika v dimenziách bioetiky bude mať za úlohu ponúknuť celosvetový rozumný systém celospoločenského spojenia sa v dimenziách záchrany ľudstva pred zánikom na Zemi. Bude potrebné vytvárať a naplniť nadnárodné projekty na odstránenie deštruktívneho správania sa ľudí.

Summary

The relativistic models of the political nature cannot fulfil the indispensable criteria of the ethical dimension of the trans-modern era. If we need a wider definition of bio-ethics we have to answer three basic questions and such people need to live a moral life and make good ethical decisions. What are my obligations concerning recruitment of different people whose life can depend on my actions? How can I contribute to serve common good for the good public interest as the member of society? Then they will have to answer the questions and be responsible for bio-policy. Bio-policy in the bio-ethic dimensions will have to offer the global society of the all-European system of the rational connection to save the mankind from extinction on Earth. You will have to create and carry out supranational projects to eliminate people's destructive behaviours.

Relativistic political models are not able to fulfil the necessary ethical dimension of the transmodern society by their fundamentals. If more widely defined bioethics has to answer three basic questions: What personality should I be to live a moral life and take good ethical decisions?; What are my obligations and duties towards other people whose lives can be influenced by my activity?; How can I, as a member of the society, contribute to a common wealth or common interest? Then these questions should be answered also by a responsible biopolitician.

Holistic or whole person medicine perceives a personality of a patient within bio-psycho-socio-spiritual dimensions. This view requires a favourable all-society climate and tolerance. Chinese traditional philosophy with its responsibility for life in the context of minimalist multicultural ethos may be incentive individual metaphysical heritage also for a Slovak politician, voter, health worker, and patient. The naturo-dialectical philosophy of life of the

classical Chinese social conscience speaks about ethical principles and morality of meek obedience of a man towards the laws of nature and the universe of heaven as about a life regulating macroorganism, an internal part of which a man is, too. The ideals of harmonious unity and mutual modesty emphasise the ideal of accentuation of all-society interests over the interests of an individual. The systemic view perceives the world on the base of relationships and integration, the cohesion of live organisms is non-linear, therefore the live organisms work in unbalance with autoregulation. This characteristic applies to biopsyché as well as to a socio-cultural level. The holistic approach to health and healing draws on traditional cultures, e.g. on the phenomenon of medicine-men practice. The East Asian model of health consists in the integration of the psychological and social factors into the system of health care, it calculates for the model of the dynamic balance. The future system of health care should consist in an effective system of preventive health care adopting a personal and social responsibility for health. The health care policy should include the legislation for prevention of health risks and also the social policy. A profound ecological perceptivity, observation and education are the preconditions for the application of the political model on the base of the global biopolitics.

- [1] Bondy, E. 1993. *Čínská filosofie. Poznámky k dějinám filosofie 2*. Translation Martin Hála, Sdružení na podporu a vydávání časopisu v edici Vokno, Praha.
- [2] Capra, F. 1982. *Bod obratu*. Translation Miroslav Štýs, Dharma Gaia a Maťa, Praha.
- [3] Čarnogurská, M. a kol. 2006. *Funkcia človeka v živom organizme Zeme a z toho vyplývajúce etické záväzky voči udržaniu života ľudstva na nej, v inšpirácii klasickou čínskou prírodnou filozofiou*, in: Gluchman, V. (2009): *Metodologické a metodické otázky bioetiky súčasnosti*. Prešov, FF PU v Prešove.
- [4] Frankl, V., E. 1982. *Lékařská péče o duši*. Translation Vladimír Jochmann, Cesta Brno.
- [5] Glasa, J. 2009. *Stručný prehľad biomedicínskej etiky pre pracovníkov vo verejnom zdravotníctve*. In: *Medicínska etika a bioetika*.

-
- [6] Kung, H. 2006. *Večný život ?* Translation Aleš Urválek, Vyšehrad.
- [7] Kung, H. 1997. *Světový étos pro politiku a hospodářství*. Translation Karel Floss, Břetislav Horyna, Vyšehrad.
- [8] Kung, H., Kuschel K., J. 1993. *Prohlášení k světovému étosu*. Translation Klára Osolsobě, CDK, Brno.
- [9] Machalová, T. 2008. *Etika zodpovednosti, Max Weber*. In: Remišová, A. a kol. (2008). *Dejiny etického myslenia v Európe a USA*. Bratislava: Kalligram.
- [10] Nemčeková, M., Špirudová, L. 2007. *Leiningerovej teória kultúrnej zhodnej a rozdielnej starostlivosti založená na rôznorodosti a univerzálnosti*. In: Žiaková a kol. *Ošetrovateľské konceptuálne modely*. Martin, Osveta.
- [11] Plašienková, Z. 2008. *Etika zodpovednosti, Hans Kung*. In: Remišová, A. a kol. *Dejiny etického myslenia v Európe a USA*. Bratislava: Kalligram.
- [12] Smolková, E. 2006. *Súčasná Bioetika a jej problémy*. In: Gluchman, V. (2009): *Metodologické a metodické otázky bioetiky súčasnosti*. Prešov, FF PU v Prešove.

Magdalena Nowakowska

***Aborygeni – wybrane zagadnienia
kulturowo-społeczne***

Aborigines - selected cultural and social issues

Keywords: *Australia, Aborigines, culture*

Wstęp

Kultura i życie aborygenów nie były tematem zainteresowania krajów europejskich, aż do lat 80. XVIII wieku, kiedy to Brytyjczycy zaczęli kolonizować wschodnie wybrzeża Australii. Wraz z zajmowaniem nowych terytoriów kolonizatorzy prowadzili politykę wysiedlania, a czasem wręcz eksterminacji, czego zaprzestano dopiero na początku XX wieku. Do tego czasu ludność była mordowana, zmuszana do niewolniczej pracy oraz ginęła w walkach plemiennych (poprzez konieczność przemieszczania się i zasiedlania nowych obszarów). Także nowe choroby, w tym alkoholizm (do dziś będący problemem wśród ludności tubylczej Australii) przyczyniły się do śmierci wielu rdzennych mieszkańców tego kontynentu [Kublas, http://www.politologia.univ.gda.pl/pomoce_nauk/systemy_pol/pdf/australia.pdf], [Janiszewska, Klima, 2009:191]. Co więcej, dopiero w roku 1967 ludność rdzenna zyskała równe prawa co pozostali obywatele (wcześniej istniała we wpisie księgi fauny i flory) [Borek, 2011: 144-147].

Przeprowadzony w 2006 roku spis pokazuje, iż ludność rdzenna stanowi 2,3% mieszkańców Australii (a więc ponad 450 000 osób) [Janiszewska, Klima, 2009: 116]. Średnia długość ich życia to 59,4 lat dla mężczyzn i 64,8 lat dla kobiet [Janiszewska, Klima, 2009: 141]. Aborygeni posługują się blisko 200 różnymi językami (szacuje się, że jest to jedynie 2/3 z istniejących w przeszłości języków ludów plemiennych Australii [www.abs.gov.au]), jednak spis z roku 2006 pokazał, iż tylko 52 tys. osób mówi w domu językiem aborygeńskim (co stanowi 0,26% ludności australijskiej), podczas gdy pozostała większość angielskim lub tzw. Aboriginal English (aborygeński angielski) [Janiszewska, Klima, 2009: 187]. Żaden z lokalnych języków australijskich do dzisiejszego dnia nie wykształcił własnego pisma [Glewicki, 2006: 15].

Nie można mówić o jednej „tradycyjnej” kulturze Aborygenów, gdyż zmieniała się ona w czasie i nawet obecnie różna jest dla poszczególnych grup. Australia zajmuje tak wielki obszar, iż niekiedy poszczególne plemiona oddzielone są od siebie tysiącami kilometrów, a społeczności zamieszkujące poszczególne obszary znacznie się od siebie różnią w kwestii kultywowanych zwyczajów czy sposobu życia. Jednak można mówić o pewnych podstawach kulturowych, które ogólnie definiują społeczność Aborygenów, a które przedstawione zostaną w tym artykule. Należy tu zaznaczyć, iż mówiąc o kulturze ludów rdzennych Australii mamy do czynienia z około 60 000 lat. Do dnia dzisiejszego można podziwiać pradawne malunki skalne w jaskiniach czy na ścianach skalnych. Ponieważ Aborygeni nie zakładali miast, nie przyjęło się jednak określać ich kultury jako „cywilizacji”. Pierwotne ludy Australii nie posiadały formalnego pisma, jednak mimo tego przez tysiące lat ludzie przedstawiali otaczające ich środowisko za pomocą malunków skalnych – co ciekawe dzięki takim obrazom można poznać gatunki zwierząt, które prawdopodobnie wyginęły przed dziesiątkami tysięcy lat [<http://www.aboriginalculture.com.au>]. Tradycja malunku skalnego przetrwała do dziś.

Duchowość

W kulturze Aborygenów istnieje trudne do jednoznacznego zdefiniowania pojęcie *Dreamtime* – a więc koncepcja Czasu Snu. O ile już sama koncepcja jest trudna do zrozumienia, o tyle jeszcze trudniejsze jest zrozumienie stylu życia, religijności i kultury aborygeńskiej bez poznania choć częściowo zagadnienia *Dreamtime*. Według niego, czas to jedna całość bez rozdzielania go na przeszłość i przyszłość [Borek, 2011: 144-147]. Samo sformułowanie odnosi się do pierwotnego czasu stworzenia życia, kiedy to ustalone zostały (do przestrzegania wiecznie i niezmiennie) wszelkie prawa, moralność, sposób życia. Należy jednak zwrócić uwagę na to, iż pojęcie *Dreamtime* nie jest jednoznaczne. Jedne społeczności aborygeńskie określają je jako przeszłą rzeczywistość, inne jako przeszłość współistniejącą z teraźniejszością [Dean, 1996: 3-6]. Według tradycji istnieją rośliny (otaczane szacunkiem, pozyskiwane i spożywane wg. specjalnych rytuałów), które pamiętają Czas Snu i po których spożyciu można transcendentnie wejść w ten pierwotny okres [<http://www.didgeridoo.pl/rytualne-rosliny/rytualne-rosliny.html>].

W tradycji popularne są opowieści o Czasie Snu (*Stories of the Dreaming*), które uczą postępowania i budują tożsamość danej społeczności. Wiele z nich ma znaczenie tajemne bądź święte dla ludności, stąd też niektóre nie mogą być znane powszechnie, a skierowane są tylko do pewnej określonej grupy (np. chłopców, matek albo młodzieży). Historie przekazywane są z pokolenia na pokolenie, a do tego aby opowieść przetrwała dla dalszych pokoleń wyznacza się często konkretnego członka społeczności [Janiszewska, Klima, 2009: 184].

Religia Aborygenów jest zróżnicowana w zależności od plemienia oraz obszaru, jednak można odnaleźć wspólne elementy wierzeń. W tamtejszej kulturze ważny jest kontakt z duchami przodków. Nie istnieje ostra granica pomiędzy życiem świeckim a duchowym. Wszystko podlega działaniom przodków, a ludność dotyka religijności w każdym aspekcie codziennego życia [Dean, 1996: 3]. Jednak wyżej wspomniane zasady wiary są bardzo

ogólne i mogą znacznie się między sobą różnić. Wielu antropologów przytaczając zagadnienia związane z wierzeniami ludów Australii podaje odmienne informacje, co wynika zapewne z faktu, iż każda przebadana i opisana grupa różni się w pewnych aspektach od kolejnej. O ile niektórzy badacze podają, iż Aborygeni nie wierzą w Boga ale jedynie w duchy przodków (które mogą przyjmować formy ludzi, roślin, zwierząt) nie wchodzące w bezpośredni kontakt z ludnością z wyjątkiem wybranego członka grupy [Stanner, 1979: 31], o tyle inni mówią o wierze w bóstwa i siły wyższe [Tokarczyk, 1973: 30-36], [Pacholczyk, 2006: 21]. W kulturze duchowej rdzennych ludów australijskich znane jest również pojęcie totemizmu (funkcjonujące także w kulturze m.in. Afryki, Azji). Totemizm w ogólnym zarysie polega na tym, iż dla społeczności dany przedmiot czy też twór natury otrzymuje miano totemu. W kulturze australijskiej miano totemu na ogół otrzymują jadalne rośliny lub zwierzęta (mogą to być jednak również np. gwiazdy, kamienie, procesy naturalne - m.in. deszcz). Organizowane są ceremonie mające na celu wzrost liczby gatunków totemicznych, jednak członkowie społeczności mają na ogół zakaz spożywania tych gatunków [Słuckin, 1961: 172-173], [Malinowski, 2002: 412], [Thomas, <http://library.du.ac.in/dspace/handle/1/925>]. W kulturze rdzennych ludów Australii istnieje duży szacunek do natury. Ponieważ Ziemia ich żywi, w zamian czują się w obowiązku jej chronienia. Stąd też przeciwstawiają się przemysłowi wydobywczemu oraz innym działaniom inwazyjnym na lądzie [<http://www.australiana.pl>].

Życie społeczne

Aborygeni charakteryzują się złożonym systemem socjalnym i małżeńskim. Plemię składające się np. z kilkuset członków dzieli się na kilkunastoosobowe podgrupy, które razem polują i zdobywają pożywienie (jednak już w obrębie głównego obozu rozdzielają się na poszczególne rodziny). Każde plemię ponadto dzieli się na dwie społeczności (w niektórych regionach istnieje dalszy podział na 4 lub 8 kolejnych podgrup). Członek jednej z nich może poślubić jedynie członka drugiej społeczności. W tamtejszym

społeczeństwie istnieje również inne pojmowanie podstawowych dla wielu ludzi pojęć, takich jak „matka/ojciec”, czy też „brat/siostra”. I tak np. ojcem można nazywać nie tylko rodzica biologicznego, ale także jego braci. Oczywiście każdy zdaje sobie sprawę z tego, kto jest jego prawdziwym ojcem, jednak według prawa powinowactwa dzieci mogą mieć takie same prawa i zobowiązania wobec wuja jak i wobec ojca. W społecznościach ważne jest też pojęcie klanu, który obejmuje grupy około 50 osób, a składa się z rozległych grup rodzinnych [<http://www.aboriginalculture.com.au>].

W czasach przed kolonizatorskich system społeczny u Aborygenów opierał się na patriarchacie. Kobiety zajmowały się wychowywaniem dzieci, zbieractwem, przyrządzaniem posiłków i rybołówstwem, zaś mężczyzna polował i wyrabiał narzędzia. Istniało już wtedy pojęcia klanu, liczącego kilkadziesiąt osób które łączyły więzy krwi, a do najważniejszych członków klanu zaliczano starszyzną oraz szamana [Janiszewska, Klima, 2009: 181]. Obecnie główne założenia życia rodzinnego są takie jak przed blisko 300 laty. Kobiety zajmują się dziećmi i zbieraniem żywności. Dziewczynki pomagają w gospodarstwie, a chłopcy już w wieku sześciu lat pomagają mężczyznom w polowaniach [<http://www.aboriginalartstore.com.au>]. Od najmłodszych lat dzieci uczone są umiejętności tropicielskich, które są niezmiernie przydatne w warunkach, w jakich żyją. Początkowo uczą się rozpoznawać ślady stóp matki i rodzeństwa, następnie powszechnie występujących zwierząt. Z upływem lat stają się wytrawnymi tropicielami, potrafiącymi rozpoznawać na podstawie śladów nie tylko od jakiego zwierzęcia one pochodzą, ale także jaka była jego płeć, wiek oraz jak świeży jest ślad. Zdolności tropielskie i orientacyjne ludności rdzennej były wykorzystywane już przez pierwszych kolonizatorów którzy traktowali Aborygenów jako przewodników po nowych, rozległych terenach [<http://www.cultureandrecreation.gov.au/articles/indigenous/trackers>].

Kultura

Jednym z charakterystycznych symboli kultury aborygeńskiej jest *didgeridoo*, a więc zdobiony, wydrążony przez termyty pień drzewa lub gałęzi,

wydający specyficzne dźwięki przy odpowiednim włączaniu w niego powietrza. Dźwięki płynące z didgeridoo mają za zadanie, wg. lokalnych wierzeń, odpędzać złe duchy, leczyć choroby (wibracje powstające podczas gry na tym instrumencie mają za zadanie oddziaływać na poszczególne części ciała chorego), a dźwięki pozwalają przywołać w myślach proces stworzenia ziemi [<http://www.didgeridoo.pl/rytualne-rosliny/rytualne-rosliny.html>]. Oprócz tego instrumentu aborygeni korzystają z wielu innych (kijów, bębnow, grzechotek z nasionami), gdyż muzyka jest istotną częścią ich życia [Janiszewska, Klima, 2009 186]. Muzyka towarzyszy Aborygenom w wielu momentach życia. Śpiewają m.in. pieśni narodzin i śmierci, celebryją czas powstania Ziemi i przypominają o drodze, jaką przeszli ich przodkowie. Obrzędowi towarzyszy nie tylko muzyka i taniec ale również przyozdabianie ciała odpowiednimi wzorami. Ponieważ tamtejsza kultura jest ściśle oralna, dlatego też wykonywane pieśni, są utworami mnemonicznymi – słowa są krótkie, rytmiczne i powtarzane w celu łatwiejszego zapamiętania. W ceremoniach mogą brać udział zarówno mężczyźni jak i kobiety, a dzieci od najmłodszych lat uczone są przez matki tradycyjnych pieśni i tańców [<http://www.aboriginalartstore.com.au>].

Wśród rdzennej ludności australijskiej wykształcił się charakterystyczny styl malarstwa, tzw. malarstwo kropkowe, które od kilkudziesięciu lat stało się niezmiernie popularne (stając się w powszechnej świadomości symbolem sztuki australijskiej). Aborygeni przedstawiają na obrazach to, co mają w umyśle, to co stanowi ich historię. Według wewnętrznego prawa malarz może przedstawiać jedynie obrazy i historie, do których jest upoważniony z racji urodzenia.

Znajdowane na skałach malunki różnią się między sobą w zależności od regionu występowania, jednak można odnaleźć podobieństwa w ogólnych ich zarysach (na tego typu obrazach występują np. koła, linie równoległe bądź faliste). Oprócz malowideł skalnych popularne było i jest również malowanie wzorów na piasku (np. rytualne wzory tworzone na specjalne ceremonie) [McCulloch, 2001: 23-25]. Nie sposób mówiąc o kulturze Aborygenów, nie wspomnieć o świętej górze Uluru (inaczej Ayers Rock – naj-

większa pojedynczo występująca skała na świecie), będącej obecnie jednym z głównych symboli Australii. Jest to miejsce istotne z duchowego i kulturowego punktu widzenia szczególnie dla lokalnego plemienia Aborygenów – Anangu. Góra ta jest traktowana przez miejscowe plemię jako miejsce na tyle święte, iż turyści proszeni są o niewchodzenie na szczyt (aczkolwiek nie ma żadnego formalnego zakazu). Najlepiej oglądać Uluru z odpowiedniej odległości o wschodzie słońca, bądź też okrążając górę. Wokół Uluru, można odnaleźć wiele świętych miejsc. Trzy mają na tyle szczególne znaczenie dla miejscowej ludności, iż są odgradzone od zwiedzających, a w pobliżu tych miejsc mogą się zbliżać tylko Aborygeni (i to też jedynie wybrane grupy) [Prevos, 2006: 1-6].

Podsumowanie

Poznając historię Aborygenów, wczytując się w informacje dotyczące ich kultury oraz sposobu życia nie sposób dostrzec, iż kultura zewnętrzna przenika powoli do środowiska rdzennych mieszkańców Australii. Rozwój turystyki i coraz częstsze odwiedzanie żyjących na kontynencie australijskim plemion, może mieć stopniowy wpływ na zanikanie tej jednej z najstarszych kultur na ziemi. O ile w pewnych aspektach życia nowoczesne rozwiązania mogą ułatwić życie mieszkańcom, o tyle niektóre przyczyniają się do wielu tragedii tamtejszych rodzin. I tak np. od lat ogromnym problemem wśród Aborygenów jest alkoholizm, który nie był znany dopóki alkohol nie został sprowadzony przez kolonizatorów. Jednak wciąż jeszcze można odnaleźć miejsca, gdzie ludzie żyją tak jak przed setkami lat, nie poddając się wpływom nowoczesnych technologii i mimo ciężkich warunków bytowych i nieprzyjaznego otoczenia potrafią przetrwać, dzięki przekazywanym z pokolenia na pokolenie naukom.

Summary

When we consider Aboriginal culture, it is impossible to show just one general characteristic principle, which will characterise the whole indigenous people of Australia. It is a vast continent, so members of different tribes

have developed their own customs, traditions and ways of perception of spirituality and reality. But still we can find some features which are the base of tribes' life, and which determine the style of their life from hundreds or maybe even thousands of years.

- [1] *Aboriginal Music*, <http://www.aboriginalartstore.com.au>
- [2] Borek, K. 2011. *Aborygeni we współczesnej Australii – kulturowy potencjał czy społeczny problem?*, Kwartalnik Towarzystwa Naukowego, Australii, Nowej Zelandii i Oceanii, nr 3, <http://www.antypody.org/>
- [3] Dean, C. 1996. *The Australian Aboriginal Dreamtime*, Gamahucher Press: West Geelong Geelong Victoria Australia.
- [4] *Didgeridoo i muzykoterapia*, <http://www.didgeridoo.pl/rytualne-rosliny/rytualne-rosliny.html>
- [5] Glewicki, R. 2006. *Obraz kultury Aborygenów Australijskich w polskiej literaturze naukowej i popularno-naukowej, praca licencjacka*, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Wrocław.
- [6] <http://www.australiana.pl>
- [7] <http://www.cultureandrecreation.gov.au/articles/indigenous/tracker/s/>
- [8] *Introduction to Australia's Aboriginal Culture*, <http://www.aboriginalculture.com.au>
- [9] Janiszewska, A. Klima, E. 2009. *Zarys geografii społeczno-ekonomicznej Australii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [10] Kublas, U. *System polityczny Australii*, http://www.politologia.univ.gda.pl/pomoce_nauk/systemy_pol/pdf/australia.pdf
- [11] Malinowski, A. 2002. *Aborygeni australijscy, Socjologiczne studium rodziny i inne prace przedterenowe*, Warszawa, [w]: Glewicki, R. 2006. *Obraz kultury Aborygenów Australijskich w polskiej literaturze naukowej i popularno-naukowej, praca licencjacka*, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Wrocław.
- [12] McCulloch, S. 2001. *Contemporary Aboriginal Art*, 2001, Allen&Unwin.
- [13] Pacholczyk, J. [w]: Glewicki, R. 2006. *Obraz kultury Aborygenów Australijskich w polskiej literaturze naukowej i popularno-naukowej, praca licencjacka*, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Wrocław.
- [14] Prevos, P. 2006. *The spilit of Uluru*, 2006, <http://www.prevos.net>

-
- [15] *Rytualne rośliny*, [http://www.didgeridoo.pl/rytualne-rosliny / rytualne-rosliny.html](http://www.didgeridoo.pl/rytualne-rosliny/)
- [16] Słuckin, S. 1961. *Australia mniej znana*, Wiedza i Życie, nr 23.
- [17] Stanner, W. 1979. *The Dreaming*, in *White Man Got no Dreaming*, A.N.U. Press, [w]: Dean, C. 1996. *The Australian Aboriginal Dreamtime*, Gamahucher Press: West Geelong Geelong Victoria Australia.
- [18] Thomas, B.G. *Aeschylus and Athens: study in the social origins of drama*, Chapter One: Tribal Society, <http://library.du.ac.in/dspace/handle/1/925>
- [19] Tokarczyk, A. 1973. *Dziwny Bóg – Baiame*, „Kontynenty” 1973, nr 2.
- [20] *Traditional Life – Social Organization*, <http://www.aboriginalculture.com.au>
- [21] *Unity and diversity: The history of culture of Aboriginal Australia*, 1994, Australian Bureau of Statistics, <http://www.abs.gov.au>
- [22] *Year Book Australia 2008*, 2008, No 1301.0/90, ABS, Canberra, [w]: Janiszewska, A. Klima, E. 2009. *Zarys geografii społeczno-ekonomicznej Australii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Vladimír Gecelovský

***The status of Romanies
in Czechoslovakia until 1989***

Keywords: *forced labour camps – national committees – Romany – security officer*

Introduction

For the first time after February 1948 Romanies become de jure equal members of society. It was guaranteed by the Constitution of 9th May from 1948. However, the low socio-economic level of a substantial part of Romanies represented for the state and its government not only economic, but mainly ideological problem. This proclaimed social equality of citizens enshrined in the Constitution and their real and planned living standard was in sharp contrast with the actual achieved level of Romany population. In the period 1948 – 1989 the civil service attempted to solve this discrepancy with several concepts for which it was common, that the State took Romanies under your patronage and excluded from the cooperation those, whom these solutions should be allocated, that is Romanies themselves. Just during this period there was a great moral devastation of sovereign Romany ethnic group.

Theoretical definition of the problem

The basis for the wrong procedure was deliberate classification of Romanies as members of social, to be more precise socio-pathological group of

inhabitants, not ethnic group which has the right to grow and develop their specificities. The cultural and ethnic specificities were then considered to be undesirable manifestations of retardation. Assimilative pressure caused considerable damage, but, on the other hand, the objectivity is to be noted that it also brought the positives. These were mainly related to the emphasis on eliminating of illiteracy and improving the qualification of Romanies as well as providing them commonly inaccessible health and social care. Despite of this, however, it is necessary to note that just the attitude of the state system in the years 1948 – 1989 to so-called Romany issue can be considered as one of the main reasons for the current socio-economic status of Romanies, their low ethnic self identification, and not least a high degree of social distancing of non-Roma majority from Romany minority. According to ethnologists Arne B. Man, A. Jurová and others "right government policy accenting the material assistance to Romanies, at the same time ignoring the" human dimension "(identity, desires, ideas about life, value systems, a reflection of coexistence with the majority population), caused the gradual devastation of their positive consciousness, the loss of personal motivation, apathy. The whole post-war development of the bulk of Romany population in this respect can be described as a process of the loss of culture, social and moral retardation. The change of state access in relation to Romanies was manifested itself, but as a matter of priority it was not the current result of reflection of these policies. That change became a consequence of changes in the ideological looking at function of the state and its citizens." From the second half of the fifties, the authorities begin to intensively discuss how to solve the so-called Gypsy issue to the future. There are consulted two radically different approaches: ethnic and assimilation. Regime of that time tried to rearrange the society and change its natural stratification, thus, the ethnic identity of Romanies began to deny and the policy of social assimilation was adopted. The issue connected with the identification of Romanies, which arose just in relation to refusal of ethnic acceptance, resulted in the formulation "person of Gypsy origin, Gypsy". So much criticism of the discriminatory Act of wandering

Gypsies, however, remained in force and continued up to 1950. In March 1952 the Commission of the Interior issued a directive on modification the circumstances of persons of Gypsy origin, which is requested and assumed assimilation of Romany population not by sanction means, but the solution of their employment, education, provision of housing, re-education through an action on the change in their traditional way of life. The responsibility for implementation of these guidelines was in the hands of national committees. There were no objective or subjective right conditions to fulfil the expected intentions to remove the social and cultural backwardness of Romanies by the universal help of the state and in particular by the re-education accompanied with the permanent denial of acceptance of their ethnic identity. On the one hand, the continuing of discrimination against Romany ethnic, although not open and obvious, on the other hand, in many ways significant economic and social preference of this ethnic group provoked the aversion of the majority population. As a consequence of accumulated and unresolved problems, when in practice as in a vicious circle the social, health, educational, housing and other problems of Romanies were accumulated, was the release of the act on permanent settlement of itinerant persons, which was approved by the Parliament in October 1958 under № 74. The Act was implemented in 1959 by police operations similar to raids carried out in previous periods. From day to day it had to be dismantled wheels of nomadic chariots, Romanies were obliged to settle where they have just been caught and municipalities were required to provide them an alternative accommodation. The act was very insensitively affected mainly Valachian (Olachian) Romanies. The nomadic life formed part of their traditions and suddenly they were forced to change their way of life forever. It is sure that today we are facing the consequences of that forced migration, because the enforced settlement realized through the coercion acted for that matter as a criminogenic factor. In terms of theory and political practice of the former political system the leveling of social differences up to egalitarianism was logic. It was based on the fact the very nature of this system. Not calling Romanies to social ad-

vancement should therefore be considered as discrimination. Toleration of nomadic life would mean the toleration of extreme poverty and according to the rest of society the undignified or even unfair way of life. This act was not only against fundamental rights of freedom of movement and residence, but it was also an unworkable and absurd for lack of jobs and housing opportunities in local conditions. As a matter of fact, the inventory spaces should become a permanent place of residence of Romany family and national committees were required to offer them several options for housing and job prospects, which could not be absolutely possible at that time. Although the concept of assimilation has failed, many Romanies have managed to break out of a backward way of life, to gain a professional qualification, or to solve their housing problem. The persistence of the problematic situation of Romanies and then, when nomadism has already been disposed, led since the early sixties to considerations on the new conception. Problem that could not be solved in the framework of previously adopted legislative changes of Romany issue, was the high share of Romany population in the region of Eastern Slovakia. Another of the fundamental steps of state that affected the destinies of Romanies in Czechoslovakia, was carried out the liquidation of unwanted Romany camps and the subsequent dispersal of their inhabitants mainly from 1965. The conception of dispersion and removal created the beginning a new phase of their forced assimilation allowing the mechanical procedures, manipulation of Romany population and other violations of fundamental human and civil rights. Discrimination measures of this conception against Romanies coincided generous allocation of funds and in order of priority in the first place the disposal of huts and villages, and therefore preferred solution to the housing problem of Romanies. The hallmark of this conception was the fact that the dispersion was required and at the same time it had to be voluntary. It failed, however, to connect in time the liquidation of Romany settlements with the dispersion, which then ran very spontaneously. As a consequence of this, there was the migration of Romanies from Slovakia to the territory of Bohemia beyond control. In bigger cities it began to devel-

op new isolated Roma camps similar to today's ghettos. The instructions for elaboration the tasks of dispersion and transfer part of Romany population into the Czech regions became the Organizing principles for dispersion and removal, already approved in December 1965 by the Government Committee. The Government committee even recommended twinning regions to implement this shift in view of existing conditions and concentration of Romany inhabitants. For the territory of West Slovakia there were determined the Central and South Bohemian Regions, for Central Slovakia it was South Moravia region and the East Slovakia had to share with Romanies from North Moravia region and East Bohemia region. Because of a significant number of own Romanies, the West Bohemia and North Bohemia should not participate in the transfer. Thus, Romanies from Slovak settlements started to wander into the industrial-growth areas of Czech towns. The transfer had to be strictly organized and each unplanned, unorganized and unconfirmed transfer Romany family or individual was considered to be an undesirable migration. The East Slovakian districts requested to relocate during the year 1966 of about one thousand persons to Czech regions. When disposing of the old Romany settlements in addition there was a very negative phenomenon: while the destruction of villages together with the dispersion of their people in different places of the Republic the family communities were becoming extinct, being at the same time the guarantee of sure moral order for their members. The community functioning system of social institutions could not be maintained under the new conditions. The anonymity in cities prevented the mutual supervision over observance of traditional customs. The dispersion was accompanied by other negative, such as the insensitive Roma settlements from different backgrounds and groups next to each other, for example, as one prefab concrete block. The significant differences between individual Romanies and the existence of barriers between groups, for instance, through the application of gender-specific rules, prevented the harmonious co-existence in shared dwellings. In adapting to the new resident then approached other problem. It was the practical ignorance of some of the

achievements of civilization as well as their using (e.g. flush toilet, gas stove, electric oven, etc. – ed. VG). "The modern Romany settlements" that were created in urban areas and housing estates, can not be equated with traditional Romany community as a functioning social unit that was created many years of natural evolution. The national committees interpreted the "Voluntariness" of move as an obligation of Romany families to move into a designated region, regardless of kinship ties and other circumstances of life of Romany family in their locality. The whole situation in Slovakia was complicated by the efforts of some Czech districts to return back Romany families, even those that worked there several years and had flats. In 1966, a total number of 263 Romany families moved from Slovakia to the Czech lands and only a small part migrated there. In the same year there were in Slovakia destroyed 59 villages and 1 715 shacks redeemed for 19 million crowns. There were repaired 139 housing units in the Czech lands for transferred Romanies. Moreover, national committees in Slovakia hold the dispersion of further 1490 families in the framework of districts and regions, in the Czech Republic it was 28 families. For 325 families it was arranged a new accommodation of public housing, 1097 families bought an older house themselves and 325 families built their own one. The conception of state-run assimilation with dispersion followed to efforts of including Romanies among the general population, gradually remove all the differences that distinguished them from others. Specifics of Romanies were suppressed, so there was a systematic loss national identity of Romanies, so that they could be better placed. Therefore, the assimilation after the previous dispersion and removal had in itself an encoded failure since its very beginning. The unnatural and violent actions, which were pointed to the destruction of values coming to a head during centuries, created for Romanies a very dangerous moral vacuum. Their own values were scorned. As a consequence of this, Romanies, moreover, with a sense of shame gradually surrendered themselves. The government of the Czechoslovak Republic finally recalled the dispersal policy and controlled assimilation in its resolution from 1970 (in Slovakia, this policy applied for an-

other two years – ed. VG). It was the end of conflicts between the Czech and Slovak authorities, when the Czech authorities stated that the process of integration is not so successful, because they come from Slovakia the most backward Romanies in the settlements, while the Slovak authorities claimed that, on the contrary, the most advanced leave their settlements and they are those, who realized the need to deal with his life and after their leaving the villages are decimated with the sick, the elderly and mothers with children. The spiritual culture was quite far from Romanies and probably only about a little more than a member of the majority understood and known culture of Romanies. Therefore, Romanies subjected to assimilation disruptive pressures, took from the majority the elements of material culture in particular, on which, like many of them wanted to demonstrate their approach on the social ladder. The material facilities of Romany households increased steadily, while from the spiritual point of view pasted Gypsies on the surface of "Gadže" society have been ridiculed, and therefore rapidly vanishing traditional Romany values were continuously fluently substituted with the negatives from the neighboring observation of mostly working class, sometimes explicitly pathological social environment. The implementation of the new approach – The conception of all-round social and cultural integration of Romanies began on the basis of the Government Resolution of the Czechoslovak Socialist Republic (ČSSR) № 231/197, where the Romany issue as a multi-generation problem was formulated for the first time. The focus of the objectives was defined on the inclusion of all working-age Romanies into the labor force, the education of Romany youth and adult re-education, solution the quality of housing and the elimination of increased crime. Subsequent resolutions adopted by the government specified the intentions for each period, in fact, until the beginning of 1989. However, the goal remained the same – to include and assimilate. Just the form of its execution should not be so violent, because in addition it proved to be unsuccessful as well. The compensation with the majority should take place through physical and social benefits to "citizens of Gypsy origin." According to this conception, there

were primarily allocated flats to Romanies, they received an increased social benefits, specially earmarked contributions under the social benefits etc. Although still referred to as an example of Romany ingratitude, just this "protectionist" approach paralyzed most of the Romanies. In fact, it dulled their ancient sovereignty and independence. Moreover, the real Romany problems the material benefits for themselves were unable to solve. These benefits has just veiled the Romany problems. Compared with past decades, the conception of social integration of Romanies presented the certain procedure forward. Romanies could grow elements of their culture in limited extent, in the framework of hobbies they could base folk groups etc. Since the seventies appears a change in approach to Romanies in terminology as well. The word "Gypsy" has already been written with a capital letter, then it is used the collocation Gypsy-Romany, which at least partly take into account the own Romany ethnonym. As sovereign ethnic group, Romanies, however, were not practically recognized before 1989, they were from now on considered to be the socially retarded group, which has to be re-educated following the pattern of the majority. It should be noted, however, that the system has reached, on the one hand, a number of partial targets, but on the other hand, in the implementation of conceptions there was fully apparent the dogmatic effort to deny the Romany identity. No respect of the cultural particularities of Romanies then naturally led to unforeseen consequences.

Conclusion

In this sense of solving the Romany issue, they did not become and could not become a subject of its own socio-cultural integration. They remained, mostly, the passive object under the protective hand of the socialist state. The official recognition as an ethnic group, however, Romanies received just after 1989. In the period after 1989 it was also founded the ROI and other Romany organizations. It was followed by development of Roma culture, the establishment of the Museum of Romany Culture in 1991, the establishment of Romany periodicals, centers, and other support

in this particular culture, both at the initiative of Romanies themselves, as well as the initiative and support of the majority society.

Summary

The aim of this article is to highlight the situation of Romanies in the years 1948 – 1989 in former Czechoslovakia. In this period there was a moral devastation of Romanies as a sovereign ethnic group, whose foundation was a wrong classification of Romanies as members of social group of inhabitants and not the ethnic one.

- [1] Horváthová, J. 1998. *Základní informace o dejinách a kulture Romu*. Praha: MŠMT.
- [2] Gecelovský, V. 1990. *Rómovia v Gemeri do roku 1945*. – Rožňava: OOS.
- [3] Gecelovský, V. 1986. *Perzekúcia Cigánov v období Slovenského štátu*. In: *Obzor Gemera*. – č.3, roč.17.
- [4] Gecelovský, V. 2004. *Nariadenie voči Rómom na Slovensku do roku 1945*. – Prešov: Victoria.
- [5] Kenrick, D., Puxon, G. 2000. *Cikáni pod hákovým krížem*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- [6] Nečas C. 2002. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc. Univerzita Palackého v Olomouci, 5. doplnené vydanie.
- [7] Rose, R. 1999. *Den Rauch hatten wir täglich vor Augen*, Heidelberg: Verlag Das Wunderhorn GmbH.
- [8] Vlcek, E., Schelle, K. 1994. *Dokumenty ke studiu moderních dejin státu a práva*. Brno: Masarykova univerzita v Brne.

Jan Rajchel

***Prawne zagadnienia aktów
administracyjnych wydawanych przez Policję
w ochronie bezpieczeństwa
i porządku ruchu drogowego***

***The legal issues of administrative acts concerning the
protection of road traffic safety and road traffic order
issued by the police***

Keywords: *national safety, public safety, law, police, administration*

Problematyka ochrony bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego stanowiąc zagadnienie wysoce złożone – przede wszystkim ze względu na rozliczność przyczyn i okoliczności, które jej towarzyszą, jak również w związku z obowiązkiem jej zapewnienia przez państwo – wielokrotnie była przedmiotem rozważań na gruncie teoretycznym [Misiuk, Nowakowski, Pomykała, Rajchel, 2005]; [Rajchel, 2007]; [Szczuraszek 2008]; [Lejda, Rajchel, Wieczorek, 2007].

Mówiąc więc o przyczynach i okolicznościach dotyczących przedmiotowej ochrony należy w pierwszej kolejności mieć na uwadze ogół zagadnień związanych z licznymi zdarzeniami drogowymi zachodzącymi w sferze ruchu drogowego [Nowakowski, Rajchel, 2003: 12].

Natomiast państwowy obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego można sprowadzić do powołania i wyposażenia przez ustawodawcę licznych podmiotów zajmujących się przedmiotową ochroną, z których niewątpliwie najszerze kompetencje posiada Policja [Szałowski, 2003] – w szczególności dlatego, że zgodnie z art. 1 ust. 2 *ustawy z 6 kwietnia 1990 r. o Policji* [Dz.U. z 2007 r. nr 43, poz. 277 z późn. zm.; dalej zwana uoP] do jej podstawowych zadań należy m.in.: ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego, w tym zapewnienie spokoju w miejscach publicznych oraz w środkach publicznego transportu i komunikacji publicznej, w ruchu drogowym i na wodach przeznaczonych do powszechnego korzystania.

Z uwagi na fakt, że Policja może realizować swoje zadania tylko na podstawie i w granicach prawa, ustawodawca nakładając obowiązek ochrony bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego ustanowił równocześnie niezbędne formy prawne służące do jej realizacji. Cała zatem działalność Policji musi być regulowana przepisami prawa, niezależnie od tego, czy jej aktywność ma charakter władczy, czy też dotyczy innych czynności, takich jak. techniczne, organizatorskie itp., które również muszą być oparte na prawie bądź normach kompetencyjnych [Ochendowski, 2009: 180].

Z uwagi więc na fakt, że wszelkie działania organów administracji publicznej w kontekście realizacji zadań państwowych uregulowane są prawem, przyjęło się w literaturze stosować określenie prawnych form działania administracji, które również będą charakterystyczne dla aktywności Policji [Stefaniuk, 2009: 352]; [Starościak 1978: 39]; [Płowucha, 1995: 31].

Wyodrębnienie więc prawnych form działania stosownych przez Policję w ramach przedmiotowej ochrony stanowi tylko ich pewien zarys modelowy – właściwy dla większości organów ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego. Poza tym należy również podkreślić, że aktualnie następuje ewolucja prawnych form działania administracji, co także uzasadnia podjęcie stosownej analizy [Zacharko, Matan, Łaszczycza, 2008]; [Wiktorowska, 2007: 359].

W ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego jedną z wielu prawnych form działania jest wydawanie aktów administracyjnych. Należy podkreślić, że na gruncie teorii akt administracyjny przyjęło się uznawać za najbardziej typową formę działania administracji publicznej, ponieważ tylko organy administrujące mogą się nim posługiwać w zakresie swojej właściwości [Rybicki, Piątek, 1984: 148].

Akt administracyjny wydawany jest więc zgodnie z podstawą prawną rangi ustawowej oraz w ramach wyraźnego jej upoważnienia. Ma charakter władczy i skierowany jest na wywołanie konkretnych, indywidualnie oznaczonych skutków prawnych. Zatem aktem administracyjnym nie będą akty normatywne przybierające postać rozporządzeń, czy zarządzeń będących źródłami prawa [Ochendowski, 2009: 189]; [Starościak, 1978: 163].

Przywołując literaturę krajową okresu międzywojennego warto przybliżyć poglądy wybitnego administratywisty tamtego okresu – W.L. Jaworskiego, który pojęcie aktu administracyjnego rozumiał w sposób wysoce szeroki. Autor ten określił przedmiotowy termin, jako *czynność organu administracyjnego, pociągający za sobą pewien skutek prawny, określony w ustawie. Aktem administracyjnym może być także i pewien fakt. Na przykład aktem administracyjnym jest rozkaz aresztowania, jak jest nim także samo aresztowanie. Jest aktem administracyjnym pozwolenie na egzekucję, ale również i przeprowadzenie egzekucji. My od pojęcia aktu wymagamy, aby to była emanacja władzy administracyjnej, pociągającej za sobą skutek prawny* [Jaworski, 1924: 92].

Powstały zatem w okresie międzywojennym przedmiotowy dorobek naukowy wywarł zdecydowany wpływ na współczesne poglądy doktryny, zaś obecni administratywiści definiując akt administracyjny najczęściej wskazują jego najbardziej charakterystyczne cechy lub podejmują próbę jego systematyzacji w oparciu o różne kryteria. Wynika to z faktu, że konstrukcja aktu administracyjnego nie ma charakteru jednorodnego, zaś tworzenie zamkniętej definicji tego pojęcia jest zadaniem wysoce trudnym do realizacji.

J. Boć uważa, że aktem administracyjnym jest *sformalizowany objaw woli organu administracyjnego podjęty na podstawie prawa i w granicach przysługujących temu organowi kompetencji skierowanych do zindywidualizowanego adresata w konkretnej sprawie, wywołujący skutki prawne w sferze prawa administracyjnego, a niekiedy również w sferze innych działań prawa* [Boć, 2005: 283].

Zdaniem K.M. Ziemskiego aktem administracyjnym jest taka czynności prawna, która *stanowi zmierzające do wywołania bezpośrednich skutków prawnych władcze, kierowane na zewnątrz administracji oświadczenie woli konkretnego podmiotu wykonującego zadania z zakresu administracji publicznej, wyrażające rozstrzygnięcie co do konsekwencji prawnych, a więc konsekwencji normy bądź norm generalnych, dla zindywidualizowanego, tak od strony podmiotowej jak i przedmiotowej stanu faktycznego, dotyczące indywidualnie wskazanych podmiotów, wyznaczając im zachowania w konkretnie określonych sytuacjach, w sposób bezpośredni wywołując zamierzony skutek prawny i w ten sposób załatwiając sprawę* [Ziemski, 2005: 516].

A. Błaś wskazał natomiast, że prawidłowy akt administracyjny *musi być wydany zgodnie z prawem materialnym, co oznacza, że prawo musi wyrażać nie zezwalać na rozstrzygnięcie o prawach i obowiązkach określonych podmiotów w drodze aktu administracyjnego, musi być wydany zgodnie z prawem ustrojowym, co oznacza, że musi być wydany przez organ administracji publicznej kompetentny zarówno rzeczowo, jak i miejscowo, musi być wydany zgodnie z prawem procesowym, czyli w odpowiednim trybie określać zarówno sposób jego podejmowania, jak i kontroli, musi być wydany z właściwym wykorzystaniem samodzielności prawnej przyznanej organowi przez normy prawa materialnego, ustrojowego i procesowego* [Błaś, 2005: 316].

Biorąc powyższe pod uwagę można dokonać charakterystyki aktu administracyjnego, który w literaturze prawa administracyjnego nie budzi wątpliwości. Musi on być więc wydany na podstawie i w celu realizacji prawa powszechnie obowiązującego, z tym, że chodzi tu o zastosowanie norm prawa administracyjnego.

Z uwagi na fakt, że autorem aktu administracyjnego jest zawsze organ wykonujący zadania ze sfery administracji publicznej, toteż stanowi on władcze oświadczenie jego woli, wyrażanej w imieniu państwa i na jego rachunek. Oznacza to, że bez względu na fakt następczego istnienia organu administracji publicznej, który wydał dany akt pozostaje on zachowany w mocy, zaś jego wykonanie zabezpieczone jest państwowym przymusem [Zimmerman, 2006: 290].

Władczość i jednostronność aktu administracyjnego oznacza zaś, że organ administrujący sam decyduje o prawach i obowiązkach adresata wydobytą je ze stosowanej normy poprzez połączenie z danym stanem faktycznym, przy pośrednim wpływie adresata na jego treść. Jednakże pomimo jednostronnego charakteru aktu administracyjnego jest on dwustronnie wiążący, gdyż prawa i obowiązki wynikające z niego wiążą zarówno organ, jak i adresata [Zimmerman, 2006: 290].

Ponadto ze wskazaną cechą wiąże się również podwójna konkretność aktu administracyjnego polegająca na wskazaniu konkretnego adresata i konkretnej sprawy, co zdecydowanie odróżnia akt administracyjny od aktu normatywnego [Ura, 2009: 96].

Kolejną cechą aktu administracyjnego jest charakter skutku, jaki wywołuje jego byt. W szczególności wiąże się on ze stworzeniem, zmianą lub ustaniem stosunków administracyjnoprawnych. Mimo że akt administracyjny zasadniczo zawsze wywołuje skutki prawne w sferze prawa administracyjnego, to nie został tylko do niej ograniczony, gdyż np.: określenie granic dopuszczalnych norm zanieczyszczeń niezagrożających bezpieczeństwu publicznemu odnosi się także do norm prawa karnego [Ura, 2009: 97].

Z uwagi na wielość i różnorodność cech aktu administracyjnego w literaturze istnieją również różne jego typy stanowiące pewien zarys modelowy, gdyż nie mają one charakteru katalogu zamkniętego [Łaszczyca, Matan, 2008; 187].

Niemniej jednak w przedmiotowej problematyce wysoce zasadny jest jednak podział aktów administracyjnych na zewnętrzne i wewnętrzne

stosownie do kryterium relacji zachodzącej między wydającym dany akt a jego adresatem.

Jak słusznie zauważył J. Borkowski – w zewnętrznym akcie administracyjnym jego adresat jest niezależny organizacyjnie, zaś w akcie wewnętrznym istnieje jego podporządkowanie [Borkowski, 1999: 23].

Akty zewnętrzne są więc skierowane do poszczególnych obywateli, pewnych grup osób, organizacji społecznych, jak również niekiedy do organów niepodlegających służbowo organowi wydającemu dany akt administracyjny, które w praktyce administracyjnej najczęściej przyjmują postać decyzji administracyjnych [Rajchel, 2009: 221].

Natomiast akty wewnętrzne kierowane są do podmiotów podległych służbowo organowi wydającemu dany akt, które najczęściej przybierają formę poleceń służbowych. Istniejące rozróżnienie aktów administracyjnych na zewnętrzne i wewnętrzne skutkuje stosowaniem wobec nich różnych wymagań ważności, jak też możliwości uproszczonego trybu ich powstawania. Niemniej jednak decyzja administracyjna będąca zewnętrznym aktem administracyjnym jest wydawana, gdy organ administracji publicznej – w oparciu o wynik postępowania określonego w przepisach kpa lub przepisach szczegółowych – wydaje rozstrzygnięcie dotyczące określonych praw [Rajchel, 2009: 221].

Należy więc podkreślić, że *każda decyzja jest aktem administracyjnym, ale nie każdy akt administracyjny przybiera formę decyzji* [Ura, 2009: 103].

W tym duchu powstały dwa zasadnicze stanowiska teoretyczne, z których pierwsze traktuje decyzję administracyjną jako akt stosowania normy prawa administracyjnego, zaś druga, jako rodzaj aktu administracyjnego w świetle prawnych form działania administracji [Krupa, 2009: 165].

Zarówno względy praktyczne, jak i techniczne przesądzają o tym, że decyzja administracyjna stanowi postać kwalifikowaną aktu administracyjnego, która rozstrzyga sprawę co do jej istoty w całości lub w części albo w inny sposób kończy sprawę w danej instancji. Decyzja będąc zatem kwalifikowanym aktem administracyjnym stanowi typowy proces sterowania

procesami zachodzącymi w sferze publicznej, jak też oddziałuje na daną jednostkę. Z uwagi na to, że jej treść może zezwalać, zabraniać lub nakazywać jednostce określone zachowanie, tym samym będzie rozstrzygać o sprzecznych interesach społeczności ludzkich [Ura, 2009: 104].

Biorąc powyższe pod uwagę należy podkreślić, że wśród zewnętrznych aktów administracyjnych, które wydawane są przez Policję będą występowały trzy rodzaje rozstrzygnięć: decyzje administracyjne, rozstrzygnięcia bezpośrednie, jak też ogólne zarządzenia administracyjne [Rajchel, 2009: 221].

W odniesieniu do decyzji administracyjnych wydawanych przez Policję należy podkreślić, że nie stanowią one typowej formy działania omawianej formacji. Mimo że ich kształt pod względem formalnoprawnym jest zbliżony do decyzji wydawanych przez inne organy administracji publicznej – należy podkreślić – że główną ich cechą charakterystyczną jest występowanie w większym zakresie swobodnego uznania administracyjnego stwarzającego Policji możliwość działania na własną odpowiedzialność na podstawie upoważnienia udzielonego przez ustawodawcę. Dlatego też wymaga ono od policjantów gruntownej wiedzy, znajomości zjawisk oraz przyczyn towarzyszącym zagrożeniom bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego, a nawet prognozy na przyszłość, gdyż jego zastosowanie nie może naruszać praw podmiotowych wynikających z innych przepisów czy rozstrzygnięć organów państwa [[Misiuk, Nowakowski, Pomykała, Rajchel, 2005: 146-147].

Z uwagi na fakt, że zadania Policji w ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego determinowane są zmiennością zachodzących w nich wydarzeń, dlatego też działania podejmowane przez funkcjonariuszy winny być natychmiastowe. W tym celu funkcjonariusze mogą stosować rozstrzygnięcia bezpośrednie, które muszą znajdować podstawę w przepisach szczegółowych, gdy istnieje wyraźne upoważnienie ustawowe [Misiuk, Nowakowski, Pomykała, Rajchel, 2005: 149].

Wydawanie rozstrzygnięć bezpośrednich znajduje swoje uzasadnienie w oparciu o treść art. 6 ust. 1 pkt 1 *ustawy z 20 czerwca 1997 r. – Prawo*

o ruchu drogowym (Dz.U. z 2005 r. nr 108, poz. 908 z późn. zm.; dalej zwana Kd.), w którym ustawodawca wyraźnie upoważnił policjanta do wydawania odpowiednich poleceń i sygnałów uczestnikom ruchu drogowego oraz osobom znajdującym się na drodze. Sygnały dawane przez policjanta mogą zaś przybrać różną postać, jednakże w praktyce najczęściej nadawane są ruchem ręki, czy postawą ciała. Polecenia policjanta zwykle są kierowane do większej liczby adresatów, jednakże mogą być również zwrócone wobec konkretnej osoby [Por. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury oraz Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 31 lipca 2002 r. w sprawie znaków i sygnałów drogowych (Dz.U. z 2002 r. nr 170, poz. 1393 z późn. zm.); [Filipek, 1971: 14]

Podkreślenia wymaga fakt, że cechą wspólną wszystkich rozstrzygnięć bezpośrednich jest ich wydanie w sposób natychmiastowy – stosując władczą ingerencję bez konieczności przeprowadzania sformalizowanego postępowania administracyjnego. Niemniej jednak muszą one zostać wyraźnie zakomunikowane ich adresatowi zrozumiałą dla niego treścią, co sprawia, że od razu przynoszą odpowiedni rezultat faktyczny. Należy więc wyrazić aprobatę dla stwierdzenia, że *konkretyzacja praw i obowiązków oraz zarządzenia egzekucyjne zlewają się tutaj w jedną całość i brak jest jakiegokolwiek rozgraniczenia pomiędzy poszczególnymi etapami: postępowaniem jurysdykcyjnym i postępowaniem egzekucyjnym* [Rajchel, 2009: 150]; [Filipek, 1971: 14].

Zastosowanie rozstrzygnięć bezpośrednich w ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego wywołuje także niezwłoczną egzekucję niewymagającą spełnienia szeregu czynności formalnych, zaś jej uproszczona forma uprawnia do działania każdego funkcjonariusza, jeżeli istnieje zagrożenie chronionych przez Policję dóbr. Poza tym specyfika rozstrzygnięć bezpośrednich stosowanych przez funkcjonariuszy w przedmiotowej ochronie wynika z nadrzędności ich obowiązywania [Stefański, 2003: 221].

Prawodawca wskazał, że polecenia i sygnały wydawane przez Policję w celu kierowania ruchem drogowym mają pierwszeństwo przed innymi

aktami różnej rangi regulującymi omawianą sferę, zatem nie można im przypisać cechy wadliwości, jakie mogłyby wykazywać w ich zestawieniu ze szczegółową materialno-prawną podstawą ustawową. W praktyce więc wydawane rozstrzygnięcia bezpośrednio nie sposób zmienić lub uchylić, zaś ewentualna ich wadliwość może wpływać jedynie na odpowiedzialność służbową lub dyscyplinarną funkcjonariusza, który wydał dany akt [Filipek, 1971: 29n].

Wobec powyższego rozstrzygnięcia bezpośrednio stanowią typową formę działania Policji w ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego, tym bardziej, że z reguły (w szczególności) znajdują zastosowanie w sytuacji wymagającej podjęcia natychmiastowej reakcji. Dzięki szybkiemu i skutecznemu zastosowaniu środków zapobiegawczych istnieje możliwość zapobieżenia zagrożeniom dla najważniejszych wartości, jakimi są życie, zdrowie oraz mienie. Jeżeli zaś powodują one naruszenie praw i wolności obywatelskich uzasadniony jest postulat stworzenia ograniczeń w zakresie doboru kadr policyjnych, systematyzacji szkoleń itp. [Rajchel, 2009: 227].

Kolejną formę aktów administracyjnych mających zastosowanie w ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego stanowią ogólne zarządzenia administracyjne. Charakteryzują się tym, że *zobowiązują one swych adresatów do działania lub zaniechania, które jest już ostatecznie w obliczu prawa skonkretyzowane i może być egzekwowane bez potrzeby wydawania jakichkolwiek dalszych aktów prawnych* [Rajchel, 2009: 229].

Ogólne zarządzenia administracyjne wywołują skutki z chwilą autorytarnego stwierdzenia, że dany akt znajduje zastosowanie wobec konkretnego adresata, co najczęściej dokonuje się w sposób dorozumiany, poprzez przystąpienie do egzekwowania postanowień omawianego aktu. Z uwagi na fakt, że ogólne zarządzenia administracyjne mogą przybierać różną postać, należy wskazać, że na gruncie przepisów prawa drogowego najczęstszym ich rodzajem są znaki i sygnały drogowe wyrażone w postaci rysunkowych symboli, ustalone jako znaki nakazu i zakazu. Poza tym ich moc obowiązująca będzie istniała, jeżeli zostaną skonkretyzowane przez

dalszą normę prawną, polegającą na wyrażeniu woli uprawnionego organu w kierunku ich właściwej lokalizacji [Rajchel, 2009: 230] [por. rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 3 lipca 2003 r. w sprawie szczegółowych warunków technicznych dla znaków i sygnałów drogowych oraz urządzeń bezpieczeństwa ruchu drogowego i warunków ich umieszczania na drogach (Dz.U. z 2003 r. nr 220, poz. 2181 z późn. zm.)].

Obok zewnętrznych aktów administracyjnych występują również wewnętrzne akty, których możliwość wydania wynika z przyznanych organom nadrzędnym uprawnień do kształtowania pozycji i zakresu kompetencji organów szczebla niższego. Wydawane w strukturze organizacyjnej Policji wewnętrzne akty administracyjne najczęściej przyjmują postać poleceń i rozkazów [Por. art. 58 uoP].

Polecenie służbowe, jak też rozkaz charakteryzujące się m.in.: indywidualizacją adresata poprzez narzucenie mu obowiązku konkretnego zachowania stanowią przykłady typowych aktów kierownictwa wewnętrznego Policji, których obecność znajduje również swój wyraz w ramach przedmiotowej ochrony [Łętowski, 1972: 118n], [Płowucha, 1995: 118n].

Ponadto wśród wewnętrznych aktów administracyjnych występują także opinie oraz wszelkiego rodzaju informacje udzielane przez Policję innym organom, które określone są poprzez odrębne przepisy. Z uwagi na fakt, że mają one charakter pomocniczy, to wpływają głównie na podjęcie prawidłowych rozstrzygnięć; zatem szczególnego znaczenia nabiera ich rzetelność i kompleksowość w przygotowaniu [Rajchel, 2009: 231-232].

Podjęta powyżej analiza dotycząca prawnych zagadnień aktów administracyjnych wydawanych przez Policję w ochronie bezpieczeństwa i porządku ruchu drogowego miała głównie charakter sygnalizujący wagę poruszonego problemu, bowiem w literaturze przedmiotowy aspekt nie jest zbyt często charakteryzowany.

Summary

The issues concerning the protection of road traffic safety and road traffic order make up an extremely compound issue, first of all, due to numerous causes and circumstances accompanying them, and also in connection with duties of the state to assure them. They were the object of theoretical deliberations several times.

Talking about the causes and circumstances concerning the objective protection it is necessary, first of all, to pay attention to the totality of issues connected with numerous road events occurring in road traffic.

The above analysis concerning the legal issues of administrative acts concerning the protection of road traffic safety and road traffic order issued by the police has had mainly a character signalling the significance of the raised problem because in literature this aspect is characterized, but not too often.

- [1] Błaś, A. 2005. *Prawne formy działania administracji publicznej*, in: *Prawo administracyjne*, J. Boć (red.), Wrocław.
- [2] Boć, J. (red.). 2005. *Prawo administracyjne*, Wrocław.
- [3] Borkowski, J. 1999. *Decyzja administracyjna*, Łódź–Zielona Góra.
- [4] Dz.U. z 2005 r. nr 108, poz. 908 z późn. zm.
- [5] Dz.U. z 2007 r. nr 43, poz. 277 z późn. zm.
- [6] *Ewolucja prawnych form administracji publicznej*. Księga jubileuszowa z okazji 60. rocznicy urodzin Profesora Ernesta Knosali pod red. L. Zacharko, A. Matana, G. Łaszczycy, Warszawa 2008;
- [7] Filipek, J. 1971. *Przepisy i działania bezpośrednio zobowiązujące w ruchu drogowym*, Kraków 1971.
- [8] Górski, M. 2004. *Akt administracyjny jako prawna forma reglamentacji oddziaływania na środowisko*, in: *Jednostka, państwo, administracja – nowy wymiar*, E. Ura (red.), Rzeszów.
- [9] Jaworski, W.L. 1924. *Nauka prawa administracyjnego. Zagadnienia ogólne*, Warszawa.
- [10] Krupa, B. 2009. *Decyzja administracyjna oraz środki jej kontroli*, in: *Akty normatywne i akty administracyjne*, M. Karpiuk (red.), Warszawa.
- [11] Łętowski, J. 1972. *Polecenie służbowe w administracji*, Warszawa.

-
- [12] Materiały III Międzynarodowej Konferencji Naukowej zamieszczone w publikacji *Prawno-ekonomiczne i techniczne aspekty bezpieczeństwa w ruchu drogowym*. 2007. K. Lejdy, K. Rajchela, S. Wieczorka (red.), Rzeszów–Krasiczyn.
- [13] Misiuk A., Nowakowski, Z., Pomykała, M., Rajchel, K. 2005. *Zarządzanie ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego w państwie. Wybrane prawno-organizacyjne aspekty działalności Policji*, K. Rajchel (red.), Rzeszów
- [14] Nowakowski, Z. Rajchel, K. 2003. *Wypadki drogowe. Prawo o ruchu drogowym*, Warszawa.
- [15] Ochendowski, E. 2009. *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń.
- [16] Pieprzny, S. 2003. *Policja. Organizacja i funkcjonowanie*, Kraków.
- [17] Płowucha, S. 1995. *Zagadnienia prawne organizacji i funkcjonowania Policji*, Szczytno.
- [18] Rajchel, K. 2007. *Bezpieczeństwo ruchu drogowego w działaniach administracji publicznej*, Rzeszów.
- [19] Rajchel, K. (red.). 2009. *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego ze szczególnym uwzględnieniem aspektów prawno-organizacyjnych Policji*, Warszawa.
- [20] Rozporządzenie Ministra Infrastruktury oraz Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 31 lipca 2002 r. w sprawie znaków i sygnałów drogowych (Dz.U. z 2002 r. nr 170, poz. 1393 z późn. zm.);
- [21] Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 3 lipca 2003 r. w sprawie szczegółowych warunków technicznych dla znaków i sygnałów drogowych oraz urządzeń bezpieczeństwa ruchu drogowego i warunków ich umieszczania na drogach (Dz.U. z 2003 r. nr 220, poz. 2181 z późn. zm.).
- [22] Rybicki, Z., Piątek, S. 1984. *Zarys prawa administracyjnego i nauki administracji*, Warszawa.
- [23] Starościak, J. 1978. *Prawne formy i metody działania administracji publicznej*, in: *System prawa administracyjnego*, t. III, red. T. Rab-ska, J. Łętowski, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- [24] Stefaniuk, M. 2009. *Działanie administracji publicznej w ujęciu nauk administracyjnych*, Lublin.
- [25] Stefański, R.A. 2003. *Ustawa prawo o ruchu drogowym. Komentarz*, Warszawa.
- [26] Szałowski, R. 2010. *Prawoadministracyjne kompetencje Policji*, Łódź.

-
- [27] Szczuraszek T. (red.). 2008. *Bezpieczeństwo ruchu miejskiego*, Warszawa.
- [28] Ura, E. Ura, Ed. 2009. *Prawo administracyjne*, Warszawa.
- [29] Wiktorowska, A. 2007. *Kierunki zmian w teorii prawnych form działania administracji*, in: *Koncepcja systemu prawa administracyjnego*. Zjazd Katedr Prawa Administracyjnego, Postępowania Administracyjnego, Zakopane 24–27 września 2006 r., pod red. J. Zimmermanna, Warszawa.
- [30] Ziemiński, K.M. 2005. *Indywidualny akt administracyjny jako forma prawna działania administracji*, Poznań.
- [31] Zimmermann, J. 2006. *Prawo administracyjne*, Kraków.

С. В. Хамутовская

***Социально-психологический подход к изучению
электорального поведения населения:
сущность и особенности***

***The socially-psychological approach to the studying of
electoral behaviour of the population: essence and features***

Keywords: *electoral behaviour of the population, post-communist countries*

В число ведущих институтов современных демократических государств входят референдумы и выборы в центральные и местные органы власти, с помощью которых не только определяется расстановка политических сил, выявляется влияние тех или иных политических деятелей, партий, коалиций, но и происходит легитимизация существующей политической системы и политического режима. Путем голосования на выборах граждане выражают свои политические взгляды и настроения, дают оценку действующей власти, высказываются о дальнейших перспективах развития страны. При этом, существенное значение имеет не только то, какое решение принимается электоратом в ходе голосования, но и то, каким образом ведут себя различные группы населения, обладающего избирательным правом, на протяжении всех стадий

избирательного процесса, а также в промежутках между выборами, референдумами.

Электоральное поведение населения – неотъемлемая составляющая политических и избирательных процессов. В социологическом контексте оно может быть определено как форма участия граждан в политической жизни, которая включает политически значимые потребности, мотивы, ориентации, предпочтения, установки и социальные действия электората как специфической социальной общности, проявляемые в ходе избирательных кампаний и выборов в органы государственной власти. Актуальность изучения электорального поведения обусловлена тем, что данный феномен выступает важным социально-политическим показателем, с помощью которого можно определить уровень развития демократии и особенности формирования демократических институтов, характер и динамику взаимодействия государства и граждан, степень политической активности населения, особенности становления гражданского общества в той или иной стране.

На протяжении всей истории существования политического процесса и выборов как его части велся поиск закономерностей участия людей в политической жизни, постепенно происходил переход от эмпирики к построению теоретических моделей и различных схем электорального поведения. В зарубежной социологической науке сложилось три основных теоретико-методологических подхода к изучению электорального поведения, каждый из которых по-своему интерпретирует механизм политического выбора: конкретно-социологический, рационально-инструментальный и социально-психологический. Суть первых двух подходов заключается в следующем. Конкретно-социологический подход, наиболее ярко представленный в трудах П. Лазарсфельда, С. Липсета и С. Роккана, ориентируется на эмпирическое исследование

социально-структурных и социально-демографических особенностей электорального поведения населения и указывает на то, что большинство избирателей голосует, исходя из принадлежности к большой социальной группе, классу и солидарности с ними. Представители рационально-инструментального подхода – Э. Даунс, М. Фиорина и другие – считают, что электоральное поведение не экспрессивно, то есть не основано на социальной солидарности, и крайне мало подвержено влиянию партийной идентификации. Оно в большей степени эгоцентрично и рационально: избиратели сопоставляют свои затраты и получаемый результат от участия в выборах, стараясь максимизировать выгоду, минимизировав издержки.

В начале 50-х годов XX века американские ученые во главе с Э. Кэмпбеллом, П. Конверсом и У. Миллером начали работать над созданием теоретико-методологического подхода к анализу электорального поведения, впоследствии получившего название социально-психологического. Этот подход рассматривает электоральное поведение как экспрессивное, то есть основанное на солидарности. При этом, объектом, с которым проявляют солидарность избиратели, выступает малая социальная группа, которой может быть политическая партия, союз, ассоциация [Campbell: 1976: 573].

Лояльность по отношению к той или иной политической партии вырабатывается у индивидов в процессе политической социализации. Как правило, основным агентом первичной политической социализации выступает семья: нередко люди являются приверженцами какой-либо партии, так как на протяжении многих лет именно за нее голосовали их предки. Впоследствии на уже сформировавшиеся политические взгляды, представления в определенной степени воздействуют различные социальные характеристики и «краткосрочные эффекты» (например, новые кандидаты, актуальные проблемы, поднимаемые в ходе избирательной кампании и т. п.), но определяющим фактором

остаётся «партийная идентификация индивида» [Голосов, 1997: 45], которую Э. Кэмпбелл определил как «психологическое прикрепление к партии, а не легальное членство или контакт с партийной организацией» [Wattenberg, 1986: 5]. Особенно актуально «партийное наследование» в условиях постиндустриального развития, а также в условиях многопартийных систем.

Партийная идентификация, в большинстве случаев, воспринимается избирателем не просто как психологическая привязанность, а как индивидуальная ценность, от которой нелегко отказаться даже тогда, когда это необходимо для реализации его реальных интересов. То есть социально-психологический подход в определенной степени делает акцент на эмоциональный аспект выбора. Ведущими в нем являются теория партийной приверженности и направление имиджевых выборов, когда избиратель голосует на основании социально-психологической поддержки личности кандидата. При этом, задача партийной идентификации также состоит и в том, чтобы помочь избирателю разобраться в огромном объеме политической информации и в различиях субъектов политической деятельности.

По мнению ряда исследователей, процесс формирования и характер партийной идентификации подвержены влиянию многих факторов. Так, американские авторы Д. Ниммо и Т. Юнгс важное место отводят социальной мобильности, утверждая, что по мере ее развития, в период юности, когда индивид определяется с профессией, устраивается на работу, заводит семью, его собственные взгляды могут начать отличаться от родительских. То есть изменение социального статуса влечет за собой и перемену партийной идентификации [Nimmo, 1979: 145].

Изучая американскую политическую систему, данные авторы пришли к выводу о том, что «люди с нисходящей социальной мобильностью, чей социальный статус оказывается ниже

родительского, более заинтересованы в политике, более консервативны в экономических вопросах, более либеральны в вопросах международной политики и гражданских свобод, чаще ощущают себя республиканцами» [Попова, 2001: 171]. Таким образом, социальная мобильность, воздействуя на политические ориентации, предпочтения и партийную идентификацию, приводит последние в соответствие новому социальному статусу, так чтобы новые политические взгляды оказались между теми, какие превалировали в семье, и теми, которые подходят для новой социальной позиции индивида в жизни.

Иные исследователи указывали, что существенное влияние на процесс партийной идентификации могут оказывать:

- место жительства: так, обычно жители сельской местности отличаются большей склонностью к консервативным настроениям, по сравнению, с горожанами, и меньшим желанием проявлять характер своих политических предпочтений;

- социальные контакты индивида, связанные с его происхождением и социальным окружением: так, например, американские авторы К. Лэнгтон и Р. Раппопорт, проводя исследование в 1964 году в Чили, обнаружили, что голосование за кандидата в президенты С. Альенде в определенной степени было обусловлено тем, что люди, «жившие в рабочей среде, стали идентифицировать себя в качестве рабочих» [Попова, 2001: 172]. Однако, впоследствии другие авторы призывали не понимать вышеназванный фактор столь однозначно, указывая на то, что современные избиратели все чаще и чаще отслеживают, осмысливают и интерпретируют политическую информацию, выбирая за кого голосовать с учетом своих индивидуальных интересов;

- расовый или этнический фактор, который до сих пор является спорным в научной литературе. Некоторые исследователи убеждены, что расовые или этнические проблемы могут наиболее сильно

воздействовать на формирование партийной идентификации в той ситуации, когда на конкретной территории увеличивается численность того или иного расового или этнического меньшинства, что воспринимается представителями коренной нации (расы) в качестве угрозы их доминированию. Другие же считают, что оказание предпочтения какой-либо партии не может быть связано с ущемлением свобод человека, в том числе гражданских и политических, поэтому объяснять партийную идентификацию, апеллируя к расовым отношениям, неправомерно;

- идеологические предпочтения, «представляющие собой попытки рационального обоснования социально-статусных диспозиций» [Мелешкина, 2000: 180] и, как правило, теряющие свою значимость по мере усложнения социальной структуры и развития демократического политического режима. Если в 50-60-х годах XX века можно было говорить о более или менее строгом соответствии той или иной идеологии определенной социальной группе («классовости» идеологии), то, начиная с 1970-х годов XX века (преимущественно в США, Великобритании, Западной Германии, Франции), эта взаимосвязь начинает носить условный характер, позиция избирателей по ряду проблем все чаще опосредуется не их принадлежностью к классу, большой социальной группе, групповым восприятием политической действительности, а индивидуализацией политического сознания [Dalton, 1988: 201]. «К тому же в современных условиях любое идеологическое течение включает в себя положения, которые импонируют самым разнообразным классам, стратам и социальным группам, что создает условия для их идеологического консенсуса» [Попова, 2001: 174].

Многие из названных параметров нашли свое отражение в классическом варианте «воронки причинности» представителя Мичиганской школы Э. Кэмпбелла, учитывающем различные факторы, воздействующие на выбор избирателя (мнение окружения,

деятельность правительства, социально-политические условия, средства массовой информации и иные). Однако, решающее значение, по мнению Э. Кэмпбелла, имеет партийная идентификация.

Российский исследователь Мелешкина Е. на основе предложенного в 1960 году Э. Кэмпбеллом варианта «воронки причинности», объясняющего электоральное поведение американцев, но не обладающего универсальностью по отношению к другим странам, конструирует собственную модель, схематическую и более адаптированную к российским политическим реалиям. Данная модель демонстрирует влияние на электоральный выбор множества факторов, зачастую равных по значимости, без явного выделения из них ведущего, в отличие от варианта Э. Кэмпбелла, где приоритетное место отводилось партийной идентификации [Мелешкина, 2002: 51].

Мелешкина Е. указывает, что под воздействием различных социальных факторов у людей возникают разнородные установки, которые в совокупности сказываются на электоральном выборе. К последним, в частности, относятся:

- жизненные позиции: оптимист-пессимист, консерватор-сторонник прогресса и т.п.;
- социально-статусные диспозиции, складывающиеся на основе социального статуса и его субъективного восприятия;
- идеологические предпочтения, определяемые ценностной системой личности, условиями политической социализации, типом политической культуры;
- субъективные мнения и суждения, формирующиеся под воздействием краткосрочных факторов, в первую очередь, эмоциональной реакции на те или иные события, действия политиков.

Данные установки, взаимодействуя между собой, создают все новые и новые установки, поярусное накопление которых в каждом конкретном случае образует некую «конфигурацию побудительных причин голосования» [Мелешкина, 2000: 182]. Когда система

установок устойчива и хорошо структурирована, могут быть обнаружены относительно надежные корреляции, к примеру, между идеологическими предпочтениями, партийной идентификацией, статусными диспозициями и результирующим выбором в ходе голосования. В противном случае (по мнению Мелешкиной Е., прежде всего, применительно к России), необходимо учитывать всю совокупность установок, анализируя при этом их отдельные типы и взаимосвязи между ними, так как логика влияния последних на голосование может значительно отличаться.

Еще один российский социолог В. Ядов придерживается той точки зрения, что партийная идентификация человека базируется на целом комплексе социально-демографических и статусных параметров, включающих в себя образование, должностной статус, род занятий, пол, возраст, условия и характер труда.

Известна многофакторная «воронка причинности», разработанная исследователем Э. Оппенхуйсом, в которой он выделяет долгосрочные факторы, независимые от электорального поведения, но влияющие на него, и краткосрочные. К первым Э. Оппенхуйс относит:

- идеологические предпочтения;
- положение на осях «левый-правый» и «материализм-постматериализм»;
- принадлежность избирателя к той или иной социальной или религиозной группе.

Ко вторым – оценку электоратом деятельности правительства, его отношение к различным проблемам (социально-экономическим, политическим и т.п.). При этом краткосрочные факторы определяют долгосрочные. Важным, на взгляд автора, является и размер политических партий [Oppenhuis, 1995]. Учет и анализ всех названных факторов позволяет создать единую интегральную модель, объединяющую различные теоретические подходы к

изучению электорального поведения и позволяющую более эффективно исследовать процесс формирования и проявления партийных предпочтений.

Однако, в «воронке причинности» Э. Оппенхьюса исключается возможность взаимного влияния долгосрочных и краткосрочных факторов друг на друга. Хотя в реальности связь факторов не обязательно должна носить однонаправленный характер. Например, идеологические предпочтения зачастую определяют отношение человека к деятельности правительства. И наоборот, деятельность правительства прямо или косвенно может сказываться на идеологических предпочтениях.

Кроме того, как и классический вариант «воронки причинности» Э. Кэмпбелла, модель Э. Оппенхьюса рассчитана, прежде всего, на анализ электорального поведения населения стран Западной Европы. По мнению Э. Оппенхьюса, многофакторный анализ показывает возможность объединения различных факторов, описанных в рамках разных теоретических традиций западной политической социологии, в единую модель, с помощью которой можно объяснять партийные предпочтения в странах Европейского сообщества, где партийная система достаточно развита и устойчива.

Представитель Мичиганской школы Ф. Конверс в рамках социально-психологического подхода выдвинул концепцию «нормального голосования», согласно которой результаты выборов зависят от ряда краткосрочных факторов и интенсивности партийной идентификации [Boyd, 1972: 429-430]. Если краткосрочные факторы оказывают существенное влияние на электоральный процесс в ходе конкретных выборов, то голосование подвержено их воздействию. В противном случае, избиратели голосуют, исходя, преимущественно, из своей партийной идентификации.

В зависимости от степени выраженности партийной привязанности в концепции «нормального голосования» выделяется

две группы избирателей: 1) «твердые» партийные приверженцы; 2) «умеренные» партийные приверженцы. Электоральному поведению первых присуща большая устойчивость, по сравнению со вторыми: чем сильнее партийная идентификация, тем увереннее индивид отдает свой голос конкретной политической партии, следит за ее деятельностью, активнее участвует в выборах, тем меньше его политическая позиция поддается влиянию краткосрочных факторов [Campbell, 1966: 170-171].

Вместе с тем, в концепции Ф. Конверса не описана реакция партийных приверженцев на возникновение расколов внутри партий и создание новых политических сил. А, как известно, на практике, нередко актив новых партий как раз состоит из бывших членов других партий, которых по данной классификации можно отнести к «твердым» партийцам. Кроме того, «нормальное голосование» не подходит для «критических» выборов, в ходе которых происходит изменение партийной идентификации под воздействием тех или иных факторов (на взгляд исследователя В. О. Кея, выборы становятся критическими, если очевидно возникают «глубокие и продолжительные расколы в структуре электоральных предпочтений» [Pomper, 1972: 425]).

В целом, социально-психологический подход получил достаточно широкое распространение в социологических исследованиях электорального поведения, особенно в Соединенных штатах Америки и Западной Европе, а также в государствах с двухпартийной системой, таких как, к примеру, Великобритания. Понятие «партийной идентификации» до сих пор можно считать «одним из важнейших в электоральных исследованиях на Западе» [Голосов, 1997 45], хотя большинство современных авторов стремятся не возводить его в абсолют, а придерживаться многофакторных моделей. В качестве основного метода сбора эмпирической информации представители данного подхода использовали, главным

образом, панельные социологические опросы, позволяющие иметь дело с большим массивом данных, структурировать информацию по определенным критериям, отслеживать динамику голосования, выявлять степень влияния на поведение избирателей различных факторов, что не могло не способствовать развитию электоральных исследований.

Однако, в конце 50 – начале 60-х годов XX века была выявлена некоторая ограниченность данного подхода. В частности, в социально-психологическом подходе обнаружилось проблемы как методологического, так и теоретического характера. Многие вопросы не нашли ответов. Осталось до конца не выясненным:

- следует ли считать партийную идентификацию одномерной или многомерной: в многопартийных системах при наличии большого количества политических партий может ли избиратель идентифицировать себя с несколькими партиями сразу, влияет ли его партийная идентификация на отношение к другим партиям и т.п.; в двухпартийных системах избиратели часто называют себя независимыми, но на выборах отдадут свой голос одной из двух ведущих партий – какова роль партийной идентификации в таком случае;

- есть ли механизмы, определяющие формирование партийной идентификации и можно ли корректировать их работу;

- что происходит с партийной идентификацией в условиях изменения социальной структуры, системной трансформации экономической и политической сфер общества;

- какие методы, помимо панельных опросов, также являются эффективными для социологического анализа электорального поведения и др.

Кроме того, в конце 50 – начале 60-х годов XX века в большинстве развитых демократий избиратели стали «отходить» от традиционных политических партий, связь между групповой (классовой) принадлежностью и выбором при голосовании

приобрела менее выраженный характер. К примеру, английский социолог Э. Гидденс писал о постепенном ослаблении корреляции между классом и электоральным поведением в Великобритании, что особенно четко начало проявляться в 70-х годах XX века [Гидденс, 1999: 303-304].

Продолжая эту мысль, исследователь А. Крю отметил, что в данный период времени в Англии возросло значение «тех сторон жизни людей, которые не находятся в прямой связи с классовыми различиями, – например, живут ли они в собственных домах или в арендованных, являются ли членами профсоюзов или нет» и т.п. [Гидденс, 1999: 304]. Исследования, осуществленные для выяснения политических симпатий британского электората, показали, что число людей, относящих себя к «верным» или «горячим» сторонникам лейбористской либо консервативной партии, с 1970 по 1986 годы уменьшилось с 80% до 60%, и на каждых последующих выборах этот процент продолжал снижаться [Гидденс, 1999: 303].

Что касается применения социально-психологического подхода к анализу электорального поведения населения посткоммунистических стран, то представляется целесообразным в данном случае учитывать особенности развития последних. Как известно, в ряде подобных стран, в том числе и в Республике Беларусь, долгое время существовала однопартийная политическая система, не позволяющая гражданам объектом своего внимания избрать какую-либо иную партию, кроме правящей. И хотя в некоторых государствах партии, действовавшие до прихода к власти коммунистов, впоследствии были восстановлены, ни в одной посткоммунистической стране, кроме Румынии, такие партии не смогли стать значимым фактором электоральной политики. Возникшие же новые партии в силу их организационной нестабильности и неустойчивости избирательных предпочтений, оказались несовместимыми с понятием партийной идентификации.

К примеру, известно, что значительная часть граждан Республики Беларусь не идентифицирует себя с какими-либо политическими партиями. Выдающийся белорусский исследователь, академик Е.М. Бабосов в книге «Социально-стратификационные факторы обеспечения устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь», отмечает, что не идеология, не партия, не государство, а семья – ведущий идентифицирующий фактор для современного белоруса. Так, в 2007 году 85% опрошенных граждан нашей республики различных имущественных, социальных статусов, политических и идеологических предпочтений идентифицировали себя именно с семьей (по данным республиканского мониторинга общественного мнения, проведенного в 2007 году Институтом социологии Национальной академии наук Беларуси, выборка – 2065 человек) [Бабосов, 2008: 112]. Согласно данным опроса общественного мнения, проведенного Институтом социологии Национальной академии наук Беларуси в октябре 2010 года (республиканская выборка составила 1501 человек), 95,3% белорусских избирателей не состояли и не принимали участия в деятельности политических партий, всего 23,5% респондентов положительно отзывались о функционировании последних.

По мнению английских исследователей Р. Роуза и У. Мишлера, сама идея партийной приверженности за многие годы функционирования Коммунистической партии была значительно дискредитирована, особенно в независимых государствах, образовавшихся после распада Советского Союза. Проведя исследования в Венгрии, Польше, Румынии и Словении в 1995 году, они пришли к выводу о наличии в странах посткоммунистического блока четырех возможных типов партийной идентификации [Rose, 1998: 217-234]

– негативной: характеризуется тем, что избирателю легче определиться за какую партию он никогда не проголосует, чем выбрать партию, за которую он бы проголосовал (такой тип был присущ 52,0% опрошенным);

– закрытой: отличается проявлением и негативной, и позитивной партийной идентификации у избирателей, наблюдается в условиях поляризации электоральных отношений (к этому типу принадлежало 25,0% опрошенных);

– открытой: подразумевает, что избиратели идентифицируют себя с определенными политическими партиями, но при этом не могут назвать партии, за которые не стали бы отдавать свой голос, чаще всего встречается в обществах со стабильной партийной системой (данный тип был отмечен лишь у 5,0% опрошенных);

– апатичной: присуща избирателям, не имеющим ни позитивного, ни негативного отношения к политическим партиям (такой тип был присущ 18,0% опрошенных).

Таким образом, из всего вышесказанного видно, что социально-психологический подход объясняет электоральное поведение населения, главным образом, действием партийной идентификации и может достаточно успешно применяться в странах с устоявшимися политическими структурами, институтами, связями, партиями. Однако, существенное влияние партийной идентификации, находящейся в центре социально-психологического подхода, на электоральный выбор, например, населения Республики Беларусь станет возможным лишь через значительный период времени, когда сложатся сильные, устойчивые и активно воздействующие на политику государства партии, будут внесены соответствующие изменения в процесс политической социализации индивидов, предполагающие формирование, сохранение и передачу партийных предпочтений от старших поколений младшим, в избирательное законодательство. Но уже сейчас нельзя отрицать того, что любые выборы связаны с психологической подоплекой голосования, что позволяет говорить об определенной степени применимости социально-психологического подхода к анализу электорального поведения населения Беларуси и иных посткоммунистических стран.

Summary

In article the genesis, essence and the basic features of the socially-psychological approach to the studying of electoral behaviour of the population, an opportunity of its application in sociological research of electoral behaviour of citizens of the postcommunist countries (first of all the Republic of Belarus) in view of specificity of a condition and development of their political and party system, the legislation of elections and practice of elections are revealed. The interpretations of the socially-psychological approach by various authors – by E. Campbell, P. Converse, U. Miller, D. Nimmo and T. Jungs, R. Rose and U. Mishler and others – are analysed. The works of some Russian authors undertaking attempts on the basis of the given approach to create own models of electoral behaviour are considered, meeting the requirements of the Russian political realities (E. Meleshkina), to reveal the base of party identification of the Russians (V. Iadov).

- [1] Boyd, R.W. 1972. *Popular control of Public Policy: A Normal Vote Analysis of the 1968 Election* / R.W. Boyd // *The American Political Science Review*. Vol. 66, № 2.
- [2] Campbell, A. 1966. *Elections and the Political Order* / A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. – New York: Wiley.
- [3] Campbell, A. 1976. *The American Voter* / A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. – Chicago: University of Chicago Press.
- [4] Dalton, R.J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany and France* / R.J. Dalton. – Chatham: Chatham House Publishers.
- [5] Nimmo, D. 1979. *Political patterns in America: conflict representation and resolution* / D. Nimmo, T. Unga. – San Francisco: W.H. Freeman.
- [6] Oppenhuys, E. 1995. *Voting Behavior in Europe: a Comparative Analysis of Electoral Participation and Party Choice* / E. Oppenhuys. – Amsterdam: Het Spinhuis.
- [7] Pomper, G.M. 1972. *From Confusion to Clarity: Issues and American Voters, 1956-1968* / G.M. Pomper // *The American Political Science Review*. Vol. 66, № 2.

-
- [8] Rose, R. 1998. *Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries* / R. Rose, W. Mishler // *Electoral studies*, 1998. – Vol. 17, № 2.
- [9] Wattenberg, M.P. 1986. *The Decline of American Political Parties, 1952-1984* / M.P. Wattenberg. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- [10] Бабосов, Е.М. 2008. *Социально-стратификационные факторы обеспечения устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь* / Е.М. Бабосов, Е.С. Бабосова. – Минск: Право и экономика.
- [11] Гидденс, Э. 1999. *Социология: учебник: пер. с англ.* / Э. Гидденс ; под общ. ред. Л.С. Гурьевой, Л.Н. Иосилевича ; науч. ред. В.А. Ядов. – М.: Эдиториал УРСС.
- [12] Голосов, Г.В. 1997. *Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов* / Г.В. Голосов // *Полис*.
- [13] Мелешкина, Е.Ю. 2000. *Российский избиратель: установки и выбор* / Е.Ю. Мелешкина // *Первый электоральный цикл в России (1993–1996 гг.)* / Общ. ред.: Е.Ю. Мелешкина, В.Я. Гельман, Г.В. Голосов [и др.]. – М.
- [14] Мелешкина, Е.Ю. 2002. *«Воронка причинности» в электоральных исследованиях* / Е.Ю. Мелешкина // *Полис*. – № 5.
- [15] Попова, О.В. 2001. *Социально-демографические факторы политической идентичности* / О.В. Попова // *Miscellanea humanitaria philosophiae*. Очерки по философии и культуре. К 60-летию профессора Ю.Н. Солонина. – СПб: Санкт-Петербургское философское общество, – Сер., «Мыслители». – Вып. 5.

Wojciech Słomski

***Wychowanie w rodzinie –
podstawa wszelkiego wychowania człowieka***

***Family upbringing - the basis of all upbringing
of a human being***

Keywords: *upringing process, family upbringing*

Dominujące współcześnie w psychologii koncepcje rozwój człowieka rozpatrują w perspektywie interakcyjnej, traktującej jednostkę oraz jej środowisko jako otwarte systemy, które nieustannie oddziałują na siebie. Odwołując się głównie do ekologii rozwoju, która podkreśla dynamiczny związek między człowiekiem a jego otoczeniem, bardzo ważna wydaje się myśl U. Bronfenbrennera, że rozwój zawsze realizowany jest w określonym kontekście. Społeczny kontekst rozwoju jednostki tworzą jej relacje z innymi osobami, dla których ona również stanowi element otoczenia. Taka perspektywa jest podstawą założenia, że w rodzinie występuje nie tylko zależność między funkcjonowaniem rodziców a rozwojem dziecka, ale także między zachowaniem dziecka a rozwojem rodziców [Bakiera, 2009: 59].

Jakość kontaktów społecznych, w tym głównie kontaktów na gruncie rodziny, można uznać za najważniejszy czynnik wpływający na rozwiązanie kryzysów rozwojowych, pamiętając jednocześnie, że rozwój

człowieka dokonuje się w ścisłej zależności od otoczenia społecznego, w tym przede wszystkim od rodziny. Środowisko rodzinne pełni dwie funkcje - jest źródłem stymulacji jednostki oraz kontekstem jej aktywności. Rozwój dziecka w tym kontekście polega na przekształcaniach systemu jednostka - środowisko oraz zmianach podsystemu, jakim jest psychika człowieka. Oznacza to, że zmiany rozwojowe jednostki stanowią rezultat wzajemnych oddziaływań, które występują w środowisku, i które przebiegają w dwóch kierunkach - do i od jednostki.

Związek pomiędzy jednostką a jej środowiskiem, traktowanym jako kontekst rozwoju, może być rozpatrywany w kontekście interakcji i stosunków społecznych. Interakcje międzyosobowe, rozumiane jako wszelkie oddziaływania jednostek na siebie w danym czasie, realizowane są na drodze komunikacji werbalnej oraz niewerbalnej. Kolejne kontakty pomiędzy jednostkami pozostawiają po sobie ślad, jednocześnie stanowią podstawę oczekiwań wobec przyszłych interakcji. Ciąg interakcji wyznacza określony stosunek osób do siebie, ponieważ poszczególne interakcje, modyfikują stosunki interpersonalne poprzez zmianę stopnia ich intymności, wzajemności a także percepcję partnerów. Relacje interpersonalne trwają i przekształcają się również wówczas, gdy nie występują bezpośrednie kontakty między osobami. Podstawą ich istnienia są w takiej sytuacji wcześniejsze doświadczenia, które zostały zakodowane w postaci wspomnień oraz aktualne ich opracowywanie pod wpływem interakcji z innymi osobami.

Szczególnie bliskie związki pomiędzy członkami rodziny powodują, że rodzinę można traktować jako podstawowy kontekst rozwojowy wspomagający procesy rozwojowe wszystkich osób ją tworzących. Długotrwałe, bezpośrednie interakcje rodzinne oraz kształtujące się na ich podstawie stosunki, bardzo silnie wpływają na funkcjonowanie zarówno dzieci, jak również osób dorosłych, także w kontaktach poza rodziną [Bakiera, 2009: 59].

Termin „rodzina” funkcjonuje zarówno w języku potocznym, jak również w wielu dziedzinach nauki. W języku potocznym oznacza małżeństwo oraz ich dzieci, jednak obserwacja współczesnego świata każe wskazać, iż

nie do końca rodzinę można ujmować tak jednoznacznie. Chodzi o to, iż zmiany w jej strukturze każą terminem tym obejmować wszystkie typy rodzin – również te, które powstały w wyniku wymiany pierwotnych partnerów w małżeństwie na nowych, małżeństwa z dziećmi adoptowanymi czy tzw. rodziny zastępcze, rodziny grupowe oraz zrekonstruowane. Wśród wielu definicji rodziny, które występują w literaturze wymogi takie spełnia definicja zaproponowana przez J. Szczepańskiego. Brzmi ona następująco: *Rodzina to mała grupa pierwotna złożona z osób, które łączy stosunek małżeński i rodzicielski oraz silna więź międzyosobnicza. W tym przypadku chodzi tu o stosunek rodzicielski w szerokim, społeczno-prawnym rozumieniu tego terminu, umacniany z reguły prawem naturalnym, obyczajami i kontekstem kulturowym* [Szczepański, 1997: 695]. Z. Tyszka twierdzi z kolei, że *rodzina stanowi integralną część każdego społeczeństwa; stanowi jego najmniejszą i podstawową komórkę. Jest najważniejszą grupą społeczną, grupą podstawową, z którą człowiek jest ściśle związany znaczną częścią swojej osobowości i ważnymi pełnionymi przez siebie rolami społecznymi (rola męża, żony, ojca, matki, żywiciela rodziny, itp.) Jest także dlań tzw. grupą odniesienia, z którą świadomie i mocno identyfikuje się jako jej członek, współtworzy i przejmuje kulturowane w niej poglądy, postawy, obyczaje, wzory zachowania i postępowania* [Tyszka, 1997: 695]. Jeszcze inna definicja akcentuje społeczny kontekst rodziny oraz role jej członków, normy i indywidualny system wartości wskazując, iż *rodzina to grupa, która jest formacją społeczną i składa się z pewnej liczby jednostek pozostających w określonych pozycjach, rolach w stosunku do siebie i która ma własny system wartości oraz normy regulujące zachowanie jednostek w sprawach ważnych dla grupy, a zatem rodzice i dzieci występują w określonych rolach i zajmują określone pozycje w strukturze wewnętrznej rodziny* [Ochmański, 2001: 83].

Rodzina jest naturalnym środowiskiem rozwoju wszystkich członków. Przyjmując zatem, że rozwój to proces zmian, które wynikają z gromadzenia i opracowywania doświadczenia najważniejszą rolę w tym kontekście odgrywają interakcje wewnątrzrodzinne, dzięki którym jednostka:

- zdobywa doświadczenia stanowiące fundament kolejnych zmian rozwojowych,
- przyswaja sobie wzorce organizowania i interpretacji tego doświadczenia,
- uczy się zasad współżycia społecznego, norm moralnych,
- uczestniczy w interakcjach międzypokoleniowych, doświadczając problemów różnych faz rozwojowych,
- uczy się pełnienia funkcji społecznych,
- wchodzi w bliskie interakcje, ucząc się zasad wymiany psychicznej, otwartości oraz okazywania wsparcia dla innych i podlegania ich wpływom,
- zdobywa ważne informacje będące podstawą do samookreślenia i samooceny [Bakiera, 2009: 63].

Aktywność, które realizowana jest w rodzinie jest źródłem doświadczeń, które można uznać za fundamentalne. Różnorodność problemów rozwojowych i odmienność pełnionych ról rodzinnych pozwala na zdobywanie bogatego doświadczenia indywidualnego, Stwarza również warunki sprzyjające wymianie doświadczeń między bliskimi osobami. Różne etapy rozwoju poszczególnych członków rodziny wymagają różnych reakcji. Wiedza zdobyta na podstawie kontaktów w rodzinie dotyczy przede wszystkim prawidłowości wywierania wpływu na innych, podlegania wpływom oraz konsekwencji wzajemnych oddziaływań. Dla osób dorosłych pełnienie ról rodzinnych stanowi bardzo ważny obszar aktywności umożliwiający zaspokojenie ważnych potrzeb. Jest istotnym komponentem ich poczucia tożsamości. Doświadczenia, które zdobywane są w środowisku rodzinnym przez wszystkich członków rodziny mają podstawowe znaczenie dla dokonujących się zmian rozwojowych. Bliskie interakcje w rodzinie stwarzają sprzyjają także warunki do zdobywania i wykorzystywania zdobytych już doświadczeń w środowiskach pozarodzinnych.

Rodzina to środowisko społeczne, które zaspokaja najważniejsze potrzeby swych członków. Mówiąc o potrzebach można odwołać się do teorii psychologicznych. Jedną z najbardziej znanych zaproponował Abraham

Maslow, który podkreślał obecność dwóch poziomów potrzeb – tak zwanych potrzeb niedoboru oraz wzrostu (metapotrzeb). Potrzeby niedoboru tworzą strukturę hierarchiczną, w której podstawę stanowią najbardziej pierwotne potrzeby fizjologiczne. Po ich zaspokojeniu zostają pobudzone nowe potrzeby, określane przez Maslowa jako potrzeby bezpieczeństwa. Zaspokojenie, przynajmniej w sposób częściowy potrzeb niższego rzędu powoduje uruchomienie poziomu najwyższego - poziomu potrzeb związanych z samourzeczywistnieniem. Potrzeby te mogą przybierać różne formy, co warunkowane jest indywidualnymi potrzebami jednostki [Strelau, 2004: 431]. Rodzina kształtuje warunki szczególnie sprzyjające zaspokojeniu potrzeby bliskości, akceptacji, a także ekspresji emocjonalnej, doznawania opieki oraz opiekowania się innymi osobami. Relacje w rodzinie w przeciwieństwie do relacji w grupach wtórnych charakteryzują się bliskością i intymnością. Rodzina, jako środowisko naturalne jest w stanie stworzyć optymalne warunki rozwojowe. Współczesna psychologia podkreśla przede wszystkim złożony charakter interakcji w rodzinie, która jako system powiązanych ze sobą jednostek tworzy pewną spójną całość. Ważną cechą tej całości jest to, że nie może być rozpatrywana jako suma składających się na nią części. Dla interpretacji rodziny w perspektywie systemowej konieczne jest poznanie zarówno tworzących ją osób, jak również zmian, które w niej występują, i interakcji pomiędzy nimi oraz zmian w tych relacjach. W grupie społecznej jaką jest rodzina występujące interakcje z powodu czasu ich trwania, głębokości, intensywności oraz powtarzalności są szczególnie ważne dla rozwoju tworzących ją osób. Stosunki rodzinne, które wynikają z częstych interakcji, nie zmieniają się w tym samym stopniu co relacje w innych grupach społecznych. Kontakty międzyosobowe w rodzinie są także dużo częstsze niż w jakiegokolwiek innej grupie społecznej - wpływają w ten sposób na siłę zaangażowania członków rodziny i w tworzenie relacji o charakterze wspólnotowym [Bakiera, 2009: 64].

Rodzina, która funkcjonuje we właściwy sposób zachowuje własne zdolności regulacyjne i *poprzez sprzężenia zwrotne, procesy morfogenezy*

(inicjujące zmianę) i homeostazy, modyfikuje swoje funkcjonowanie w kierunku utrzymania równowagi [Bakiera, 2009: 64]. Dla systemu rodzinnego oscylacja pomiędzy stałością a zmiennością stanowi naturalną tendencję, i warunkuje przetrwanie rodziny. Zdolność do homeostazy pozwala najmniejszej grupie społecznej chronić się przed nadmiarem napływających bodźców i warunkuje tendencję do stabilizacji. Dzięki temu rodzina ma możliwość kultywowania swoich tradycji, zwyczajów, norm. Może także opierać się nadmiernej presji otoczenia. Dzięki homeostazie możliwe jest utrzymanie tożsamości rodziny. Niemożność utrzymania rodziny mogłaby doprowadzić do dezorganizacji, w czasie której każda zmiana w otoczeniu powodowałaby zmianę w systemie rodzinnym. Jednak nadmiar oddziaływań utrzymujących dotychczasowy układ rodzinny może prowadzić do zamknięcia się systemu i w efekcie do utraty zdolności adaptacyjnych. Przed takim brakiem elastyczności rodzinę chroni tak zwany mechanizm morfogenezy, który prowadzi do zmiany. Zdrowa rodzina posiada zdolność ciągłego ustalania równowagi pomiędzy tendencją do stałości rodziny i tendencją do zmian. Zmieniające się formy opieki rodziców nad dzieckiem i dostosowane do jego rozwoju to jeden z czynników, które wpływają na regulację procesów równowagi w rodzinie. Brak elastyczności rodziców w tym zakresie widoczny jest w sztywności postaw rodziców i nierespektowaniu zmian rozwojowych, co świadczy o dominowaniu procesów homeostatycznych [Bakiera, 2009: 65].

W relacjach rodzinnych szczególnie istotne są działania rodziców. Od nich uzależnione jest trwanie i jakość rozwoju całego systemu rodzinnego. Rodzice, decydują o interakcjach w samej rodzinie jak również w innych podsystemach. Pełnienie ról rodzicielskich wymaga zdolności do kierowania, kontroli i opieki nad dzieckiem. Właściwe odgrywanie ról rodzicielskich wiąże się z koniecznością zmian w proporcjach pomiędzy tymi trzema elementami w zależności od potrzeb rozwojowych dziecka. Rodzicielstwo zawsze jednak łączy się z autorytetem. Podsystem rodziców powinien znajdować się na szczycie hierarchii, jako system sprawowania władzy. Relacje w rodzinie, które opierają się na autorytecie rodziców są pew-

ną naturalną formą treningu umiejętności interpersonalnych dla dzieci, które w taki sposób zdobywają doświadczenia w kontaktach o nierównym podziale sił. Takie zachowania rodziców, jak: kontrola, kierowanie, ograniczanie swobody dziecka, dostosowane do jego potrzeb i możliwości, stanowią przejaw działań rodzicielskich, które bazują na autorytecie. Ich cel to socjalizacja dziecka, i jednocześnie z punktu widzenia dorosłych są źródłem ważnych rozwojowo doświadczeń, które wynikają z pełnienia roli rodzicielskiej. W rodzinie funkcjonalnej stopień oraz rygoryzm władzy rodzicielskiej stopniowo maleje, ponieważ rozwijającemu się dziecku w coraz większym stopniu potrzebna jest niezależność.

Rodzice to pierwsi wychowawcy, którzy przygotowują dziecko do samodzielnego życia w społeczeństwie. Wpływ rodziców w perspektywie oddziaływania zamierzonego i niezbędnego dla prawidłowego rozwoju psychicznego i społecznego dziecka, jest decydujący w procesie formowania osobowości. W tym kontekście należy podkreślić rolę intencjonalnych działań wychowawczych rodziców, i rozpatrywanie rodziny jako najważniejszego środowiska wychowawczego. Najważniejszym zadaniem wychowawców – czyli rodziców - jest opieka nad rozwojem dzieci, inaczej mówiąc *organizowanie warunków do zdobywania takich doświadczeń, które mogą przyczyniać się do kształtowania pozytywnych właściwości osobowych dziecka i do korygowania cech niepożądanych. Proces wychowania, rozumiany jako stwarzanie korzystnych warunków do rozwoju dzieci,, wymaga od rodziców, jako osób bardziej dojrzałych, umiejętności ukierunkowania osób mniej dojrzałych, czyli dzieci. Jest to podążanie dorosłych i młodszych osób w tym samym kierunku, co dzieciom daje przede wszystkim poczucie bezpieczeństwa, dorosłym - poczucie bycia potrzebnym* [Bakiera, 2009: 66].

Wychowanie dziecka w rodzinie z jednej strony opiera się na wzorach, które zostały dostarczane w przeszłości, a z drugiej jest efektem konkretnych zachowań członków rodziny w konkretnej sytuacji. W tym zakresie należy uwzględnić dwa zjawiska: modeling (kształtowanie, modelowanie) – jest to teoria społeczno-poznawcza, a jej oddziaływania na zachowanie

człowieka jest dobrze udokumentowane. Pełni on cztery podstawowe funkcje:

Po pierwsze, ważny jest efekt uczenia się przez obserwację. W teorii zakłada się, że dziecko uczy się poprzez obserwowanie zachowań rodziców. Wszyscy członkowie rodziny mają sposobność takiej obserwacji, w efekcie czego następuje dyfuzja określonych zachowań - na przykład obserwując zachowanie rodzica, dziecko uczy się lekceważenia obowiązków, lub przeciwnie jest bardzo obowiązkowe. Kolejnym elementem jest obserwowanie pozytywnych lub negatywnych skutków zachowań. Należy także zwrócić uwagę na tak zwany „efekt ułatwionej reakcji” - w praktyce polega to na tym, że jeżeli na przykład rodzice pozwalają starszemu dziecku na określone zachowanie, to młodsze dziecko będzie miało mniej oporów, aby zachowywać się podobnie. Ostatnią funkcją jest ustalenie poznawczych standardów dla własnych zasad i norm. Poprzez obserwowanie zachowania innych osób dziecko uczy się norm postępowania, do których w przyszłości prawdopodobnie samo będzie się stosowało - na przykład jeśli dziecko obserwuje dorosłych, którzy spędzają wolny czas uprawiając sport, to prawdopodobnie uzna to za normę spędzania wolnego czasu i w przyszłości będzie się zachowywać podobnie [Borzucka-Sitkiewicz, 2006: 27].

Drugie zjawisko to tak zwane antecedencje. Są to sygnały, bodźce do działania, które mogą przybierać postać pamiątek, znaków, symboli i norm. W środowisku domowym istnieje wiele takich antecedencji - na przykład nadzór nad wynikami szkolnymi dziecka i pomoc w przypadku trudności może determinować pozytywny stosunek dziecka do nauki szkolnej w przyszłości. Rodzinne wzory mają także zdolność do ograniczania wpływów sygnałów z zewnątrz - na przykład to rodzice decydują, czy pójdą z dzieckiem do kina, czy pozwolą mu spędzić cały dzień przy grach komputerowych.

Powyższe rozważania prowadzą do ważnego wniosku. W procesie wychowania niezwykle istotne są postawy rodziców w stosunku do dzieci. Postawy wynikają ze związku trzech podstawowych komponentów: po-

znawczego, afektywnego oraz behawioralnego. Postawa rodzicielska - macierzyńska czy ojcowska - jest *tendencją do przejawiania wobec dziecka specyficznego zachowania (werbalnego bądź niewerbalnego), odbierania go w określony sposób oraz myślenia o nim. W konsekwencji tej postawy dziecko jest postrzegane, oceniane i traktowane przez matkę lub ojca tak jak warunkuje przyjęta postawa* [Bogdanowicz, Lipowska, 2008: 129]. Postawy rodzicielskie można podzielić na dwie grupy: te, które są wskazane dla harmonijnego rozwoju dziecka (akceptacja, współdziałanie, dawanie właściwej dla jego wieku swobody, uznanie jego praw) oraz takie, które mogą przyczyniać się do powstania zaburzeń w rozwoju dziecka (postawy: unikająca, odtrącająca, nadmiernie wymagająca, nadmiernie chroniąca). Zachowanie rodzica wynikające z jego postawy wywołuje u dziecka reakcje w postaci określonego zachowania.

Summary

In the upbringing process unusually essential are parents' attitudes towards their children. Attitudes result from the relation of three basic components: cognitive, affective and behavioural. The parental attitude - maternal or paternal - is a tendency to manifest a specific (verbal or non - verbal) behaviour towards their child, construing and thinking about him in a definite way. So in the consequence of this attitude the child is perceived, assessed and treated by mother or father as the assumed attitude conditions it. One can divide parental attitudes into two following groups: these which are recommended for the child's harmonious development (acceptance, cooperation, giving him age-appropriate freedom, acknowledgement of his rights) and the ones which can contribute to the rise of disorders in the child's development (attitudes: avoiding, rejecting, excessively demanding, excessively protecting). The parent's behaviour resulting from his attitude evokes reactions in the child in the form of a definite behaviour.

- [1] Bakiera, L. 2009. *Generatywność rodziny jako wartość rozwojowa rodziców*, in: Harwas – Napierała B (red), *Rodzina jako wartość w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [2] Bakiera, L. 2009. *Rola rodziny w rozwoju człowieka*, in: Harwas – Napierała B (red), *Rodzina jako wartość w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [3] Bogdanowicz, M. Lipowska, M. 2008. *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju*, Impuls, Warszawa.
- [4] Borzucka-Sitkiewicz, K. 2006. *Promocja zdrowia i edukacja zdrowotna*, Impuls, Kraków.
- [5] Ochmański, M. 2001. *Nagrody i kary w wychowaniu dzieci w młodszym wieku szkolnym*, WSP, Warszawa.
- [6] Strelau, J. 2004. *Psychologia*, T. 2, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [7] Szczepański, J. 2001. *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa.
- [8] Tyszka, Z. 1997. *Rodzina*, in: W. Pomykało (red), *Encyklopedia pedagogiczna*, Fundacja Innowacja, Warszawa.

Karina Żukowska-Nawrot

Skutki przemocy – zespół barona Münchhausena

Effects of violence – Munchhausen syndrome

Keywords: *violence, Munchhausen syndrome*

Psychologia humanistyczna zakłada, że dziecko jest z natury dobre, szlachetne, a to jakim człowiekiem będzie w przyszłości zależy od środowiska, w jakim miał miejsce proces wychowania i socjalizacji.

Obserwując życie sąsiadów, oglądając telewizję, czytając prasę zauważyć można swego rodzaju paradoks, bowiem rodzina, która powinna być najbliższą człowiekowi grupą społeczną, miejscem, w którym powinien dominować szacunek, miłość, bezpieczeństwo, czy akceptacja – jest areną przemocy – zarówno psychicznej, jak i fizycznej.

Statystyki podają, iż „w przypadku małych dzieci częściej krzywdzeni są chłopcy. Oni też doświadczają surowszych form przemocy. Wiek największego ryzyka dla chłopców to okres od 3 do 5 roku życia. Przemoc dotyka także dzieci młodsze. Wobec dzieci w wieku 10 – 14 lat stosowanie przemocy spada o jedną czwartą. Natomiast tylko jedna trzecia dzieci w wieku 15 – 17 lat doświadcza przemocy. Najrzadziej karane fizycznie są dzieci dorosłe ok. 8%. W tym wieku częściej karane są dziewczęta” [Pospiszyl, 1999: 29].

Przemoc (fizyczna, psychiczna) ze strony opiekunów w stosunku do dorastających dziewcząt spowodowana jest tym, iż stają się one obiektem zainteresowania seksualnego rówieśników, nawiązują pierwsze kontakty intymne z chłopcami, rozpoczynają wieczorne wyjścia z domu, a co za tym idzie nasila się kontrola rodziców – w celu zapewnienia córce bezpieczeństwa.

Z dorastającymi chłopcami sytuacja przedstawia się inaczej, z tego chociażby względu, że wychowanie chłopców powinno zmierzać w kierunku nauki samodzielności, odpowiedzialności, dlatego też rodzice nie kontrolują poczynania syna, tak jak córki, wręcz przeciwnie rozluźniają więzy rodzicielskiej opieki i kontroli. Ponadto zauważyć można, że rodzice tolerują u syna więcej zachowań negatywnych, na więcej mu pozwalają - bo to jest chłopak – „ musi sobie jakoś radzić”.

Badania naukowe wskazują, iż na przemoc narażone są przede wszystkim dzieci niechciane, urodzone przez młodocianych rodziców, pochodzące z wielodzietnej rodziny, czy też dzieci niepełnosprawne. Z pewnością dziwi fakt stosowania przemocy wobec dziecka niepełnosprawnego, które jest bezbronne, zdezorientowane, z powodu zaistniałej sytuacji [Pospiszył, 1999: 30].

W. Dykcik pisze, iż „szczególnie trudne dla rodziców jest zrozumienie wszystkich specyficznych problemów, zadań i potrzeb dziecka z niepełną sprawnością, z wadami i zaburzeniami rozwoju. Urodzenie się dziecka z psychofizycznymi odchyleniami w stanie zdrowia stawia problem odpowiedzialnego rodzicielstwa na nieco innej płaszczyźnie emocjonalnej i społecznej, kiedy trzeba najpierw przeżyć bolesny szok trafności diagnozy uszkodzenia lub dysfunkcji, pokonać wzajemne poczucie winy, aby poszukiwać właściwego ustosunkowania się rodziców do zaistniałych nieprawidłowości dzieci” [Dykcik, 2007: 15].

Jednym ze skutków przemocy wobec dzieci jest zespół Münchhausena by Proxy, który charakteryzuje się:

- „celowym powodowaniem objawów chorobowych, najczęściej przez matkę,

- opóźnionym rozwojem fizycznym dziecka – nie spowodowanym organicznymi przyczynami – stłuczeniami, pęknięciami i złamaniami kości, oparzeniami, uszkodzeniami narządów wewnętrznych.

Do skutków, zaś psychopatologicznych stosowania przemocy zalicza się:

- zaburzone tworzenie więzi (...),
- obniżoną samoocenę (...),
- upośledzone posługiwanie się symbolami i upośledzony rozwój społeczny (...),
- upośledzony rozwój funkcji poznawczych (...),
- zaburzenia emocjonalne, których wyrazem jest napięcie, lękliwość, postawa wycofania, unikania kontaktów i nowych sytuacji, zaburzenia snu, łaknienia, napady lęku,
- zaburzenia zachowania (...),
- depresję, manifestującą się drażliwością, napadami złości, obniżeniem nastroju, skłonnością do płaczu lub wycofaniem z aktywności, która dotychczas sprawiała dziecku przyjemność, skargami somatycznymi, zaburzeniami snu i łaknienia, próbami samobójczymi” [Bińczycka, 2000: 65].

Bez wątpienia przemoc jest zjawiskiem społecznym, które nie ma granic moralnych, terytorialnych, czy religijnych. Doświadczanie przemocy w dzieciństwie determinuje często podejmowanie destrukcyjnych zachowań przez człowieka w dorosłym życiu, stając się tym samym jedną z wiodących patologii społecznych we współczesnym świecie.

Summary

Humanistic psychology assumes that a child is by nature good and noble, and what he will become in the future depends on the kind of environment where the processes of upbringing and socialisation have taken place.

Violence is beyond any doubt a social phenomenon which does not have any moral, territorial, or religious borders. Experiencing violence in childhood often determines undertaking destructive behaviours by an individual

in his adult life, thereby becoming one of the leading social pathologies in the present world.

- [1] Bińczycka, J. 2000. *Biją bici*, Wyd. Żak, Warszawa.
- [2] Dykcik, W. 2007. *Prawo dziecka do akceptacji, szacunku i przyjaznego porozumiewania się z rodzicami. Rozwój i funkcjonowanie osób niepełnosprawnych. Konteksty prawne* (red. Z. Gajdzica) Kraków.
- [3] Pospiszyl, I. 1999. *Razem przeciw przemocy*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa.

Ewa Kuźma

Działalność charytatywna rodu Zamoyskich w latach 1906 – 1918

Charitable activity of Zamoyski family during 1906-1918

Keywords: *Zamoyski's Ordinance, charity at the beginning of the twentieth century*

Geneza ochron w Ordynacji Zamoyskich

W Europie Zachodniej od początku XIX wieku powstawały ochrony stawiające sobie za cel opiekę nad dziećmi z ubogich rodzin. W nich to dla najmłodszych podopiecznych prowadzono: naukę śpiewu, tańca, ćwiczenia gimnastyczne i organizowano zabawy. Dzieci starsze uczono: liczenia, pisanie, czytania i religii. Powodem upowszechniania ochron był wzrost świadomości społeczeństwa odnośnie zagrożeń życia i zdrowia dzieci pozostawionych bez opieki ze strony dorosłych oraz potrzeby ich elementarnego wykształcenia. Wielkim orędownikiem upowszechnienia tej formy opieki na ziemiach polskich był August hr. Cieszkowski, który te kwestie poruszył w pracy „O ochronach” [Cieszkowski, 1849].

Ród Zamoyskich z aprobatą przyjął wezwania postępowych elit do tworzenia ochron, choć był zaangażowany w inne formy działalności charytatywnej łożąc znaczne kwoty na: szpitale, przytułki i szkoły. Celem niniejszego opracowania jest ukazanie trudności prawnych w zakładaniu

ochron, ich problemów lokalowych, finansowych i działalności służącej patriotycznemu wychowaniu najmłodszych.

Działalności charytatywnej z wielkim zaangażowaniem poświęciła się Zofia hr. Zamoyska. Z jej to inicjatywy, po zniszczeniu przez pożar Warszawy w 1814 r., utworzono Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności. W pracę na jego rzecz włączyła się siostra Zofii, Maria księżna Wirtemberska z Czartoryskich i szwagierka Anna Sapieżyna z Zamoyskich. Prezesem Towarzystwa został brat Zofii, Adam Jerzy książę Czartoryski, a wiceprezesem jej mąż – ordynat Stanisław hr. Zamoyski. Dzięki jej staraniom, car Aleksander I wydał zgodę zatwierdzającą statut. Środki na prowadzenie działalności pozyskiwano głównie z darowizn, np. Stanisław hr. Zamoyski ofiarował 30 000 zł, Adam Jerzy ks. Czartoryski 20 000 zł, Władysław hr. Branicki 10 000 zł. Mimo wielu trudności Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności nieustannie się rozbudowywało i w 1891 r. liczyło 16 wydziałów, w tym Wydział Ochron i Żłobków. Jego działalność przerwał wybuch I wojny światowej [Mazur, 1999: 20, 26, 35, 185].

Od lat 60. XIX w. w ochronach prowadzono nauczanie w języku polskim. Miało ono przeciwdziałać zrusyfikowaniu młodego pokolenia oraz dać elementarne wykształcenie dzieciom z ubogich rodzin. Władze carskie wiedząc o tajnym nauczaniu w języku polskim w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności, poleciły jego zarządowi usunięcie z placówki dzieci powyżej 7 roku życia i zakazały edukacji. Na polecenie gubernatora, przeprowadzane od 1884 r. kontrole wykazywały niepodporządkowanie się powyższym decyzjom. W związku z tym 5 grudnia 1899 r. usunięto ze stanowiska prezesa Towarzystwa Władysława Brodakowskiego i naczelnika Wydziału Ochron i Żłobków, Kazimierza Jurkiewicza [Mazur, 1999: 85].

Zakładanie ochron i troska o ich stan techniczny

Żona ordynata Maurycego hr. Zmoyskiego, Maria z Sapiechów, postanowiła kontynuować szczytne idee zapoczątkowane przez Zofię hr. Zamoyską nie tylko w Warszawie, ale także w dobrach ordynackich. Z jej inicjatywy

wystąpiono za pośrednictwem lubelskiego gubernatora z prośbą do cara o uzyskanie zgody na utworzenie ochron na terenie ordynacji.

Sprawa ta została pomyślnie rozpatrzona w Moskwie, stąd Naczelnik Powiatu Zamoyskiego, Cziezda, 21 czerwca 1906 r. wydał stosowne dokumenty umożliwiające realizację planów ordynatorowej. Decyzja ta została obwarowana licznymi warunkami, m. in. aby zapobiec wpływowi Kościoła katolickiego na wyznawców prawosławia przyjmowane mogły być tylko dzieci wyznania rzymsko – katolickiego w wieku do 7 lat, dlatego zobowiązano placówki do prowadzenia ksiąg ewidencyjnych i posiadania metryk urodzenia wszystkich podopiecznych; zabroniono edukacji z wykorzystaniem książek i zeszytów. Ordynacja miała ponadto sprawdzać, jaki jest stosunek nowych pracowników do władz carskich. Wszystkie wewnętrzne zarządzenia osób kierujących pracą ochron wymagały ratyfikacji przez Radę Zarządu Carsko – Polskiego w Warszawie i zgodności z wydanymi instrukcjami dla ochron Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Działalność ochrony podlegała kontroli ze strony władz rosyjskich. Bardzo wyraźnie podkreślano, iż odpowiedzialność za nierespektowanie powyższych wytycznych i za prowadzenie tajnego nauczania spoczywa na ordynacji oraz nauczycielach, a wszelkie uchybienia na tym polu wiążą się z restrykcjami posuniętymi aż do kar finansowych i zamknięcia placówek.

Plenipotent Ordynacji Zamoyskich, Kazimierz Czarnowski, wytyczne w sprawie utworzenia ochrony skierował 8 sierpnia 1906 r. do Antoniny Stankiewiczowej, która bezpośrednio podjęła się zorganizowania placówki na terenie Klucza Zwierzynieckiego we wsi Zwierzyniec. Funkcjonowała ona od 9 czerwca 1907 r. [Archiwum Państwowe w Lublinie. Akta Ordynacji Zamoyskiej, (dalej APL. AOZ.) sygn. 15298, Pismo Naczelnika Powiatu Zamoyskiego Lubelskiej Guberni z 21 czerwca 1906 r.]

W Fabryce Wyrobów Drzewnych w Zwierzyńcu zamówiono: stoły, krzesła, taborety, ławy na umywalki, wieszaki na ręczniki. Zakupiono lampki i sprzęt do kuchni. W prace organizacyjne włączył się czynnie Zarząd Zwierzyniecki Polskiej Macierzy Szkolnej gromadząc materiały budowlane. 2 lipca 1907 r. budowniczy Klucza Zwierzynieckiego i Strzeleckiego Ordy-

nacji Zamoyskiej przesłał do rządcy Klucza Zwierzynieckiego plan wraz z wykazem kosztów przebudowy budynku murowanego należącego niegdyś do Fabryki Wyrobów Drzewnych na: dwie sale ochron, pomieszczenia dla nauczycielki i ochraniarek, kuchnię, sień oraz łazienkę. Drzewo na inwestycję otrzymano z magazynu kluczowego, kamień z wapiennej góry znajdującej się za wsią Rudka, a nową cegłę z cegielni w Michalowie. Na przedstawiony plan zostały naniesione poprawki polecające między innymi postawienie nowych pieców i wymianę ram okiennych. 5 lipca dokumenty przekazano do realizacji [APL. AOZ. sygn. 15298, Pismo Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej z 20 października 1906 r., Zamówienie do Fabryki Wyrobów Drzewnych z 1906 r.; sygn. 15297, Pismo budowniczego Klucza Zwierzynieckiego i Strzeleckiego Ordynacji Zamoyskiej z 2 lipca 1907 r. Pismo plenipotentą z 5 lipca 1907 r.].

Niebawem przystąpiono do tworzenia ochron i innych wioskach. W sprawach remontowo – budowlanych podlegały one rządcy Klucza Zwierzynieckiego, zaś w kwestiach administracyjnych kierownicze ochrony w Zwierzyni, Annie Chojdzińskiej. Drugą co do wielkości placówkę po zwierzynieckiej, utworzono w Michalowie. W sierpniu 1908 r. rządcą Klucza Zwierzynieckiego dokonał przeróbki gmachu szkoły tak, aby umieścić w nim pokój dla ochraniarek. W lecie 1911 r. przeprowadził on gruntowny remont gmachu szkoły i ochron. Wówczas to wymieniono podłogi zniszczone przez grzyb, naprawiono kuchnię angielską, piec chlebowy, osiem pieców grzewczych, wymieniono futryny okienne, a pomieszczenia wybielono. Łączny koszt inwestycji wyniósł 851 rubli 89 kopiejek [APL. AOZ, sygn. 15297, Pisma plenipotentą dotyczące remontu ochrony z: 10 sierpnia 1908 r., 1 lipca 1911 r., 19 lipca 1911 r., Rozliczenia wydatków z 2 lutego 1912 r.].

Po wizytacji budynków, hrabina wydała ustne dyspozycje dokonania dodatkowego remontu szkoły i ochrony stąd plenipotent 25 lipca 1913 r. wydał stosowne polecenia. W trzech pomieszczeniach ochrony ułożono podłogę na legarach. Prace zakończono w kwietniu 1915 r., a łączny koszt

opiewał na kwotę 713 rubli 13 kopiejek [APL. AOZ, sygn. 15297, Protokół odbiorczy remontu szkoły i ochrony w Michalowie z 20 kwietnia 1915 r.].

W lipcu 1907 r. ordynacja podjęła decyzję utworzenia ochrony w Żurawnicy. Kosztorys odbudowy budynku oddanego na ten cel wykonał budowniczy Rogowski. W realizacji tego przedsięwzięcia wykorzystano materiały z rozbiórki kuchni będącej przy szkole, cegły sprowadzono z rozebranego pieca w Michalowie, a wapno i drewno na ogrodzenie ze Zwierzynca. Włościanie bezpłatnie zwieźli materiały na miejsce budowy. Ordynacja na realizację przedsięwzięcia wyasygnowała kwotę 77 rubli 39 kopiejek. W marcu 1908 r. do placówki przysłała pierwsza grupa dzieci [APL. AOZ, sygn. 15297, Pismo plenipotenty z 17 lipca 1907 r., Sprawozdanie z 6 marca 1908 r.].

W 1913 r. plenipotent zwrócił się z prośbą do rządcy Klucza Zwierzynieckiego o przedłożenie kosztorysu wykonania kapitalnego remontu ochrony w Żurawnicy z uwzględnieniem przerobienia stodoły zajmującej połowę budynku na salę, garderobę i sień. Po przeanalizowaniu wszystkich problemów lokalowych ochrony, Maurycy hr. Zamoyski podjął decyzję budowy nowego obiektu. Plenipotent powierzył to przedsięwzięcie Rogowskiemu z poleceniem wykorzystania materiałów pochodzących z rozbiórki budynków, w których dotąd mieściła się ochrona. Fabryka Wyrobów Drzewnych obniżyła ceny wyrobów i prac zleconych na ten cel o 20 %. Ogółem koszt przedsięwzięcia wyniósł 3 907 rubli 28 kopiejek. Działania I wojny światowej opóźniły realizację planu, stąd dopiero pismo z 6 września 1921 r. donosi o wykonaniu decyzji ordynata. Zgodnie z nią, wybudowano na miejscu domu wynajmowanego przez nadleśnictwo dwa budynki: mieszkalny i gospodarczy z pomieszczeniami dla ochrony [APL. AOZ. sygn.15297, Pismo plenipotenty z 11 lipca 1913 r., Pismo do Zarządu Głównego Ordynacji z 6 września 1921 r.].

W 1908 r. w Hedwizynie w domu nabytym od Żyda Szupra zorganizowano ochronę. Ordynacja w 1911 r. za kwotę 75 rubli postawiła dwa piece. Rok później burza spowodowała poważne uszkodzenia budynku. W związku z tym dokonano niezbędnej reperacji dachu oraz ocieplono go

kładąc dodatkowo papę na strychu. W 1913 r. Wydział Lasów w Żurawnicy oszalaował ochronę. W celu podniesienia poziomu edukacji dzieci, ochraniarka Eleonora Czarnowska zakupiła pisma pt. „Wieczory rodzinne”, kredki, zeszyty, kolorowy papier. W roku szkolnym 1911/1912 w Żurawnicy i Hedwizynie na pomoce naukowe wydano 41 rubli 23 kopiejki [APL. AOZ. sygn. 15297, Odpowiedź plenipotenta na raport z 6 grudnia 1911 r.].

Na przełomie 1910 i 1911 r. w Szczebrzeszynie dokonano remontu lokalu znajdującego się w gmachu poczty z myślą urzędzenia w nim ochrony. Jednak brak jest bliższych danych na ten temat [APL. AOZ. sygn. 15297, Sprawozdanie z prac wykonanych w ochronce w Szczebrzeszynie z 10 stycznia 1911 r.].

W lipcu 1914 r. Zarząd Ordynacji Zamoyskiej zawarł umowę ze Stowarzyszeniem Spożywców w Wielączy w sprawie przebudowy karczmy na ochronę. Koszt inwestycji oszacowano na 1 410 rubli 41 kopiejek. Włościanie zobowiązali się nieodpłatnie zwieźć materiały budowlane. Z powodu wybuchu wojny planu nie zrealizowano i anulowano go 2 czerwca 1920 r. [APL. AOZ. sygn. 15297, Deklaracja Stowarzyszenia Spożywców w Wielączy. Pismo plenipotenta z 23 lipca 1914 r.]

Koszty utrzymania ochron

Zgodnie z wyciągami z rachunków za okres 1 lipca 1908 r. – 1 marca 1909 r. utrzymanie ochrony w Zwierzyńcu przedstawiało się następująco:

1. Pensja ochraniarki A. Chojdzińskiej 420 rb. 00 kop.
2. Pensja pomocnicy ochraniarki M. Zajączkowskiej 276 rb. 00 kop.
3. Pensja kucharki 148 rb. 00 kop.
4. Pensja stolarza 60 rb. 00 kop.
5. Pensja koszykarza 24 rb. 00 kop.
6. Pensja stróża 16 rb. 00 kop.
7. Drobne wydatki (sprząatanie, pranie, światło) 95 rb. 90 kop.
8. Podręczniki i materiały do robót 88 rb. 71 kop.
9. Prowadzenie kuchni dziecięcej 140 rb. 10 kop.
10. Nagrody i zakończenie roku 4 rb. 95 kop.

11. Pensja stróża Szozdy zwrócona karnie czytelnii 36 rb. 00 kop.

12. Razem 1 403 rb. 67 kop. [APL. AOZ. sygn. 15298, Wyciąg z rachunków za okres 1 lipiec 1908 r. – 1 kwiecień 1909 r.]

W okresie od lipca 1913 do marca 1914 koszty utrzymania ochrony wynosiły 1 400 rubli 75 kopiejek [APL. AOZ. sygn. 15298, Wyciąg z rachunków za okres 1913 – 1914 r.]. Zestawienia te pozwalają stwierdzić, iż łożone przez Ordynację Zamoyskich sumy na jej działalność utrzymywały się na stałym, stosunkowo wysokim poziomie umożliwiającym prawidłowe funkcjonowanie. Struktura tych wydatków wyraźnie świadczy o docenieniu dobrej kadry pedagogicznej i uwzględnia różnorodne potrzeby placówek, jak zatrudnianie stolarza do wykonywania drobnych napraw czy stróża zajmującego się poza pilnowaniem mienia także ogrodem i placem zabaw.

Koszty prowadzenia wszystkich ochron na terenie ordynacji w okresie od 1 października 1918 r. do 1 lipca 1919 r. przedstawiały się następująco:

Ochrona w Zwierzyńcu 757,25

Ochrona w Żurawnicy 588 00

Ochrona w Hedwiżynie 992, 04

Ochrona w Michałowie 968, 40

Razem 3305, 69 marek polskich.

Wydatki na poszczególne ochrony kształtowały się m. in. w zależności od liczby zapisanych do nich dzieci, etatów i poziomu wykształcenia zatrudnionej w nich kadry pedagogicznej, zaopatrzenia w pomoce naukowe, stanu technicznego sprzętu. Powyższe zestawienie nie obejmuje remontów budynków.

Działalność opiekuńczo - edukacyjna

Bardzo istotne dla założycieli ochron było wychowanie młodego pokolenia w duchu patriotycznym. W latach 1906 – 1910 Antonina Stankiewiczowa i Maria Kozieł -Poklewska za pośrednictwem sprzedaży wysyłkowej prowadzonej przez księgarnie warszawskie: M. Arcta oraz Księgarnię i Skład Muzyczny „Gebethner i Wolf”, nabywały następujące pomoce nau-

kowe: abecadła ruchome, obrazki biblijne, atlasy, ćwiczenia do pisania - „Pierwsze ćwiczenia poprawnego pisania”, elementarze - „Przyjaciel ludu”, „Pierwsza czytanka”, „Pierwsza książka”, „Mały elementarz” oraz książki: Anny Chrzęszczewskiej „Moja pierwsza książeczka” i „Moja druga książeczka”, Władysława Weryho „Co słonko widziało”, Marii Konopnickiej „Nowe latko”, a także prenumerowały kwartalnik „Moje pisemko”. Liczba zamawianych egzemplarzy świadczy, iż dążono, aby każde dziecko miało swój własny elementarz i ćwiczenia [APL. AOZ. sygn. 15298, Zamówienia w księgarni M. Arcta z 17 lipca 1906 r., z Księgarni i Składu Muzycznego „Gebethner i Wolf” z 6 października 1907 r., 9 marca 1910 r.]. Anna Chojdzińska zakupiła do nauki podstaw rachunków zestaw cyferek oraz materiały do prowadzenia robótek ręcznych: kanwę, igły, włóczkę, druty do pończoch, szydełko, brystol, tekturę, różnego rodzaju bawełnę używaną do obszywania foremek do guzików oraz wyszywania i robienia pończoch [APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunek dla ochrony w Zwierzyńcu z 1907 r.]. Systematycznie zakupywano środki higieniczne i wdrażano dzieci do przestrzegania elementarnych zasad higieny osobistej. Troszczono się także o stan zdrowia podopiecznych. W Aptece i Laboratorium Farmaceutycznym Gustawa Adolfa Zaharta w Szczepieszynie zaopatrywano się w: środki opatrunkowe, proszki od odrobaczania, syropy, zioła i leki służące do doraźnej pomocy medycznej. Do prowadzenia ćwiczeń ruchowych nabyto piłkę. Prawie na każdym rachunku widnieje pozycja do nauki najmłodszych [APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunki z 25 kwietnia, 26 maja, 29 maja, 8 czerwca 1910 r.; sygn. 15298, Rachunki dla Zarządu Szkoły i Ochrony w Michalowie z 3 lipca 1911 r., 13 lutego 1913 r., Rachunek dla ochrony w Zwierzyńcu z 1 lutego 1911 r.].

Ochrony od samego początku prowadziły nie tylko działalność opiekuńczą, ale i edukacyjną w zakresie elementarnym. Dużą wagę przywiązywano by dziecko znające litery nie traciło kontaktu z książką. W czerwcu 1909 r. Zwierzynieckie Koło Wpisów Szkolnych na zakończenie roku szkolnego zakupiło 12 książek na nagrody dla wychowanków ochron osiągnęających największe postępy w nauce [APL. AOZ. sygn. 15298, Zakup książek

w Księgarni i Składzie Muzycznym „Gebethner i Wolf” w Warszawie 7 czerwca 1909 r.]. W okresie prowadzenia ochrony przez Annę Chojdzińską, wyróżnianie najzdolniejszych maluchów stało się tradycją, gdyż w pełni zdawała sobie sprawę, iż w domu rodzinnym jej podopiecznych nie ma kultu książki. Jej troska o dzieci obejmowała także sferę materialną, dlatego widząc ich odzienie nieraz przypominające swym wyglądem łąchmany, kupowała materiał na ubrania [APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunek ochrony w Zwierzyńcu z 10 lipca 1910 r.].

Święta Bożego Narodzenia w ochronach obchodzono bardzo uroczyście. W 1906 r. przeznaczono na nie 34 ruble 59 kopiejek, z tego na ochronę w Michalowie 16 rubli, a pozostałą kwotę na ochronę w Zwierzyńcu. Zakupiono wówczas: słodycze, orzechy, pierniki, świeczki, kolorowy papier i nici z czego to dzieci same wykonały ozdoby na choinkę, a w Wigilię zostały obdarzone drobnymi prezentami [APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunki z przygotowań do Świąt Bożego Narodzenia w 1906 r.].

Ambicją A. Chojdzińskiej, było stworzenie atmosfery dogodnej głębokich przeżyć kulturalnych. W Zwierzyńcu pod jej kierunkiem grupa zdolnych dzieci wystawiła 6 stycznia 1910 r. dla swych rówieśników i rodziców przedstawienie zrealizowane w oparciu o utwór Artura Oppmana (Or – Ot) „Przebudzenie wiosny”. Zgodę na występ uzyskano 11 grudnia 1909 r. od Naczelnika Powiatu Zamojskiego Guberni Lubelskiej [APL. AOZ. sygn. 15298, Pismo Naczelnika Powiatu Zamojskiego z 11 grudnia 1909 r.]. Po otrzymaniu pozwolenia od władz guberni, 20 grudnia 1910 r. Eleonora Czarkowska zorganizowała tzw. „dziecięce wieczory z choinką” w ochronach w: Zwierzyńcu – 6 stycznia, Michalowie – 7 stycznia, Żurawnicy - 8 stycznia oraz w szkołach w Zwierzyńcu i Michalowie [APL. AOZ. sygn. 15298, Pismo Naczelnika Powiatu Zamojskiego z 20 grudnia 1910 r.]. Także w trudnych latach I wojny światowej, A. Chojdzińska dbała, aby święta miały swój niepowtarzalny urok. W 1917 r. na podarunki gwiazdkowe dla ochrony w Zwierzyńcu wydała ona 55 koron, a także urządziła 30 grudnia przedstawienie, na które tradycyjnie zaproszono rodziców wychowanków

[APL. AOZ. sygn. 15294, Rachunki z zakupu podarunków gwiazdkowych dla dzieci i organizacji przedstawienia z 30 i 31 grudnia 1917 r.].

Wakacje w ochronach trwały od 1 stycznia do 1 marca, w tym okresie w Zwierzyńcu przyjmowano dzieci na zajęcia tzw. „dowolne” prowadzone pod kierunkiem pomocnicy ochraniarki Marii Zajączkowskiej. Wówczas to wykonywano różne prace ręczne, śpiewano, utrwalano naukę pisania i czytania, rozwiązywano zadania z arytmetyki, prowadzono pogadanki na różne tematy oraz ćwiczenia gimnastyczne. Przełożenie okresu wakacji na miesiące zimowe było podyktowane zabezpieczeniem dzieciom opieki w czasie nasilonych prac polowych lipiec – sierpień. W zimie z powodu braku odpowiedniego obuwia i odzieży duża grupa dzieci nie mogła uczęszczać na zajęcia. Według prowadzonej ewidencji ochrony w Zwierzyńcu w grudniu 1916 r. korzystało z niej 32 dzieci, zaś w czerwcu 1917 r. 76 dzieci. Wnosiły one miesięczną opłatę w wysokości 30 kopiejek, przeznaczaną głównie na zakup herbaty i cukru [APL. AOZ. sygn. 15298, Spis dzieci z ochrony według stanu z grudnia 1916 r. i czerwca 1917 r.].

W okresie od września 1907 r. do marca 1918 r. kierowniczką ochrony w Zwierzyńcu była Anna Chojdzińska, która uzyskała od ordynacji pożyczkę oraz urlop sześciomiesięczny w celu kształcenia się na kursie instruktorów ochron zorganizowanym w Warszawie przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego. W wystawionym 12 listopada 1917 r. świadectwie pracy, scharakteryzowano ją jako osobę bardzo pracowitą, sumienną, zdolną i z zamiłowaniem oddającą się wychowaniu młodego pokolenia. Ze względu na wybitne zdolności organizacyjne, samodzielnie kierowała ochroną w Zwierzyńcu i nadzorowała pracę wszystkich tego rodzaju placówek znajdujących się na terenie ordynacji, nadając kierunek edukacji dzieci. Ponadto od 1912 r. prowadziła zajęcia plastyczne w elementarnej szkole w Zwierzyńcu [APL. AOZ. sygn. 15294, Świadectwo pracy A. Chojdzińskiej wystawione 12 grudnia 1917 r.]. Po niej kierowniczką ochrony została Maria Zajączkowska, pełniąca dotąd funkcję pomocy ochraniarki. Do lutego 1919 r. A. Chojdzińska służyła jej doświadczeniem oraz pomocą m.in. przy dokonywaniu zakupów, pomimo nowych obowiązków związa-

nych z założeniem własnej rodziny [APL. AOZ. sygn. 15294, Rachunki podpisane przez A. Chojdzińską – Kozłowską z 26 lutego 1919 r.].

Również dobrą opinią cieszyła się Maria Zajączkowska. W świadectwie pracy z 19 maja 1934 r. czytamy: *pracuje w charakterze ochraniarki w ochronie Ordynacji Zamoyskiej w Zwierzyńcu od 1 września 1907 r. z początku jako pomocnica, potem jako samodzielna kierowniczka tejże ochrony do chwili obecnej wykazując umiejętność swego fachu oraz zamiłowanie i ideowość w spełnianiu swych obowiązków* [APL. AOZ. sygn. 15294, Świadectwo pracy M. Zajączkowskiej wystawione 19 maja 1934 r.].

Zakończenie

Rodzina Zamoyskich była wrażliwa na los ludzi najbiedniejszych. Zapoczątkowana przez Zofię hr. Zamoyską działalność w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności kontynuowano aż do wybuchu I wojny światowej. Popularyzowana w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich idea tworzenia ochron wiejskich, znalazła gorącą orędowniczkę w Marii hr. Zamoyskiej. Za jej przyczyną w budżecie ordynacji wydatki na ochrony należały do stałych. W pełni świadoma wagi tego przedsięwzięcia dla kształtowania młodego, świadomego swoich obowiązków wobec ojczyzny, pokolenia nie mogła się ograniczyć do sporadycznych ofiar i podporządkowania się zaborcy w kwestii kształcenia.

Na terenie Klucza Zwierzynieckiego najlepiej funkcjonowały ochrony w Zwierzyńcu i Michałowie, mniej mamy danych na temat placówek w Żurawnicy i Hedwiżynie. Zupełnie zaś brak materiałów archiwalnych dotyczących Szczebreszyna. Z powodu wybuchu wojny nie udało się wcielić w życie planów dotyczących utworzenia ochrony w Wielączy.

Z dyspozycji ustnych ordynatorowej, plenipotent generalny wydawał pisemne polecenia dotyczące ciągłej kontroli stanu technicznego budynków. Dbano, aby były to pomieszczenia: suche, ciepłe, jasne i wyposażone w odpowiednie urządzenia sanitarne. Teren dookoła nich ogradzano i odpowiednio zagospodarowano, tworząc ogród i plac zabaw. Opłaty wnoszone przez rodziców nie były w stanie pokryć wszystkich potrzeb placó-

wek. Część dzieci z rodzin znajdujących się w szczególnie trudnych warunkach materialnych, korzystała z opieki i herbaty bezpłatnie.

Ordynacja zezwolenie na prowadzenie ochron otrzymywała, m. in. pod warunkiem nieprowadzenia w nich oświaty nawet na poziomie elementarnym. Zakaz ten był od samego początku systematycznie łamany, gdyż Marii hr. Zamoyskiej chodziło o połączenie opieki nad dzieckiem z kształtowaniem ich świadomości narodowej. Kierowniczką ochron A. Chojdzińska we współpracy z pomocnicą M. Zajązkowską doskonale wywiązywały się z tych nieoficjalnych obowiązków. Wysoki poziom edukacji przepojonej atmosferą patriotyczną zapewniało korzystanie z odpowiednich pomocy naukowych, systematycznie nabywanych w renomowanych wydawnictwach, organizowanie świąt religijnych zgodnie z tradycją narodową dodatkowo zapobiegało rusyfikacji młodego pokolenia. Wszystkie te poczynania ściśle wiązały się także z troską o zdrowie i zabezpieczenie potrzeb materialnych, jak np. ubrań, podopiecznych.

Ordynatorowa była w pełni świadoma, iż właściwy poziom pracy ochron mogą zapewnić tylko starannie wykształcone ochraniarki. W sierpniu 1917 r. skierowano współpracującą z Marią Zajązkowską, Felicję Badyjakównę na kurs pedagogiczny do Szczecbrzeszyna i pokryto wszystkie związane z tym koszty [APL. AOZ. sygn. 15294, Sprawozdanie z okresu wakacyjnego w 1917 r.]. Umożliwiono także A. Chojdzińskiej podnoszenie kwalifikacji zawodowych na kursie w Warszawie. Wynagrodzenie zatrudnionych w ochronach nauczycielek kształtowało się na stosunkowo wysokim poziomie, co dodatkowo motywowało je do dużego zaangażowania w pracę.

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości przed ochronami stały nowe wyzwania. Prawodawstwo carskie przestało obowiązywać, a rząd polski borykając się z różnymi problemami politycznymi, gospodarczymi i prowadząc walkę o granice państwa, nie mógł zająć się tą kwestią. Nowe uregulowania prawne na szczeblu najwyższym nastąpiły dopiero w 1922 r., a do tego czasu na terenie Ordynacji Zamoyskiej wszystko przebiegało według dawniej wypracowanych koncepcji mających na celu dobro

najmłodszych obywateli odradzającej się ojczyzny. Po zakończeniu działań wojennych przystąpiono do kontroli stanu technicznego istniejących placówek i przeprowadzania w miarę potrzeb remontów. W odpowiedzi na wręcz ogromne zapotrzebowanie na tego typu placówki, już w 1919 r. utworzono ochronę w Kluczu Godziszowskim w Godziszowie. Wychowankowie ochron z lat 1906 – 1918 czynnie włączyli się w odbudowę państwa w okresie międzywojennym, z wielkim oddaniem wspierali działalność Jana hr. Zamoyskiego w niesieniu pomocy więźniom, w tym i dzieciom z przejściowego obozu hitlerowskiego w Zwierzyńcu.

Summary

The article is devoted to the role of Zamoyski family in creating protective aims to care for children from poor families and participate in other forms of charity.

- [1] APL. AOZ, sygn. 15297, Pisma plenipotenta dotyczące remontu ochrony z: 10 sierpnia 1908 r., 1 lipca 1911 r., 19 lipca 1911 r., Rozliczenia wydatków z 2 lutego 1912 r.
- [2] APL. AOZ, sygn. 15297, Pismo plenipotenta z 17 lipca 1907 r., Sprawozdanie z 6 marca 1908 r.
- [3] APL. AOZ, sygn. 15297, Protokół odbiorczy remontu szkoły i ochrony w Michalowie z 20 kwietnia 1915 r.
- [4] APL. AOZ. sygn. 15294, Rachunki podpisywane przez A. Chojdzińską – Kozłowską z 26 lutego 1919 r.
- [5] APL. AOZ. sygn. 15294, Rachunki z zakupu podarunków gwiazdkowych dla dzieci i organizacji przedstawienia z 30 i 31 grudnia 1917 r.
- [6] APL. AOZ. sygn. 15294, Sprawozdanie z okresu wakacyjnego w 1917 r.
- [7] APL. AOZ. sygn. 15294, Świadczenie pracy A. Chojdzińskiej wystawione 12 grudnia 1917 r.
- [8] APL. AOZ. sygn. 15294, Świadczenie pracy M. Zajączkowskiej wystawione 19 maja 1934 r.
- [9] APL. AOZ. sygn. 15297, Deklaracja Stowarzyszenia Spożyców w Wielączy. Pismo plenipotenta z 23 lipca 1914 r.
- [10] APL. AOZ. sygn. 15297, Odpowiedź plenipotenta na raport z 6 grudnia 1911 r.

- [11] APL. AOZ. sygn. 15297, Sprawozdanie z prac wykonanych w ochronce w Szczepreszynie z 10 stycznia 1911 r.
- [12] APL. AOZ. sygn. 15298, Pismo Naczelnika Powiatu Zamojskiego z 11 grudnia 1909 r.
- [13] APL. AOZ. sygn. 15298, Pismo Naczelnika Powiatu Zamojskiego z 20 grudnia 1910 r.
- [14] APL. AOZ. sygn. 15298, Pismo Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej z 20 października 1906 r., Zamówienie do Fabryki Wyrobów Drzewnych z 1906 r.; sygn. 15297, Pismo budowniczego Klucza Zwierzyńskiego i Strzeleckiego Ordynacji Zamojskiej z 2 lipca 1907 r. Pismo plenipotenty z 5 lipca 1907 r.
- [15] APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunek dla ochrony w Zwierzyńcu z 1907 r.
- [16] APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunek ochrony w Zwierzyńcu z 10 lipca 1910 r.
- [17] APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunki z 25 kwietnia, 26 maja, 29 maja, 8 czerwca 1910 r.; sygn. 15298, Rachunki dla Zarządu Szkoły i Ochrony w Michałowie z 3 lipca 1911 r., 13 lutego 1913 r., Rachunek dla ochrony w Zwierzyńcu z 1 lutego 1911 r.
- [18] APL. AOZ. sygn. 15298, Rachunki z przygotowań do Świąt Bożego Narodzenia w 1906 r.
- [19] APL. AOZ. sygn. 15298, Spis dzieci z ochrony według stanu z grudnia 1916 r. i czerwca 1917 r.
- [20] APL. AOZ. sygn. 15298, Wyciąg z rachunków za okres 1 lipiec 1908 r. – 1 kwiecień 1909 r.
- [21] APL. AOZ. sygn. 15298, Wyciąg z rachunków za okres 1913 – 1914 r.
- [22] APL. AOZ. sygn. 15298, Zakup książek w Księgarni i Składzie Muzycznym „Gebethner i Wolf” w Warszawie 7 czerwca 1909 r.
- [23] APL. AOZ. sygn. 15298, Zamówienia w księgarni M. Arcta z 17 lipca 1906 r., z Księgarni i Składu Muzycznego „Gebethner i Wolf” z 6 października 1907 r., 9 marca 1910 r.
- [24] APL. AOZ. sygn. 15297, Pismo plenipotenty z 11 lipca 1913 r., Pismo do Zarządu Głównego Ordynacji z 6 września 1921 r.
- [25] Archiwum Państwowe w Lublinie. Akta Ordynacji Zamojskiej, (dalej APL. AOZ.) sygn. 15298, Pismo
- [26] Cieszkowski, A. 1849. *O ochronach wiejskich*, Poznań.
- [27] Mazur, E. 1999. *Dobroczynność w Warszawie w dziewiętnastym wieku*, Warszawa.
- [28] Pismo Naczelnika Powiatu Zamojskiego Lubelskiej Guberni z 21 czerwca 1906 r.

Piotr Bocionek

Strefy Fermiego

Fermi zones

Keywords: *Fermi zone, Fermi rule, humanities*

Wbrew pozorom artykuł ten nie dotyczy tematyki fizycznej. Wręcz przeciwnie, dotyczy losu człowieka, a ściślej mówiąc jego miejsca w ludzkiej zbiorowości (Jeśli takie miejsce istnieje?).

Dwa zjawiska będą nas tu interesowały, a mianowicie położenie konkretnego człowieka w ludzkiej zbiorowości oraz jego status w hierarchii społecznej (który często ulega zmianie).

Historycy, politolodzy, filozofowie zajmują się człowiekiem w kontekście jego przynależności stanowej, kiedy mówią o warstwie rolniczej, inteligentnej, czy tak zwanej klasie średniej. Natomiast w ich analizach nie ma w ogóle miejsca dla jednostki, a przecież każda zbiorowość, czy społeczeństwo składa się z jednostek (atomizacja) – i ten wątek uszedł uwadze myślicielom [Weiss, 2003: 49].

W artykule niniejszym będziemy badać ludzką zbiorowość, ale w kontekście analizy jej jednostki.

Na temat jednostki i jej roli w społeczeństwie napisano już wiele tomów, ale wszystkie one powielają potoczne poglądy, które rzucają się w oczy bez specjalnych studiów.

Najbardziej rozpoznaną tematyką jest zagadnienie roli przywódców w dziejach historii ludzkości. Bliżej kwestie te zostały omówione w pracach Hegla w opracowaniu K. L. Micheleta [Michelet, 1869: 183].

Fichte, Schelling, Hegel, Marks mocno akcentowali rolę jednostki w historii człowieka, jednak żaden z nich nie objaśniał, jakie mechanizmy uruchamiają te wielkie role. Nie podawali oni warunków, przy których, albo może dzięki którym jednostka ludzka staje się wybitna, a tym samym poczyna wpływać swoją osobą na bieg wydarzeń (nikt takich rozważań w sposób dogłębny nie przeprowadzał).

A całe to zagadnienie wydaje się niezbcie ważne i doniosłe. Należy bowiem spróbować odpowiedzieć sobie na pytanie, czy istnieją gotowe mechanizmy otwierające drogę do bycia liderem, czy też takich mechanizmów po prostu nie ma?

W szkicu tym zamierzamy odpowiedzieć na to trudne, ale arcyważne i ciekawe pytanie sięgając po pewną analogię metodologiczną zwaną na terenie fizyki „strefami Fermiego”, co zostało wyeksponowane w głównym tytule tego artykułu.

A co mówi prawo (zasada Fermiego)? Mówi ono, że cząstki o bardzo małej energii są czasami w stanie „wydostać” się z „dna” swojej energii (tak zwanej „studni energetycznej”) na wyższe poziomy energetyczne i zając tam wysokie miejsce.

Należy jednak pamiętać, że takie zjawiska nie są masowe. Są na nie nałożone pewne warunki, które matematycy nazywają prawem prawdopodobieństwa [Białyński, 1978: 35].

Dlaczego to empiryczne zdarzenie staje się takie ważne z ludzkiego punktu widzenia?

Dlatego, że w zbiorowościach ludzkich zdarzają się identyczne zjawiska jak w świecie cząstek elementarnych.

Zdarza się, że jakiś niepozorny, biedny, ubogi, nikomu nie znany człowiek staje się wybitnością, wielkim indywiduum, przywódcą, wielkim wodzem, uczonym etc. [Weiss, 2003: 127].

Ale łatwo też zauważyć, że nie ma takich gotowych zasad, prawideł, czy mechanizmów, zastosowanie których zapewniłoby komuś zostanie osobistością wybitną.

Ludzie na ogół nie zastanawiają się, dlaczego ktoś jest wybitnym kierownikiem, menedżerem, człowiekiem super bogatym, wybitnym mężem stanu, duchownym, czy wielkim dygnitarzem. Większość ludzi, na takie sprawy po prostu nie zwraca uwagi.

Wprawdzie tego rodzaju fenomeny są dziełem zbiegu okoliczności, losem, przypadkiem, ale tym przypadkom można czasami pomóc.

Na ogół nic nie dzieje się bez przyczyny, ale też nie dzieje się mechanicznie, samoistnie.

Historycy od lat łamią sobie głowy, jak to jest możliwe, aby niepozorny z głębokiej prowincji na pograniczu Niemiec i Austrii z Braunau Adolf Hitler mógł na jakiś czas zawładnąć światem Zachodu [Bullock, 1979].

Ale w tym namyśle historyków popełniane są liczne błędy metodologiczne. Po pierwsze rozpoznanie samych procedur bycia kimś znaczącym na poziomie społecznym nie należy do kompetencji historyka.

Po drugie – ustalenie źródeł, czy przyczyn dlaczego ktoś został kimś znaczącym nie da się wyjaśnić w sposób czysto logiczny, racjonalny, bo jak pokazał to Fermi należy to do przypadku studium, a nie zasady, czy ewentualnie jakiejś reguły, bo po prostu takiej w ogóle nie ma.

Tak jak „wyjście” cząstki elementarnej ze studni energetycznej jest dziełem przypadku (lepiej wynikiem prawdopodobieństwa), tak też bycie kimś należy do tego samego fenomenu, toteż dociekanie, dlaczego Hitler, a nie na przykład: „Kowalski” z Koziej Wólki nie wywołał wojny staje się bezsensowne.

Idea stref Fermiego tłumaczy na przykład, dlaczego żebrak może stać się multimilionerem i chociaż to przypadek rzadki, to jednak możliwy.

Skoro wszystkim ma zarządzać los, czyli przypadek to pada słuszne pytanie, czy warto się „wysiłać” (starać), aby zostać jednostką znaczącą ?

Niewątpliwie tak. Losowi (prawdopodobieństwu) można pomóc. Ale nie w sposób „czarodziejski”, ale zupełnie realny. Oto kilka sugestii ku temu

zdarzających. Nie ma nigdy sukcesu bez działania (bezczynności). Aby cokolwiek w życiu osiągnąć należy działać.

Jednak samo działanie nie zapewnia jeszcze sukcesu. Liczy się czas działania. Nie uzyska się sukcesu w trzy dni. To muszą być lata. A więc działanie wytrwałe (długodystansowe) [Weiss, 2003: 127].

Działanie ma być „nakierowane” na jeden cel (żadnej skakaniny). Należy jednak ciągle pamiętać, że my losowi tylko „pomagamy”, a nie stwarzamy gwarancji sukcesu. W zjawiskach prawdopodobieństwa fundamentalnego znaczenia nabiera kontekst.

Tego aspektu nie rozumie bardzo wielu ludzi. Wydaje im się, że skoro działają rzetelnie i uczciwie, to zapewniają sobie tym samym niechybny sukces. I to jest często popełniany błąd.

Uczciwe postępowanie jest warunkiem nieodzownym, ale niewystarczającym. Stąd wynika wielkie rozczarowanie bardzo wielu ludzi, którzy powiadają. „Działiałem uczciwie i rzetelnie, a jednak nie osiągnąłem tego co inni, mniej uczciwi” (bo uczciwość, to zaledwie jeden z czynników).

I trzeba przyznać, że jest to zjawisko powszechne, ale naukowo mylne. Ludzie ci albo nie wiedzą, albo zapominają, że działania ludzkie to nie tylko rzetelność, czy uczciwość, ale i los.

Jeżeli podczas ważnego spotkania piłkarskiego obrońca potknął się z niechcąca, a napastnik drużyny przeciwnej strzelił gola, to sama uczciwość pechowego obrońcy nie zapewnia sukcesu. I nie można w takiej sytuacji mówić, że „świat jest niesprawiedliwy”. Zasady mechaniki kwantowej pouczają nas, że świat jest prawdopodobny, ale nie uczciwy (czyli losowo).

Trzeba też pamiętać, że losowość ta wzrasta wraz ze wzrostem liczby zdarzeń.

Wyobraźmy sobie sytuację, że na Ziemi żyje tylko jeden człowiek. Wówczas szansa sukcesu jest równa jeden (pewność).

W miarę jak ludzi przybywa szansa sukcesu maleje. Wówczas do głosu dochodzą przypadki losowe (prawdopodobne).

Tak jak w zjawisku Fermiego, tylko bardzo nieliczne cząstki mają szanse wyjścia ze „studni”, tak identycznie dzieje się z losem pojedynczego człowieka.

Klasyki filozofii idealistycznej popełniali duży błąd operując pojęciem mas i społeczności czy całych narodów, bo to *science fiction*.

Jeśli mówi się, że w okresie oświecenia ludzie posługiwali się głównie rozumem, to ten często powielany szkolny błąd jest pokłosiem drętwej filozofii Aufklärung [Kant, 1795].

Byli faktycznie ludzie, którzy preferowali moc rozumu ludzkiego, ale nie brakowało, podobnie jak i dzisiaj ludzi *non scienta*. Tak było kiedyś, tak jest i dzisiaj, i żadna epoka nie ma z tym nic wspólnego.

To jest właśnie przykład wadliwego operowania terminami takimi jak naród, społeczeństwo, zbiorowość, etc. Czy gatunek *homo – erectus* miał inne cele w życiu, aniżeli człowiek czasów obecnych? Po co więc naciągać rzeczywistość, albo barwić ją hipostazami.

O jednostce ludzkiej mogę powiedzieć, że jest chora, zdolna, zakłamana, ale nie da się tego samego powiedzieć o ludzkości, bowiem to absurd. Ludzkość, to nie jest suma algebraiczna jednostek tak jak las nie jest zwykłą sumą drzew [Czerny, 1986].

W przyrodzie, w naturze obowiązują prawa stochastyczne, a nie prawidłowości. Dlatego nie ma co myśleć, dlaczego osoba X została prezydentem danego państwa, a nie osoba Y.

Powyższe uwagi wcale nie dowodzą, że natura jest „ślepa”. Dzięki wiedzy naukowej powinniśmy wiedzieć, jak zwiększyć prawdopodobieństwo oczekiwanego zdarzenia. W tych właśnie celach człowiek powołał takie instytucje jak wiedza, nauka, wychowanie, edukacja.

Wszystkie one razem wzięte mają uświadomić nam jak wykorzystywać zjawiska losowe dla naszych celów, a nie czekać biernie, aż się coś samo stanie. Na tym polega potęga nauki.

Człowiek świątły zaprzęga naukę dla swoich celów i tą drogą realizuje sam siebie.

W dawnych epokach, kiedy królowało zacofanie, ludzie biernie czekali, aż coś się stanie. Dzisiaj, dzięki nauce potrafimy stymulować rzeczywistość, a na pewno lepiej niż kiedyś rozumieć ją.

Parafrazując powyższe wywody możemy powiedzieć, że człowiek światły potrafi skutecznie „reaktywować” strefy Fermiego, w sferze *humanum* (czyli w świecie ludzkim).

I na tym fakcie zasadza się idea stref Fermiego. Nauka przyczynia się do ich zdynamizowania.

Natura daje człowiekowi pewne drogowskazy, które stają się pomocne w ludzkim działaniu. Lecz owe działania muszą być poparte rozeznaniem praw natury. Oto dlaczego powołaliśmy się w tym szkicu na zasadę z fizyki wziętą.

Postęp w nauce polega na asymilacji praw i zasad nauki dla celów ludzkich. Jednak na to, aby ten postulat spełnić musimy pierwiej zapoznać się z prawami natury, czyli naukowym rozumieniem funkcjonowania przyrody, bowiem sami jesteśmy jej składową.

Wielu paleontologów usiłuje dociec skąd pochodzi człowiek. Jaki jest jego rodowód. Spekulacjom nie ma końca. Tymczasem mechanika kwantowa daje prostą odpowiedź: to wypadek losowy, tak jak w strefie Fermiego, z którego cząstka wydobywa się samoistnie.

Zatem działa prawo prawdopodobieństwa, a nie jakieś tajemne siły. To nowoczesny styl myślenia wywiedziony z zasady Fermiego. Jego odkrycie wykracza swoim zakresem daleko poza myślenie fizykalne.

Taka asocjacja świadczy tylko o uniwersalności zasad natury i o wielkości samego odkrycia badacza. Minęła epoka, kiedy sądzono przez wieki (zresztą bardzo niesłusznie), że odkrycia naukowe mają zasięg tylko w określonej dyscyplinie. Strefy Fermiego są tego dowodem.

Historia i literatura dostarczają czasami faktów, kiedy jakiś nikomu nieznaną człowiek, albo ubogi żebrak zostawali wielkimi postaciami. Ktoś powie, że to rzadkie przypadki. Ale strefy Fermiego należą także do rzadkich przypadków, ale za to w pełni realnych.

Ta zasada Fermiego niesie dla niektórych ludzi pewną nadzieję. Nie tą naiwną, ale mocno osadzoną w nauce.

Jest to więc zasada nie tylko fizykalna, ale i antropiczna związana z osobą ludzką. Dlatego nie mogę przewidzieć, czy przeżyje jakiś kryzys czy też nie (np. wojnę, trzęsienie Ziemi, etc.).

W tym sensie powinna zainteresować też ona i humanistów. Takie też było przesłanie tego tekstu.

Ale zasada ta wyjaśnia dodatkowo jeszcze jedną ważną rzecz. Uświadamia ona bowiem, że nie ma recepty bycia kimś wybitnym, wielkim, etc. To głównie sprawa losu, któremu każdy z nas może pomóc. I to jest pocieszająca wiadomość. Namawia ona nas do pracowitości, rzetelności i sumienności. W tym znaczeniu jest to zasada moralizująca. I to jest kolejny jej walor.

Zatem natura nie jest wobec nas cyniczna. Wręcz przeciwnie. Sama w sobie jest wychowawcza. Należy sądzić, że Czytelnik rozumie teraz sens tytułu tego artykułu. Nie dotyczy on fizyki, ale osoby ludzkiej. Zasada ta daje nadzieję ludziom, którzy widzą się często na pozycjach społecznie straconych. A nie jest to nadzieja pusta. Posiada ona charakter uniwersalny, ponadczasowy.

Z tych chociażby względów wymaga ona upowszechnienia, namawia ona nas także do większej niż dotychczas więzi z naturą, bo ta ma zasięg kosmiczny.

Żyć w zgodzie z naturą, to imperatyw człowieka XXI wieku, zagubionego w meandrach ekonomicznych kalkulacji, i przyziemnego biznesu.

Summary

This article is an attempt to recall the phenomenon in physics called "Fermi zones" and the principle of Fermi resulting from social sciences. The author believes that this principle is not only physical but anthropic, too.

- [1] Białyński, B. 1978. UW- PAN, Warszawa.
- [2] Bullock, B. 1979. *Hitlers life*, „Alfa- Hause“, London.
- [3] Czerny, J. 1986. *Addytywność w nauce*, US, Katowice.
- [4] Kant, I. *Aufklärung*, Königsberg.
- [5] Michalet, K.L. 1869. *Hegels Werke*, „Wolf“, Berlin.
- [6] Weiss, E. 2003. *Zarządzanie a przedsiębiorczość*, w: PWSZ, Wałbrzych.

Mária Marinicová

***Európske zoskupenie hospodárskych záujmov
(niektoré aspekty právnej úpravy)***

***European Economic Interest Group
(some aspects of legislation)***

Keywords: *European economic interest grouping, transnational business forms, Slovakia, European Union, business companies, entrepreneurship*

Vstupom Slovenskej republiky do EÚ sa rozšírili možnosti podnikania o tzv. „nadnárodné formy“ podnikania. Nadnárodné právne formy podnikateľských subjektov sú primárne regulované nariadeniami Európskeho spoločenstva, ktoré sú záväzné pre všetky krajiny Spoločenstva, bez ohľadu na to, v ktorom štáte tieto subjekty sídlia. V súčasnosti ide o tieto tri formy:

1. Európske zoskupenie hospodárskych záujmov.
2. Európsku spoločnosť.
3. Európske družstvo.

Európske právne formy podnikania bližšie upravujú národné právne normy, ktoré je potrebné posudzovať vo vzájomnej prepojenosti s nariadeniami Európskeho spoločenstva.

Nadnárodné formy podnikania prinášajú nové výhody do podnikania. Najdôležitejšou z nich je možnosť presunu sídla do ktoréhokol'vek

členského štátu EÚ, a tým využitia výhod, ktoré ponúka miestna legislatíva, či už v oblasti právnych vzťahov, účtovníctva alebo zdaňovania. Vďaka právnej úprave na úrovni EÚ poskytujú nadnárodné spoločnosti na rozdiel od národných foriem vyššiu právnu istotu nielen voči spoločníkom, ale aj tretím stranám.

Vo svojej práci sme sa zamerali na niektoré aspekty právnej úpravy Európskeho zoskupenia hospodárskych záujmov (*European Economic Interest Grouping – EEIG*), ďalej ho v texte budeme uvádzať ako „Zoskupenie“.

Zmyslom Zoskupenia je napomáhať podnikaniu založením, udržiavaním a podporovaním vzťahov medzi podnikateľmi v rozličných členských štátoch. Pre podnikateľov, a to najmä malých a stredných, je rozvoj podnikateľských aktivít prostredníctvom zlučovania, akvizícií a spoločných podnikov mnohokrát veľmi nákladný a komplikovaný. Zoskupenie však poskytuje alternatívnu cestu ako zvýšiť podnikateľské aktivity v druhých členských štátoch bez straty vlastnej identity a nezávislosti. Ako sa uvádza v zahraničnej literatúre, Zoskupenie je prvým pokusom smerom k európskej spoločnosti; pričom, hoci nie je obchodnou spoločnosťou, je prostriedkom, ktorý umožňuje spoločnostiam, ako aj fyzickým osobám z rozdielnych členských štátov Únie spájať sa a registrovať sa v akejkoľvek členskej krajine ako právnická osoba, ktorá môže vykonáva činnosť bez obmedzenia štátnych hraníc členských štátov.

Ako vyplýva z Nariadenia, zámer, ktorý viedol k úprave takejto právnickej osoby, vyvolala aj snaha o harmonický rozvoj ekonomických aktivít a trvalé a vyvážené rozširovanie v rámci Spoločenstva, ktorý závisí od vytvoreného a bezproblémového fungujúceho spoločného trhu ponúkajúceho podmienky podobné tým na národnom trhu.

Práve táto snaha spolu s cieľom vytvoriť jednotný právny rámec pre podnikateľov, či už sú právnickými alebo fyzickými osobami, ktorý by umožnil adaptovanie jednotlivých podnikateľov na ekonomické podmienky celého Spoločenstva, bola rozhodujúcou pri kreovaní

základných podmienok úpravy Zoskupenia, ako majú byť priamo aplikované v právnych poriadkoch členských štátov.

Základnými témami tohto príspevku, vzhľadom na uvedené skutočnosti, preto bude najmä:

1. priblíženie základnej právnej úpravy Zoskupenia s jej charakteristickými črtami,
2. analýza povahy členstva v Zoskupení,
3. orgány Zoskupenia.

Základný rámec právnej úpravy

Základným právnym predpisom upravujúcim postavenie Zoskupenia je Nariadenie Rady č. 2137/85 z 25. 7. 1985. Toto Nariadenie zveruje členským štátom možnosť regulovať vnútroštátnymi právnymi normami čiastkové otázky, ktoré nie sú v Nariadení obsiahnuté, prípadne Nariadenie umožňuje odchýlku od ustanovení v ňom obsiahnutých. V Slovenskej republike bol za týmto účelom prijatý zákon č. 177/2004 Z. z. Predmetný zákon okrem priamej právnej úpravy odkazuje na úpravu obsiahnutú v Obchodnom zákonníku, pokiaľ ide o otázky, ktoré možno podľa týchto ustanovení regulovať.

Pri základnom vymedzení Zoskupenia je základným faktom skutočnosť, že Zoskupenie **má spôsobilosť konať vo vlastnom mene**, je spôsobilé mať práva a povinnosti všetkých druhov, spôsobilé vstupovať do zmluvných vzťahov alebo vykonávať iné právne úkony, ako aj spôsobilosť žalovať a byť žalované. Z uvedeného jednoznačne vyplýva, že Zoskupenie má právnu subjektivitu a spôsobilosť na právne úkony.

Nariadenie pritom umožňuje členským štátom rozhodnúť, či Zoskupenie podľa ich právneho poriadku bude mať **právnu subjektivitu**. V tejto súvislosti možno spomenúť napr. právny poriadok Rakúska, ktorý priznáva určitým subjektom právo konať, hoci tieto osoby nie sú právnickými osobami s právnou subjektivitou, ako ju chápe slovenský právny poriadok. Zoskupenie nemá pritom právnu subjektivitu podľa právneho poriadku Talianska, prípadne Nemecka, naopak napr. podľa

úpravy Veľkej Británie je zoskupenie právnickou osobou. Podľa slovenského právneho poriadku je Zoskupenie právnickou osobou, pričom sa povinne zapisuje do obchodného registra, je teda podnikateľom na účely Obchodného zákonníka (§ 2 ods. 2).

Účelom Zoskupenia je uľahčiť alebo rozvíjať hospodársku činnosť svojich členov a zlepšovať alebo zvyšovať výsledky tejto činnosti, pričom jeho účelom nie je účel dosahovania vlastného zisku (Čl. 3 bod 1 Nariadenia). Samozrejme, nie je vylúčené, aby Zoskupenie dosiahlo pri výkone svojej činnosti zisk, jeho dosiahnutie však nemôže byť prvotným účelom. Činnosť Zoskupenia musí byť spojená s aktivitou jeho členov a nesmie byť viac ako pridružená.

Činnosť Zoskupenia sa nemôže odchyľovať od požiadavky rešpektovania záujmov príslušného členského štátu. Ak Zoskupenie vykonáva činnosť, ktorá je v rozpore s verejným záujmom členského štátu, v ktorom je táto činnosť vykonávaná, príslušný členský štát prostredníctvom kompetentného orgánu môže rozhodnúť o zákaze takejto činnosti. Toto rozhodnutie je pritom preskúmateľné súdom (Čl. 38 Nariadenia).

Zoskupenie nesmie:

- vykonávať, priamo alebo nepriamo, právo riadenia alebo kontroly vlastnej činnosti svojich členov, ani činnosti iného podniku, a to zvlášť pokiaľ ide o zamestnancov, financie a investície;
- priamo alebo nepriamo, na základe akéhokoľvek právneho dôvodu, vlastniť akcie alebo podiely svojich členov. Vlastnenie akcií alebo podielov v iných podnikoch je možné iba v prípade, ak to je nevyhnutné na dosiahnutie účelu Zoskupenia a ak toto vlastníctvo bolo nadobudnuté na základe konania v mene členov;
- zamestnávať viac ako 500 osôb;
- byť použité spoločnosťou na účely poskytnutia pôžičky v prospech štatutára spoločnosti alebo tretej osoby s ním spojenej, keď poskytovanie pôžičiek je obmedzené alebo kontrolované podľa práva členského štátu; rovnako nesmie byť Zoskupenie

použité na prevod majetku medzi spoločnosťou a štatutárom alebo tretej osoby s nimi spojenej, okrem prípadov povolených právnym poriadkom členského štátu. Na účely tohto zákazu pritom poskytnutie pôžičky zahŕňa vstup do akéhokoľvek zmluvného vzťahu s podobnými následkami;

- byť členom iného Zoskupenia;
- Zoskupenie nesmie verejne vyzývať na investovanie (Čl. 23 Nariadenia).

Zoskupenie nie je kapitálovou spoločnosťou, nemusí preto vytvárať základné imanie. Väčšina Zoskupení nemá v čase svojho vzniku žiadne základné imanie.

Príslušným právnym poriadkom, ktorým sa spravuje Zoskupenie, a to zakladateľská zmluva a proces jeho zakladania, ako aj vnútorné pomery, je právny poriadok štátu, v ktorom sa nachádza sídlo Zoskupenia, ako je uvedené v zakladateľskej zmluve (Čl. 2 Nariadenia).

Povaha členstva

Zoskupenie sa zakladá uzatvorením zakladateľskej zmluvy, podpísanej zakladateľmi – členmi Zoskupenia. Zákon nepoužíva pojem spoločník, treba však konštatovať, že povaha člena je v mnohom totožná povahe spoločníka obchodnej spoločnosti.

Členstvo v Zoskupení je v zásade otvorené čo najširšiemu počtu fyzických a právnických osôb v rámci Únie. Základným predpokladom je pritom pre každého člena ekonomická činnosť v rámci Únie pred vznikom členstva v Zoskupení. Zoskupenie musí mať najmenej dvoch členov, ktorých centrálné riadenie alebo hlavné aktivity sú založené v rôznych členských štátoch. Osoby z iných ako členských krajín EÚ alebo EFTA (výlučne len Nórsko, Island a Lichtenštajnsko) sa nemôžu stať členmi Zoskupenia.

Ako uvádza Nariadenie, **členom zoskupenia môže byť** v zásade každá:

1. právnická osoba, založená podľa verejného alebo súkromného práva členského štátu, ktorá má svoje registrované alebo zákonné sídlo

a centrálné riadenie v Spoločenstve; ak nie je podľa právneho poriadku členského štátu potrebné registrované alebo štatutárne sídlo, postačuje, ak má takáto osoba svoje centrálné riadenie v Spoločenstve;

2. fyzická osoba, ktorá vykonáva priemyselnú, obchodnú, remeselnú alebo poľnohospodársku činnosť alebo ktorá poskytuje profesionálne alebo iné služby v Spoločenstve (Čl. 4 ods. 1 Nariadenia).

Zoskupenie sa musí skladať najmenej z:

1. dvoch obchodných spoločností, firiem alebo iných právnych subjektov, ktoré majú svoje centrálné riadenie v rozdielnych členských štátoch;

2. dvoch fyzických osôb, ktoré vykonávajú svoju hlavnú činnosť v rozdielnych členských štátoch;

3. obchodnej spoločnosti, firmy alebo iného právneho subjektu, ktorý má svoje centrálné riadenie v jednom členskom štáte a fyzickej osoby, ktorá vykonáva svoju hlavnú činnosť v inom členskom štáte.

Členskému štátu je Nariadením priznaná možnosť upraviť, aby Zoskupenie vedené v Obchodnom registri založenom na základe jeho právneho poriadku, mohlo mať maximálne 20 členov (pre porovnanie možno uviesť napr. právnu úpravu s. r. o., ktorá určuje limit 50 spoločníkov), slovenská právna úprava nelimituje počet členov (napr. na rozdiel od írskej úpravy).

Členský štát rovnako môže zakázať alebo obmedziť účasť v Zoskupení určitým skupinám právnických osôb, obchodných spoločností, firiem alebo iných právnických osôb. Takáto úprava by mohla byť odôvodnená požiadavkou verejného záujmu, slovenská právna úprava priamo predmetné obmedzenia neobsahuje, nie je však vylúčené, že takáto úprava bude prijatá v budúcnosti.

Člena Zoskupenia možno definovať ako osobu, ktorá sa zúčastňuje na činnosti Zoskupenia na základe svojho členstva. Účasť v Zoskupení je teda podmienená členstvom ako inou majetkovou hodnotou, predstavujúcou podiel člena na čistom obchodnom imaní Zoskupenia; takýto záver možno

vyvodit' z podobnosti prevodu členstva v Zoskupení obdobným spôsobom, ako je podľa slovenskej právnej úpravy prevádzaný obchodný podiel.

Vznik členstva v Zoskupení

Účasť v Zoskupení vzniká najskôr **platnosťou a účinnosťou zakladateľskej zmluvy**, člen Zoskupenia vystupuje zároveň ako jeho zakladateľ.

Po vzniku Zoskupenia môže účasť vzniknúť na základe zmluvy o prevode členstva. Ako uvádza aj dôvodová správa k zákonu, „účasť v nej (Zoskupenie) je chápaná ako majetková hodnota, ktorá je za presne stanovených podmienok spôsobilá byť predmetom nakladania, vrátane prevodu. Pri hľadaní analógie s podobným inštitútom slovenského právneho poriadku možno v zásade povedať, že ide o určitú podobnosť s inštitútom prevodu obchodného podielu v spoločnosti s ručením obmedzeným, napr. čo sa týka úpravy vyrovnania vystupujúceho člena.“

Z uvedeného by vyplývalo, že **takéto členstvo podlieha aj exekučnému konaniu** ako „iná majetková hodnota“, ako aj **zmluvným transakciám** medzi členom a treťou osobou. Podobne ako podiel v obchodnej spoločnosti, aj členstvo v Zoskupení teda vystupuje v troch formách:

1. podiel na zisku,
2. vyrovnávací podiel,
3. podiel na likvidačnom zostatku.

Každý člen je oprávnený **previesť** svoje členstvo v zoskupení alebo časť tohto členstva na iného člena alebo na tretiu osobu. Tento prevod podlieha **jednomyselnému súhlasu** všetkých ostatných členov, zmluva o prevode členstva nenadobudne účinnosť skôr, ako je tento súhlas daný. Zakladateľská zmluva pritom nemôže stanoviť iný počet hlasov potrebných na vyslovenie súhlasu s takýmto prevodom (Čl. 22 s poukazom na Čl. 17 bod 3 Nariadenia).

Hodnota členstva v Zoskupení sa určuje ako **podiel na čistom obchodnom imaní Zoskupenia**, podobne ako podiel spoločníka

v obchodnej spoločnosti, peniazmi vyjadriteľná hodnota tohto podielu je teda ovplyvnená pohľadávkami a záväzkami Zoskupenia v čase určovania jej hodnoty a nemôže byť fixne stanovená na určité časové obdobie. Hoci prevod členstva v Zoskupení je možné porovnávať s prevodom obchodného podielu, samotná povaha nie je úplne totožná, a to najmä s ohľadom na nepovinné vytvorenie základného imania a nepovinnú kapitálovú účasť na Zoskupení.

Členstvo v Zoskupení môže zároveň slúžiť ako **zábezpeka**. Ak sa člen rozhodne takto použiť svoje členstvo na základe zmluvy s tretou osobou, prípadne aj iným členom Zoskupenia, takáto zmluva podlieha jednomyselnému súhlasu ostatných členov, ak zakladateľská zmluva neustanovuje inak. Osoba oprávnená na základe tejto zábezpeky (napr. záložný veriteľ) sa nemôže stať na jej základe členom Zoskupenia. Tým pritom nie je prirodzene vylúčené, aby sa takáto osoba stala členom spôsobom, umožňujúcim členstvo tretím osobám.

Účasť v Zoskupení môže vzniknúť **na základe rozhodnutia o prijatí nového člena** (ide o inštitút porovnateľný so zmenou spoločenskej zmluvy vo verejnej obchodnej spoločnosti), takéto rozhodnutie musí byť pritom vykonané **zmenou zakladateľskej zmluvy**, a to **jednohlasným súhlasom všetkých členov**.

Zánik účasti v Zoskupení

Pokiaľ ide o zánik účasti v Zoskupení, **člen je oprávnený ukončiť svoju účasť** na základe podmienok, definovaných v zakladateľskej zmluve. Ak takéto podmienky nie sú v zakladateľskej zmluve definované, člen môže ukončiť svoju účasť **len s jednohlasným súhlasom ostatných členov**.

Člen môže byť vylúčený zo Zoskupenia na základe rozhodnutia súdu na návrh väčšiny členov, ak zakladateľská zmluva neustanovuje inak (Čl. 27 bod 2 Nariadenia):

1. z dôvodov zakotvených v zakladateľskej zmluve,
2. ak člen vážne poruší svoje povinnosti,
3. spôsobí alebo vážne ohrozí činnosť Zoskupenia.

Účasť v Zoskupení končí rovnako v prípade, ak **člen prestal spĺňať podmienky účasti** stanovené Nariadením (Čl. 4 ods. 1 Nariadenia), rovnako končí aj **smrťou člena** – fyzickej osoby alebo zánikom člena – právnickej osoby. V prípade smrti člena – fyzickej osoby sa dedič alebo dedičia nestávajú členmi Zoskupenia; zakladateľská zmluva však môže stanoviť podmienky, za ktorých sa členmi stanú, prípadne sa takéto osoby môžu stať členmi na základe jednomyselného súhlasu ostatných členov zmenou zakladateľskej zmluvy.

Nariadenie prenecháva úpravu zániku účasti v Zoskupení v prípade likvidácie, zastavenia činnosti, konkurzu a zastavenia platieb na vnútroštátnu právnu úpravu členských štátov. Podľa slovenskej právnej úpravy spôsobuje zánik účasti:

1. **vyhlásenie konkurzu na majetok** člena Zoskupenia,
2. **zamietnutie návrhu na vyhlásenie konkurzu na majetok člena**

Zoskupenia pre nedostatok majetku.

Po zániku účasti člena v Zoskupení je konateľ povinný o tejto skutočnosti informovať ostatných členov. Zánikom účasti člena v Zoskupení toto sa nezrušuje a ďalej pokračuje vo svojej existencii v súlade s ustanoveniami zakladateľskej zmluvy alebo v súlade s rozhodnutiami prijatými jednomyselne. Zakladateľská zmluva môže stanoviť inak a určiť zrušenie Zoskupenia v prípade zániku účasti jedného z členov.

Práva a povinnosti členov Zoskupenia

1. Rozhodovanie členov Zoskupenia

Členovia Zoskupenia sú rovnocenní v právach a povinnostiach, pričom každý z členov má, ak nie je ustanovené inak, jeden hlas pri rozhodovaní, rovnakú úpravu možno vidieť v prípade osobných obchodných spoločností. Nariadenie umožňuje, aby zakladateľská zmluva určila iný počet hlasov pripadajúcich na určitého člena, pričom však žiadny z členov nemôže disponovať väčšinou hlasov.

Jednomysel'ný súhlas sa vyžaduje pri nasledovných rozhodnutiach:

1. zmena predmetu činnosti,
2. zmena počtu hlasov pripadajúcich na jedného člena,
3. zmena podmienok prijímania rozhodnutí,
4. predĺženie doby, na ktoré sa Zoskupenie zakladateľskou zmluvou založilo,
5. zmena podmienok prispievania všetkých alebo len niektorých členov na financovanie Zoskupenia,
6. zmena akejkoľvek inej povinnosti člena, ak zakladateľská zmluva neustanovuje inak,
7. akákoľvek zmena zakladateľskej zmluvy, ak zakladateľská zmluva neustanovuje inak.

Ak zakladateľská zmluva neustanovuje inak, jednomysel'ný súhlas je potrebný aj pri iných rozhodnutiach prijímaných členmi. Zakladateľská zmluva však môže stanoviť podmienky kvóra, ako aj väčšiny, ktorá postačuje na prijatie rozhodnutia, ak Nariadenie nevyžaduje jednomysel'ný súhlas (body 1 až 5).

Iné práva členov

Okrem rozhodovacieho práva majú členovia, obdobne ako spoločníci obchodných spoločností, aj iné práva, a to najmä tie, ktoré súvisia s ich účasťou na Zoskupení. Ako jedno z významných, predvídaných samotným nariadením, je tzv. **konzultatívne právo**, ktorého obsahom je povinnosť konateľ'a/konateľ'ov konzultovať prijatie určitého rozhodnutia s členmi, a to v prípade:

1. ak o to konateľ sám požiada,
2. ak o to požiadajú členovia.

V záujme kvalifikovaného rozhodovania o záležitostiach Zoskupenia a svojom postavení v jeho rámci má každý člen **právo na obdržanie informácie** od konateľ'a, týkajúcej sa činnosti Zoskupenia. Rovnako je člen oprávnený **kontrolovať účtovné knihy a obchodné záznamy** Zoskupenia.

Zodpovednosť členov

Jedným zo základných atribútov členstva je spoločné a nerozdielne ručenie všetkých členov Zoskupenia. Všetci členovia ručia spoločne a nerozdielne celým svojím majetkom za záväzky zoskupenia akejkoľvek povahy, pričom Nariadenie ponecháva členským štátom možnosť upraviť dôsledky takejto zodpovednosti. Slovenský právny poriadok upravuje solidárne záväzky v § 511 a nasl. Občianskeho zákonníka.

Proces uplatnenia pohľadávky veriteľa voči zákonným ručiteľom je obdobný ako v iných prípadoch ručenia spoločníkov za záväzky spoločnosti. Ako prvý krok je potrebné uplatniť pohľadávku voči dlžníkovi – Zoskupeniu, a až následne, ak táto pohľadávka nebude uspokojená, možno túto pohľadávku uplatniť voči členovi (členom) Zoskupenia (Čl. 23 ods. 2 Nariadenia).

Nariadenie rovnako uvádza **časové obmedzenie, stanovené na uplatnenie pohľadávok** voči členovi zoskupenia ako zákonnému ručiteľovi. Po uplynutí lehoty piatich rokov odo dňa zverejnenia zániku účasti člena v Zoskupení nie je možné voči členovi Zoskupenia uplatniť takúto pohľadávku. Rovnaké obmedzenie Nariadenie stanovuje aj v prípade zániku zoskupenia vo vzťahu k členom tohto zoskupenia ku dňu jeho zániku. Vzhľadom na definovanie takejto lehoty vo vzťahu k „úkonom voči členom Zoskupenia“ treba mať za to, že ide o premlčaciu dobu, ktorá je dlhšia ako všeobecná premlčacia doba stanovená Obchodným zákonníkom (všeobecná štvorročná premlčacia doba).

Ak členovi vznikne účasť za trvania Zoskupenia, ručí v plnom rozsahu aj za záväzky, ktoré vznikli Zoskupeniu pred vznikom jeho účasti. Zakladateľská zmluva, prípadne iný akt, na základe ktorého došlo ku vstupu člena do Zoskupenia (napr. schválenie zmluvy o prevode členstva v Zoskupení), však môže stanoviť vylúčenie takejto zodpovednosti za záväzky, ktoré vznikli Zoskupeniu pred jeho vstupom doň. Takáto liberácia je však účinná voči tretím osobám iba v tom prípade, ak bola zverejnená.

Podľa slovenskej právnej úpravy sa takéto vyhlásenie ukladá do zbierky listín.

Ak členovi zanikne účasť počas trvania Zoskupenia, zákonné ručenie za záväzky Zoskupenia nezaniká, naopak trvá naďalej, ale len za záväzky ktoré vznikli do doby zániku jeho účasti (Čl. 34 Nariadenia).

Orgány zoskupenia

Štatutárny orgán Zoskupenia

Štatutárnym orgánom Zoskupenia je konateľ, pričom Zoskupenie môže ustanoviť aj viac konateľov. Konateľom nemusí byť osoba, ktorá je členom Zoskupenia; Zoskupenie je teda riadené tzv. *vonkajším manažmentom*.

Konateľom môže byť **iba fyzická osoba**, ktorá je do funkcie ustanovená na základe zakladateľskej zmluvy alebo na základe rozhodnutia členov zoskupenia.

Fyzická osoba nemôže byť konateľom, ak:

- to zakazuje právny poriadok členského štátu, ktorý sa na konateľa aplikuje,
- to zakazuje právo členského štátu, v ktorom má Zoskupenie svoje sídlo,
- na základe rozhodnutia vydaného alebo uznaného v členskom štáte takáto osoba nemôže byť členom správneho alebo riadiaceho orgánu spoločnosti, nemôže riadiť podnik, alebo nemôže konať ako konateľ Zoskupenia (pod tento prípad spadá aj zákaz činnosti).

Členské štáty pritom môžu vo svojich právnych poriadkoch určiť, že konateľom môžu byť aj právnické osoby za podmienky, že určia fyzické osoby, ktoré budú naplňovať určené podmienky. Nakoľko podľa slovenskej právnej úpravy sa na postavenie konateľov primerane vzťahuje úprava regulujúca postavenie konateľov v spoločnosti s ručením obmedzeným, v Slovenskej republike môže byť konateľom Zoskupenia **iba fyzická osoba**. Naopak, úprava Veľkej Británie umožňuje, aby konateľom bola

právnická osoba s tým, že túto činnosť konateľ a Zoskupenia za ňu vykonáva jej vlastný konateľ, obdobnú úpravu obsahuje írsky právny poriadok.

Spôsob konania v mene spoločnosti určuje zakladateľská zmluva. Je pritom prípustné, aby každý konateľ (ak je ich ustanovených viacero) konal samostatne, alebo aby viacerí konatelia konali spoločne. Spôsob konania v mene Zoskupenia je možné namietat' voči tretím osobám v prípade, **ak bol zverejnený**.

V súlade s Nariadením môže zakladateľská zmluva **obmedziť konanie konateľov** v mene spoločnosti voči tretím osobám (Čl. 20 bod 1 Nariadenia), takéto obmedzenie však nemožno voči týmto tretím osobám namietat', ani keď bolo zverejnené.

Konatelia Európskeho zoskupenia hospodárskych záujmov so sídlom v Slovenskej republike sú štatutárnym orgánom Zoskupenia a na ich postavenie a zodpovednosť sa použijú ustanovenia Obchodného zákonníka upravujúce postavenie a zodpovednosť konateľov v spoločnosti s ručením obmedzeným.

Zhrnutie

Účelom Zoskupenia je uľahčiť, rozvíjať a zlepšovať hospodársku činnosť svojich členov a jej výsledky. Jeho účelom nie je dosahovanie vlastného zisku. Prípadné zisky z činnosti Zoskupenia sa považujú za zisky členov a rozdeľujú sa medzi nich v pomere ustanovenom v zakladateľskej zmluve alebo rovným dielom. Ak výdavky Zoskupenia prekračujú príjmy, prispievajú členovia Zoskupenia na úhradu tohto rozdielu v pomere ustanovenom v zakladateľskej zmluve, inak rovným dielom.

Spomedzi európskych foriem patrí Európske združenie hospodárskych záujmov ku kapitálovo najmenej náročnej forme. Pri jeho založení nie je potrebné vytvoriť základné imanie. Zoskupenie môžu založiť tak právnické, ako aj fyzické osoby, pre ktoré predstavuje možnosť spájať sa a získať právnu subjektivitu. Výhodou je aj jednoduchá štruktúra riadenia a konania prostredníctvom konateľov.

Nevýhodou je napr. neobmedzené, spoločné a nerozdielne ručenie členov, obmedzenie počtu členov na 20 a počtu zamestnancov na 500. Ako nevýhodu možno chápať aj to, že Zoskupenie sa nemôže stať členom iného zoskupenia. Základným odlišovacím znakom Zoskupenia od obchodných spoločností je jeho **cieľ**, ktorým je primárne prehlbovanie spolupráce medzi členmi a zvýšenie ich aktivity a nie dosahovanie zisku.

Summary

The aim of this work is to closer describe the legal regulation of transnational business form – European economic interest grouping, taking into account regulations on the EU level but also Slovak law, and also analyze the advantages and the possibilities of using this form in praxis.

- [1] Dôvodová správa k zákonu č. 177/2004 Z. z. o európskom zoskupení hospodárskych záujmov, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 595/2003 Z. z. o dani z príjmov.
- [2] European Economic Interest Group – The only transnational legal instrument form co-operation between entrepreneurs in Europe.
- [3] Nariadenie Rady č. 2137/85 z 25. 7. 1985
- [4] Obchodný zákonník, zák.č. 513/2001 Z.z.
- [5] Zákony upravujúce Európske zoskupenie hospodárskych záujmov Belgicka, Luxemburska, Francúzska, Írska a Veľkej Británie.

Ivan Baláž

Vybrané teórie a prax reklamných vplyvov

Selected theories and practice of advertising activities

Keywords: *advertising activities, theories system and practical exploitation*

Úvod

Jedným z hlavných presvedčení našej civilizácie je to, že je dobré nakupovať a vlastniť veci. V európskom kultúrnom prostredí panuje presvedčenie, že vlastnené veci môžu v človeku vyvolať pocity šťastia a vylepšiť jeho postavenie (... príklad auta...). Keďže jedným z hlavných poslaní komerčnej reklamy je predávať veci určené k spotrebe, reklama udržuje a podporuje podstatné presvedčenia, ktoré tvoria chrbticu kultúry [Burton, Jiráček, 2003: 275].

Reklama je súčasťou mediálneho trhu rozdeleného na spotrebiteľský trh, kde sa publiku (recipientom – zákazníkom) predávajú mediálne produkty a služby a reklamný trh, kde sa inzerentom predáva služba v podobe prístupu k publiku [McQuail, 1999: 186]. Média teda obchodujú s predpokladanou pozornosťou svojich „recipientov“ (čitateľov, poslucháčov, divákov) [Burton, Jiráček, 2003: 267]. Povedané Hartovými slovami: Poslaním reklamy je dodať publikum na trh (...). (...Masová komunikácia dovoľuje inzerentom, aby si vybudovali určitú skupinu definovanú spoločenskou vrstvou, vekom či pohlavím a so zreteľnými návykmi... takže

zatial' čo výskum trhu odhaľuje nové spoločenské trendy, inzerenti nás (na základe výskumu) neustále krmia podobami nás samých. [Burton, Jirák, 2003: 274]].

Stále dôležitejšou je problematika nielen globálnych ale najmä regionálnych kultúrnych stereotypov vstupujúcich do reklamných produktov. Tie pomáhajú publiku prijať hlavné posolstvo reklamy, lebo veľká časť publika bude s hodnotovým odkazom stereotypov súhlasiť (náboženské stereotypy, rodinné stereotypy, skupinová identita,...). Z dôvodov aktualizácie stereotypov využíva reklama intertextualitu [Burton, Jirák, 2003: 272-273], čo pomáha vytvárať v mysli konzumenta široké prepojenia a asociácie. Čím zároveň spoločensko-kultúrne zázemie obohacuje.

Každý zámer v oblasti reklamy musí počítať s dvoma zložkami konzumentov: a) **adresáti** - cieľová skupina, teda súhrn jedincov, ktorých chceme propagačnou výpoveďou zasiahnuť primárne a b) **recipienti** - širšia skupina jedincov (vrátane skupiny adresátov), ktorú sa nám podarí zasiahnuť a osloviť akoby navyše – sekundarne [Horňák, 1997: 12]. Recipientom sa tak stáva každá osoba schopná prijímať informácie (...) [Štarchoň, 2004: 83-85]. Preto je nevyhnutné rešpektovať etické, morálne a estetické normy tak, aby pri prezentácií (publikovaní) reklamného produktu neboli poškodzované záujmy širokej skupiny recipientov. V tejto súvislosti vzniká aj malá časť príjmu, ktorú vytvorí prirodzená persuzívna aktivita recipientov namierená k cieľovej skupine adresátov, ktorej je nimi zhladnutý komunikát určený. K významnému pôsobeniu a persuzívnosti reklamných komunikátov dochádza aj napriek vysokej miere zappingu. Ten v prípade TV reklamy v SR predstavuje až 72,8% v primetime [Baláž, 2005/2006].

Podmieňovanie

Základným spôsobom ako ovplyvniť spotrebiteľa je schopnosť tvorcov reklamného produktu využiť klasický (Pavlovov) **podmieňovací proces** a presvedčiť tak konzumenta k požadovanej akcii. To predpokladá zmenu správania sa – nepodmienujúcu reakciu, spôsobenú vnímaním spojenia

medzi dvoma podnetmi, nepodmieneným a podmieneným. V praxi ide o využitie vzťahu medzi značkou (prezentovaným výrobkom) a príťažlivou atmosférou, obrazom, osobnosťou (odporúčateľom). Úspešnosť takéhoto vplyvu na spotrebiteľa je závislá od opakovania podmieňovacieho procesu, inak zanikne – vyhasne [Tellis, 2000: 141-145; 149-151, 153]. Tento proces v praxi úzko súvisí s adekvátnym rozvrhnutím a plánovaním médií.

Na kvalitu podmieňovania priaznivo vplyvajú 4 faktory: Predvídateľnosť alebo predzvesť, čiže radenie podmieneného podnetu pred nepodmienený, nazývané aj ako predsunuté podmieňovanie. Ďalej rozlíšiteľnosť, čo znamená že prezentovaná vec musí byť vyhranená voči podobným produktom a osobnosť podporujúca prezentovaný produkt (odporúčateľ) by sa mala identifikovať len s jednou značkou. Dôležitou súčasťou podmieňovacieho procesu je pôsobivosť, teda príťažlivosť odporúčateľa, osobnosti. V neposlednom rade i väzba, definovaná ako schopnosť vybrať vhodné spojenie medzi podmieneným a nepodmieneným podnetom. V prípade podmieňovania je omnoho dôležitejšia väzba a odporúčateľ (osobnosť, atmosféra, obraz...) ako samotný prezentovaný produkt. To však neplatí pri efekte jednoduchého pôsobenia.

Pôsobenie

Efekt jednoduchého pôsobenia na konzumenta je založený na opakovanom pôsobení prezentovaného predmetu alebo značky, bez ďalších efektov, či premýšľania o ňom. Efekt súvisí s postupne sa vytvárajúcou náklonnosťou subjektu voči už skôr spozorovanému objektu. Na začiatku je spozorovaný neznámy **nový** opakovane pôsobiaci objekt → v subjekte vzniká neistota, **napätie** → meniace sa na **zvedavosť** subjektu a postupné **privykánie** → ktoré s opakovaným pôsobením vedie subjekt k **oblúbe** (alebo odmietnutiu) objektu. Rovnako ako môže viesť časté počúvanie melódie k jej postupnému preferovaniu pred inými (alebo k únave a vytesneniu). Tento efekt je možné uplatniť i v prípade sloganu, loga, zvučky (...). Riziko veľmi častého opakovania spočíva v tom, že môže

priviesť subjekt ku klesajúcej oblúbe – **únave** z predmetu, vytesneniu až k znechuteniu.

Rovnako dôležitá je častosť opakovania. Prevláda názor, že na presvedčenie konzumenta stačia tri opakovania (odvysielania) reklamy. Po tomto počte nastáva fáza znudenia a kontraproduktívne opakovanie (Krugman). Čo neplatí v prípade že je konzument vystavený aj rovnakému tlaku konkurenčných reklám (variant piatich opakovaní za týždeň 1 deň = 1spot). Účinnosť opakovania reklamy však závisí od mnohých faktorov, takže exaktná numerická odpoveď zohľadňujúca všetky možnosti neexistuje [Tellis, 2000:146-147].

Preto je kardinálnym východiskom pre uplatnenie efektu jednoduchého pôsobenia efektívne nastavené mediálne plánovanie.

Účinne pôsobia na recipienta **odmena a trest**. Reklamy ponúkajú viaceré druhy odmien vo forme zľavy, bezplatne získaného tovaru (...). Zväčša majú však odmeny psychologickú povahu (kúpou „správneho“ saponátu, jogurtu... sa recipient stane dobrou gazdinou či rodičom...). Trestom je naopak hrozba (spravidla nevyslovená), ktorá bude nasledovať ak spotrebiteľ neprejaví očakávané spotrebiteľské správanie („Nenechajte si ujsť svoju životnú šancu!,). Hrozba sa niekedy v reklame dostáva na hranicu citového vydierania (ochudobnite svoje deti ak nedostanú „správnu“ stravu...). [Burton, Jiráček, 2003: 278]

Kontroverzným sa javí pôsobenie **podprahovej reklamy**. No len preto, že podľa „oficiálnych názorov psychológov“ je neúčinná a teda vylučujú tým aj jej komerčnú úspešnosť [Tellis, 2000: 148-151]. Napriek oficiálnym a zaužívaným tvrdeniam je podprahová reklama v EÚ zakázaná legislatívnymi normami. Avšak viaceré všeobecne známe pokusy z USA poukazujú na jej vysokú funkčnosť. Posolstvo podprahovej reklamy (materiál) je obsiahnuté tesne pod prahom ľudského vnímania, zasadené do vnímateľného materiálu (strihnutý segment materiálu mihnúci sa napr. medzi scénami filmu/zvukovej nahrávky) v takom intervale, kedy ho ľudskými zmyslami (zrakom alebo sluchom) nemožno zachytiť. Takýto materiál môžeme odhaliť len pri spomalenom opätovnom prehratí scény. Na zákla-

de vyššie uvedených skutočností si myslíme, že podprahová reklama aj keď mimo prahu vnímania je funkčná, a nevedomým postrehnuteľná. Takéto pôsobenie môžeme navyše zachytiť a vnímať aj proti svojej vôli. A čo je pre podprahovú reklamu nesmierne zaujímavé, môžeme v jej prípade úplne vylúčiť vôľové procesy recipienta.

Apel

Apel na zdieľané hodnoty je veľmi účinným prostriedkom, lebo ponúkne nejakú všeobecne prijímanú hodnotu, s ktorou sa väčšina príjemcov bez ťažkostí stotožní („...je rozumné myslieť na starobu a patrične sa zaistiť...“), potom s touto hodnotou asocjuje ponúkaný produkt (dôchodkové postenie).

Na princípe apelu fungujú ďalšie možnosti vplyvu na recipienta, prostredníctvom **rámčovania postojov a potrieb**. Ak chce recipient patriť do konkrétnej skupiny musí akceptovať, rešpektovať a sebe vlastným napodobovať spôsob správania sa skupiny kde chce patriť. Ak je schopný a prístupný k požadovaným akciám zaradí sa do skupiny a sebe vlastným spôsobom dotvára **skupinovú identitu** skupiny ku ktorej sa zaradil. Ide tu o vyššie sekundárne potreby (potrebu osobného uznania, spoločenského kontaktu, úspechu v intímnom živote...), často však spájané s užívaním primárnych až pudových požitkov (ako keď sa príslušnosť k určitej societe viaže s konzumáciou určitého druhu alkoholického nápoja („...i muži majú svoje dni...“, „... Martini,...“), alebo v inom prípade, keď sa primárna potrebou ľudskej komunikácie viaže so sofistickovanými telekomunikačnými službami konkrétneho mobilného operátora (Telefonica...).

Na druhej strane potreba s niekým sa identifikovať, niekam patriť, „byť niekym“ je veľmi silná, čo je pre väčšinu recipientov silným stimulom. To dvojnásobne platí v prípade mládeže. Reklamný komunikát tak môže umelo vytvoriť nielen potrebu konzumovať konkrétny produkt, ale celý rámec potrieb ba s ním súvisiacu skupinovú identitu (cieľovú skupinu). V niektorých prípadoch i kultúrny/ kultový stereotyp. Ten potom môže úplne zmeniť tvár celej kultúry (Coca Cola – Santa Claus, A. Varhol FACTO-

RY – Campbells soap, A. Díaz Gutiérrez, neskôr nazvaný Alberto Korda – Portrét Che Guevaru, (...).

Princíp apelu súvisí aj s bonusom v podobe fyzického členstva, zvyhodneného predplatného, karty na zľavy...) v prípade že produkty konkrétnej značky pravidelne nekupujeme. Častejšie je však ide len o zobrazený bonus – kúpou produktu sa cítime sa byť mužnejší, krajší, štíhlejší, dôležitejší a v neposlednej rade hodnotnejší – presne ako naše zobrazené vzory / odporúčatelia v TV reklame. Kde sa zobrazujú skupiny mladých, sexi, aktívnych ľudí, dobre sa baviacich v luxusnom lofte na party len pre pozvaných. Najjednoduchším spôsobom ako sa identifikovať s touto zobrazenou skupinou je siahnuť po produkte, ktorý sľubuje že sa dostavia rovnaké pocity výnimočnosti a uspokojenia.

Dôvodenie / Zdôvodňovanie

Zložité posolstvo patrí medzi účinné persuzívne techniky. Jeho sila spočíva v zložitom zobrazovaní reklamného posolstva (vysvetľovanie, príbeh...). Jeho opakovaním a postupným pochopením väčšieho množstva zložitejších informácií sa vytvára dôvera recipienta k propagovanej značke. Ide o dlhodobú stratégiu, určenú prioritne k budovaniu pozitívnej somy (skor značky ako konkrétneho produktu). Reklamný komunikát využíva opakovanie pomerne komplikovaných vizuálnych štruktúr, ukážky zložitejších systémov a riešení. Prezentácie produktu sú často podporené o vyjadrenia znalcov z príslušného odboru, grafy, tabuľky. Nevýhodou je, že takýto spôsob presvedčania sa v súčasnosti ukazuje ako drahý a málo efektívny. Na druhej strane buduje dlhodobú dôveru a vytvára silnejšie väzby medzi cieľovou skupinou a značkou.

Dvojstranné zdôvodňovanie uvádza dôvody za i proti propagovanému predmetu. Účinným príkladom dvojstranného zdôvodňovania je „ľahko vyvrátiteľná sťažnosť“. Najskôr sa uvedú nepodstatné námietky proti propagovanému produktu a následne silné argumenty za. Veľmi účinne pôsobí **jemná reklama** (jemné zdôvodňovanie), presvedčuje v náznakoch a nepožaduje priamu zmenu jednania, postojov (pekná modelka oblečená

v prezentovanom produkte). Naproti tomu **tvrdá reklama** (tvrdé zdôvodňovanie) predstavuje priamu žiadosť k akcii spojenú s určitým nátlakom alebo naliehaním („Neuveriteľné zľavy! - ponáhľajte sa!“, „Nakupujte!“ ...) V tomto prípade prichádza do úvahy i forma nepriameho vydielania s využitím rodinných stereotypov (Dbajte na výživu svojich detí“, „Dobrá mama...“, „To najlepšie pre moje dieťa“ ...), ktoré môže byť dôvodom nákupného rozhodnutia.

Angažovanosť

Väčšina reklamných vplyvov pracuje na báze využívania pamäťových stôp v mozgu. Jedným z najúčinnější je **zhustená reklama**. Tvorca zámerne vynechá menej podstatné časti (vystrihne scény) dlhšej verzie reklamného spotu. Zjednoduší spot, čím núti recipientov, aby si spomenuli na jej chýbajúce časti (scény), a tak o nej viac premýšľali a pripomínali si ju.

Reklama s **emočnou angažovanosťou** je založená na predpoklade rozptýlenej pozornosti recipienta. Reklamný komunikát sa nijako nevymyká z priemeru a má skôr pripomínajúcu funkciu, alebo len vyplňa reklamný priestor vo vybranom čase, aby ho nezískala konkurencia. Komunikát nepatrí k zaujímavým a recipienta neosloví natoľko, aby si ho všimol a vedome nad ním uvažoval, či zabával sa. Recipient sa popri sledovaní reklamy venuje indiferentnej primárnej činnosti a z reklamy zaregistruje len útržky. Tento postoj nezájmu môže viesť k zníženiu obrany recipienta a následne k ľahšiemu nevedomému prijatiu jeho posolstva pri opakovaní. Na tomto princípe funguje i prísluchovosť v prípade reklamy v rádiách.

Emočnú angažovanosť môžeme naopak zvýšiť prostredníctvom **kontextu reklamy** tak, aby zmienka, situácia alebo problém prezentovaný v reklame viedol k diskusii medzi recipientmi. Prípadne môžeme zámerne voliť také kontexty a sociálne stereotypy, ktoré chcený diskurz vyprovokujú.

Reklama s **kognitívnou angažovanosťou** predstavuje skrytý alebo predpokladaný racionálny súhlas s vecou alebo javom zobrazeným v reklamnom komunikáte. V takomto prípade môžeme používať tzv. ustálené

kultúrne stereotypy, kliše či všeobecne akceptované presvedčenia špeci-
fické pre konkrétnu cieľovú skupinu.

S kognitívnou angažovanosťou súvisí i **model pravdepodobnosti spracovania** (ELM spracovanie). Subjekt zaujatý objektom, môže objekt hodnotiť, logicky zdôvodňovať. To sa môže odvíjať na úrovni **centrálnej cesty** presvedčania, pokiaľ majú recipienti motiváciu a schopnosti oceniť posolstvo, alebo na úrovni **periférnej cesty** - ak jedno alebo druhé postrádajú a reagujú len na podnety spojené s posolstvom. Tento poznatok poukazuje na fakt, že recipienti pri formovaní názorov a rozhodnutí nekonajú vždy uvážlivo, ale ani bezmyšlienkovite. Spravidla prijímajú centrálnu alebo periférnu cestu v závislosti od motivácie a schopností [Tellis, 2000: 152-159].

S angažovanosťou úzko súvisí i **provokácia**. Ak ide o dobrú zapamätateľnosť (značky, produktu...), často sa používa provokačné posolstvo [Burton, Jiráček 2003: 280], ktoré zdanlivo nerešpektuje zaužívané pravidlá (útok na spoločenské predsudky a konvencie). Provokácia v reklame je v skutočnosti aktualizácia prostriedkov, ktoré sa v spoločnosti zaktualizovali, a opiera sa o existujúce tendencie vo vývoji sociálnych noriem.

Záver

Dôležitým hľadiskom v oblasti teórie a praxe reklamy sú jej **reálne účinky**. Napokon väčšina mediálnej produkcie je komerčného charakteru keďže kumuluje zisk a tak i mediálne obsahy sú druhom reklamy [Pal'ag, 2008: 65]. A pre každú reklamu platí niekoľko záverov. Je preukázateľné, že pokles intenzity reklamy nevedie k okamžitému poklesu predaja. Rovnako ako zvýšenie intenzity reklamy samo osebe nevedie k jeho zvýšeniu. Zatiaľ čo priemerne polovica všetkých prebiehajúcich kampaní je neúčinná.

Na rozdiel od často neúčinného zvýšenia intenzity reklamy vedie k zlepšeniu predaja zmena kreativity, tržného segmentu alebo samotného výrobku. Účinnosť reklamy sa prejaví rýchlo, alebo sa neprejaví vôbec. Rovnako neúčinné je opakovanie neúčinnnej kampane. Kvalitná reklama je

schopná niest' dlhodobý účinok (2-3 roky). Zmena reklamy ovplyvňuje predaj menej ako cena výrobku (reklamná elasticita predaja je 0,1, cenová elasticita predaja je 2,5). Všeobecne je teda predaj citlivejší na zmenu ceny ako reklamy [Tellis, 2000: 448-449].

Predložené koncepty vplyvu na konzumenta závisia od dvoch faktorov. Od **stálosti** recipienta, teda miery trvalosti zmien spôsobených persuáziou, ako aj od **odporu**, teda miery odolnosti zmien spôsobených presvedčovaním voči útokom založeným na nových informáciách [Tellis, 2000: 160-161]. Reklama legitímne využíva vyššie uvedené spôsoby a ich prostredníctvom naplňa svoje ciele.

Summary

The submitted paper allocates to selected theories of advertising impact. It modifies and integrates them into theoretical system and at once allocates to their practical exploitation.

- [1] Baláž, I. 2005/2006. *Anketa 02/2005, Výskum reklamy v rámci dizertačnej práce Vplyv kultúry na reklamu a správanie spotrebiteľov*, Ružomberok: Katedra žurnalistiky FF-KU.
- [2] Burton, G., Jiráček, J. 2003. *Úvod od studia médií*, Brno: Barristel & Principal.
- [3] Defleur, M.L., Ballová-Rokeachová, S.J. 1996. *Teorie masové komunikace*, Praha: Karolínium.
- [4] Hartl, P., Hartlová, H.: *Psychologický slovník*, Praha: Portál.
- [5] Horňák, P. 1997. *Abeceda reklamy*, Bratislava: Grafosit.
- [6] Mcquail, D. 1999. *Úvod do teorie masové komunikace*, Praha.
- [7] Paľa, G. 2008. *Mediálna výchova ako aktuálna výzva*, in: Ročník Teologiczne 2, Limanowa: Wydawnictwo MM.
- [8] Silverman, D. 2005. *Ako robiť kvalitatívny výskum*, Bratislava: Ikar.
- [9] Štarchoň, P. 2004. *Vademecum reklamy*, Bratislava: Univerzita Komenského.
- [10] Tellis, G.J. 2000. *Reklama a podpora prodeje*, Praha: Grada Publishing.
- [11] Zyman, S., Brott, A. 2004.: *Konec reklamy jak sme ji dosud znali*, Praha: Management Press.

Ю.В. Пидшморга

***Реклама как явление современного
социокультурного пространства***

***Advertising as a phenomenon
of contemporary social and cultural space***

Keywords: *advertising, market producers, system of mass communication, mass consciousness, consumer, mass society*

Становление рекламной деятельности происходило не стихийно, этому способствовал целый ряд социально-экономических, культурных, научно-технических и прочих условий. Как массовое явление реклама не могла появиться раньше, чем возникли рынок производителей товаров, рынок информационных средств размещения рекламы и рынок потребителей рекламируемых товаров и услуг. Это основные базовые факторы, без которых появление рекламы как массового явления, не представляется возможным. Исторически необходимость в рекламе появилась только тогда, когда материальное производство вышло за рамки натурального хозяйства или натурального обмена-бартера. Разделение труда в итоге привело к появлению социальных групп, которые, производя одни продукты, сами стали нуждаться в других продуктах. Воплощением обмена с использованием такого механизма, как деньги, стал рынок –

реальное образование в городской инфраструктуре в зоне обитания большого количества продавцов и потребителей, где сконцентрированы спрос и предложение.

Усложнение социально-экономических отношений в обществе, массовизация производства, преобладание в территориальной карте человечества городских поселений повлекли за собой развитие комплекса массовых коммуникаций. В частности, специфической рекламной индустрии как массового явления, включающей деятельность товаропроизводителей по тиражированию текстов, презентующих обществу позитивный образ его товара, услуги или самой производящей товар структуры. То есть, развитие системы массовых коммуникаций (СМК) – важнейший компонент общественной ситуации, в рамках которой возникла рекламная деятельность.

Реклама реализует свои прагматические цели, функционируя в потоке массовой информации по ее собственным законам: она предоставляет информацию потребителю не только о товаре, но и о внешнем мире, ретранслируя ценности, разделяемые в обществе, задает ориентиры социального действия в формах и знаковых образцах традиционной для данного общества культурной парадигмы.

С усложнением социальной стратификации общества человек получил больше возможности изменить свою профессию, образование, свой социальный статус, доход. Таким образом, чрезвычайное усложнение социальной стратификации общества, культурная, экономическая, политическая и религиозная мобильность масс, стали основой мобильности вкусов, потребностей, интересов, ценностей на протяжении жизни индивидов массового общества.

В условиях городской жизни человек имеет принципиальную, объективную возможность разнообразить свою культурную, информационную, потребительскую, социетальную деятельность.

Понятие «иметь» в реальной жизни рассматривается как равносильное понятию «быть». Понятие «иметь» складывается в результате накопления внешних признаков, которые становятся частью социального положения, статуса, бытия, сущности индивида. Таким образом, определенные товары и модели поведения играют роль образца для подражания, а само приобретение товаров начинает рассматриваться индивидом как способ подключения к более высокой социальной группе. Потребительская стоимость товара как бы «удваивается» за счет стоимости престижной. Но поскольку в тот же процесс оказываются втянутыми и другие люди, от которых данный человек стремится себя отличить, престижное потребление в то же время становится средством обозначения принадлежности к своей среде. Желание возвыситься над своей средой сталкивается в сознании потребителя со страхом оказаться в числе отстающих или, наоборот, в числе «выскочек», и подвергнуться ostracizmu со стороны окружающего большинства.

В такой социальной ситуации резко повышается степень чувствительности индивида к ожиданиям и оценкам окружающих. Он всегда настороже, зорко следит за динамикой общественного мнения. Возникает тип личности, называемый «человеком-локатором». Главная его способность – умение угадывать чужие ожидания; это личность, ориентированная на других. Такой тип ориентации позволяет индивиду жить без конфликтов в гармонии с другими и составляет проблему выживания личности в мегаполисах, и в то же время создает острую потребность в официальных подсказках, в постоянно поступающих советах относительно того, что именно считается сегодня должным. В связи с этим обостряется спрос на текущую нормативную информацию.

К разряду такой ориентирующей информации относится реклама, создающая образцы для подражания, обращение «ко всем», задающая универсальный уровень «нормального поведения». Характер взаимодействия индивида и общества определяет в данном случае

психологический механизм, суть которого заключается в том, что угроза социальной изоляции для индивида важнее потери собственного мнения.

Анализ основных факторов и условий, способствующих массовости процесса зарождения и развития рекламы в обществе, позволил выделить в качестве равноправных три основных фактора:

- во-первых, возникновение в обществе с усложнившейся социальной организацией массы производителей товаров и услуг, которые объективно становятся конкурентами;

- во-вторых, формирование системы массовых коммуникаций, которая зависима от рекламных поступлений как своего финансового фундамента, но при этом остается свободной в данных действиях от государства и зависимой от сферы спроса, т.е. от своего массового потребителя;

- в-третьих, появление адресата рекламы – ежедневного потребителя информации массовых каналов, что исторически совпадает с включенностью его в массовое общество, специфические характеристики которого делают индивида объективно и субъективно заинтересованным в утилитарной информации, в том числе и в рекламе.

Итак, рекламу можно определить как феномен современного социума, специфическую информацию, производимую определенными общественными структурами для воздействия на массовое сознание, как на определенную социальную подсистему со своими потребностями, целями и мотивами. Реклама содействует прогрессу и развитию культурного разнообразия, адаптирует массовое сознание к происходящим в обществе изменениям, снимает ту систему защиты, которая имеется у каждого отдельного человека и у общества в целом относительно культурных рамок поведения. То есть речь идет о культурологическом значении рекламы.

Социально-культурное воздействие рекламы на массовое общество на сегодняшний день более чем явно. Современный взгляд

на массово-коммуникативные процессы заставляет признать: рекламная продукция базируется на глубинных социокультурных предпосылках и затрагивает разнообразные сферы человеческих контактов и сфер деятельности – обычаи, нормы, ценности, смыслы, знания, идеологию, религию, быт, этическую и эстетическую деятельность, властные устремления и т. п. В частности, к социальным сферам рекламного воздействия принято относить: интеллектуальные услуги: образование, книги; зрелища; религию; политику; социальную рекламу в чистом виде; семейные и межличностные отношения (брачные объявления, объявления о знакомстве, поиски попутчика, компаньона); личностную и институциональную саморекламу.

Подход к исследованию рекламы с позиций ее воздействия на различные грани социального универсума – суть культурологической концепции.

Социокультурные аспекты рекламной деятельности, разнообразные формы ее воздействия на массовое сознание, мораль и вкусы аудитории – все это требует самого пристального внимания и серьезных научных исследований. В научной литературе, посвященной рекламной деятельности, можно найти ограниченное количество работ, в которых реклама рассматривалась бы не только как часть маркетинговой деятельности, но и в более широком контексте – как культурологический и социально-психологический феномен, и прослеживались бы не только ближайшие, но и перспективные последствия воздействия рекламы на сознание общества. Реклама представляет собой своеобразный идеологический код, выстраивающий систему символических ценностей: социальных, моральных, политических, семейных. Включение товаров в символический обмен происходит одновременно с овеществлением абстрактных ценностей: таких, как чувство патриотизма, семейные узы, приоритет государства над отдельным индивидом, мужчины над женщиной, доминирования

мужского типа сексуальности. Таким образом, осуществляется перенос социального, морального, психологического статуса человека на определенный предмет или вещь.

Реклама активно участвует в социализации личности, то есть в усвоении индивидом культуры социума, его традиций, обычаев, норм поведения, ценностей и прочих элементов духовной сферы жизни общества. Эффективно функционирующая система социализации – одна из констант, обеспечивающих целостность и устойчивость общества, и реклама здесь – ярый пропагандист. Реклама популяризирует материальные, социальные и культурные возможности, представляемые человеку обществом, заставляет его желать использовать эти возможности, действовать соответствующим образом.

Концентрированным выражением превращения массовой культуры в средство стимуляции потребления и сам продукт потребления стала именно реклама, достигшая в современном массовом обществе огромного размаха и поглощающая гигантские средства. Реклама как жанр массовой культуры зачастую принципиально меняет сложившиеся ценностные установки. Она нацеливает человека на реализацию «первичных» ценностей, связанных с удовлетворением материальных потребностей, или стремления к социальному престижу через приобретение некоторого предметного воплощения. Как отмечают культурологи, реклама утверждает почитание материального продукта как полноценного заместителя духовного продукта, представление о материальном богатстве и расширенном потреблении как конечной цели человеческого бытия. Через рекламу предметный мир вновь приобретает магические свойства, на которые человек может повлиять самым актом купли-потребления.

На основании вышеизложенного материала можно сформулировать следующие выводы. Суть социально-культурного воздействия рекламы на общество заключается в том, что,

функционируя в потоке массовой информации по своим собственным законам, реклама предоставляет информацию потребителю не только о товаре, но и о внешнем мире, ретранслируя ценности, разделяемые в обществе, задает ориентиры социального действия в формах и знаковых образцах традиционной для данного общества культурной парадигмы. Таким образом, можно говорить о культурологической концепции рекламы и воздействии ее на формирование представления о социально-значимых ценностях у членов современного массового общества.

Summary

This article is devoted to the consideration of advertising as a phenomenon of contemporary social and cultural space. It is determined by the historical background and factors contributing to the development of advertising as a mass phenomenon of modern times. Substantiated nature of culturological concept of advertising is paid attention to, too.

Slavomír Dolinský

Ekonomický a právní význam daňových rajov

The economic and legal significance of tax havens

Keywords: *tax haven, tax planning, tax system, protection of assets, offshore structure, selection of bank*

V dnešnej dobe finančnej krízy sú štáty nútené riešiť najrôznejšie ekonomické problémy, prijímajú opatrenia, ktoré majú zabrániť hlbšiemu zasiahnutiu krízou a snažia sa krízu riešiť. Finančná kríza mení zavedené istoty, ku ktorým možno zaradiť aj bankové tajomstvo, ktoré zaisťuje niektorým krajinám príjmy zo správy majetku zahraničných klientov. Teraz sa bankové tajomstvo stáva predmetom diskusií a je vyvíjaný tlak na jeho odhalenie. Niektoré štáty tak chcú získať informácie o podnikateľoch, ktorí sídli v daňových rajoch. Keďže veľké štáty ako USA, Nemecko a Francúzsko potrebujú na uskutočňovanie nákladných programov na podporu ekonomiky veľa peňazí, trvajú na zavedení opatrení proti daňovým rajom. Tieto štáty samozrejme nechcú, aby sa podnikatelia so svojimi firmami presúvali do krajín s nižším daňovým zaťažením a zakladali tu diskrétno bankové účty, pretože spolu s nimi odchádzajú peniaze, ktoré by inak plynuli do štátneho rozpočtu.

Na druhej strane štáty, ktoré poskytujú bankové tajomstvo, sa ho nehodlajú vzdať, pretože získavajú príjmy zo správy ich majetku, ale

súčasne nechcú získať označenie "daňový raj", pretože sa obávajú, že by to mohlo ich bankových klientov odradiť.

Vzhľadom na finančnú krízu budú zavedené nekompromisné pravidlá týkajúce sa medzinárodných účtovných štandardov.

Tie štáty, ktoré nebudú spolupracovať, tzv. nebudú poskytovať informácie, čakajú sankcie. Cieľom štúdie je analýza súčasnej situácie daňových rajov a zhodnotenie tejto situácie. Štúdia sa tak zaoberá hlavnými dôvodmi, prečo existenciu daňových rajov eliminovať a aké existujú opatrenia na túto elimináciu. Hlavná časť je venovaná vplyvu daňových rajov na ekonomiku.

Charakteristika daňového raja

Definícií daňových rajov (daňových oáz) existuje veľa. V skutočnosti definíciu daňového raja nevytvorili ani používatelia, ani špecialisti [Leservoisier, 1992: 9]. Pod pojmom daňový raj si väčšina ľudí predstaví krajiny ako Bahamy, Kajmanské ostrovy, ostrov Man a pod., väčšinou ostrovné oblasti. V skutočnosti sa nejedná len o štáty, ale daňovým rajom je každá oblasť, ktorá nezdaňuje určité alebo všetky ekonomické aktivity alebo majetok, alebo určité alebo všetky subjekty [Klein, 1998: 7, 8].

"Všeobecne ide o štát (územie), ktorého zákony, prípadne aj ním uzatvorená sústava zmlúv o zamedzení dvojitého zdanenia, umožňujú nízke alebo vôbec žiadne zdanenie, a to najmä príjmov. Daňové raje sa dnes nazývajú aj ako offshore finančné centrá. Termín označuje krajinu, ktorá ponúka daňové úľavy a ďalšie výhodné podmienky pre podnikateľov. Patrí k nim: vyspelá infraštruktúra legislatíva vymáhateľnosť práva rozvinutý bankový systém. Podľa pravidiel OECD sú za daňové raje považované tie krajiny, ktoré nevyberajú žiadne dane, alebo vyberajú len symbolické paušálne poplatky a nevyžadujú od firiem finančné výkazy" [Klein, 1998: 7, 8].

Existenciu privilegovaného daňového režimu konštatuje daňová správa v prípadoch, keď neexistuje daň z príjmov, alebo ziskov pochádzajúcich z profesionálnej činnosti, alebo príjmy, alebo zisky vznikajúce mimo tohto

štátu alebo teritória nie sú podrobené dani z príjmov, alebo dôchodkov, dane z príjmov alebo ziskov sú citeľne nižšie, ako v štátoch bez privilegovaného daňového systému [Leservoisier, 1992: 9, 10].

Pôvod a princípy medzinárodného daňového plánovania

Počiatky skutočného daňového plánovania sa datujú do dvadsiatych až tridsiatych rokov 20. storočia. V Karibiku boli položené základy legislatívy umožňujúce registráciu spoločností s daňovým oslobodením. Túto možnosť začali využívať bohaté rodiny z celého sveta za účelom prevodu ziskov a držba podielov vo svojich domácich spoločnostiach. V ojedinelých prípadoch začali daňové oázy využívať aj veľké spoločnosti. Počet týchto veľkých spoločností využívajúcich daňové raje začal stúpať až od šesťdesiatych rokov. Postupom času prestali byť daňové oázy doménou iba tých najväčších najbohatších. Na trhu sa objavili organizácie, ktoré ponúkali zakladanie spoločností v daňových oázach za veľmi výhodných podmienok.

Pád železnej opony a svetová globalizácia spôsobili nutnosť znižovať náklady vďaka silnejúcemu konkurenčnému boju a stále viac spoločností sa presúvalo do daňových rajov. Na trh vstúpili nové jurisdikcie, ktoré prijali legislatívu pre registráciu offshore subjektov. Daňové oázy sa zaradili medzi najväčšie svetové finančné centra. Hlavným dôvodom je nulové alebo minimálne zdanenie príjmov, absencia zrážkových daní, minimum štátnych regulácií a obmedzení a zamedzenie dvojitého zdanenia. Dôležitým aspektom je aj ustanovenie o utajení informácií. "Objem prostriedkov držaných a alebo priamo alebo nepriamo kontrolovaných subjektov z daňových oáz je odhadovaný na 60% z celkového svetového objemu zdrojov" [Klein, 1998: 13].

Začiatkom dvadsiateho prvého storočia silnie tlak na daňové oázy zo strany medzinárodných organizácií. Dochádza k novelizáciám legislatívy smerom k väčšej regulácii a transparentnosti. Bola zavedená prísnejšia regulácia v oblasti offshore bankovníctva a finančných služieb (napr. spoločnosti, ktoré registrujú a spravujú offshore firmy, sú podrobené

licencovanou). Bol tiež zvýšený dohľad nad offshore bankovým sektorom. V tejto dobe dochádza po prvýkrát k stagnácii vo využívanie daňových oáz. Niektoré daňové rajy sa začínajú brániť a prestávajú sa takto označovať a používajú výraz medzinárodné finančné centrá. „Teroristické útoky sú vážnym podnetom k ďalším tlakom proti daňovým rajom. Daňové rajy rozšírili legislatívu a svoje ustanovenia proti praniu špinavých peňazí a nová legislatíva taktiež zakotvila spoluprácu proti teroristom“ [Klein, 1998: 14]. V poslednej dobe silnie snaha kriminalizovať daňovú defraudáciu (daňové úniky), ale tiež tzv. daňovú optimalizáciu, ktorá zahŕňa daňové plánovanie vrátane vyhnutie sa daniam. Existujú, ale súdne rozhodnutia, ktoré možnosti daňového plánovania potvrdzujú.

„Na obranu daňových oáz vystupujú tiež nezávisle finančné centrá a združenia a popredné osobnosti, ako napr. Milton Friedman [Klein, 1998: 15]. Tento americký zástanca ekonomického liberalizmu dostal na jednej konferencii otázku, ako by čelil konkurencii daňových rajov. "Nie je nič ľahšieho, stal by som sa tiež daňovým rajom," odpovedal slávny ekonóm a mnoho krajín aj v našom najbližšom okolí súhlasilo s jeho slovami. Milton Friedman je liberálny ekonóm, a preto nie sú jeho slová nijako prekvapivé. Ako liberál presadzuje nízku mieru prerozdelenia a malé zásahy štátu do ekonomiky. Daňové rajy tieto požiadavky absolútne spĺňajú.

Výber daňového raja

Pre založenie subjektu v daňovom raji existuje niekoľko hlavných argumentov. Budem sa zaoberať hlavnými aspektmi tejto motivácie. Ich poradie nie je jednoznačné, pretože každý podnikateľ má v daňovom raji iný zámer a iný dôvod, prečo v ňom podnikateľský subjekt zakladať. Pre väčšinu podnikateľov je však hlavnou motiváciou pre zriaďovanie offshore štruktúry v zahraničí ochrana majetku a súkromia, ktorá niekedy dokonca presahuje daňové dôvody, ktoré predstavujú výrazné daňové úspory a jednoduchšie daňové priznanie. Dobre štruktúrované majetkové vzťahy môžu viesť k vyššej flexibilita podnikaní ak ochrane majetku pred nepriaznivými vplyvmi. Je znemožnené právnym spôsobom zaťažiť

majetok alebo ho dokonca znárodniť štátnou mocou. Majetok taktiež môže disponovať ochranou voči dedičom či veriteľom, lebo sa oddelí vlastníctvo takto vlastneného majetku, prevodom na tretiu osobu. Tieto aspekty však môžu byť v jednotlivých členských štátoch EU prekryté kriminálnym zneužitím offshore jurisdikcií, čo znamená, že sa časť seriózných podnikateľov pozerá na offshore spoločnosti a trusty ako na nežiaduce, alebo zakázané, pretože ich charakterizujú, ako neseriózne. Táto časť podnikateľov odvádza v štátoch EU vysoké dane na úkor spoločností, ktoré majú svoje sídlo presunuté do inej krajiny. „Oponenti trustov sa chránia tvrdením, že trust je skrytá agenda, ktorej sa zverujú finančné prostriedky a iný majetok preto, aby boli ukryté pre podvodnú dispozíciu ich zakladateľov a vyhli sa právnym nátlakom zo strany existujúcich alebo budúcich veriteľov - tým má byť založenie trustu na ochranu majetku nemorálne“ [Klein, 1998: 64]. Existuje však celý rad medzinárodných spoločností s tým najlepším menom, ktoré sú držané v trustových štruktúrach. Príkladom takejto spoločnosti môže byť Freemont group, realitnou trustovou spoločnosťou je napríklad Real Estate Investment Trust – REIT.

Ochrana aktív

Uloženie majetku v truste znamená ochranu pred veriteľmi a zároveň skrýva istotu, že majetok nebude rozdelený v prípade nepriaznivého vývoja. Trust znamená v preklade zverenectvo, ide o to, že doterajší vlastník zverí niekomu inému majetok do starostlivosti a tento vykonáva práva súvisiace s majetkom ako by vlastníkom skutočne bol, a to podľa dohodnutého zmluvného a právneho režimu.

Týmto tretím osobám teda plynie všetok prospech zo zvereného majetku. Majetok vlastní trust, a nie niekto iný, a súčasne, samotný trust zo svojej podstaty nepatrí nikomu. Dá sa teda povedať, že vlastník má prakticky právne postavenie tichého spoločníka.

Využitie týchto trustových štruktúr možno odporučiť tým, ktorých majetkové vzťahy môžu byť akokoľvek ohrozené, a ktorých objem majetku

je alebo v budúcnosti bude nadpriemerný. Trusty bývajú zakladané napr., ako prevencia pre prípad konkurzu u právnických osôb alebo pre prípady, kedy musí fyzická osoba uhradiť peňažný trest uložený súdom [Klein, 1998: 65].

„Zhromaždenie peňažných prostriedkov mimo dohľad domácich úradov znamená ochranu súkromia. Nestačí však iba založiť účet v zahraničí mimo EU, pretože informácie o účtoch nerezidentov sú už teraz zhromažďované a zasielané príslušným úradom. Rovnako tak sú odovzdávané informácie o nákupoch a predajoch nerezidentov na akciových trhoch. Nezdanenie takto získaných prostriedkov môže mať vážne následky“ [Klein, 1998: 65]

Výber štátu

Posudzuje sa predovšetkým politická stabilita oblasti, vzťah vlády a politických subjektov k daňovým úľavám a výnimkám, existenciu daňových obmedzení, anonymitu vlastníctva spoločností a pod. Je dôležité si uvedomiť, že právne systémy sa vyvíjajú, vlády sa menia, a to, čo bolo realitou včera, dnes platiť nemusí. Dôležité je tiež dopravné a telefónne spojenie, či obchodný jazyk, ktorý by mal daňovník ovládať.

Výber banky

Musíme rozlišovať dva pojmy:

- **daňový raj**, tj miesto, kde poplatky platené miestnej správe nie sú závislé na účtovných výsledkoch,
- **bankový raj**, t. j. miesto, kde existujú najlepšie podmienky pre finančný majetok z hľadiska výnosu a bezpečnosti.

„Vzhľadom na skutočnosť, že sa offshore spoločnosti a bankové účty týchto spoločností boli využívané na pranie špinavých peňazí, banky sa stali opatrnejší pri výbere svojich klientov.“ [Klein, 1998: 25] Výber banky závisí na tom: v akom štáte sa banka nachádza. Nie je zďaleka nutné, aby banka sídlila v tej istej krajine ako offshore spoločnosť.

„Pri štáte, ktorého banku si klient vyberie, ho najviac zaujíma stabilita celkového ekonomického prostredia, čo môžu ukázať hodnotenia

medzinárodných ratingových agentúr. Druhým faktorom je vzťah legislatívy k bankovému tajomstvu, čo v praxi znamená, že má banka povinnosť zachovávať mlčanlivosť o informáciách a transakciách prebiehajúcich na účtoch klientov. Legislatíva upravuje, komu smie banka tieto údaje vysvetliť bez súhlasu klienta. Najväčšou istotou sú miestne pobočky medzinárodných bánk“ [Klein, 1998: 25].

Výber poradcu

Len málo klientov má dostatok skúseností v odbore medzinárodného daňového plánovania, preto je výber poradcu jedným z kľúčových faktorov úspechu. S pomocou kvalifikovaného poradcu sa klient môže vyhnúť mnohým kolíziám s jurisdikciou.

Funkcia poradcu pre oblasť medzinárodného daňového plánovania, pomoc pri navrhovaní offshore štruktúry a riešením ďalších dôležitých právnych a ekonomických skutočností napr. záväzkových a kapitálových vzťahov, posudzovania daňových aspektov medzinárodných zmlúv a príslušnej legislatívy je predpokladom úspešnosti podnikania.

„Poradca by mal byť schopný poskytnúť zodpovedajúce služby ako pomoc s výberom offshore štruktúry, s výberom štátu, do ktorého sídlo spoločnosti umiestniť podľa daňových aspektov. Dohľadať a kontrolovať činnosť offshore štruktúry v súlade so záujmom klienta“ [Klein, 2002: 66].

Dôležitý je nepretržitý servis a neustála kontrola zo strany konzultanta, ktorý klientovi umožní prispôbovať sa danej situácii aj v priebehu podnikania a zlepšovať tak dynamiku rastu obchodnej spoločnosti.

Výber poradcu je teda závislý predovšetkým na odvetvia, v ktorom hodlá záujemca podnikáť a na jeho skúsenostiach s offshore jurisdikciami. Ceny poradenských služieb sú odvodené skôr od medzinárodných než od domácich cien.

Dôležité je uvedomiť si protichodnosť dvoch faktorov. A síce, že nízka cena vedie k zníženiu nákladov na daňové plánovanie, ale tiež, že nízka cena indikuje nízku kvalitu služieb. Dôležitým faktorom pre výber poskytovateľa je odborná pripravenosť a zázemie vo vzťahu k vlastnej

jurisdikcii aj k jurisdikcii klienta. Je tiež dobré mať informácie o jurisdikcii, kde pracuje poskytovateľ, na ktorého sa klient chce obrátiť. Menej erudované a kogentné jurisdikcie znamenajú znížené nároky na poskytovateľov zo strany miestnych orgánov, tým pádom znížené náklady a ceny. Na druhej strane tu vzniká riziko, že licenciu na poskytovanie registračných služieb získajú aj subjekty, ktoré môžu klienta poškodiť. Podmienky získania licencie sa v jednotlivých krajinách líšia. Pre klienta bude tiež kľúčová cenová hladina služieb, ktoré poskytovateľ poskytuje. Je opäť vhodné vylúčiť podozrivo výhodné ponuky. "Odporúča však, aby klient mal aspoň jedného poradcu z krajiny, kde je jeho hlavný daňový domicil, a aspoň jedného z krajiny, kde je hlavný zdroj príjmov spoločnosti" [Klein, 2002: 67].

Poradcom môže byť aj medzinárodná spoločnosť, ktorá je buď poradenskou, alebo audítorskou firmou, alebo firmy priamo špecializované na zakladanie spoločnosti. Služby sú zvyčajne poskytované na vyššom štandarde, je tu nižšia miera rizika straty finančných prostriedkov, preto že tieto spoločnosti sú poistené.

Špecializovaná poradenská firma

Jedná sa o elitné spoločnosti zamerané na určitý priemysel alebo oblasť obchodu alebo na určitú triedu klientov, ktorá v oblasti poradenstva a správy podnikania v daňových rajoch je najvyhl'adávanejším spôsobom zabezpečenia investovania, ochrany a zhodnocovania majetku klientov.

Slovenské firmy a daňové raje

Príčiny odchodu slovenských firiem do daňových rajov. Za výhodnejšími systémami odvodov daní najčastejšie odchádzajú osoby podnikajúce v oblasti importu, exportu, developerstva, obchodovania s pohľadávkami alebo obchodu na svetových menových burzách, je ale možné nájsť riešenie pre takmer každý druh podnikania. Podmienkami tuzemského podnikateľského prostredia sa zaoberal aj prieskum Slovenskej obchodnej

komory. Podľa neho dve pätiny firiem vidí, ako najväčšiu prekážku podnikania na Slovensku byrokraciu.

V poslednej dobe sledujeme vysoký nárast záujemcov o konzultácie na tému medzinárodného daňového plánovania.

Podnikatelia si pri dnešnej globálnej kríze veľmi rýchlo uvedomujú, že na zabezpečenie kontinuity podnikania bude potrebné regulovať všetky náklady, "povedal Michal Freidberger, analytik poradenskej spoločnosti Akont Trust Company, ktorá poskytuje poradenstvo pri zakladaní takzvaných offshore spoločností. Ministerstvo financií v odchode firiem do zahraničia problém nevidí." Členské štáty EU môžu zavádzať isté daňové zvýhodnenie pre určité skupiny daňových subjektov. Avšak musí to byť v súlade so základnými princípmi voľného trhu. Ak by však šlo o celkom zjavné zneužívanie týchto systémov, existujú podľa práva EÚ aj podľa vnútroštátneho práva štátov EU nástroje, ako toto zneužitie podchytiť a obmedziť.

Otázkou je, kedy sa oplatí presun podnikateľského sídla do daňového raja. Odborníci na daňovú problematiku uvádzajú, že sa tento presun oplatí od jedného milióna hrubého zisku. Avšak, každý podnikateľ či spoločnosť má inak nastavené priority, čo znamená, že na túto otázku nemožno jednoznačne odpovedať. Je potrebné si uvedomiť, že keď činí daň z príjmu právnických a fyzických osôb 20%. Pri miliónovom zisku by tak firma odviedla zhruba 200 tisíc, pričom ročné poplatky v daňovom raji nepresiahnu 100 tisíc. „V daňovom raji už sídli podľa verejných zdrojov cca 8990 vlastníkov slovenských firiem, čo predstavuje asi 3% všetkých firiem pôsobiacich v tuzemsku. K najatraktívnejším štátom z hľadiska daňovej výhodnosti teraz patrí Holandsko, Cyprus, Luxembursko, Jersey, Kajmanské ostrovy, Panama alebo Seychely. Holandské Antily, Bahamy, Britské Panenské ostrovy, Lichtenštajnsko, Bermudské ostrovy“ [31 Tento údaj oznámila Česká kapitálová informačná agentúra (ČEKIA)].

Vplyv daňových rajov na ekonomiku a štátny rozpočet

Štát prichádza vďaka odchodu firiem o príjmy do štátneho rozpočtu. O koľko sa prišlo tým, že niekoľko tisíc firiem sídli v daňových rajoch, nemožno vyčíslieť. Keď však vezmeme ako príklad Spojené štáty americké, ktoré odhadujú, že kvôli daňovým rajom prichádzajú o 100 miliárd dolárov na daniach ročne, potom pri porovnaní slovenskej a americkej ekonomiky podľa HDP, kedy vychádza slovenská, ako dvesto krát menšia, čiastka únikov vychádza približne na 0.5 miliardu dolárov. Celosvetové sa predpokladá, že vyspelým ekonomikám mizne v daňových rajoch ročne 250 miliárd dolárov na daniach.

V rámci európskej dvadsať sedmičky sa odhaduje, že v daňovo veľmi prívetivých krajinách sa stratí na odvodoch okolo sto miliárd eur.

Boj proti zneužívaniu daňových rajov

V dnešnej dobe finančnej krízy silnie snaha zasiahnuť proti daňovým rajom. Hlavným terčom kritiky je bankové tajomstvo, pretože vďaka nemu dochádza k úniku finančných prostriedkov z krajiny svojho pôvodu. Majitelia účtov v krajinách podporujúcich bankové tajomstvo ukrývajú svoje financie a vlády sa boja, že sa sem budú presúvať ďalší investori, čo spôsobí nemalý pokles príjmov do štátnej pokladnice. To by malo samozrejme neblahý účinok, najmä v čase finančnej krízy, kedy je dôležitý každý príjem do štátnej pokladnice. Terajšia finančná kríza vedie politikov k dôraznejším krokom k zabráneniu akýchkoľvek daňových únikov. Vlády Spojených štátov a niektorých európskych krajín vložili do svojich bánk desiatky miliárd dolárov a eur, ktoré by mali kolabujúci bankový a finančný systém zastabilizovať. Hrozí však reálna hrozba že tieto peniaze skončia v daňových rajoch.

Bankové tajomstvo

Ako už bolo povedané, daňové raje sa stavajú terčom regulácie globálneho finančného kapitalizmu. Na daňové raje najviac útočí Nemecko a Francúzsko, pretože bohatí podnikatelia hlavne z týchto dvoch krajín

sem presúvajú svoje nezdanenej majetky. Tieto dva štáty zastávajú názor, že práve daňové raje sú miestami, odkiaľ sa šíri finančné zemetrasenie. Príležitostí, kde presadiť tieto argumenty a daňové raje obmedziť je rokovanie krajín G 20. najväčších ekonomík sveta (Argentína, Austrália, Brazília, Kanada, Čína, Francúzsko, Nemecko, India, Indonézia, Taliansko, Japonsko, Mexiko, Rusko, Saudská Arábia, Juhoafrickej republika, Južná Kórea, Turecko, Veľká Británia, USA a Európska únia, ktorú zastupuje predsedajúci štát) o dodržiavaní a nezneužívaní bankového tajomstva ako povinnosť banky zachovávať mlčanlivosť o bankových obchodoch, peňažných službách bánk vrátane stavov na účtoch a depozít, ak klient nedá súhlas k ich oznámeniu. Zákon stanovuje, komu smie banka oznámiť údaje bez súhlasu klienta.

Čierna listina

Čierna listina je zoznam finančných centier, ktoré odmietajú poskytovať informácie. OECD dlhodobo bojuje za lepšiu transparentnosť a výmenu informácií o daňových záležitostiach a proti nekalej daňovej konkurencii. Či je štát uvedený na čiernej listine závisí na tom, či prisľúbil svoju spoluprácu a sprehľadnil svoju legislatívu. OECD preverovala počas marca 2009, ako daňové raje tieto sľuby splnili, a vytvorila novú čiernu listinu, na ktorej sa objavili mená tých destinácií, ktoré svoje záväzky nesplnili. Táto listina bola zverejnená na aprílovom summite v Londýne 2009. Niektoré štáty pod vyhrážkou, že budú zaradené na čiernu listinu nespolupracujúcich štátov a budú zverejnené na tomto summite, sa rozhodli svoje pravidlá bankového tajomstva uvoľniť. Príkladom takéhoto štátu je Švajčiarsko, Rakúsko, Luxembursko, Lichtenštajnsko a Andorra.

Šedá listina

V šedej listine OECD publikuje tie zóny, ktoré sa chcú podriadiť medzinárodným štandardom, ale zatiaľ nepodpísali príslušné dohody.

Biela listina

Tu sú uvedené tie krajiny, ktoré plne dodržiavajú medzinárodné štandardy transparentnosti a výmeny informácií o daňových záležitostiach.

Daňové úniky

Je nutné rozlíšiť medzi tax avoidance a tax evasion. Tax avoidance (vyhýbanie sa plateniu daní) predstavuje legálne aktivity, ktoré vedú k minimalizácii odvedenej dane (tzv. efektívna daňová optimalizácia), jej prostriedkom je využívanie všetkých dostupných zákonov vrátane uplatnenia niektorých výnimiek, mnohokrát však tiež využitie medzier v daňových zákonoch. Naproti tomu tax evasion je považovaný za nelegálnu činnosť, za ktorú môže byť daňový poplatník postihnutý.

Postoj Spojených štátov amerických

„Spojené štáty pod vedením prezidenta Baracka Obamu sa do boja proti odtekajúcim miliardám zo zeme postavili veľmi razantne. Obama ešte, ako senátor inicioval opatrenia, ktorá mala zlepšiť výber daní a zabrániť ich odlivu do daňových rajov.“ Musíme sa zamerať na jednotlivca aj firmy, ktoré zneužívajú našich daňových zákonov a znevýhodňuje tak tých, ktorí hrajú podľa pravidiel, konštatoval americký prezident.“ [http://kvf.vse.cz/storage/1180483352_sb_ticha.pdf]. „Obama tiež požaduje ukončenie platnosti daňových opatrení, ktoré dovoľujú, aby firmy platili dane zo zisku v zahraničí po dobu, čo sú peniaze z ušetrených daní investované v zámorí. Želá si, aby tieto firmy investovali v USA, kde môžu vytvoriť nové pracovné miesta. Toto opatrenia ale nebude jednoduché presadiť, pretože je potrebné, aby ho schválil Kongres. Sú na mieste tiež obavy, že sa zahraničné pobočky amerických firiem radšej oddelia, aby nepodliehali americkým daňovým zákonom.“ [<http://www.novinky.cz/zahranicni/amerika/167981-obama-chysta-uder-na-danove-raje.html>].

„Senátor Carl Levin predložil legislatívne opatrenia nazvané "Stop Tax Haven Abuse Act", ktorá má obmedziť užívanie daňových rajov. Návrh zavádza tri novinky, ktoré majú zlepšiť výber daní. Hlavnou zmenou je

zaobchádzanie so zahraničnými firmami. Pre daňové účely majú byť nanovo všetky zahraničné firmy, ktoré sú riadené a ovládané z územia Spojených štátov, považované za domáce. Ďalšie opatrenia má zabrániť zahraničným súkromným osobám alebo firmám, aby sa vyhýbali plateniu daní dividend amerických firiem. Poslednou zmenou je zavedenie vyšších požiadaviek a zdôvodnenie žiadosti o vrátenie daní“ [Porov.www.marketwatch.com/news/story/global-financial-integrity-supportlevin/story.aspx? GUID = {D0995AD6-5952-4F5D-8253-E2E665A23994}}].

Postoj Európy

Do boja proti zneužívaniu daňových rajov sa púšťa aj Európa. Jedným zo záverov rokovaní G20 je vyvinúť sankčné mechanizmy k lepšej ochrane proti nebezpečenstvu vyplývajúceho z nekooperatívnych súdnych systémov, vrátane daňových rajov.

Postoj Európskej komisie

Európska komisia sa stavia proti zneužívaniu daňových rajov už dlhodobo.

K zavedeniu razantnejší krokov proti daňovým únikom jej však chýba podpora členských štátov, čomu sa nemožno čudovať. Samotné niektoré členské štáty, ako napr. Luxembursko, Rakúsko či Belgicko majú svoje daňové raje, a preto nemožno ich podporu v odstraňovaní daňových rajov očakávať. Začiatkom roku 2009 navrhla Európska komisia dve nové smernice, ktoré majú pomôcť v boji proti daňovým únikom, tieto smernice obsahujú odstránenie bankového tajomstva, keď ide o rokovanie medzi dvomi daňovými správami.

Príklady niektorých krajín

Niektoré krajiny považované za daňové raje sa vďaka tomuto pomenovaniu zápasia s problémami. Uvediem problém Švajčiarska, ktoré pristúpilo na štandardy OECD, aby sa neocitlo na zozname tzv. čiernej

listiny a problém Lichtenštajnska, keď z jednej z jej bánk unikli údaje o klientoch. Švajčiarsko ponúka klientom svojich bánk anonymitu a minimálne zdanenie kapitálu, daňové zákony tu nepovažujú daňové úniky za zločin. „Prezident Švajčiarskej asociácie súkromných bankárov Konrad Hummler priznal, že väčšina zahraničných investorov vo Švajčiarsku uniká plateniu daní vo svojich krajinách. "Viem, že je to nedemokratické. Ale mám pocit, že demokratické štáty zašli voči daňovým poplatníkom príliš ďaleko“ [finweb.ihned.cz/c1-35690940-bankovni-tajemstvi-nebude-svate-uz-ani-ve-svycarsku].

Švajčiarsko pristúpilo na štandardy OECD, keď sa rozhodlo uvoľniť prísne pravidlá pre bankové tajomstvo a viac spolupracovať pri vyšetrovaní daňových únikov. Dôvodom bolo vyhnúť sa tomu, aby sa Švajčiarsko ocitlo na zozname daňových rajov, a tak zabrániť odlivu kapitálu vystrašených investorov. Znamená to, že Švajčiarsko umožní prístup daňovej polície na podozrivé účty. Rovnako postupovalo aj Rakúsko a Luxembursko, pristúpili na štandardy Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj pravidiel pre boj proti daňovým únikom. To umožňuje, aby vláda poskytla v osobitných prípadoch daňové údaje. Ak by bolo Švajčiarsko zaradené na čiernu listinu, nepoškodilo by ho to iba ako finančné centrum, ale aj ako miesto pre podnikanie, "uviedol podľa agentúry Bloomberg, švajčiarsky minister financií Hans-Rudolf Merz. To však Nemecku nestačí.“ Požadujú prístup k informáciám o kontaktoch všetkých svojich občanov vo Švajčiarsku. Švajčiarsko však chce spolupracovať iba v prípade, že dostane podrobnú žiadosť s podozrením na daňový únik a za podmienky, že informácie o účtoch a investíciách z minulosti zostanú utajené. Partner jednej z najstarších súkromných bánk Arnaud Leclercq, zastáva názor, že bankové tajomstvo patrí k symbolu demokratického štátu a my si toto tajomstvo vziať nenecháme a dodáva, že švajčiarske bankovníctvo neláka len pre bankové tajomstvo, ale aj vďaka tomu, že je krajina neutrálna a nikdy nebola vo vojne. Ukázalo sa, že bankové tajomstvo nie je dôležité len pre švajčiarsku ekonomiku, pretože banky tu zamestnávajú vyše sto tisíc ľudí a podieľajú sa viac ako desatinou

na HDP a 60% ich majetku pritom pochádza zo zahraničia, ale aj v referende usporiadanom sociálnymi demokratmi v ktorom zrušenie bankového tajomstva podporila len pätina obyvateľ'ov. Hrozbou však je, že Švajčiarsko a iné daňové raje uzavrujú dvojstranné zmluvy o spolupráci v daňových otázkach len s bohatými krajinami, čo bude mať nepriaznivý dopad na chudobnejšie krajiny, ktoré by tak nemohli podozrivé subjekty vystopovať. „Niektoré mimovládne organizácie ako Oxfam alebo Tax Justice Network z tohto dôvodu požadujú automatickú a medzinárodnú výmenu informácií.“ (**Oxfam** - medzinárodná konfederácia 13 organizácií, ktorá spolupracuje s asi 3,000 partnermi vo viac ako 100 krajinách. Hlavnou úlohou je nájsť trvalé riešenie proti chudobe a nespravodlivosti).

Riešenie podľa OECD

Výsledkom rokovaní G20, by mal byť podľa záujmov Nemecka úplný zánik daňových rajov. Konkrétne hrozby však zatiaľ nie sú známe, tie sa zastavili pri zostavovaní čiernej listiny. Ako bude pokračovať tlak na daňové raje tiež nemožno z vyhlásení politikov vyčítať. Mihir Desai z Harvard Business School však tvrdil, že aj keby sa podarilo daňové raje potlačiť, vzniklo by namiesto nich niečo podobné. Dopyt po neplatení daní je jednoducho príliš veľký. Podľa OECD by mal tvrdý zákrok proti daňovým rajom a cezhraničným daňovým únikom pomôcť rozvojom i rozvinutým krajinám zvýšiť výnosy, a tak by boli schopné financovať školstvo, výstavbu ciest a stabilizovať zdravotníctvo. Najlepším daňovým systémom by podľa OECD bol systém, ktorý by prinášal peniaze efektívne a spravodlivo a aby pochádzali zo širokej škály zdrojov. Systém, ktorý sa sústreďuje iba na príjmy z niekoľkých zdrojov ako je predaj luxusného tovaru alebo zisky korporácií, je viac citlivý na zmeny v ekonomike. Je tiež potrebné, aby bol daňový systém spravodlivo riadený. Vláda by mala byť schopná zamedziť odlivu peňazí do daňových rajov, ročne odteká z rozvojových krajín do daňových rajov okolo jednej miliardy korún. Čím viac peňazí zostane vo svojej krajine, tým viac môžu byť použité prostredníctvom štátneho rozpočtu na rozvoj ekonomiky“

[Porov. [www.oecd.org/document/14/0, 3343, en_2649_201185_42630286_1_1_1_1, 00.html](http://www.oecd.org/document/14/0,3343,en_2649_201185_42630286_1_1_1_1,00.html)].

Zabezpečenie väčšieho množstva peňazí do štátneho rozpočtu, zabezpečí zvyšovanie konkurencieschopnosti ekonomiky, môže byť vo väčšej miere financovaná veda a výskum, ochrana životného prostredia, a tak môže dochádzať k napĺňaniu stratégie trvalo udržateľného štátneho rozvoja.

Budúcnosť daňových rajov

Výhodou daňového raja je aj anonymita vzťahujúce sa k offshore spoločnosti a jej vlastníkom, ich legislatíva nevyžaduje a v mnohých prípadoch dokonca zakazuje zverejňovanie týchto údajov. Tým, kto trpí existenciou daňových rajov, sú tretie osoby, teda obyvatelia štátov, z ktorých bola spoločnosť presunutá. Do týchto štátov neplynú príjmy vo forme daní z offshore spoločností, teda dochádza k zníženiu príjmov do štátneho rozpočtu a v konečnej fáze sú o tieto ušle prostriedky ochudobnení občania "obyčajných štátov". Daňové raje však prešli dlhoročným vývojom a niektoré offshore centrá začala prijímať právne predpisy obmedzujúce možnosti zneužitia diskretnosti offshore krajín na nezákonné účely (pranie špinavých peňazí a podobne). V dnešnej dobe finančnej krízy existuje stále väčšia obava o majetok a finančné prostriedky. Z tohto dôvodu silnie snaha svoj majetok ochrániť. Rastie záujem o daňové raje zo strany podnikateľov, ktorí sa tu snažia svoj majetok ukryť a zároveň dochádza k obave štátov,

z ktorých podnikatelia utekajú, pretože tým prichádzajú o prostriedky do štátneho rozpočtu. Týmto dochádza k hlavnému sporu o otázke daňových rajov, ktorej predmetom sa stalo bankové tajomstvo. Štáty ako Nemecko a Francúzsko, ktoré sa najviac obávajú presunu ich spoločností, sa snažia o elimináciu daňových rajov a požadujú odkrytie bankového tajomstva pod hrozbou, že štáty, ktoré na tomto nebudú spolupracovať, sa dostanú na tzv. čiernu listinu nespolpracujúcich štátov. Nemecko a Francúzsko chcú získať informácie o podnikateľoch, ktorí do daňových

rajov presúvajú svoje nezdanenej majetky. K tomu sa pripájajú aj Spojené štáty americké, ktoré sa pod vedením prezidenta Baracka Obamu snažia o zlepšenie systému daní, chcú tak zabrániť odlivu spoločností za hranice. Daňové raje sa samozrejme svojho bankového tajomstva vzdať nechcú, ale na druhú stranu tiež nechcú byť dostupné na diskreditujúcich zoznamoch, pretože sa boja odchodu vystrašených investorov. V poslednej dobe došlo k určitým ústupkom zo strany daňových rajov, je však otázkou, kam až sú ochotné zájsť. Problémom v odchode spoločností do zahraničia vidia odporcovia daňových rajov okrem odlivu peňazí, ktoré by inak plynuli do štátneho rozpočtu vo forme daní, tiež vo zvyšovaní nezamestnanosti. Dôsledkom toho je nárast výdavkov na podporu v nezamestnanosti a v konečnej fáze teda rast výdavkov štátneho rozpočtu. Keď uvážime tieto dôsledky, teda pokles príjmov do štátneho rozpočtu a nárast výdavkov, je odchod spoločností do zahraničia naozaj vážnym problémom. Na druhú stranu musím povedať, že daňová konkurencia núti štáty k nižšej miere prerozdelenia, čo je podľa môjho názoru veľmi pozitívnym dopadom daňových rajov na ekonomiku. Otázkou teda je, aká je budúcnosť daňových rajov? Podľa môjho názoru bude hrať veľkú úlohu, na aké firmy sa daňové raje zamerajú. Ak ponúknem obchodný priestor kvalitným firmám (veľké nadnárodné korporácie a bohatí súkromníci), nemajú sa podľa môjho názoru čoho báť, ba naopak. Takéto daňové raje, ktoré ponúkajú jednoduchú legislatívu a profesionálne finančné služby, sa môžu naopak veľmi dobre rozvíjať. Pokiaľ sa daňové raje zamerali na podozrivé podnikateľské subjekty, existuje tu veľké riziko finančných zločinov a daňových únikov a také daňové raje budú zrejme pod tlakom veľkých obchodných veľmocí zničené.

Domnievame sa, že nie je možné daňové raje zo sveta úplne vymazať, pretože dopyt po minimálnom zdanení je príliš vysoký. Aj keby sa podarilo daňové raje zničiť, je reálne, že vznikne namiesto nich niečo podobné. Finanční poradcovia sú stále o krok vpred pred zákonodarstvom a našli by cestu, ako minimálneho zdanenia dosiahnuť aj napriek tomu, že by dnešné daňové raje boli zničené. Z analýzy tohto problému teda vyplýva, že štáty,

ktoré majú problémy s odchodom firiem do zahraničí (medzi tieto štáty patrí aj Slovenská republika), budú musieť hľadať iné východiská v boji proti daňovým rajom. Neefektívnejšie by bolo, keby tieto štáty podporovali svojich podnikateľov tým, že budú znižovať dane, obmedzovať byrokraciu a zjednodušovať legislatívu. Plne sa stotožňujem s názorom Milтона Friedmana, že ak chceme s daňovými rajmi bojovať, nie je nič jednoduchšieho, než sa tiež daňovým rajom stať. Samotné vysoké zdanenie totiž vedie k neefektívnosti a k daňovým únikom.

Summary

Firms are known for their effort to achieve maximum profit which is demonstrated in the thinking of their owners. One of the areas that can help to achieve this aim is international tax planning. The Slovak Republic has implemented tax standards in accordance with the standards of the European Union and OECD. That is why the entrepreneurs wanting to avoid their tax and to reduce their costs are forced to look for other solutions. Companies are established and transferred to countries with minimum tax rate and the high level of secrecy. The problem could be the perception of tax havens as something that is not desirable or even legal.

- [1] Klein, Š. 1998. *Daňové raje:... aby neboli daňovým peklom*. Ostrava: Sagit.
- [2] Klein, Š. Múrikov, K. 2002. *Medzinárodné daňové plánovanie*. Praha: GRADA Publishing as
- [3] Leservoisier, L. 1992. *Daňové raje*. Jiří Filip. Paris: Presses universitaires de France.
- [4] Velo, L. 1997. *Daňové raje sveta*. Praha: Rebo Productions.

Ekonomické články

- [1] V daňovom raji už sídli 8990 vlastníkov českých firiem. Hospodárske noviny. 12.3.2009, č 50, s 21.

Zdroje dostupné na WWW

- [1] CNN, Obama chystá úder na daňové raje [online]. 2009. Dostupné na WWW: <http://www.novinky.cz/zahranicni/amerika/167981-obama-chysta-uder-na-danoveraje.html>
- [2] ČEKIA, kto sme a kam patríme [online]. 2008. Dostupné na WWW: <http://www.ckia.cz/?idf=kdo-jsme>
- [3] FINANCE, Offshore spoločnosti [online]. 2008. Dostupné na WWW: <http://www.finance.cz/firmy/informace/offshore-spolecnosti/danove-raje/>
- [4] G-20, Declaration of Strengthening the financial system - London, 2 April 2009 [Online]. 2009. Dostupné na WWW: http://www.g20.org/Documents/Fin_Deps_Fin_Reg_Annex_020409_-_1615_final.pdf
- [5] HOSPODÁRSKE NOVINY, Bankové tajomstvo nebude sväté už ani vo Švajčiarsku [Online]. 2009. Dostupné na WWW: <http://finweb.ihned.cz/c1-35690940-bankovnitajemstvi- nebude-svate-uz-ani-vo-Svajciarsko>
- [6] HOSPODÁRSKE NOVINY, OECD: Medzi daňové raje už Uruguaj, Kostarika, Malajzia a Filipíny nepatrí [online]. 2009. Dostupné na WWW: <http://ekonomika.ihned.cz/c1-36653690-oecd-mez-danove-raje-uz-uruguay-kostarikamalajsie- a-Filipiny-nepatri>
- [7] Ministerstvo financií slovenskej republiky, Výsledky činností Finančného analytického útvaru (FAU) [online]. 2008. Dostupné na WWW: http://www.mfcr.cz/cps/rde/xchg/mfcr/xsl/ analit_cinn_kontr.html
- [8] NOVÁK, J.: Žite lepšie, žite bez daní, MF Plus [online]. 2008. Dostupné na WWW: <http://www.aroninvest.cz/?id=mda>
- [9] OECD, Improve tax fairness and help the developing world [online]. 2009. Dostupné na WWW: http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_37427_42630276_1_1_1_1,00.html
- [10] OECD, OECD work on tax evasion [online]. 2009. Dostupné na WWW: http://www.oecd.org/document/21/0,3343,en_2649_37427_42344853_1_1_1_1,00.html
- [11] OECD, Tax haven Crackdown will benefit developing countries [online]. 2009. Dostupné na WWW: http://www.oecd.org/document/14/0,3343,en_2649_37427_42630286_1_1_1_1,00.html
- [12] REUTERS, Daňové raje existujú [online]. 2009. Dostupné na WWW: http://ekonomika.idnes.cz/danove-raje-existuji-iv-cesku-dkl- / Ekonomika.asp? C=%20A080211_211339_ekonomika_mia
- [13] REUTERS, Švajčiarsko zmierni bankové tajomstvo, nechce na zoznam daňových rajov [Online]. 2009. Dostupné na WWW:

- http://ekonomika.idnes.cz/svycarsko-zmirnibankovni-tajemstvi-nechce-na-seznam-danovych-raju-11n-/ekozahranicni.asp?c=A090313_141115_eko-zahranicni_vem
- [14] Sagit, Daňový raj [online]. 2004. Dostupné na WWW: http://www.sagit.cz/pages/lexikonheslatxt.asp?cd=74&typ=r&levelid=da_105.htm
- [15] Tichá, Michaela: Daňové úniky - inštitucionálne aspekty [online]. 2007. Dostupné na WWW: http://kvf.vse.cz/storage/1180483352_sb_ticha.pdf
- [2] Zlato nikdy nesklame. *Ekonom.* 2.4.2009, č 13, s 22-25.
- [3] Bankové tajomstvo: V palebnej línii. *Euro.* 30.3.2009, č 13, s 42-45.
- [4] Summit G20: Nesmelý záchvat optimizmu. *Euro.* 6.4.2009, č 14, s 32-35.
- [5] Ohrozené raja. *Rešpekt.* 6.4.2009, roč. XX, č 15, s 30-32.
- [6] Vyhnání do raja. *Ekonom.* 12.3.2009, č 10, s 16-21.

Łukasz Jarski

Kodeks pracy czy kodeks pracownika?

The employment code or the code for workers?

Keywords: *law, code, employment code, word, worker*

W obiegu języka potocznego, ale głównie jurysdykcyjnego są w użyciu takie frazy, sformułowania i zwroty jak „prawo pracy”, czy „kodeks pracy” [Radomski, 2010].

Z formalnego punktu widzenia jest to ewidentny błąd semantyki nazw. Wystarczy w tym celu przejrzeć sobie znakomitą pracę Henryka Greniewskiego pod tytułem: „Logika formalna”, w której napisany jest cały rozdział pod tytułem „Semantyka nazw” [Greniewski, 1964: 79].

Z tego wspaniałego studium można wyczytać, że semantyka nazw odnosi się do pojęć jednostkowych, które zawierają tak zwany „desygnat”.

Zatem spróbujmy sobie odpowiedzieć na pytanie, co jest desygnatem pojęcia kodeksu „praca”, czy może „pracownik”.

W sformułowaniu typu „kodeks pracy” desygnatem jest kategoria „praca”. Według nauk H. Greniewskiego jest to nazwa „pusta”. Tymczasem fraza ta powinna mieć postać „Prawo pracownika”, podobnie zresztą nie: „Kodeks pracy”, ale „Kodeks pracownika”.

Wydawać by się mogło, że są to drobne usterki typu lingwistycznego, ale różnice (jak wykażemy to dalej) są znacznie głębsze typu prawnego, etycznego, moralnego, ale nade wszystko humanistycznego.

Tym zagadnieniom poświęcony jest niniejszy artykuł.

Analiza lingwistyczna

Wyrażenie „Kodeks pracy” zawiera w sobie dwa wyrazy, a mianowicie: rzeczownik, „kodeks” oraz „dopełnienie pracy”, i odpowiada na pytanie „czego?” „pracy”.

Identycznie rzecz się ma z wypowiedzią typu „prawo pracy”, a więc odpowiada na pytanie prawo „czego” ? „pracy”.

Obydwa te sformułowania „prawo pracy”, czy „kodeks pracy” nie eksponują podmiotowego aspektu tej dziedziny, lecz raczej ich wymiar czysto prawny.

Ktoś może powiedzieć, że to jałowa, akademicka dyskusja o słowa, ale *de facto* tak nie jest (wręcz przeciwnie to czysta praktyka).

Mówi się i słusznie: „kodeks ucznia”, co wyraża podmiotowy, a nie formalny charakter wypowiedzi.

Kiedyś mówiło się „kodeks rycerski”. Wszystkie one wyrażały podmiotowy, a nie tylko formalny charakter wypowiedzi.

Być może w sensie prawnym wypowiedzi typu „kodeks pracy”, czy: „prawo pracy” jakoś się bronią, ale logicznie i językowo są to lapsusy. Zgoła czym innym są wyrażenia typu „Prawo finansowe”, albo „Prawo celne”, bo przedmiotem tych dziedzin nie jest osoba ludzka (bo odnosząc się do rzeczy są one pozaosobowe).

Każde prawo dotyczy „czegoś”, lub „kogoś”. To w takim razie „kogo” lub „czego” dotyczy „kodeks pracy”, bądź „prawo pracy”?

Od razu widać, że nie eksponują oni osoby ludzkiej, ale są „urzeczywione” (reistyczne).

Status kategorii „kodeks”

Łacińskie słowo *cod ex* posiada rozmaite znaczenia. Może oznaczać zbiór liczb, przepisów, norm, ostrzeżeń, pouczeń, zaleceń, etc. Dlatego mówi się o kodeksie ucznia, myśliwego, lekarza, lub mafii, czy kodeksie karnym.

Wszelkie kodeksy tworzy się głównie z myślą o pewnych środowiskach zawodowych. Ostatecznie mają one albo zabezpieczać prawnie jakąś zbiorowość zawodową, albo też nadawać im prerogatywy.

A skoro tak, to rodzi się ważne pytanie, kto redaguje kodeksy. Prawnicy, etycy, moralisci, eksperci, organizacje, stowarzyszenia ?

G. W. Leibniz na przykład zrehabilitował kodeks na zlecenie księcia Hanoweru, dla dworzan królewskiego otoczenia, A. A. Schopenhauer napisał kodeks obyczajowy dla niemieckiej arystokracji [Czerny, 1976: 12].

Tymczasem kodeksy, o których tu mowa, są wymiaru państwowego. Dlatego pełnią one w życiu społecznym rolę szczególną.

Wyłania się jednak ważne pytanie, czy spełniają one swoje „misje”, dla których je redagowano?

Otóż z codziennej praktyki należy sądzić, że istniejące kodeksy nie regulują w pełni warunków pracy tak pracownika czy pracodawcy.

Skąd zatem biorą się konflikty na linii pracownik - pracodawca?

Jednym z realnych źródeł są redakcje, czy zapisy samych paragrafów kodeksu.

Podajmy tu sobie jakieś przykłady. W kodeksie pracy widnieją takie terminy jak „umowa”, czy „układ zbiorowy”, albo „umowa zbiorowa”, lecz nie określa się bliżej od kiedy zaczyna się owa „zbiorowość”. To tak jak z pojęciem „las”. Wszyscy wiedzą, co to jest las. Ale nikt nie jest w stanie powiedzieć, od ilu drzew zaczyna się las? (bo to są kłopoty teorii zbiorów).

Co znaczy sformułowanie typu „Praca na czas nieokreślony” (czy to może zasada Heisenberga ?) Powinno się mówić „praca bez wskazania daty”, a to dlatego, że każdy czas jest określony (to błąd merytoryczny).

Podaliśmy tu tytułem ilustracji wybrane przykłady dowodzące nie-
zręczności ujęć językowych, czy ambiwalentnych terminów, które często
są źródłem konfliktów na linii pracownik – pracodawca (choć nie tylko).

Nie są to jedyne źródła nieporozumień, czy zaognień w pracy.

W grę wchodzi intencje moralne pracodawcy, który czasami „czyta”
przepisy na swoją korzyść, korzystając z wadliwości ujęć semantycznych,
jakie istnieją w kodeksie.

Kolejnym źródłem słabości kodeksu są zdania (sformułowania) ujęte w
trybie fakultatywnym. Roi się tam od sformułowań typu „pracodawca mo-
że...” Na przykład pracodawca może przyznać pracownikowi urlop oko-
licznościowy na wypadek ważnego dla pracownika wydarzenia. Albo pra-
codawca może awansować pracownika, o ile pracownik podnosi swoje
kwalifikacje zawodowe (cała istota leży w wyrazie „może”).

Wyraz „może” tak często pojawiający się w przepisach kodeksu stwarza
pracodawcy okazję do manipulowania relacjami „pracodawca – pracow-
nik”, które często stają się zarzewiem nieporozumień, czy konfliktów
w miejscu pracy. Jednocześnie daje pracodawcy „narzędzia” do form lob-
bingu, czy stosowania szantażu, i „prawnej” przewagi nad pracownikiem.
Wprawdzie pracownik może dochodzić swoich racji na drodze sądowej,
ale jest to istna „golgota” (czyli często ułuda).

Częstym źródłem nieporozumień stają się zapisy dotyczące awansu pra-
cowniczego, czy zawodowego (na przykład typowanie do dalszych szkoleń
zawodowych).

Jednak żaden kodeks nie zawiera klauzuli, która wskazywałaby kiedy
pracodawca może przyjąć do pracy przyszłego pracownika, a kiedy nie.

Enigmatycznie mówi się, że potencjalny pracownik powinien posiadać
ekwiwalentne kwalifikacje do przyszłej pracy.

W tym celu instytucje publiczne rozpisują konkursy.

W drodze konkursu wyłania się kandydatów do przyszłej pracy.

Kwestia tak zwanych „konkursów” stwarza wrażenie uczciwości, obiek-
tywności w samym trybie naboru pracowników do pracy. Stwarza iluzję
„równych szans”.

Starczy jednak, aby ktoś z urzędników potajemnie udostępnił komuś wymogi i kryteria konkursu, a „czar uczciwości”, czy „równości” staje się jak u Harry Pottera fikcją.

Czasami więc tak zwane „konkursy” są okazją do zmanifestowania swojej *a clear side* ze strony pracodawcy, ale *de facto* mamy do czynienia z sytuacją *a dark affair* (wręcz odwrotnie do samych zamiarów ustawodawcy).

Ponieważ wszelkie normy, czy przepisy nie ogarniają całej rzeczywistości, zatem są one tendencyjnie interpretowane, przeto nader często obserwujemy nadużycia, bądź ciągnące się procedury sądownicze.

W prawie kryje się nie prawo – mawiał Leibniz [Leibniz, 1994: 17].

Ten wybitny myśliciel zwracał uwagę na fakt nadmiernej formalizacji życia, którą nazywamy kulturowo „pomnikami prawa”. Jeżeli weźmiemy pod uwagę na przykład partię o nazwie „Prawo i Sprawiedliwość”, to nikomu do głowy nie przyszło, że ta fraza zawiera w sobie *a double expressions*.

Każde prawo powołane jest dla przestrzegania sprawiedliwości. Skoro każde prawo jest „sprawiedliwe”, to po co dodawać jeszcze termin „sprawiedliwość”. To kolejny przykład semantycznej ułomności.

Oczywiście, że prawo powinno być ostoją sprawiedliwości, pod warunkiem, że jego fundatorzy sami z natury są uczciwi i nietendencyjni.

Przykładem może być dowolna konstytucja. Łacińskie słowo *constitutio*, oznacza tyle co „stałe”.

Zatem dobra naukowo konstytucja powinna być dokumentem stałym, bez względu na ustrój, czy formację społeczną. Ale jak dobrze wiadomo zapisy konstytucyjne to *panta rei*, dlatego mamy taką obfitość rozmaitych konstytucji, co jest zaprzeczeniem jej faktycznej istoty (a w dodatku jest pretekstem do jego afirmacji).

Istnienie pomników prawa służy głównie kręgom władzy, która pod pozorem jurydystycznej równości forsuje własne *golas* (czyli celel).

Im bardziej wkraczamy we współczesne epoki, tym silniej eksponuje się instytucje wszelkiego prawa.

Rzecz jednak w tym, że jej twórcom daje ono szeroki margines „manipulacji” i to w dodatku w majestacie prawa, oto dlaczego Kartezjusz mawiał prawo dla wszystkich, lecz jego konsumpcja tylko dla wybranych [Kartezjusz, 1972: 69].

To błyskotliwe spostrzeżenie tego francuskiego myśliciela odnajduje swój wyraz w codziennej praktyce wymiaru sprawiedliwości i chyba jest to „najciemniejsza strona” instytucji prawa.

Czy fakt ten można zmienić? W tym celu należałoby odpolitycznić instytucje prawa, a ponadto unaukować je w kierunku maksymalnej obiektywizacji, lecz na takie modyfikacje nikt nie ma ochoty.

Jak na razie prawo pojmowane jest nader pragmatycznie, by nie powiedzieć „intencjonalnie” (Husserl).

Dowcipni mówią, że „prawo jest, ale sprawiedliwości nie ma”. Ale to *status quo* wynika nie tyle z samego istnienia pomników prawa, co raczej, a może przede wszystkim, ze złej jego redakcji. Złej to znaczy tyle co tendencyjnej, partykularnej. Prawo musi istnieć, bowiem jest regulatorem życia zbiorowego, jednak tym lepiej się sprawdza, im jest mniej „Neigungen” (Sussmann).

Ilustracje przytoczone w tym szkicu miały uzmysłować kilka ważnych aspektów współczesnego życia społecznego.

Tak zwane „kodeksy” w zamiarze jako narzędzia regulujące społeczne pożyte w obecnej postaci nie spełniają powszechnych oczekiwań.

Zawierają mnóstwo wad natury semantycznej, konstrukcyjnej, ale nade wszystko są silnie zrelatywizowane.

To daje ich interpretatorom multum możliwości manipulowania zapisami, jakie istnieją w kodeksach w sposób zdecydowanie arbitralny.

Formalne strony kodeksu nie eksponują podmiotowego ich charakteru, co rzutuje ujemnie na samą ich społeczną recepcję.

Przyszłe redakcje kodeksów muszą iść w kierunku *homo-hominis*, a nie nadmiernej ich formalizacji.

Szkic niniejszy stanowił zaledwie skromną ilustrację znacznie szerszego zjawiska zwanego kulturowo „nadmierną formalizacją życia społecznego, przy jednoczesnej tendencji jego odczytu”.

Summary

So-called “codes” were intended to be tools regulating social positions but they do not meet general expectations in the current form.

They contain lots of semantic and construction defects, and they are, above all, strongly relativised.

It gives their commentators plenty of possibilities to manipulate the regulations existing in codes in a decidedly arbitrary way.

The formal parts of the code do not display their subjective character, which negatively impinges on their social reception itself.

The future editing of codes has to go in the direction of “homo-hominis”, but not in their excessive formalisation.

The herewith draft has made up only modest illustration of a considerably wider phenomenon culturally called “an excessive formalisation of social life, simultaneously with tendentiousness of its reception”.

- [1] Czerny, J. 1976. *Die deutsche Philosophie der Aufklärung*, Leipzig- Halle.
- [2] Greniewski, H. 1964. *Logika formalna*, PWN, Warszawa.
- [3] Kartezjusz. 1972. *BF*, Warszawa.
- [4] Leibniz. 1994. *Aachen*.
- [5] Radomski, P. 2010. *Historyczne pomniki prawa*, GWSH, Katowice, (Konf. Nauk., wrzesień).

Marek Gramlewicz

Wolontariat i jego znaczenie w pracy socjalnej

Voluntary service and its meaning in social work

Keywords: *voluntary service, social work*

Obecnie coraz częściej można usłyszeć o wolontariacie jako zjawisku, które stało się modne. Promują go zarówno media, jak i szkoły. Tak naprawdę nie jest on jednak niczym nowym. W naszą kulturę wpisał się już dość dawno, jednak wówczas kiedy się kształtował nazywano go nieco inaczej. Samo słowo wolontariat dla Polaków jest stosunkowo nowe. Jego korzenie wywodzą się z pracy społecznej, kiedy ludzi działających na tym polu określano mianem społeczników bądź filantropów, dziś mówi się o nich wolontariusze [Firley, 2002: 9]. Kiedyś w obiegu funkcjonowało stwierdzenie wolontariusz, w praktyce jednak dotyczyło ono praktykanta, który uczył się zawodu, lub też ochotnika w wojsku.

W różnych krajach wolontariat ewoluował i zmieniał się w różnym czasie. Działo się to za sprawą przemian zachodzących w tych państwach, w których pod różną postacią występował.

W Niemczech tradycja wolontariatu sięga 1788 roku. Pierwszym dokumentem regulującym pracę wolontarystyczną był Hamburski Regulamin dla Ubogich. Wprowadzał podział na okręgi w miastach i gminach, w których mogli pracować wolontariusze. Współcześnie rozumianemu wolonta-

riatowi początek wyznaczył System Elberfeld, czyli Regulamin dla Ubogich w Elberfeld z 1853 roku, umożliwiający poprzez swoje zapisy działania, które przyczyniły się do znacznego rozwoju wolontariatu w Niemczech w późniejszym okresie.

Z kolei działania wolontarystyczne w Wielkiej Brytanii sięgają wieku XV. Początkowo kościół prowadził tam akcje mające na celu pomoc sąsiadom. Ruch świecki pojawił się dużo później, bo w wieku XIX. Wolontariusze zapewniali pomoc społeczną, której państwo nie zapewniało jeszcze w tym okresie. Później wolontariusze zostali odsunięci na boczny tor, a pomocą zajęło się państwo. Po pewnym czasie okazało się, że państwowe służby społeczne są zbyt biurokratyzowane i mało wydajne. Lata sześćdziesiąte XX wieku przyniosły znaczny rozwój działalności wolontariuszy. Ten czas określano mianem złotego czasu wolontariuszy.

We Francji pierwszą próbą uregulowania pracy wolontariuszy była ustawa z 1901 roku o wolności zrzeszania się. Po zakończeniu II wojny światowej działalność wolontarystyczna zeszła na dalszy plan, za sprawą rozwoju rynku pracy. Jednak lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte ubiegłego wieku przyniosły rozwój działalności stowarzyszeń, które opierały swoją pracę na wolontariacie [Siemieńczuk, 2000: 3-4].

Jeśli chodzi o pojęcie wolontariatu współcześnie, to ma on swój rodowód w praktyce pomocy innym. „Jednym z pierwszych ludzi, którzy pojowali wolontariat w obecnym znaczeniu był Pierre Ceresole (szwajcarski pacyfista). W 1920 roku zorganizował on pierwszy obóz – Service Civil Volontaire – będący reakcją na wydarzenia i następstwa I wojny światowej. W obozie zebrał ochotników spośród walczących ze sobą uprzednio krajów, aby odbudować ze zniszczeń wojennych wioskę w pobliżu Verdun”. Później organizował kolejne tego typu obozy. Z czasem pojawiało się wiele grup inspirowanych jego twórczością, próbowały one realizować ideę Ceresole’a, czyli ideał bezinteresownej miłości i pokoju. Pacyfista, o którym mowa, był swego rodzaju pionierem wolontariatu na świecie, rozpowszechnił go i pokazał ludziom, że nawet wrogowie mogą pracować ramię w ramię w imię wyższego dobra.

Po zakończeniu II wojny światowej powstało wiele inicjatyw i organizacji międzynarodowych, promujących wolontariat. Jedną z nich jest UNESCO, które powołało do życia instytucję mającą ułatwić współpracę i koordynację organizacji wolontariackich CCIWS (*Coordinating Committee for International Voluntary Service*), zrzeszającą obecnie ok. 140 organizacji. W stosunku do idei pierwotnych Ceresol'a, pole działalności tych organizacji znacznie się rozszerzyło". Jak widać na przytoczonym przykładzie po zakończeniu II wojny światowej wolontariat zaczął się bardzo szybko rozwijać. Dzięki powstawaniu organizacji międzynarodowych organizacje wolontariackie istniejące w poszczególnych krajach miały większe szanse rozwoju. Dodatkowo cały czas mogły i nadal mogą poszerzać zakres swojej działalności.

Równie bogate korzenie wolontariatu posiadają Stany Zjednoczone. „W 1973 roku stowarzyszenie agencji socjalnych United Way of America dokonało ilościowego podsumowania działań ochotniczych, które wykazało, że stowarzyszenie i jego agencje członkowskie korzystały rocznie, średnio z 2,4 miliarda godzin pracy ochotniczej, a najwyższe nasycenie działalnością wolontariuszy (80%) występuje w samych zadaniach programowych, nie zaś przy planowaniu czy zbieraniu funduszy” [Skidmore, Thackeray, 1996: 54]. Jak pokazuje powyższy przykład już 37 lat temu w USA wiele osób angażowało się w dobrowolną i nieodpłatną pracę na rzecz innych. Z czasem wolontariat stawał się jednak coraz bardziej znany i jeszcze większa ilość osób zaczęła się nim interesować.

W Polsce wolontariat jest znany już od kilku wieków i w tym okresie przybierał różne postacie i nazwy. Przytaczając stanowisko A. Podgóreckiego należy powiedzieć, że dokonuje on porównania współczesnych wolontariuszy do dawnej polskiej inteligencji, która także służyła bezinteresownie naszemu krajowi. Walczyła ona o niepodległość, opiekowała się słabszymi, pokrzywdzonymi oraz potrzebującymi pomocy. Autor zwracał uwagę na to, że kiedyś działanie inteligencji było bardziej rozproszone, indywidualne i spontaniczne. Obecnie działanie wolontariuszy stało się bardziej zorganizowane [Podgórecki, 1998: 32]. Z kolei w Polsce w okresie

socjalistycznym charakter wolontariatu utracił pierwiastek dobrowolności i bezinteresowności, co spowodowało sporą niechęć do tego zjawiska. Dopiero transformacja ustrojowa umożliwiła ożywienie i rozpowszechnienie tej działalności [Nowosiadły, 2006: 9]. Po roku 1989 nastąpił znaczny rozwój organizacji pozarządowych, a co za tym idzie również wzrost zaangażowania obywateli w działalność społeczną. Już po kilku latach odnotowano, że w organizacjach pozarządowych działa ponad dwa miliony wolontariuszy.

Wolontariat w Polsce, we współczesnym tego słowa rozumieniu, funkcjonuje od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. W roku 1993 powstało w Warszawie Centrum Wolontariatu, była to pierwsza tego typu placówka w Polsce. W tym czasie istniały już pewne podstawy funkcjonowania wolontariatu, szczególnie zatrudnienia wolontariuszy. Prawie wszystkie aspekty zostały uregulowane wprost lub za pomocą przepisów regulujących stosunki pracownicze lub zlecenia [Gluziński, 2005: 86]. Należy jednak powiedzieć, że odpowiednie przepisy nie były stworzone z myślą o wolontariacie. W roku 2000 pojawiły się pierwsze zapisy o wolontariacie w dwóch aktach prawnych: w znowelizowanej ustawie o pomocy społecznej i w rozporządzeniu Ministra Pracy i Polityki Społecznej, regulującym zasady pracy wolontariuszy w placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Odtąd było już wiadomo, że wolontariat, przynajmniej w dziedzinie pomocy społecznej, nie jest nielegalny. Pozostawały jednak inne dziedziny i miejsca pracy takie jak szpitale, centra kultury, organizacje ekologiczne itp. Było to również kolejnym przyczynkiem do dyskusji o potrzebie i zakresie regulacji prawnych dotyczących wolontariatu [Maciuła, 2001: 9-10]. Sytuacja, która początkowo zmierzała ku rozwiązaniu zaczęła komplikować się za sprawą wprowadzenia reformy ubezpieczeń społecznych i zdrowotnych. Jednak z 24 kwietnia 2003 roku weszła w życie ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, która w jasny sposób określiła podstawowe kwestie dotyczące wolontariatu w Polsce. Prawdą jest jednak, że w porównaniu z pracą społeczną czy altru-

zmem, z którymi mieliśmy do czynienia kiedyś, dzisiejszy wolontariat jest bardzo podobny.

Nie wnikając w koncepcje psychologiczne człowieka, należy wyjść z założenia, że ludzie realizujący dzisiaj programy wolontariatu są tacy sami jak 50 lat temu - mają te same potrzeby, można ich nagradzać w ten sam sposób, stosować te same zasady postępowania. Ale u podstaw tego działania leży szczerłość, dobrowolność i przekonanie, że jest ono skierowane do innych potrzebujących, że nie jest to manipulacja zakładająca wykorzystanie dobrych chęci i umiejętności ludzi w celu osiągnięcia korzyści przez elitę rządzącą [Ochman, Jordan, 1997: 7]. Dzięki powyższemu przykładowi możemy zauważyć, że obecnie wolontariusze pomagają z podobnych pobudek, co niegdyś filantropi i tak jak oni nie liczą na żadne korzyści majątkowe. Z tą tylko różnicą, że kiedyś ludzie mieli inne potrzeby niż dzisiaj i pomoc pracowników społecznych była potrzebna w nieco innych dziedzinach życia. Obecnie długość życia ludzkiego wydłuża się i właśnie osoby starsze bardzo często potrzebują pomocy wolontariuszy.

Wolontariusze najczęściej podejmują pracę w organizacjach pozarządowych. Na ten fakt mogą mieć wpływ regulacje prawne, które weszły w życie w 2003 roku. „Obowiązujące ustawodawstwo polskie reguluje włączanie się nieopłacalnych pracowników w działania prowadzone przez instytucje publiczne” [Nowosiadły, 2006: 10]. Dzięki tym regulacjom bardzo wiele osób bardziej przyjaźnie patrzy na wolontariat. Prawdopodobnie dzięki nim liczba ochotników chcących zostać wolontariuszami stale rośnie.

Istota wolontariatu i jego perspektywy

„Obecnie termin wolontariat stosowany jest na określenie dobrowolnej, ochotniczej i świadomej pracy stałej lub okazjonalnej na rzecz innych (nie licząc rodziny, przyjaciół i znajomych)” [Kanios, 2008: 46]. Pojęcie to jest również definiowane jako zróżnicowany ruch społeczny, który można opisać przez wskazanie jego istotnych elementów, opiera się na bezinteresownej woli służenia innym ludziom. Nie jest zatem motywowany chęcią

znalezienia pracy i zarobku. Zaangażowanie wolontariusza wynika z jego dobrej woli, a nie z wiążących go norm. Wolontariat zakłada pewną ciągłość i systematyczność w działaniach podejmowanych bezpośrednio na rzecz najbardziej potrzebujących [Kanios, 2008: 47]. Powyższa definicja jest najbardziej adekwatna i pozwala na szersze rozwinięcie omawianego tutaj tematu. Przedstawia ona w prosty sposób, czym jest wolontariat. Ponadto określa, jaki rodzaj pomocy uznawany jest za pomoc wolontarystyczną. Można wyróżnić pewne cechy opisujące samo zjawisko wolontariatu, do których zaliczyć należy:

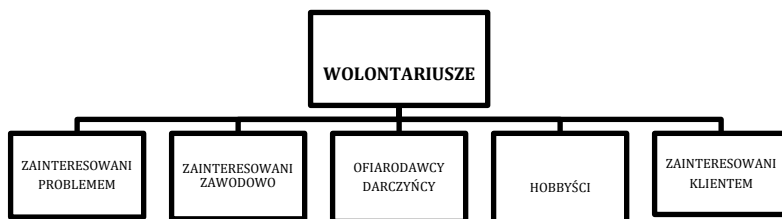
- świadomą bezinteresowność,
- bezpośredniość,
- ciągłość, czyli systematyczność [Gawroński, 1999: 224].

„Wolontariusz to osoba, która ochotniczo i bez wynagrodzenia wykonuje świadczenia na zasadach określonych w ustawie. Co istotne wolontariusz nie jest pracownikiem. Wykonywane przez niego świadczenia nie są świadczeniem pracy, tylko świadczeniem odpowiadającym świadczeniu pracy” [Gluziński, 2005: 87]. W zasadzie najważniejszą regułą wyznaczającą zasady działania wolontariuszy jest bezpłatność. Osoby świadczące pomoc nie otrzymują za nią wynagrodzenia. Człowiek chcący zostać wolontariuszem musi podjąć świadomą decyzję, że chce poświęcić swój czas, siły i umiejętności w służbie drugiemu człowiekowi. Po podjęciu decyzji o tym, że zostaje się wolontariuszem taka osoba jest zobowiązana do regularnego wywiązywania się z przyjętych na siebie obowiązków [Gawroński, 1999: 224-225].

Wolontariuszami są osoby w różnym wieku. Jednak z badań prowadzonych na zlecenie Centrum Wolontariatu w Warszawie wynika, że co czwarty polski wolontariusz to młody człowiek między osiemnastym, a dwudziestym piątym rokiem życia. Młodzi ludzie bardzo często zostają wolontariuszami, niestety większość z nich przestaje działać w wolontariacie po zakończeniu edukacji. Dlaczego zostają wolontariuszami? Na to pytanie odpowiedź jest stosunkowo prosta. Wyjaśnia to następujący cytat: „Cechuje ich otwartość i ciekawość świata. Wolontariat to dla nich forma buntu

przeciwko zastanej rzeczywistości, marazmowi społecznemu, bezradności i brakowi życiowych perspektyw” [Urban, 1997: 45-50]. Wśród wolontariuszy można wyróżnić kilka kategorii, biorąc pod uwagę pobudki kierujące ich aktywnością. Istnieje kilka podziałów wolontariuszy, które przedstawiają różni autorzy. W niniejszej pracy zostanie przedstawione tylko kilka z nich, ponieważ w zasadzie wszystkie są w pewnym stopniu podobne do siebie i się uzupełniają. Obrazuje to schemat przedstawiony na rysunku 1.

Rys. 1. Kategorie wolontariuszy

Źródło: M. Załuska, J. Boczoń (red.), *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*, Katowice 1998, s. 96.

Wynika z tego, że poziom wolontariatu jest różny w zależności od miejsca, z którego dany człowiek włącza się w ten proces.

Wolontariuszy można scharakteryzować również za sprawą ich zaangażowania w pracę społeczną. Można wyróżnić trzy grupy ochotników:

- okazjoniści, którzy włączają się w pojedyncze akcje,
- średniodystansowcy, którzy działają aktywnie, lecz tylko do momentu osiągnięcia swojego celu, później aktywność ustaje,
- działacze permanentni, którzy wiążą z aktywnością społeczną sens swojego życia [Załuska, 1998: 96].

Istnieje wiele podziałów przypominających przytoczony powyżej. Nie każdy może jednak zostać wolontariuszem. Kandydat na wolontariusza musi jednak posiadać pewne predyspozycje, które są niezbędne do pracy

w danym środowisku. Dlatego też taka osoba musi najpierw przemyśleć z kim chce pracować i czy nadaje się do właśnie takiej pracy. Nie każdy może pracować z osobą niepełnosprawną, dzieckiem, czy osobą starszą. Wpływ na to mają właśnie predyspozycje, jako przykład można podać tutaj osobę z zawodowym wykształceniem, która może nie być w stanie pomóc nastoletniemu dziecku z nauką. Ponadto kandydat na wolontariusza powinien określić ile czasu tygodniowo może poświęcić pracy wolontarystycznej. Jest to potrzebne między innymi w przypadku konieczności skorzystania z ubezpieczenia, którym objęci są wolontariusze. Należy również zwrócić uwagę, że osoba chcąca być wolontariuszem musi być pełnoletnia. W przypadku osób nieletnich niezbędna jest pisemna zgoda opiekuna prawnego, który razem z takim wolontariuszem będzie podpisywać porozumienie wolontarystyczne. Niestety nie wszędzie osoba nieletnia może zostać wolontariuszem.

Oczywiście na świecie wolontariat rozwija się również bardzo szybko. Ruch ten przebija się nie tylko do świadomości Polaków, ale znajduje wśród nich zwolenników, którzy choć na moment angażują się w tę działalność. Obecnie w Polsce wolontariat jest bardzo modny i staje się coraz bardziej rozpowszechniany. Wielu sportowców, czy prezenterów telewizyjnych zachęca do bycia wolontariuszem. Na pracę w organizacjach skupiających wolontariuszy decyduje się coraz więcej osób między innymi, by pomagać potrzebującym, czy zdobywać doświadczenie. Są to ludzie w różnym wieku, posiadający różne wykształcenie, mający różne poglądy, dzięki temu możliwa jest pomoc w bardzo szerokim zakresie. „Ustawa z 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie wprowadza możliwość angażowania wolontariuszy m. in. w organach administracji publicznej, czy w jednostkach organizacyjnych podległych organom administracji publicznej lub nadzorowanych przez te organy” [Gluziński, 2005: 86]. Za sprawą powyższej ustawy wolontariat w Polsce rozwija się coraz szybciej i obejmuje swoim działaniem coraz więcej dziedzin życia. Warto w tym miejscu również wspomnieć, że na przestrzeni ostatnich lat liczba wolontariuszy stale rośnie. Bardzo często są to ludzie mło-

dzi, uczący się lub studiujący. Bardzo ważną rolę w rozwoju wolontariatu odgrywają regionalne centra wolontariatu. Można wyróżnić trzy główne obszary jego działania:

- biura pośrednictwa pracy dla wolontariuszy, których zadaniem jest szkolenie wolontariuszy oraz łączenie ich z organizacjami i instytucjami,
- promocję wolontariatu, uświadamianie o potrzebie działań wolontarystycznych, edukację,
- programy pilotażowe, których celem jest przygotowywanie instytucji do pracy z wolontariuszami [Kanios, 2008: 55].

Należy także podkreślić, że Centrum Wolontariatu uczyła społeczeństwo na potrzeby innych, kreuje postawy obywatelskiej odpowiedzialności i poszanowanie demokracji. Powyższe cele są osiągane za pomocą wykonywania następujących zadań:

- promowanie idei wolontariatu wśród organizacji pozarządowych, środowiskach biznesu oraz w środkach masowego przekazu,
- wprowadzanie elementów programu wolontarystycznego we współpracy z instytucjami, a także organizacjami;
- prowadzenie biur pośrednictwa pracy dla wolontariuszy;
- nawiązywanie kontaktów z ośrodkami wolontarystycznymi z innych krajów w celu wymiany doświadczeń;
- opracowywanie zasad postępowania wolontarystycznego [Filipiak, 2004: 66].

Jak wskazują powyższe cele Centrum Wolontariatu wspomaga wszystkich wolontariuszy w Polsce. Należy jednak podkreślić fakt, że jednym pomaga bezpośrednio, drugim zaś pośrednio. Ponadto powyższe centrum organizuje szkolenia zarówno dla instytucji, jak i wolontariuszy. Każdy wolontariusz mający ochotę wybrać się na takie szkolenie może to zrobić. Musi tylko wcześniej zapisać się na konkretne szkolenie na stronie internetowej Centrum Wolontariatu. Warto również podkreślić, że Centrum Wolontariatu zajmuje się promocją wolontariatu w Polsce. Organizuje różnego rodzaju kampanie reklamowe, a także imprezy z okazji dnia wolontariusza, który przypada 5 grudnia.

Zamiast wniosków

Intensywność rozwoju wolontariatu będzie w przyszłości drogą, na której realizowane będą główne cele pracy socjalnej z potrzebującymi pomocy. Wynikać to będzie głównie z powiązania tego rodzaju działalności z biznesem, szeregiem ulg i zwolnień podatkowych. Przez utworzony w ten sposób system kierowany będzie strumień pieniędzy, który zbuduje istotny filar dla działalności socjalnej. Koszty ponoszone przez wolontariat były i nadal będą mniejsze, niż organizacji sztywno zinstytucjonalizowanych. Zachowana przy tym zostanie pierwotna idea, dla której omawiany wolontariat zastał powołany.

Nie można również wykluczyć takiej sytuacji, kiedy wolontariat będzie stanowił alternatywną formę aktywności społecznej dla wielu ludzi. Dla nich to bowiem polityczna działalność, która została wielokrotnie skompromitowana jest nie do zaakceptowania. Im częściej scena polityczna będzie areną, która tracić będzie wiarygodność i zaufanie, tym szerzej i bardziej rozwijać się będą pozarządowe, w tym i wolontarystyczne, schematy aktywności społecznej na każdym szczeblu organizacji społeczeństwa. Innej alternatywy struktury społeczne nie wypracowały i należy przypuszczać, że nie wypracują. Brak aktywności społecznej, a przy tym i zanik rozwoju wolontariatu, jako alternatywy dla rozwiązań mocno sformalizowanych grozi autodestrukcją struktur społecznych, a w konsekwencji i demontażem systemów demokratycznych na skutek zaniku ich efektywności.

Summary

The intensity of the development of voluntary service will be in the future a road on which the main aims of social work will be realized by helping people in need. A series of tax reliefs and exemptions will be mainly the consequence of connecting this type of activity with business. A system created in this way will allow to help transfer a stream of money which will build an essential pillar for the social activity. Costs borne by voluntary service were

lower and still will be lower than costs of strictly institutionalised organisations. Moreover, this primal idea, for which above mentioned voluntary service was set up, will be retained.

One cannot also exclude such a situation when voluntary service makes up an alternative form of social activity for many people. Because for them the political activity which was discredited many times is not possible to accept. The more often a political scene will be the arena which will be losing credibility and confidence, the more often and wider will develop non-governmental patterns of social activity including voluntary ones at every level of the organization of society. Social structures have not worked out any different alternative and it is necessary to suppose that they will never work it out. The lack of social activity, and at the same time a lack of development of voluntary service as an alternative for strongly formalised solutions is threatened with self-destruction of social structures, and in the consequence dismantling of democratic systems as a result of a decline in their efficiency.

- [1] Filipiak, B. 2004. *Drugi i Trzeci sektor w realizacji zadań publicznych. Wybrane problemy teorii i praktyki*, Wyd. WSIE, Szczecin.
- [2] Firlej, M. 2002. *Jak zaangażować wolontariusza*, Warszawa.
- [3] Gawroński, S. 1999. *Ochotnicy miłości bliźniego. Przewodnik po wolontariacie*, Warszawa.
- [4] Gluziński, A. 2005. *Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie*, Warszawa.
- [5] Kanios, A. 2008. *Společne kompetencje studentów do pracy w wolontariacie*, Lublin.
- [6] Maciuła, M. 2001. *Od dylematów do ustawy*, in: *Rocznik, barwy wolontariatu*, nr 7, Warszawa.
- [7] Nowosiadły, A. 2006. *Szkolenie przygotowujące wolontariuszy do pracy w świetlicach dla dzieci i młodzieży*, Warszawa.
- [8] Ochman M., Jordan, P. 1997. *Jak pracować z wolontariuszami*, Warszawa.
- [9] Podgórecki, A. 1998. *Wolontariat*, in: *O etyce służb społecznych*, W. Kaczyńska (red.), Warszawa.
- [10] Siemieńczuk, A. 2000. *Wolontariat we Francji*, „Wolontariat w Europie”, nr. 3.

- [11] Skidmore, R. A. Thackeray, M. G. 1996. *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Warszawa.
- [12] Urban, B. 1997. *Zachowania dewiacyjne młodzież*, Kraków.
- [13] Załuska, M. 1998. *Społeczne uwarunkowania angażowania się w działalność organizacji pozarządowych*, in: *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*, M. Załuska, J. Boczoń (red.), Wyd. Śląsk, Katowice.

Р.А. Смирнова

***Концепция устойчивого развития села:
в поисках новой парадигмы***

***The concept of sustainable development of rural areas:
in search of a new paradigm***

Keywords: *sustainable rural development, Belarus*

Беларусь осуществила в процессе аграрной реформы рационализацию сельхозпроизводства за счет его модернизации и интенсификации. Это позволило не только увеличить выпуск сельскохозяйственной продукции и расширить ее ассортимент, повысить производительность труда и эффективность в целом, но и экономнее расходовать отдельные ресурсы производства, в том числе наиболее важные из них – земельный, предназначенный для сельскохозяйственного использования, и человеческий. В то же время переход на рыночные отношения, использование в производстве сельскохозяйственной продукции все более мощных тракторов, специальных машин и сложного сельскохозяйственного оборудования, новейших технологических приемов, включающих орошение и химизацию, ускорило изменения в состоянии и расстановке ценных человеческих и природных ресурсов. Усилилось негативное воздействие общества на окружающую природную среду.

Заметным последствием экономического переустройства, технического и технологического перевооружения АПК стало уменьшение числа людских ресурсов и сельских поселений. Это связано, в первую очередь, с механизацией и электрификацией производственных процессов, заменой машинами живого труда, ростом производительности и сокращением рабочих в сельском хозяйстве. В связи с урбанизацией и растущим переходом людей из сельской местности в города, сельские территории становятся все более безлюдными. В результате не только меняется образ жизни большей части населения, но и сами территории остаются без соответствующего «присмотра», что ведет к их запустению, к «деколонизации» ранее освоенных пространств. Такая тенденция характерна не только для Беларуси, но и для других стран, располагающих значительными земельными угодьями.

Перед Беларусью, как и перед всем человечеством встала проблема, как найти «золотую середину», при которой земли различного предназначения, леса, водные и земельные пространства использовались рационально и эффективно, чтобы занятость населения и его благосостояние в любом регионе отвечали требованиям, предъявляемым к качеству жизни.

Указанные выше опасные процессы, происходящего в глобальном масштабе, обусловили необходимость разработки политических, экономических и правовых решений для ослабления или смягчения негативного действия этих факторов и повышения устойчивости развития мирового сообщества. Первоначальный смысл «устойчивого развития» был сформулирован Международной комиссией по окружающей среде и развитию ООН, как «способность удовлетворять потребности ныне живущих без ущерба для возможности будущих поколений также удовлетворять свои потребности». Подобный подход позднее был закреплен в ряде международных документов, в т.ч. решениями Конференции ООН по экологии и развитию в 1992 г. в Рио-де-Жанейро.

Что касается устойчивого развития сельского хозяйства, то оно определялось на сессии ФАО в Риме в 1996 г. следующим образом: «Главной задачей Программы устойчивого сельского хозяйства и сельского развития является повышение уровня производства продуктов питания устойчивым способом и обеспечение продовольственной безопасности. Для решения этой задачи необходимо поддерживать образовательные инициативы, использование экономических инноваций и развитие приемлемых новых технологий, обеспечивая таким образом стабильный доступ к продуктам питания, соответствующим потребности человека в питательных элементах; доступ к ним для бедных групп; развитие товарного производства; сокращение безработицы и повышение уровня доходов в целях борьбы с бедностью; управление природными ресурсами и защиту окружающей среды».

Таким образом, основные задачи стратегии устойчивого развития села состоят в повышении благосостояния сельчан и их увеличении вклада в экономическое, социальное и экологическое благосостояние страны. Важнейшими компонентами этой стратегии является:

1. обеспечение экономического роста в сельском хозяйстве путем:
  - реформирования экономической политики;
  - развития системы услуг для хозяйств с различными формами собственности (прежде всего, информационных услуг);
  - развития перерабатывающих отраслей, маркетинговых организаций и др.;
2. развитие несельскохозяйственного сектора в сельской местности, включая:
  - развитие сельской инфраструктуры не только силами государства, но и частных подрядчиков и местного населения в партнерстве с местными органами власти;
  - совершенствование сельских финансов путем: (1) преодоления причин, по которым частные финансовые посредники не кредитуют

село, (2) создания новых организаций по предоставлению финансовых услуг;

– усиление «сельской направленности» национальных программ образования, здравоохранения и прочих социальных услуг;

3. увеличение благосостояния и улучшение качества жизни сельчан путем:

- поддержки районов; решения проблем занятости;
- усиления жизнеспособности объектов социальной сферы, обслуживающих сельское население,
- поддержка местных инициатив и местных органов власти, развитие местного самоуправления.

Реализация указанных мер предполагает использование трудовых ресурсов, высвобождаемых из аграрного производства, в сфере услуг, в том числе в развитии социальной и инженерной инфраструктуры села, в улучшении бытовых условий сельских тружеников. Эти меры должны быть направлены на целевую социальную поддержку сельского населения, регулирование миграционных процессов, поддержку некоторых видов сельскохозяйственного производства повышенной трудоемкости (например, стимулирование производства экологически безопасной продукции).

Задача эта чрезвычайно трудная. Во многом трудности обусловлены широко распространенной парадигмой ведомственной логики, слишком прямолинейно увязывающей причины и следствия происходящих процессов, принятие решений и их реализацию. Так, в 70-80х годах социально-политическими решениями было предпринято строительство в каждом колхозе клуба, школы, детского сада и др. объектов социальной сферы. Однако оказалось, что то, что было востребовано в 50-60е годы, стало неактуальным в 80-90х гг. Многие колхозы пошли по пути укрупнения, молодёжь начала мигрировать в города, что соответственно, привело к снижению рождаемости в деревне. В результате огромные здания школ опустели, в клубах остались лишь библиотеки, а некоторые

вообще закрылись, детские сады также стали свёртывать свою деятельность. Прямолинейная логика управленцев: «чем больше строить объектов социальной сферы, тем лучше сельчанам» не срабатывала. Эта же история повторяется и в настоящее время: в некоторых областях страны, построенные в агрогородках коттеджи пустуют. Оказалось, что молодым специалистам не так важен коттедж на селе и даже неплохая зарплата, как реализация личностных планов: значительная часть выпускников аграрных учебных заведений имеют планы, не связанные с аграрным производством. Повторяемость управленческих ошибок свидетельствует, что среди тех, кто принимает решения, сохраняется установка к переустройству на основе сугубо экономических реформ, опирающаяся на принципы жесткого детерминизма. Сознательные, ментальные изменения последуют, согласно данной установке, автоматически за экономическими преобразованиями. Однако совершенно очевидно, что одна и та же экономическая ситуация в разные периоды и у различных социальных групп порождает разные социальные последствия и жизненные стратегии людей.

Всё это говорит о том, что парадигма жёсткой рациональности и детерминизма не всегда срабатывает в сфере экономической и социальной политики на селе. Это наблюдается не только в Беларуси, но и в других развитых странах. Так, несмотря на рациональный, просчитанный подход, осуществляемый в агросфере развитых стран, оказались непредвиденными некоторые его последствия. Уже сейчас, в начале XXI века, во многих странах ощущается разочарование выбранным курсом национального агропроизводства. В Европейском союзе наблюдаются кризисные явления: дорожает производство сельхозпродукции, увеличиваются государственные субсидии, производство становится невыгодным; увеличивается безработица среди фермеров, рыбаков и др. работников агросферы, учащаются забастовки, протестные движения. Качественный продукт стало выращивать невыгодно: ТНК монополизировали рынок

сельхозпродукции и товаров, изготовленных из нее, сконцентрировавшись на удешевлении и, соответственно, ухудшении их качества.

На наш взгляд, одной из причин кризисных явлений в агросфере развитых стран, являются, во-первых, самонадеянная уверенность в правильности раз и навсегда выбранного курса аграрной политики, основанная на успехах в прошлом, и, во-вторых, жестко-детерминационная экстраполяция его на настоящее и будущее. Линейное, детерминистское видение процессов развития в различных сферах социума, в частности в агросфере, привело аграрных политиков, а также правительства этих стран, в тупик, сопровождающийся растерянностью и действиями по «залатыванию дыр».

Как свидетельствует отечественный и зарубежный опыт реформирования аграрной экономики, при реализации стратегии развития следует учитывать многочисленные социальные тенденции, предшествующие любой реорганизации. В Беларуси к ним относятся целый спектр состояний и тенденций, среди которых можно назвать следующие:

- макроэкономические изменения, включающие возможность ухудшения конъюнктуры мировых цен на товары экспорта, сокращения реальных доходов населения и снижение спроса на продукцию АПК;

- институциональные тенденции, заключающиеся в высоком уровне монополизации рынков покупателей продукции и поставщиков услуг для сельхозпроизводителей, что вызывает неоправданный рост цен на материально-технические ресурсы и услуги для сельскохозяйственных производителей, а также существенно ограничивает доходность и инвестиционную привлекательность сельского хозяйства;

- социально-структурные изменения, возникающие как результат усиления непривлекательности сельской местности, оторванности и

обособленности населенных пунктов, увеличении разрыва между уровнем жизни городских и сельских жителей;

- ментальные процессы, характеризующиеся несоответствием сознания и поведения крестьян рыночным реалиям в АПК;

- техногенные, экологические и природно-климатические тенденции, связанные с вероятностью масштабных катастроф и непредвиденными дополнительными расходами ресурсов от возможных потерь, ликвидация которых требует отвлечения средств и всех отраслей народного хозяйства, в том числе из аграрного сектора экономики;

- тенденции, связанные с несовершенством законодательной базы по регулированию сельскохозяйственной деятельности и отсутствием достаточной практики реализации рыночных отношений, что лишает возможности сельскохозяйственным товаропроизводителям привлекать финансовые ресурсы на реальных рыночных условиях;

- социально-политические проблемы, возникающие из-за принятия политико-управленческих решений, недостаточно учитывающих основные тенденции в социуме (макроэкономических, институциональных, социально-структурных, ментальных, техногенных, политико-правовых и др.), в конечном счете определяющие вектор изменений в АПК.

Учет сложного переплетения состояний, связей и тенденций в социуме требует нового способа объяснения и планирования инноваций в аграрной сфере. В основу анализа социальной базы устойчивого развития села нами положены три основных методологических подхода: 1) социально-территориальной, 2) культурно-исторической обусловленности сознания и поведения людей, а также 3) развития как результата социальных изменений и контингентного сдвига.

Принцип социально-территориальной обусловленности сознания и поведения аграриев выражается в том, что сельские жители как

объект социологического изучения специфичны не в том смысле, что они обладают какими-то таинственными свойствами («таинственный незнакомец» по Т. Шанину), особыми потребностями, отличными от горожан, а в том, что сам факт проживания в сельской местности предоставляет им неодинаковые возможности для удовлетворения этих потребностей и, соответственно, определяет своеобразие экономического поведения и образа жизни сельчан.

Это различие возможностей и способностей удовлетворения потребностей обусловлено по меньшей мере тремя факторами: особым характером социального взаимодействия между людьми в целях использования сельскохозяйственных природных ресурсов; производственной деятельностью, обусловленной территорией и сельским ландшафтом; а также поведением, опосредованным рефлексией человека по отношению к сельской местности и сельскому образу жизни.

Именно различие возможностей получения средств для удовлетворения потребностей определяет специфику базовых жизненных стратегий: экономическое поведение, сельский труд, образ жизни, культуру, политическое сознание, отношение к традициям, адаптационные стратегии. В этом смысле можно сказать, что базовые стратегии поведения сельчан определяются нормативными системами, складывающимися в действиях по использованию природных ресурсов, в условиях крестьянского образа жизни и среды, а также в результате осмысления своего бытия в ней. При этом в условиях крестьянской социально-культурной среды данные нормативные системы закрепляются и воспроизводятся в процессе дальнейшей социализации. В основе базовых стратегий поведения сельчан лежит прежде всего экономическое поведение в целом, жизнь в крестьянском сообществе (общине).

Вторая идея, основанная на теории социальных изменений и контингентного сдвига, предполагает рассматривать устойчивое развитие не только как однозначную предопределенность развития заранее выбранным курсом, а во взаимодействии и случайном взаимовлиянии уникальных ситуаций, характерных именно для Беларуси, проявляющихся в синергетическом эффекте, порождающем новые ситуации и тенденции. В отличие от парадигмы жёстко детерминационного видения социальных процессов в основу представленной нами концепции инновационно-устойчивого развития села положена теория развития как совокупности контингентных (исторически и культурно уникальных, ситуативных) трансформаций. Авторы этой модели развития (Р. Нисбет, К. Поппер, Р. Будон, П. Штомпка и др.), критикуя концепции прогресса, эволюции, развития, в качестве альтернативы предложили теорию общественных изменений, концептуализирующую эмпирически фиксируемые тенденции в различных сферах общественной жизни. Совокупность тенденций, по их мнению, образует единое движение – трансформацию общества, при этом отдельные тенденции рассматриваются как взаимнообуславливающие или как автономные, не связанные причинно-следственно друг с другом. Не отказываясь от теорий общественного развития, раскрывающих универсальные, перманентные и однозначно направленные трансформации общества, мы предлагаем в представленной концепции инновационно-устойчивого развития села учитывать специфический набор тенденций, возникающих в сельском сообществе и агропроизводстве, способных спровоцировать контингентный сдвиг, то есть такую совокупность событий, радикально и катастрофически быстро меняющих привычные структуры общественной жизни, которые превращают ранее периферийные сферы и вяло текущие тенденции в ключевые.

Понятие контингентности несет в себе два смысла: 1) контингентность как ситуативность, обусловленность специфическими обстоятельствами, и 2) как возможность иного хода событий. Период контингентного сдвига характеризуется «переломным» изменением трендов основных параметров: от медленного роста к остановке и даже снижению и далее бурному росту. В этом смысле концепция инновационно-устойчивого развития села предстает как категориальное осмысление соотношения поступательного развития и «разрывов», вызванных контингентным сдвигом, где превращение вялотекущих тенденций в интенсивные является моментом разрыва.

В качестве примера можно проследить развитие агросферы в Беларуси: в период социально-политических событий 90-х годов развитие АПК сохраняло по инерции устойчивый характер, однако последующие пять – семь лет наблюдалось снижение темпов экономического роста, безработица и падение объемов производства. Становление нового экономического уклада на селе (и в стране в целом) создало общественные проблемы, перманентно вызывающие социальные конфликты. За этим кризисным этапом происходит «рождение» новой тенденции модернизации, характеризующейся сначала вялым экономическим ростом (1995–1996 гг.), затем скачкообразным ростом (1998–2009 гг.).

Каким образом происходят социальные изменения, иногда незапланированные и не всегда желанные, и какие тенденции они порождают, можно продемонстрировать на примере влияния колебаний роли заработной платы с основного места работы респондентов в семейном доходе на их социальные связи, экономическое поведение и образ жизни в целом. Как правило объективной основой таких колебаний является экономическая политика государства. Как показал анализ данных позитивные тенденции в росте заработной платы аграриев во многом обусловлены редистрибутивной политикой государства, которая

однако может привести не только к улучшению материального благосостояния и социального самочувствия, но и к изменениям, способным спровоцировать контингентный сдвиг в образе жизни сельчан. Анализируемый в данной статье пример характеризуется, так называемой, двойной контингентностью. Во-первых, эта контингентность, обусловленная специфическими обстоятельствами и не следующая из прямых причинно-следственных связей событий и процессов. Так, согласно статистике, реальные доходы с 1996 года росли по экспоненте к 1990 г. (1996 г. – 58,6%), 1998 г. – 79%, 2000 г. – 95,0%, 2002 г. – 132,8%, 2004 г. – 160,8%, 2006 г. – 210,6%, 2008 г. – 266,5% и только в 2009 г. – несколько замедленный рост – 276,1%), однако восприятие роста денежных доходов развивалось по своим трендам, зависящим от иных, специфических особенностей социальной жизни сельчан. Так, восприятие респондентами уровня заработной платы колебалось следующим образом: высокий до 2000 г., спад – в 2001–2003 гг., резкий рост – 2004–2006 гг., небольшой спад в 2007–2008 гг. и с 2009 – опять рост. Данные колебания породили второй контингентный сдвиг, приведший к иному ходу событий, резким изменениям как в экономическом поведении в целом, так и трудовых усилиях в ЛПХ, в социальных и межсемейных связях. В частности, это выразилось в следующей зависимости: чем ниже восприятие роли заработной платы в семейном бюджете респондента, тем теснее его связи с родственниками, тем выше степень их взаимопомощи друг другу; чем ниже оценивали респонденты роль зарплаты в семейных доходах, тем большую роль в них играли доходы с ЛПХ, и соответственно, больше времени и усилий затрачивали респонденты на его поддержание. Так почти половина (43,3%) сельских жителей в 2000 году опирались в решении материальных проблем на продукцию со своего приусадебного участка, а вот в 2004 – 2006 гг., характеризующихся, по их мнению, подъемом уровня заработной платы, доходы с приусадебного участка уменьшились уже только у 16%

респондентов. Восприятие как кратковременного и небольшого спада уровня реальной заработной платы на основном месте работы аграриев в 2007–2008 гг. опять привело к увеличению роли доходов с ЛПХ: они повысились у 28% респондентов. В 2009 году произошло повышение значимости зарплаты и сразу же резко упала опора на продукцию ЛПХ, соответственно, снизились трудовые и временные затраты семьи; произошел спад в развитии ЛПХ и их роли в решении продовольственной безопасности страны. Как видно из этого примера, социальная политика, направленная на рост заработной платы с основного места работы, повлекла не только позитивные перемены, но и спровоцировала контингентный сдвиг в экономическом поведении сельчан, поскольку отказ от ведения личных подсобных хозяйств мы рассматриваем как путь к окончательному отчуждению сельского населения от крестьянского образа жизни.

Изменения в сознании аграриев также можно объяснить в терминах теории социальных изменений и контингентного сдвига. Однако их темпы и периодизация не соответствует объективным трансформациям и характеризуется определенным запаздыванием и медлительностью. В частности, несмотря на влияние перемен в экономическом укладе, тенденции в сознании крестьянства, связанные с рыночными процессами, пока развиваются медленно и не приводят к контингентному сдвигу. Напротив, в России, где крестьяне оказались объектом шоковой терапии, наступивший период контингентного взрыва затянулся настолько, что не только не вызвал экономический подъём в агросфере, но и не привел к формированию новой социальной структуры сельского сообщества, способной изменить ситуацию, что стало угрозой для всего человеческого потенциала российской деревни. Ситуации в Беларуси и России, обусловленные собственными уникальными тенденциями в социуме и в агросфере, в частности, создают специфическое противостояние нового и прошлого состояний, порождающее, в свою

очередь, новые тенденции, требующие иной парадигмы мышления, поведения и управленческих действий в агросфере.

И третий, методологический подход, существенно меняющий парадигму исследования процессов, связанных с устойчивым развитием села, – культурно-исторический, проливает свет на причину сложностей адаптации сельчан к рыночным отношениям на селе, дисбаланса между их сознанием и поведением. Возьмем, к примеру, отношение к собственности и, в частности, собственности на землю. Если анализировать данные опросов, то с точки зрения методологии рыночного экономического рационализма (социальная инновация АПК), крестьянин должен до пота работать в общественном производстве (СПК, ЧУП и др.), затем так же – на своем личном подсобном хозяйстве, стремиться больше заработать (подработать) на стороне, а также, продавая продукцию с ЛПХ на рынке, пополнять и накапливать богатство для материального благополучия семьи и детей (внуков). Картина – соответствующая типичным описаниям крестьянина западного образца.

Однако современное отношение белорусских крестьян к собственности и труду настолько связано с их историческим прошлым, что, несмотря на двадцать лет переучивания, результаты в менталитете сельского населения существенно не изменились. Во все периоды существования белорусского крестьянства использование собственности в целях накопления, обогащения, эксплуатации неимущих осуждалось крестьянами. Проведенные социологические опросы (2007 г., 2009 г.) показали, что для крестьян собственность – не капитал, приносящий доход или прибыль, а средство пропитания и помощи детям. В русском языке есть понятие, которого нет у других, – «достаток», т.е. то количество материальных средств, которых хватает на то, чтобы жить. По данным опроса около трети респондентов понимают под достатком в доме хорошее питание, большую дружную семью, наличие хозяйства и немногим более трети – деньги, богатство. При том, на первом месте стоит позиция

«дружная семья» (52,7%), на втором – «хорошее питание» (37,6%), на третьем – деньги (36,5%) и на четвертом – наличие хозяйства (22,5%). В целом можно сказать, что в массовом сознании сельских жителей традиционно частная собственность ассоциируется, главным образом, с личным имуществом: домом, хозяйством, машиной и т.п. При этом имеется в виду, что эта частная собственность нажита личным трудом, поэтому в глазах респондентов она легитимна.

В результате можно сделать вывод, что учет и использование в исследовании крестьянской жизни этих трех методологических принципов позволит показать, что импульс инновационным переменам в агросфере и сельском сообществе зачастую дают не только факторы, инициированные управленческими решениями в АПК, но и вызванные всем прошлым и настоящим опытом хозяйствования на земле, сознательным или неосознанным участием в инновационном процессе различных участников, субъектов деятельности: разных групп сельского сообщества, молодежи, частных предпринимателей, фермеров, директорского корпуса АПК и др. Встреча и выстраивание отношений между ними, жизнь в новых условиях, самодеятельность и самоорганизация связей в сельском сообществе существенно влияют на характер и темпы устойчивого развития села. В этом смысле устойчивое развитие села предстает как симбиоз уникальных состояний, процессов, явлений: 1) существующих в контексте сопутствующих им и продуцирующих их социальных факторов, 2) реализующихся либо спонтанно, либо в определенной последовательности и 3) направленных на восстановление нарушенного равновесия между сознанием людей и необходимостью действовать им в новых условиях.

Методология исследования развития села включает также несколько других направлений: социологические подходы к модернизации, социологию села и крестьянского образа жизни, социологические аспекты социального пространства, социологию

адаптаций, социологию регионального развития и др. Все они способствуют рассмотрению реформирования белорусского села с акцентированием существующих в белорусском обществе специфических обстоятельств и условий, с учетом нормативно-ценностного комплекса и менталитета, возможностей и степени адаптированности сельского населения к реформам АПК, наличия активных и творческих индивидов, выступающих субъектами преобразований в агросфере и носителями социальных, экономических и культурных традиций в сельском социуме.

Summary

The article describes the main methodological approaches to the study of innovatively-sustainable rural development: based on the theory of evolution as a set of contingent transformations and socio-territorial condition of consciousness and behavior of people living in rural areas.

Anna Fidelus

Tutoring method – an innovative way in rehabilitation work

Keywords: *rehabilitation work, method of education, tutoring and coaching*

Introduction

A young individual, particularly in the period of adolescence, has large problems with a definition of his/her identity and a further way of life. The processes of strengthening his/her development are the processes of socialization and upbringing. Upbringing is defined by a process of purposeful and conscious shaping of human behaviours, attitudes, social roles, personality or its important features in accordance with previously assumed pedagogical patterns which help in the shaping in the course of upbringing [Pytko, 2000: 9]. However, socialization is defined as the entirety of influences exerted on the individual by the social and cultural environment in which he/she lives and develops himself/herself, as if independently from efforts of tutors and teachers. The process of socialization is spontaneous and goes beyond control of tutors and teachers. Socialization aims at the proper adaptation of the individual to correct social role functioning in connection with it [Pytko, 2000: 9-10].

Unfortunately, not always primal processes of upbringing and socialization turn out to be effective, and then one seeks different solutions in the range of rehabilitation process [Fidelus, 2008: 31-77]. A person who is

brought up and socialized incorrectly demonstrates many behaviours recognized for inappropriate, undesirable or harmful in the social or individual sense. For example, it happens that he/she is excessively aggressive, manifests suicidal proclivities, and proclivities for social isolation and addictions [Fidelus, 2008: 10]. Therefore one can treat social misadaptation as an incorrectly formed *human-environment relationship* having a tendency of self-strengthening and escalation as a result of the so-called “self-fulfilling prophecy” [Wysocka, 2009: 38].

But not in every case the present methods of rehabilitation pedagogy are sufficient to modify behaviours, attitudes, roles and human personality. Therefore, the pedagogue’s activity should be characterized by a progressive approach which means reaching for newer and newer methods of dealing with the young individual.

The methods of personal development *tutoring* and *coaching*, which initially were used mainly in the training of managerial personnel and high-level personnel, have been popular in Poland for several years. People in no higher positions, who either want to find their new way of life or go through a crisis, have also started to benefit from these methods. *Tutoring* and *coaching* are the methods which have not been used in pedagogy for a long period of time. *Tutoring* is the method of education consisting in the individual work with a student (tutee). This is a long-standing method and should last at least one semester. Meetings are held once a week. The work consists in a conversation to which the student prepares himself/herself. The conversation is the main tool for work in the *tutoring method*. The main aim of this method is as follows: the integral development (both knowledge and also personality) and bringing the tutee to the moment in which he/she will be able to bring himself/herself up. The model of the “master-student” relationship is a characteristic feature of this method combining freedom of contact and a high level of substantive classes. A tutor is a mentor and a trustworthy person for a tutee. One of the most important skills of the tutor is identification of the tutee’s individual needs and satisfying them. The tutor helps the tutee in organizing work for him-

self/herself, learning a subject, but also in forming his/her own identity. He helps to formulate aims and make the choice concerning field of study for a given education level.

Coaching as a method of pedagogical work unlike *tutoring* concentrates on the workshops of the rehabilitation process. A *coach* helps to shape skills of a tutee, and choose aims for the close future and work methods. The coach can work with tutees in the various situations both with the individuals having learning problem and also with these uniquely talented ones who desire to improve their results. Using this method for work requires the coach-tutee meetings which should take place not more seldom than once a month. A partnership relationship and mutual confidence plays a significant role here.

It is considered that rehabilitation work, in order to be effective, has to include a detailed analysis of the specific tutee's problem. Otherwise one can commit mistakes which will waste already reached effects. Applying methods based on the individual work with the tutee is essential. I believe that such a method is the tutoring method.

Historic and cultural basis of the *tutoring method*

I will try hereunder to place the *tutoring method* in the wider historical and cultural context. One can notice that similar solutions to *the present tutoring have been applied and practiced successfully* for many centuries. At present also in such delicate fields as spirituality or psychology the similar methods are applied successfully.

It is also necessary to emphasize that *tutoring* is a new notion in the Polish scientific world, that is why there are not so many publications on this subject - particularly in the rehabilitation context - hence using publications from the Internet.

One can notice in the whole history of mankind that learning occurred through the interpersonal exchange of thoughts and experiences. People who can be called "wise" or "sages" were people in demand. They advised in worldly important issues. Their insight did not often result from larger

knowledge, but from the skill of taking a wider look at the chosen fragment of reality.

In history of philosophy and history of teaching (especially during the peak development of Greek thought, but also later more or less to mediaeval times), a model of an itinerant teacher is known. He had the authority in virtually all scientific fields which were known then. His pupils were individuals chosen by him who owing to the fact they lived together, and thanks to trips and discussions they got to know all what the teacher could pass them on. Their number did not usually exceed twelve. However, it was not indoctrination because though majority of the pupils were followers of their master's views afterwards, a large part of them, however, founded later their own schools promoting their own way of thinking (as an example one can give the pupils of Socrates, five of whom chose a radically different way of life and philosophizing). Also in Church tradition, in both the Western and the Eastern Church, existed the institutions of father confessors (west) and old men (east). They were spiritually and practically experienced individuals who in definite circumstances shared their experience in overcoming spiritual difficulties. They often required obedience from their penitents, however, much often explained the situation in which the given individual found himself, and they together looked for the possibilities of overcoming ensuing obstacles. Even though I am writing about these solutions using the past tense, these institutions exist until the present day.

At present, also so-called supervision has existed for several decades particularly among people professionally dealing with psychology. A supervisor, as it was defined in one of the medical articles, is "someone with larger knowledge and experience who supports, helps, suggests various possibilities of solutions and is a special lightning-conductor" [Superwizor wycisza..., 2004].

Now you can see that such a person is very highly regarded. Many doctors, psychologists and social workers need to contact a supervisor.

Notions of a tutor and *tutoring*. The application of the method

Etymology and also some certain meaning intuitions of the word 'tutor' one can find in the dictionary of W. Kopaliński. As the author informs 'a tutor in former times a guardian, an educator; at British universities - an adjunct supervising individually students' work. Etym. - Eng. from Lat. 'a defender, a guardian of juveniles' from *tutus* p.p. from *tueri* 'to look; to protect, to keep; to guard' [Kopaliński, 2007: 352].

One can define the *tutoring method itself* as: the process of development of a person which occurs as a result of the individual and supporting relationship with another person - a tutor. (Tutoring – o metodzie, 2011) There are three important elements which you should distinguish in this notion. A personal development is the aim of this method's application. It happens through the individual relationship with a tutor that aims at supporting this person in his/her endeavours. It is also necessary to notice the "hidden between the lines" assumption of this definition - the work on the personal development is an effort of the given person. The tutor is neither a parent nor a guardian who "leads the person by the hand", improves every lack, and foresees every threat. The individual does the whole work himself/herself. One cannot allow to occur the situation that the tutor cares more for a personal development of the supported individual than this person cares himself/herself for his/her own development.

At present this method is more and more popular. I believe that it could be applied successfully in the fields connected with upbringing and rehabilitation. It is already applied in work with students, particularly realizing some research projects under the professor's guidance and supervision. It also has found its place in work with the school youth (lower secondary schools and secondary schools). The work in the *tutoring system* with youth and children burdened with specific difficulties in learning is also a certain novelty. There are also the first attempts to use this method in the rehabilitation work.

The possibilities of application of the *tutoring method* in the rehabilitation work

The rehabilitation work is a unique pedagogical discipline. It does not consist in upbringing in meaning of acquiring and developing certain social competences, but in transformation of the incorrectly shaped vision of the individual's social relationships with whom the work is carried out. We also do not have usually to deal with children, but with youth or also with adults who already have the most important phases of socialization behind them. So this is complex pedagogy, and its activities are subject to failures several times.

What now can bring the *tutoring method to the rehabilitation work*? I would like to appeal in this context to observations of L. Pytka included in an article entitled "Various formulations of the definition of rehabilitation" [Pytka, 2008: 73-78]. The author affirms that among the various conceptions of rehabilitation also exist the "rehabilitating self-upbringing", which for Cz. Czapów, also defines as self-controlling [Pytka, 2008: 76]. One can qualify these actions in the following way: "this is the kind of the control of one's own development allowing to, despite breakdowns and crises, (...) higher and higher stages of social functioning, and allowing to achieve more and more mature form of himself/herself" [Pytka, 2008: 76]. Before I get down to the presentation of my own reflections, I would like to present in this context one more thought of L. Pytka which brings in a lot to here-with deliberations. Namely, he notices that: "This variant of rehabilitation (i.e. aiming at self-controlling [author's note of A.F.]) turns an attention to hardships of the internal transformation and the accompanying suffering" [Pytka, 2008: 76].

I will once again quote the question from the beginning of the previous paragraph. What the *tutoring method* can bring in the context of the introduced determinants of the process of rehabilitation? I just see its largest value in overcoming suffering and uncertainty which the rehabilitated individual is going through. Every human effort combines with some suf-

fering. There is no human being who wants to reach success and does not fight appearing fatigue from time to time. You should sometimes “go through” poor living conditions, lack of money, uncertainty about tomorrow. Many people who reached something in their lives have experienced it. A person who tries to change himself and rehabilitate will also certainly experience it. We already find here the first task for a tutor to explain that “it happens”, and that sometimes it is necessary to go through such situations not seeking “shortcuts”. It is necessary also now to turn an attention to emotional reactions such as bitterness, anger towards the people around him/her or apathy, and do not allow them to obscure a logical analysis of the situation and hamper attempts to solve it.

The next issue is learning to wait for the results of one's own work. A socially unreasonable individual has learnt to satisfy immediately his various needs through his way of life. Incidentally, it is necessary to add here that these needs were limited to basic ones i.e. forming the basis of “pyramid of needs” - as A. Maslow defines it (2009: 114-119). Impossibility of satisfying higher needs and its accompanying emptiness often causes that their places have been taken by alcohol, sexual promiscuity or drugs. The tutor's task is to show that higher needs as e.g. needs for affiliation, love, respect, self-realization can be satisfied. However, it requires time, the gratification is not immediate. Hence, the needs of learning to wait, and restraining impulses of the moment to wait until postponed gratification.

As one can figure out the rehabilitated individual is less resistant to harm. He/she might expect that he/she has paid off his/her debt to society after serving his/her sentence. In connection with it, he/she would like to get back immediately to a normal, average life in which he/she will be respected equally with other citizens. However, even if he/she is able to change his/her habits and manners successfully, the way people will usually label him/her will be unusually nagging and painful. I perceive here a significant role of a tutor who will be able to point out dignity of this person and present his/her strengths in order that the rehabilitated individual would not feel as someone worse in these difficult situations. I can imagine

various social situations in which one can participate together with him/her, particularly encouraging him/her to the voluntary service, contact with the handicapped or disabled individuals who are able to express their gratitude in many different ways.

While applying the tutoring method in rehabilitation we rely on getting to know each other and building up a relationship with a tutee what will allow us to recognize his/her needs. The next stage of the tutor's work becomes work on the change of attitudes and setting aims to which they will jointly strive. Then through conversations or e.g. common trips, we can inspire the tutee. The support which the tutee can receive from his tutor is also not without meaning. The tutor is often the only person who can give him/her this support. The conversation is this what makes *tutoring flexible* and can make effective in the rehabilitation work. This just direct tutor's "testimony of life" affects the tutee educationally.

Key moments while using the *tutoring method*

I tried above to show several possible situations in which presence of a tutor might be very helpful. One can try to enumerate the features which such a person should be characterized by. I will turn an attention here only to one of them which seems to me most essential. Namely, I think that emotional empathy is this propriety which every tutor should be characterized by. By emotional empathy I understand an ability of co-feeling with a simultaneous skill of recognizing psychical feelings, cognition of a way of thinking and interpreting definite situations in which our tutee can find himself / herself. Circumstances deciding about the effectiveness of this method are also important. It seems that two basic elements: closeness and constancy have the essential meaning.

You should not understand closeness as emotional attachment. In practice, it manifests itself by "being for" a specific individual. Time which the tutor is going to dedicate to meeting with the person having problems has to be sometimes for this person only. In practice, for sure it is worth finding a separate room for a free conversation which will not be interrupted

by telephones or visits of different guests. External conditions are often helpful in good understanding of another person, the more so because in the very nature of things entering the world of another person, building up with him/her friendly relationships, and attempting to understand his/her situation and varied dependences determining his/her behaviour are very difficult tasks.

I know from my own experience that it is necessary to keep the secret of issues raised during the meetings for building up the atmosphere of closeness. It breeds confidence indispensable for carrying on sincere conversations. A separate problem is the issue of arousing confidence in the individual who during a considerable part of his life convinced himself that no one can be trusted.

Constancy is the second important element. It seems to me that one can never leave an impression that meetings and conversations are for a tutor only an addition, entertainment in his life, and when occurs a different opportunity of spending time in more interesting way he certainly will seize it. Constancy manifests that "I care for Your future, because I have ways to keep my life organized to have time for You".

Constancy also teaches that certain invariable determinants and values, which you should obey, exist in life. Already systematic, invariably friendly meeting itself with the individual can reinforce his conviction that I am a quality person worth covering a definite distance to meet and with whom one can spend fruitfully some good time.

Ending

The tutoring method can be applied in many fields of the pedagogical work. Due to its personal character, it is not an easy method for realization. During meetings varied ties come into being between a tutor and a person whom he/she takes care of. However, it seems to be an effective method due to its accompanying character because the tutee himself/herself does the whole great work on formation of his/her own character, finding in

himself will power (only sometimes supported through motivational interventions of the tutor).

With the help of an experienced tutor the unreasonable socially individuals can reach effects of their work. *Tutoring* can work in the process of rehabilitation in which so important is recognizing the person's individual needs. Tutees often need complex help which assumes work on changing the value system, lifestyle, habits, acquiring professional skills, breaking away from old acquaintances. It is not possible to solve these problems while working on each problem separately. It is necessary to apply a holistic and individual approach, and such an approach ensures the *tutoring method*.

- [1] Dolnośląskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli i Informacji Pedagogicznej we Wrocławiu (?) Tutoring - o metodzie. Available at: <http://dodn.wroclaw.pl/projekt912/Tutoring.pdf>, 20.01.2011.
- [2] Fidelus, A. 2008. *Przestępczość nieletnich w ujęciu prawnym i społecznym*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie.
- [3] Kopaliński, W. 2007. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: PWN.
- [4] Masłow, A. 2009. *Motywacja i Osobowość*. Warszawa: PWN.
- [5] Puls Medycyny. 2004. *Superwizor wycisza emocje*. Available at: <http://www.pulsmedycyny.com.pl/index/archiwum/4164,superwizor,wycisza,emocje.html>, 20.01.2011.
- [6] Pytka, L. 2000. *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- [7] Pytka, L. 2008. *Różne ujęcia definicji resocjalizacji*, In: B. Urban, J. Stanik (reds) *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN.
- [8] Smółka, P. (red.). 2009. *Coaching*. Inspiracje z perspektywy nauki, praktyki i klientów. Gliwice: Wydawnictwo HELION.
- [9] Wysocka, E. 2009. *Diagnoza w resocjalizacji*. Warszawa: PWN.

Lidia Pawelec

***Nowe techniki rodzicielstwa w perspektywie
godności rodziny i człowieczeństwa***

***New techniques of parenthood in view of
family dignity and humanity***

Keywords: *family, humanity, new parenting techniques*

Dynamiczne zmiany społeczne i wciąż rozwijająca się nauka stają się obecnie przyczyną wielu problemów m.in. związanych z płodnością i reprodukcją. Według Światowej Organizacji Zdrowia niepłodność jest chorobą społeczną, co potwierdzają statystyki. Problemy związane z posiadaniem potomstwa ma bowiem aż 10–18% par i liczba ta wciąż wzrasta. W skali światowej jest ok. 50-80 mln kobiet mających problemy z płodnością żyje, a każdego roku przybywa około 2 mln niepłodnych par. W Polsce liczba ta szacowana jest na 15% par, z których 30% to kwestia niepłodności męskiej, a 20% obu partnerów [Domaradzki, 2009: 71].

Zgodnie z zaleceniami WHO ludzie mają prawo do satysfakcjonującego i bezpiecznego życia seksualnego i reprodukcji oraz prawo decydowania o własnej reprodukcji. Dla par borykających się z bezpłodnością ratunkiem okazuje się postęp medycyny i pojawienie się technik wspomaganego rozrodu. Jednak wraz z nimi pojawiają też się pytania o potencjalne niebez-

pieczeństwa jakie wynikają z nowych możliwości rozrodu człowieka [Domaradzki, 2009: 72].

Do kwestii wzbudzających największe dyskusje i wątpliwości w ostatnich czasach zaliczyć trzeba instytucję banku życia, (sztuczne) zapłodnienie *in vitro* (i *in vivo*), zapłodnienie *post mortem*, a także matkę zastępczą. Należy w skrócie wyjaśnić, co oznaczają poszczególne pojęcia.

Banki życia są pewnego rodzaju medyczno-laboratoryjnymi magazynami, w których gromadzone jest zamrożone nasienie męskie, komórki jajowe żeńskie połączone z nasieniem męskim, nawet embriony [Tokarczuk, 2006: 165].

Sztuczne zapłodnienie polega na uzyskaniu poczęcia człowieka w inny sposób niż przez stosunek płciowy mężczyzny i kobiety i wyróżnia się tu dwie główne metody zapłodnienia: *in vivo* lub *in vitro*. Dawcami gamet mogą być małżonkowie lub mogą one pochodzić od dawców. Kontakt gamet odbywa się w warunkach zewnętrznych i pierwsze fazy rozwoju embrionalnego zachodzą poza organizmem kobiety. Dopiero po pewnym czasie dziecko zostaje przenoszone do organizmu matki [Waluś, 2011: 249-250].

Zapłodnienie *post mortem* to poczęcie dziecka po śmierci ojca w wyniku wykorzystania jego nasienia przechowywanego w banku życia.

W przypadku macierzyństwa zastępczego dochodzi do rozdzielenia procesu zapłodnienia od ciąży. W tej sytuacji można mówić o dwóch matkach: biologicznej, która jest w ciąży i rodzi dziecko oraz ta, która dziecko adoptuje i wychowuje jako własne. Tak samo jak w przypadku *in vitro* i tu materiał genetyczny może pochodzić od małżonków lub obcych dawców w zależności od powodów, z jakich decydują się na macierzyństwo zastępcze [Sławicki, 2010: 17].

Przeciwnicy uważają, że sztuczne metody przekazywania życia ludzkiego nie mają charakteru osobowego. Generują one wiele problemów natury moralnej i etycznej ingerując w życie osoby ludzkiej. Sztuczne zapłodnienie, w którym materiał genetyczny pochodzi od osoby nie będącej współmałżonkiem podważa prawo dziecka do bycia poczętym w małżeństwie,

skoro jedno z rodziców w zasadzie znajduje się poza nim. Życie dziecka nie jest w tej sytuacji owocem aktu miłości rodziców, ale produktem technik medycznych, wiedzy i umiejętności osób trzecich. Brak więc w tym akcie miłości małżeńskiej tak podkreślanej chociażby przez środowiska związane z Kościołem katolickim. Zapłodnienie heterologiczne jest przekreśleniem zasady jedności małżeństwa, ich powołania do rodzicielstwa, narusza godność małżonków, instytucji małżeństwa, a co za tym idzie – także godność rodziny. Zagrożenie stanowi także fakt używania do zapłodnienia heterologicznego nasienia z banków spermy. Przeciwnicy tego procesu zwracają uwagę na to, że zapłodnienie nasieniem anonimowego dawcy, który może dać życie wielu istotom, może być przyczyną urodzenia dzieci spokrewnionych, które łącząc się nieświadomie ze sobą mogą uruchomić zagrożenie selekcji biologicznej [Jakubowski, 2001: 84-86].

Kontrowersyjnym zjawiskiem jest zapłodnienie *post mortem*, gdyż oznacza ono pólsieroctwo dziecka, poczętego już po śmierci swego biologicznego ojca [Nestorowicz, 2002: 31]. Dziecko skazywane jest zatem od początku na brak ojca, co zdecydowanie negatywnie wpływa na rozwój jego osobowości i pełnienie ról społecznych w dorosłym życiu. Poczęcie po śmierci ojca pozbawia dziecko kontaktu z jednym z rodziców, odbiera mu możliwość doświadczenia bardzo cennej i potrzebnej relacji. Dziecko urodzone poprzez zapłodnienie *post mortem* nie może być uznane za dziecko ślubne, gdyż nie zostało poczęte w okresie trwania małżeństwa, którego kresem jest śmierć któregoś z małżonków. Nie posiada zatem praw np. do spadku po ojcu. Dodatkowe moralne dylematy wiążą się z tym, iż decydując się na poczęcie dziecka w ten sposób matka pragnie w nim odnaleźć substytut męża, co może skutkować w przyszłości naruszeniem moralnego zdrowia dziecka. Urodzenie dziecka *post mortem* wiąże się zatem z wieloma problemami dotyczącymi rodziny pełnej, jego małżeńskiego i pozamałżeńskiego statusu prawnego i wielu innych kwestii natury etycznej. Jest zaprzeczeniem normalnego funkcjonowania rodziny, w której dzieckiem opiekują się oboje rodziców [Tokarczuk, 2006: 174].

Technika zapłodnienia pozaustrojowego powoduje „wytworzenie” większej liczby ludzkich embrionów. Chcąc zwiększyć prawdopodobieństwo udanego zabiegu, do macicy kobiety wszczepia się kilka jajeczek. W niektórych krajach „wytworzone”, a nie zużyte embriony przechowywane są w płynnym azocie w celu późniejszego ich wykorzystania. Rodzi to wiele pytań natury etycznej dotyczących decydowania o ludzkim życiu, związanych z godnością człowieka i prawie dziecko do poczęcia i narodzenia się w rodzinie. J. Jakubowski zadaje w swoim artykule szereg dramatycznych pytań związanych z takim stanem rzeczy:

Jak można trzymać żyjącą istotę ludzką w płynnym azocie? Jak długo i jakie ilości tych żywych drobin ludzkich będzie się przechowywać i w jakim celu? Jak będzie się czuła osoba, kiedy odkryje, że pierwsze lata swojej egzystencji spędziła w płynnym azocie? Czy nie będzie następstw zdrowotnych? Ilu będzie tych "szczęśliwców", którym dane będzie żyć, mimo, że np. ich biologiczni rodzice dawno pomarli? Czy można wylać żywe embriony do kanalizacji, jeżeli nikt ich nie zechce lub nie będzie miał kto zapłacić za ich przechowywanie? Jak na razie nikt nie ma odwagi, aby zdecydować o likwidacji, czyli masowej egzekucji embrionów? Co się stanie, jeżeli laboratorium (gdzie są tysiące embrionów) ogłosi likwidację lub zmieni branżę? Koszmarne pytania! [Jakubowski, 2001: 87-90].

Pytania te implikują wiele problemów związanych ze sztucznym zapłodnieniem. Podnoszą kwestie ochrony lub raczej braku ochrony życia nienarodzonych istot, ich normalnego życia, określenia ich pochodzenia. Pojawia się też pytanie o kondycję psychofizyczną i zdrowie narodzonego w ten sposób dziecka. Nie są znane do końca skutki takiego sposobu poczęcia dla jego zdrowia.

Wiele kontrowersji nie tylko z punktu widzenia religii, ale również pedagogiki, socjologii i psychologii budzi macierzyństwo zastępcze. Poza naruszeniem jedności małżonków i godności przekazywania życia obraża ono godność dziecka, stającego się w tym momencie staje się przedmiotem transakcji usługowo-handlowej. Dziecko zostaje również pozbawione prawa do poczęcia, urodzenia i wychowania przez własnych rodziców.

Matka zastępcza przyjmuje do swojego łona obcy zarodek, który powstał na drodze *in vitro* lub przyjmuje nasienie przyszłego ojca, jednak bez nawiązywania z nim kontaktów seksualnych i rodzinnych. W obu przypadkach macierzyństwo zastępcze jest poważnym naruszeniem jedności i godności rodziny. Dziecko przestaje być wówczas darem i staje się przedmiotem wchodzącym do rodziny na podstawie prawnej umowy. Już w momencie poczęcia odbiera się mu więc godność należną każdej osobie ludzkiej. Prokreacja staje się wówczas produkcją, a nie aktem wynikającym z miłości małżeńskiej.

W literaturze przedmiotu bardzo często przeważa pogląd, że macierzyństwo zastępcze, podobnie jak pozostałe metody sztucznego zapłodnienia, godzi w sakrament małżeństwa. Jest ono dowodem egoistycznej postawy małżonków, którzy pragną dziecka za wszelką ceną. Powierzenie swojego macierzyństwa łonu do wynajęcia nie ma nic wspólnego z prawdziwą miłością małżeńską i macierzyńską. Według niektórych etyków jest to nawet rodzaj prostytucji, gdyż kobieta-surogatka oddaje swoje ciało za pieniądze. Jednak największym problemem jest niewątpliwie zredukowanie dziecka do produktu ciąży i porodu [Brażel, 20010: 61-69].

Technikę *in vitro* i inne metody sztucznej prokreacji zawsze należy rozpatrywać na tle rodziny. Jest ona bowiem pojmowana jako naturalne miejsca poczęcia, urodzenia i wychowania dziecka. Potomstwo jest jednym z podstawowych dóbr rodziny, swoistym ukoronowaniem i owocem miłości małżeńskiej. Teoretycy wskazują przy tym na prawo rodziców do posiadania dziecka, które jest prawem niepodważalnym. Podkreślają jednak samo znaczenie słowa posiadać, które odbiera dziecku godność istoty ludzkiej, gdyż posiada się rzeczy [Sikora, [www.archidiecezja.wroc.pl /pliki/wd-invitr06092008.pdf](http://www.archidiecezja.wroc.pl/pliki/wd-invitr06092008.pdf)].

Sztuczne formy prokreacji naruszają jedność rodziny. Dziecko zostaje wówczas dołączone lub wprowadzone do rodziny z zewnątrz. Komplikuje się też sprawa tożsamości dziecka, gdyż w pewien sposób wprowadza ono do rodziny kolejne osoby w postaci dawców materiału genetycznego. Sprzeciw moralny budzi także istnienie samych tzw. banków spermy, które

są zakłóceniem podstawowych relacje w rodzinie, a mianowicie relacje rodzice-dzieci. Postać rodzica zostaje zdeformowana i sprowadzona do rangi dawcy materiału biologicznego.

Zagrożeniem dla normalnego funkcjonowania rodziny jest także wykonywanie zapłodnienia *in vitro* osobom samotnym (singlom), parom homoseksualnym i kobietom, które nie są już wieku predestynującym je do rodzenia i wychowywania dzieci.

W 1993 r. dr S. Antinorii zgodził się wszczepić 59-letniej Angielce zarodki pobrane od 25-letniej Włoszki. W efekcie kobieta ta urodziła bliźnięta. Wydarzenie to wywołało dyskusję o etycznym, społecznym i prawnym aspekcie tak późnego macierzyństwa. Pojawiają się bowiem pytania o funkcjonowanie rodziny, w której 15-letnie dziecko będzie miało 75-letnią matkę. Czy w wieku 70 lat i powyżej będzie ona dobrze wywiązywać się z obowiązków wychowawczych i opiekuńczych? Jaka będzie relacja kobiety w podeszłym wieku do dziecka i co stanie się z nim w przypadku wczesnego osierocenia. Czy dziecko urodzone w tak późnym wieku ma szansę na życie w normalnej rodzinie, która zapewni mu realizację wszelkich potrzeb w tym najważniejszych – emocjonalnych...? Być może tak, jednak budzi to poważne wątpliwości [Jakubowski, 2001: 90-97].

Podobnie w sytuacji osób samotnych i par homoseksualnych. Pojawienie się dziecka w obu tych przypadkach pozbawia go prawidłowych relacji rodzinnych, w których obecnych jest oboje rodziców – ojciec i matka. A tylko prawidłowo funkcjonująca rodzina jest w stanie zapewnić dziecku odpowiednie warunki rozwoju jego osobowości. Wszelkie inne układy ról rodzicielskich mogą spowodować zaburzenia w dorosłym funkcjonowaniu dziecka i stać się przyczyną jego społecznego niedostosowania.

Na internetowej stronie tvp.info ukazał się w 2011 r. artykuł, który wydobywa jeszcze jeden niepojęty aspekt nowych technik rodzicielstwa. Czytamy o tym, że dziennikarze informacyjnego programu *Panorama* dotarli do dzieci, które narodziły się dzięki *in vitro* i zostały później oddane do domu dziecka. Matka dzieci znalazła się w ośrodku leczenia uzależnień z powodu swego alkoholizmu, ojciec jednak mając wszelkie prawa i środki

do zapewnienia opieki swym dzieciom zdecydował o ich oddaniu. Według informacji dyrektora Domu Dziecka ojciec dzieci to człowiek z wyższym wykształceniem i dobrze zarabiający nie nosi więc znamion patologii. Również w innej placówce umieszczona została trójka dzieci z *in vitro*, których rodzice rozwiedli się.

Pojawia się więc pytanie czy sytuacje takie należy traktować w kategorii rodziny, która jest albo patologiczna, albo niewydolna wychowawczo, czy może dzieci poczęte za pośrednictwem *in vitro* jest łatwiej oddać, tak jak zwraca się niepotrzebną rzecz...? Autorka tekstu zastanawia się: *Nie sposób ustalić, ile dzieci poczętych metodą in vitro wychowuje się w domach dziecka – ich rodzice nie muszą tego ujawniać. Fakt, że dzieci, które miały być spełnieniem marzeń, wychowują się w placówce, powinien być sygnałem dla ustawodawcy, żeby zadbać o rodzinę biologiczną i zapewnić dzieciom znane prawo – reklamacji nie uwzględnia się...* [Morawska, <http://tvp.info/informacje/ludzie/niechciane-dzieci-z-in-vitro/5606626>].

Summary

In the article the author describes the latest parenting techniques: in vitro fertilization, the conception of post mortem life bank institutions and surrogate. The paper presents risks that result from their implementation.

- [1] Brągiel, P. 2010. *Matka zastępcza w ocenie etyki personalistycznej i chrześcijańskiej*, „Życie i Płodność”, R. 4, nr 2.
- [2] Domaradzki, J. 2009. *Janusowe oblicze reprogenetyki*, „Nowiny Lekarskie”, nr 1.
- [3] Jakubowski, T. 2001. *W trosce o godność życia ludzkiego. Sztuczne zapłodnienie*, „Katecheta”, nr 4.
- [4] Morawska, A., *Niechciane dzieci z in vitro*, dostępne online [na:] <http://tvp.info/informacje/ludzie/niechciane-dzieci-z-in-vitro/5606626>
- [5] Nestorowicz, M. 2002. *Problemy prawne inseminacji post mortem*, „Prawo i Medycyna”, nr 11.

- [6] Sikora, A., *Dylematy w bioetyce – in, vitro – rodzina – medycyna – etyka*, dostępne online [na:] www.archidiecezja.wroc.pl/pliki/wd-invintro06092008.pdf
- [7] Sławicki, P. 2010. *Macierzyństwo zastępcze jako sposób sztucznej prokreacji*, „Dialogi z przyrodą”, nr 1.
- [8] Tokarczuk, R. 2006. *Prawa narodzin, życia i śmierci. Podstawy biojursprudencji*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków.
- [9] Waluś, S. 2011. *Godność człowieka a zapłodnienie pozaustrojowe*, „Nauka-Etyka-Wiara”.

О.В. Вознюк

Особистісний аспект професійного становлення сучасного фахівця-педагога

The personality aspect of the professional becoming of a contemporary teacher

Keywords: *contemporary teacher, professional becoming*

Динамічний розвиток сучасної педагогічної науки характеризується пошуком фундаментальних підходів до побудови навчально-виховного процесу, що знаходить відображення в освітніх документах Української держави, в яких зазначено, що метою освіти і виховання має бути професійно компетентний, ініціативний, творчий громадянин, наділений почуттям обов'язку і відповідальності перед суспільством, здатний швидко адаптуватися до сучасного плінного світу, який увійшов у якісно новий інформаційний стан, що супроводжується докорінними цивілізаційно-парадигмальними змінами в науці як формі суспільної свідомості та, відповідно, у системі сучасної освіти. Це позначається на трансформації педагогічних ідей та теорій щодо головної рушійної сили освіти – особистості педагога як професіонала, проблеми становлення якого досліджували та досліджують А.О. Деркач, Є.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, Т.В. Кудрявцев, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна та ін.

Підходи до формування особистості сучасного фахівця, який розглядає розвиток через призму вирішення виробничих та життєвих протиріч, відповідає багатьом психолого-педагогічним теоріям розвитку, таким, як психолого-педагогічна теорія М. Монтесорі, організаційна теорія Г. Вернера, теорія когнітивного розвитку Ж. Піаже, теорія морального розвитку Л. Колберга, стадіальна теорія Е. Еріксона, умовно-рефлекторна теорія І. П. Павлова, Дж. Уотсона, Б. Скіннера, теорія соціального навчання А. Бандури, культурно-історична теорія Л.С. Виготського, теорія розвитку в гуманістичній психології А. Маслоу, К. Роджерса, діяльнісний підхід до розвитку, теорія поетапного формування розумових дій, теорія системогенеза, екологічна теорія Дж. Гібона та ін. [Митькин, 1997: 3-12].

Аналіз наукових джерел дозволяє говорити про три підходи до вивчення особистісного зростання педагога-професіонала: **динамічний** (який відображає етапи формування особистості педагога-професіонала), **змістовий** (який визначає змістовий бік професіоналізму педагога – його певні особистісні якості) та **структурний** (який реалізує структуру та модель особистості педагога). Розгляд зазначених підходів відповідає прийнятій **теоретико-методологічній процедурі аналізу системних явищ**, оскільки передбачає вивчення педагогічних явищ від загального до конкретного аспектів їх актуалізації. Так, динамічний підхід реалізує найбільш загальний аспект, оскільки всі предмети та явища Всесвіту підкорюються універсальній парадигмі розвитку. Розвиток змістового аспекту дозволяє досягти більш конкретного рівня вивчення аналізованого явище. Це, у свою чергу, дозволяє побудувати його модель (структуру). Розглянемо три зазначені підходи.

1. Динамічний аспект. Як засвідчує проведений нами аналіз, майже всі сучасні теорії професійного становлення особистості вбачають розвиток людини як рух до особливості (І.Д. Бех), що постає

теоретико-методологічними засадами особистісно орієнтованої професійної освіти:

- формування спільних цілей діяльності у навчанні педагогом і студентом;

- нівелювання принципової межі між змістовим і процесуальним аспектами навчання, коли сам процес у вигляді діалогу, пошуку, гри стає джерелом особистісного досвіду та розвитку;

- наближення навчання до природної життєдіяльності людини, до її професійної діяльності;

- активність міжсуб'єктної взаємодії учасників навчальної діяльності, яка втрачає формальність і функціоналізм та набуває риси інтерактивності;

- засвоєння змісту навчання як фрагменту культури;

- розвиток "Я" відбувається через "своє інше", через діалог, активну взаємодію всіх учасників освітнього процесу;

- засвоюється не фрагмент цілісної життєдіяльності, а сама ця цілісність, що передбачає імітаційно-ігрове відтворення життєвих ролей та ситуацій [Сериков, 1997: 41], включення у діалог, міжособистісне спілкування [Балл, 2000: 137-149], що виражає принцип діалогічності, який постає засадничим в особистісно орієнтованій парадигмі освіти.

Зазначений процес, як відмічає С.С. Пальчевський, стимулює розвиток рівнів продуктивності педагогічної діяльності: від репродуктивного до системно-моделюючого знання і системно-моделюючого розвитку особистості (за Н.В. Кузьміною). Зважаючи на це, В.Н. Максимова виділяє ще вищий акмеологічний рівень розвитку педагога, а, відповідно, і продуктивності його діяльності – **системно-моделюючий цілісний розвиток підростаючої людини**. Цей рівень вимагає від учителя високої майстерності, здатності конструювати багаторівневі стратегії педагогічної діяльності; високих показників професіоналізму, які б відображалися у професійній позиції.

Отже, професійне становлення фахівця-педагога передбачає формування його особистості. Цей процес у його найбільш суттєвому (особистісному) аспекті реалізується як **самовдосконалення, самореалізація та саморозвиток**, вивчення якого постає у центрі наукової уваги багатьох учених (Н.О. Гордєєва, І.Ф. Харламов, В.Ф. Шепетько та ін.) [Анциферова, 1991: 34-67]. Вони вважають, що у процесі саморозвитку особистості відбувається подальше становлення професійно важливих особистісних якостей: поєднання декількох психічних процесів (відчуття, уявлення, думки та ін.), яке знаходить вираження в асоціативності мислення (де пов'язуються відповідні психічні процеси), аналітичності мислення (яке передбачає вміння детально аналізувати факти й явища, аналізувати дії та вчинки), творче мислення (здатність вирішувати завдання нестандартними методами), врівноваженість, оптимізм, самовладнання, комунікабельність, лідерство, колективізм, соціальна відповідальність та активність, адекватна самооцінка, емпатійність.

Суттєво, що процес самореалізації особистості педагога Г.С. Данилова схематично репрезентує як **пірамідоподібну спіраль** з відповідними витками від нижньої до верхньої рівня кваліфікації, коли один виток відповідає цілеспрямованому самовдосконаленню за певний період часу, а кожний наступний виявляється зумовленим мобілізацією суб'єктом своїх потенційних можливостей. При цьому спрямована й свідомо самореалізація особистості починається із проєктованої педагогом концепції самовдосконалення шляхом управління власною діяльністю. Такий підхід дозволяє Г.С. Данилової диференціювати *такі ступені послідовних висхідних витків спіралі процесу самоосвіти як особистісного процесу:*

1) елементарна (низька), безсистемна, спонтанна самоосвіта, зумовлена переважно впливом зовнішніх чинників, їй властиві періодичний характер і недостатньо усвідомлена особистістю потреба в розвитку творчих здібностей (потенціалу);

2) допустима (середня) самоосвіта, що базується на осмисленні особистістю багатогранної педагогічної технології, врахуванні внутрішніх резервів, усвідомленні тактичної мети діяльності, самоаналізі її результатів та виявленні прагнення вдосконалювати свою професійну майстерність;

3) оптимальна (висока) систематична, цілеспрямована самоосвіта, що зумовлена набуттям суб'єктом професійних знань на методологічному, теоретичному та технологічному рівнях, а також здатністю їх синтезувати у процесі досягнення стратегічної професійної мети та власного самоствердження;

4) ідеальна (найвища) самоосвіта, що стала для суб'єкта постійною, життєво необхідною потребою і характеризується самопізнанням, самореалізацією, самопрогнозуванням пошукової педагогічної роботи. У результаті формується певна акмеологічна професійна позиція і виробляється індивідуальний стиль професійної діяльності.

Зазначена динаміка у її найбільш загальному вигляді реалізується у трьох діалектичних етапах формування особистості професіонала, зокрема й педагога.

1. Перший (адаптивний) етап виявляє засвоєння майбутнім фахівцем соціальнокультурних норм і правил поведінки, оволодіння ним відповідними формами і засобами діяльності.

2. Другий етап виявляє загострення протиріч між досягнутим рівнем адаптації і потребою індивіда у її розгортанні та характеризується пошуком нових засобів і способів задоволення потреб, розвитку та саморозвитку.

3. Інтеграційний третій етап виявляє детермінацію протиріч між сформованими на попередньому етапі прагненням суб'єкта бути максимально визнаним у відповідному суспільстві і потребами особистості (що відповідають його системі цінностей, сприяють успіху особистої і соціально значущої діяльності спільного характеру [Климов, 2004]).

Змістовий аспект. Розглянута динаміка особистісного розвитку педагога як професіонала отримує конкретизацію у **концепціях професіоналізму** О.О. Бодальова, О.А. Дубасенюк, Є.О. Клімова, Н.В. Кузьміної, А.К. Маркової, А.О. Реана, В.Д. Шарикова та ін., відповідно до яких **характеристики особистості істотно впливають на результат діяльності саме в процесі її професіоналізації**. Так, на думку В.В. Ягупова, "найбільш перспективним напрямом психологічного обґрунтування проблеми професіоналізму є її дослідження у нерозривному зв'язку з розвитком особистості як суб'єкта професійної діяльності протягом набуття фахової освіти та наступної фахової діяльності.

Цей аспект є принциповим, оскільки не особистість визначає фахову діяльність, і не фахова діяльність визначає особистість, а суб'єкт професійно-фахової діяльності знаходить оптимальне співвідношення її зовнішньої (показники ефективної професійно-фахової діяльності, критерії та показники її оцінювання як суб'єкта професійної діяльності) та внутрішньої (ставлення, цінності, готовність, умотивованість, особистісний смисл, професійні перспективи тощо як суб'єкта соціального буття, тобто особистості, та військово-професійного середовища) детермінацій, стандартизації фахової діяльності та необхідності творчості в ній, регламентації та нормативності посадових компетенцій фахівця та творчої природи особистості" [Ягупов, 2010: 124].

Успішність діяльності фахівця визначається не тільки рівнем професійних знань, умінь і навичок, але і ступенем сформованості професійно особистісних якостей фахівця, які "покликані забезпечити її успішний трудовий старт і високі виробничі показники" [Калугин, 1983: 21-23]. С.Я. Батишев високо цінує "професійно значущі для особистості і суспільства якості, що дозволяють людині найбільш повно реалізувати себе в конкретних видах трудової діяльності" [Батишев, 1997: 33]. В.Д. Шадриков підносить роль здібностей людини, виокремлюючи "індивідуальні

якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності й успішність її освоєння" [Шадриков, 1998: 66].

Як зазначає К.А. Абульханова-Славська, "Особистість як суб'єкт випрацьовує індивідуальний спосіб організації діяльності. Цей спосіб відповідає якостям особистості, її ставленню до діяльності... і вимогам, об'єктивним характеристикам власне даного виду діяльності. Спосіб діяльності є більш-менш оптимальним інтегралом, композицією цих основних параметрів. Суб'єкт є інтегруючою, центральною, координуючою інстанцією діяльності. Він погоджує всю систему своїх індивідних, психофізіологічних, психічних і, врешті-решт, особистісних можливостей, особливостей з умовами та вимогами діяльності не парціально, а цілісно" [Абульханова-Славская, 1995: 91].

Відтак, серед особистісних якостей педагога-професіонала перш за все слід виділити **ціннісно-світоглядні**. А.С. Марков підкреслює, що професіоналізм людини – це не тільки досягнення нею високих професійних результатів та продуктивності праці, але й наявність психологічних компонентів – внутрішнього ставлення людини до праці, стан її психічних властивостей. Важливо, що у процесі аналізу професійної діяльності людини необхідним є подолання технократичних міфів, коли професіоналізм розглядається як оволодіння новими технологіями, засобами, залишаючи осторонь мотиви поведінки людини, її відповідальність за наслідки своєї діяльності. При розгляді й оцінці професіоналізму великого значення набуває те, що рухає людиною у професії, з яких **ціннісних орієнтацій** вона виходить, заради чого вона займається даною справою та які внутрішні ресурси добровільно, по внутрішньому спонуканню вкладає у свою працю [Марков].

Таким чином, процес професійної підготовки сучасного спеціаліста передбачає "приділення головної уваги ціннісно-мотиваційному стрижневі особистості, котрий визначає її спрямованість, зокрема, професійну" [Балл, 2000: 221]; спрямування цього процесу на

“особистісний і професійний розвиток людини у процесі здобуття нею освіти” [Сисоєва, 1996: 359].

Духовну зрілість педагога В.Н. Максимова розглядає як готовність до духовного саморозвитку, як домінування вищих потреб і цінностей у структурі ціннісної свідомості педагога, яка регулює його поведінку і діяльність. При цьому на перетині процесів духовного, особистісного і професійного розвитку педагога формується його акмеологічна позиція, що реалізується в гуманістичній орієнтації педагога на забезпечення успіху і здоров'я кожного школяра, на високі результати і досягнення своєї педагогічної праці, на розвиток творчої продуктивної діяльності, на оволодіння новітніми методиками та технологіями навчання.

Духовно-свідоглядні орієнтири педагога реалізується у контексті **соціальних процесів**: відповідно до поглядів Б.Г. Ананьєва і К.Л. Абульханової-Славської [Абульханова-Славская, 1995: 805-108] активність (у тому числі й навчальна та виробнича) є діяльною участю у соціальних процесах. Ефективність (продуктивність) активної діяльності зумовлена, за Т.І. Шамовою, позитивним ставленням до цієї діяльності і системою стійких мотивів [Шамова, 1982: 208]. Активність за Г.І. Щукіною, як показник масштабу розвитку особистості, свідчить про прагнення проникнути в суть явищ, застосовувати нові прийоми подолання труднощів, вносити елементи новизни в способи діяльності, приводить до зміни особистісних характеристик людини і служить джерелом для самореалізації і саморозвитку [Щукина, 1988: 203].

Зазначені особистісні якості педагога визначають його **функції та професійні якості**, що реалізують функціонально-діяльнісний аспект. У зв'язку з ним, зазначимо, що активізація професійного становлення фахівця означає розвиток у нього критичного мислення на основі рефлексивних процесів; формування вмінь і навичок здобуття нових знань і способів їхньої реалізації в професійній діяльності; розвиток його автопсихологічної компетентності, що в

цілому забезпечить процес саморозвитку і самокерування на всіх етапах професійного становлення. Усі форми професійної активності, як відзначає Ю.П. Поваренков, здійснюють виконання трьох основних **функцій**: формування особистості і діяльності професіонала; забезпечення ефективної реалізації діяльності працівника; саморегуляції або самодетермінації професійного становлення особистості [Поваренков, 2002].

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку про те, що **професійно важливі якості сучасного фахівця** є одночасно особистісними якостями, що окреслюють характеристику його професійної діяльності. До таких науковці зазвичай відносять: професійну мобільність, самостійність у професійній діяльності, почуття колективізму, відповідальність, заповзятливість, готовність до навчання новим професіям і самоосвіти, працьовитість, здатність до прийняттю відповідальних рішень й їхньої реалізації, вибору сфери діяльності й саморегуляції поведінки [Батышев, 1997: 512]. При цьому визначені професійно-особистісні якості мають бути поліпрофесійними та міждисциплінарними [Маслыко, 1990: 83-93], що передбачає розвиток сенсорних, перцептивних, мнемічних, образотворчих, мислительних, вольових якостей.

Структурний аспект. У зазначеному контексті особливої значущості набуває **модель особистості професіонала у сфері професій "людина-людина"**, яка включає п'ять рівнів: психічний, особистісно-соціальний, герменевтичний, символічний, екзистенційний [Варфоломеев, 2005: 56-62]. Зазначені рівні передбачають розвиток низки професійних особистісних якостей, необхідних для педагога-професіонала.

1. **Психічний рівень** передбачає емоційно-вольову зрілість педагога, його вміння відчувати й іншу людину, бути прикладом для своїх вихованців.

2. **Особистісно-соціальному рівневі** професійного становлення педагога відповідає сформоване вміння вирішувати наступні типові

завдання: надання переваги поступовому цілеспрямованому впливу однієї особистості на іншу; вияв схильності до перетворювальної взаємодії; на протигагу змінювальній; зміщення уваги на особистісні характеристики і спосіб життя вихованця; розкриття автентичності вихованця (еволюція "Я") як умови його автономності; вчасне розкриття соціальної детермінованості педагогічних утруднень; професійне самовизначення фахівця.

3. *Герменевтичний рівень*, пов'язаний із потягом людини до розуміння, до пізнання, до таємничого і незрозумілого, передбачає вміння розв'язувати наступні типові завдання: формування власної професійної вербальної, інтерпретаційної зрілості; виконання професійної ролі компетентного "провідника" по лабіринтам сучасного знання; сучасної інтерпретації метафор, прихованих у герметичному просторі вербальних репрезентацій відчуттів і досвіду вихованців; побудови діалогу за законами комунікативної події; гарантованості глибокого корекційно-психотерапевтичного ефекту, оскільки педагог як особистість в освітньому просторі виконує функції фасилітатора та психотерапевта [Брандес; 2007: 8].

4. *Символічний рівень* передбачає вміння розв'язувати наступні типові завдання: надання педагогіці статусу власного світогляду; формування і корекція власних професійних моделей світу і зрілого професійного світогляду; розвиток реалістичності і плюралістичності світогляду; розв'язання педагогічних завдань "тут і тепер"; безпосереднє переживання і відчуття безпосередньої ситуації, аналіз поведінки і процесу; перенесення фокусу роботи в ігровий простір психолого-педагогічних процесів.

5. *Екзистенціальному рівню* відповідає сформоване вміння розв'язувати наступні завдання: формування у вихованця власного "Я - Істинного", "Я - Екзистенціального"; розвиток і використання у практиці екзистенціального чуття: своєчасного і безпомилкового розпізнавання специфіки проблем; вирішення завдань формування глибинної, екзистенціальної зрілості вихованця на основі

концептуального положення про те, що, як зазначає С.С. Пальчевський, у педагогічній акмеології – "немає Педагогіки, є підростаюча людина" [Пальчевський, 2008: 70].

Зазначена модель педагога у контексті професій "людина-людина" може бути конкретизовано в *акмеологічній моделі педагога*, розробленої вітчизняною дослідницею Г.С. Даниловою, яка включає у себе такі компоненти [Данилова, 2003: 6-9].

1) компетентність (психолого-педагогічні й соціальні знання, теоретико-практичні й методичні знання, педагогічні вміння, педагогічні здібності);

2) особистісна орієнтація (самореалізація у контексті акмеологічної моделі "Я-концепція" в динаміці від "Я-реальний" до "Я-перспективний (ідеальний)");

3) морально-духовна культура (моральна свідомість, моральна діяльність, моральні стосунки).

При цьому професійна компетентність, на думку Г.С. Данилової, передбачає розвиток професійно значущих якостей, які змінюються та стають мобільними, оперативними, адаптованими тощо. Спочатку професійна діяльність сприймається педагогом як нормативно-схвалений спосіб діяльності, який він поступово "розречевляє", перетворюючи його на індивідуальний стиль роботи. Таким чином, педагогічна майстерність виявляється в здатності педагога опанувати свою соціальну роль: здійснювати "розречевлення" культури й "уречевлення" себе в дітях.

Акмеологічна модель учителя Г.С. Данилової передбачає розвиток основних здібностей педагога згідно класифікації, запропонованої В.А. Крутецьким. Зокрема таких, як: *дидактичних, академічних, перцептивних, організаторських, сугестивних* (емоційно-вольовий вплив на учнів за наявності таких якостей, як: рішучість, витримка, вимогливість, відповідальність, наполегливість, упевненість), *комунікативних, педагогічної уяви, здатності до розподілу уваги, особистісних* (інтелігентність, правдивість, порядність, чесність,

гідність, працьовитість, наполегливість, самовідданість, самоорганізація, науково-педагогічне мислення, педагогічний такт).

Відтак, проведений аналіз дозволяє дійти **висновку**, що професійне становлення педагога-майстра передбачає діалектичне сходження етапами формування його особистості, що сприяє актуалізації проблеми саморозвитку педагога та розвитку його творчого мислення, оптимізму, самовладання, комунікабельності, лідерських якостей, соціальної відповідальності й активності, духовно-моральних якостей, адекватної самооцінки, емпатії.

Summary

The problems of professional becoming and of the personality of a contemporary teacher as a professional are examined. It is marked that the professional becoming of the teacher as a professional foresees shaping his personality, in the context of which the problems of self-development, the development of creative thinking, optimism, self-possession, communicability, leadership qualities, social responsibility and activity, adequate self-appraisal, empathy are important.

- [1] Абульханова-Славская, К.А. 1995. *Акмеологическое понимание субъекта // Основы общей и прикладной акмеологии.* – М.: РАГС.
- [2] Анциферова, Л.И. 1991. *Развитие личности специалиста как субъекта своей профессиональной жизни // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала/* Под ред. В.А.Бодрова. – М.
- [3] Балл, Г.О. 2000. *Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник/* За ред. Т. Левовицького, І.Зязюна, І.Вільш, Н.Ничкало. – Ченстохова-Київ.
- [4] Балл, Г.О. 2000. *Суспільна активність і психолого-педагогічні орієнтири // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія /* За заг. ред. І.А. Зязюна – К.
- [5] Батышев, С. Я. 1997. *Профессиональная педагогика /* С. Я. Батышев. – М.: Профессиональное образование.

- [6] Брандес, В.М. 2007. *Психотерапия педагогического труда, или Учитель, исцелись сам: монография* / В. М. Брандес, А. В. Вознюк. – Житомир.
- [7] Варфоломеев, О.В. 2005. *Акмеологическая модель профессионального становления психотерапевтов* // Педагогика. № 1.
- [8] Вознюк, О.В., Дубасенюк, О.А. 2009. *Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: Монографія.* – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- [9] Данилова, Г. 2003. *Акмеологічна модель педагога в ХХІ столітті* // Рідна школа. № 6.
- [10] Калугин, Н. И. 1983. *Профессиональная ориентация учащихся* / Н. И. Калугин, А. Д. Сазонов, В. Д. Самоненко. – М.: Просвещение.
- [11] Климов, Е. А. 2004. *Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.* – М.: Издательский центр "Академия", 2004.
- [12] Марков, А.С. *К вопросу о путях формирования профессионализма.* // [Электронный ресурс] А. С. Марков // Интернет-журнал "Образование: исследовано в мире". – Режим доступа: <http://www.oim.ru/reader@nomer=267.asp>
- [13] Маслыко, Е.И. 1990. *Совершенствование междисциплинарных связей в системе методической подготовке учителя* // Совершенствование языков и методической подготовки учителя иностранного языка. – Нижний Новгород.
- [14] Митькин, А. А. 1997. *На пути к системной психологии развития* // Психологический журнал. – Т. 13, № 3.
- [15] Пальчевський С.С. *Акмеологія: Навч.посібник* / С.С. Пальчевський. – Київ: Кондор, 2008. – 398 с.
- [16] Поваренков, Ю. П. 2002. *Психологическое содержание профессионального становления человека* / Ю. П. Поваренков. – М.: УРАО.
- [17] Поваренков Ю.П. *Психология становления профессионала: [учеб, пособие]* / Ю.П. Поваренков. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2000. – 98 с.
- [18] Сериков, Г.Н. 1997. *Образование. Аспекты системного отражения.*– Курган: Зауралье.
- [19] Сисоева, С.О. 1996. *Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня.* – К.: Поліграф. Книга.
- [20] Шадриков, В. Д. 1998. *Психология деятельности и способности человека: учеб. пособие* / В. Д. Шадриков. – М.: Логос.

- [21] Шамова, Т.Н. 1982. *Активизация учения школьников*. – М.: Педагогика.
- [22] Щукина, Г.И. 1988. *Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся*. – М.: Педагогика.
- [23] Ягупов, В.В., Ягупова, О.В. 2010. *Чинники становлення особистості військового професіонала // Нові технології навчання. Збірник наукових праць. Навчально-виховне середовище та моральність у ХХІ столітті // Спец, випуск № 62*. – Київ-Вінниця.

О.А. Дубасенюк

***Становлення та діяльність Житомирської
науково-педагогічної школи***

***The Setting-up and Activity of Zhytomyr Scientific
and Pedagogical School***

Keywords: *Zhytomyr Scientific and Pedagogical School, stages of becoming*

Становлення та розвиток наукових шкіл дедалі більше звертає увагу суспільства та наукового співтовариства. Це пояснюється не тільки необхідністю вивчення генезиси наукових ідей, історії становлення наукових напрямів, механізму наукових відкриттів, але й пошуком сучасних форм організації наукових досліджень та кристалізації сучасних знань, які набувають міждисциплінарного характеру.

Нині в українському суспільстві відбувається зміна цінностей і пріоритетів, змінюється й існуюча парадигма освіти і виховання: від ідеологізованої жорстокої системи навчання і виховання здійснюється перехід до особистісно-орієнтованої освіти, „людиноцентристського” виховання, демократичного і партиципативного управління людськими ресурсами. Незважаючи на інтенсивне розповсюдження глобалізації, впровадження інноваційних технологій, що почалося в освітніх закладах в кінці 80-х років, ми ще тільки

на початку шляху: сфера освіти поки не в змозі повною мірою задовольняти висунуті суспільством вимоги до підготовки особистості, здатної виживати і процвітати в умовах жорсткої конкуренції, забезпечувати собі гідне життя.

Сьогодні практично всі країни світу відчувають потребу у виробленні нової освітньої системи, основу якої складають такі культурологічні принципи, як: безперервність і демократизація. Крім того, інноваційний підхід у навчанні додатково зумовлюється феноменом „швидкого старіння” знань, процесами інтенсивної інформатизації суспільства, „запізнювання” передачі соціального досвіду та організаційно-структурної кризи світової системи освіти.

За цих умов особливого значення набуває діяльність науково-педагогічної школи, яка постає не тільки колективним ієрархічно організованим суспільним розумом, який концентрує досвід декількох поколінь, але й механізм пізнання суспільства в цілому, та окремої людини, оскільки наукова школа втілює найяскравіший прояв колективної форми творчості під керівництвом керівника школи – визнаного вченого й учителя, який сповнює цей колектив науковими ідеями і визначає змістовий характер діяльності колективу вчених.

Наукова школа являє собою творчий колектив на чолі з науковим керівником, який є автором певної дослідницької програми, що охоплюють перелік проблем, на розв'язання яких спрямовується діяльність колективу, з визначенням принципових підходів до їх вирішення. Домінантою виступає теоретична концепція, яка коректується і збагачується науковцями у процесі роботи. Наукові школи здійснюють значний вплив на розвиток науки, які водночас активно розв'язують не тільки завдання наукового характеру, але й проблему підготовки нових поколінь учених. У науковій школі має бути створена особлива атмосфера натхнення, ентузіазму й інтелектуального піднесення та творчого пошуку, доброзичливості, взаємної підтримки і допомоги.

Характерні риси стилю наукової школи, з якої виходять оригінальні дослідники, новатори у науці – це демократизм творчості, своєрідність мислення науковця, дух партнерства у пошуках істини; підтримка сміливої ініціативи; повага до критики, виховання здатності до самокритики. В. І. Вернадський наголошував: „...Наука є проявом дій у людському суспільстві сукупної людської думки” [Вернадський, 1991: 38]. Учений розглядав науку як геологічну та історичну силу, яка змінює біосферу і життя людства, поглиблюючи їх єдність.

На початку 80-х років тоді ще в Житомирському державному педагогічному інституті ім. Івана Франка на кафедрі педагогіки були створені позитивні передумови виникнення науково-педагогічної школи з проблеми дослідження професійної підготовки майбутнього вчителя. У процесі 25-річного розвитку наукового колективу пройдено наступні етапи: I. Аналітико-пошуковий – 1988-1992 рр. II. Диференціації наукових знань – 1993-1996 рр. III. Систематизації та узагальнення здобутих наукових знань – 1997-2003 рр. IV. концептуалізації наукових знань – з 2004 року по теперішній час. Проаналізуємо стисло особливості кожного з етапів.

I. Аналітико-пошуковий етап – (етап наuczіння). Початковий період характеризувався певною ситуацією: на кафедрі педагогіки працювала значна кількість молодих викладачів, які прагнули залучитися до наукового пошуку. Постало завдання – сформувати творчий науковий колектив. Молоді науковці оволодівали основами теоретичних, історико-педагогічних, методологічних знань та методами наукового пошуку; набували науково-дослідницькі вміння. Викладачі вчилися орієнтуватися в інформаційному науковому просторі. Дослідників об'єднував насамперед інтерес до педагогічної науки, бажання більше пізнати, прагнення спільно здійснювати науковий пошук. Важливим є той факт, що більшість викладачів мали практичний досвід педагогічної роботи у загальноосвітніх закладах

різного типу, що допомагало їм краще усвідомлювати нагальні проблеми школи та вчительства.

Викладачі опановували науковий стиль діяльності, здійснювали перші спроби написання наукових публікацій, вибудовували власну професійну і наукову позицію. Водночас зазначений період характеризувався демократичним рухом педагогів-новаторів, утвердженням ідей педагогіки співробітництва. Відбувалася зміна освітніх та виховних парадигм та ідеології, і в цілому теоретико-методологічних засад педагогіки, особливо у сфері теорії та методики виховання.

II. Етап диференціації наукових знань. Це період становлення викладача як дослідника. Молоді науковці обирали власний напрям наукового пошуку, вчилися формулювати проблему об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження; прагнули поетапно здійснювати дослідження в контексті системного підходу. Продовжувалася наукова самоосвіта викладачів, яка полягала в поступовому опануванні молодими дослідниками системоутворювальними узагальненими знаннями та навичками, що стають реальним і необхідним підґрунтям дослідницької роботи. Вищим показником професійної готовності педагога до здійснення наукових досліджень, є сформованість певного рівня методологічної культури.

На етапі наукового становлення молодим науковцям важливо було усвідомити сутність методології як учення про принципи, методи, форми, процедури пізнання й перетворення педагогічної діяльності. І перш за все осмислити рівні методології: філософський, загальнонауковий (концепції, вживані в багатьох науках), конкретно-науковий (вихідні теоретичні концепції), технологічний (методика і техніка дослідження). Науковому становленню викладача також сприяла участь у науково-практичних конференціях, форумах методологічних семінарах різного рівня.

Ураховуючи зазначене, викладачі розпочали досліджувати теоретико-методологічні, історико-педагогічні, аксіологічні,

соціально-педагогічні, технологічні та навчально-методичні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів. Здійснювалися наукові пошуки щодо теоретичного підґрунтя дослідницької проблеми. Таким базисом постала концептуальна модель професійної підготовки педагога, яка вмещувала такі головні підпростори: структурний, функціональний, процесуальний, праксеологічний, технологічний. Водночас розпочалася експериментальна робота з обраних напрямів дослідження [Дубасенюк, Іванченка, 1996].

У 1992-1994 роках на кафедрі розроблялася держбюджетна тема, що фінансувалася Міністерством освіти України – „Технологія навчання у педагогічному вузі (побудова навчального процесу при викладанні педагогічних дисциплін)” з пріоритетного наукового напрямку: проблеми нового змісту освіти та методики навчання і виховання, оскільки в той період існувала гостра потреба у створенні нового покоління педагогічної навчальної літератури.

На основі обґрунтованої концептуальної моделі професійної діяльності вчителя-вихователя, яка відображалася у моделі підготовки майбутнього педагога, розроблено дидактичну систему викладання педагогічних дисциплін за технологічним підходом. Проведено експериментальну перевірку ефективності розробленої технології навчання.

У результаті такої роботи – створено навчальний посібник „Практикум з педагогіки”, який отримав гриф Міністерства освіти і науки України і пройшов широку апробацію у ВНЗ різних регіонів України. Така активна робота сприяла відкриттю спочатку аспірантури, а пізніші і докторантури при кафедрі педагогіки в університеті [Дубасенюк, Іванченка, 2005].

III. Етап систематизації та узагальнення здобутих молодими дослідниками наукових знань. У 1996-2001 роках науковці школи виконували комплексну тему „Соціально-педагогічні чинники професійного становлення вчителя”. У рамках теми досліджено соціально-педагогічні чинники професійного становлення майбутніх

учителів. За результатами дослідження обґрунтовано теоретичні засади історико-педагогічної та соціально-педагогічної підготовки майбутніх учителів; виявлено наукові основи моделювання полікультурної підготовки педагога; з позицій системного підходу проаналізовано соціально-орієнтовану підготовку майбутніх учителів початкової школи до роботи з батьками; розроблено методичні основи розв'язання соціально-педагогічних задач у процесі такої підготовки.

Етап систематизації та узагальнення здобутих знань передбачав організацію викладачами досліджень на основі виявлення певних фактів, які допускають їх емпіричну перевірку і характеризувався цілеспрямованістю, взаємозв'язком усіх методологічних процедур, методів, що ґрунтуються на сучасних концепціях та наукових підходах. При цьому широко використовувалися різні теоретичні методи дослідження (аналіз, синтез, абстрагування, моделювання та ін.), які спрямовані на здобуття нових знань та створення бази для прикладних досліджень.

На цьому етапі впроваджено теоретично обґрунтовану базову концепцію професійної виховної діяльності (О.А. Дубасенюк), спрямованої на пошук засобів підвищення ефективності виховної роботи з учнівською молоддю; здійснено системний підхід до аналізу індивідуальної виховної діяльності, структури і змісту її поняттєвого апарату та базових компонентів (цілемотиваційного, операційного, оцінного); розроблено трирівневу модель продуктивної виховної діяльності, проаналізованої крізь призму визначених психолого-педагогічних чинників; теоретично й експериментально обґрунтовано технологічний та задачний підходи до організації процесу оволодіння майбутніми вчителями педагогічними вміннями з виховної роботи. Визначені закономірності професійного становлення вчителя як вихователя постають рушійною силою виховного процесу і розкривають структуру, логіку виховної діяльності та дозволяють прогнозувати результати виховної роботи

з різними категоріями учнів [Дубасенюк, 1994, 1995, 2005].

IV. Етап концептуалізації наукових знань у дослідженнях науковців школи. Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус проблеми професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя вимагав її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки: рівень філософської методології, рівень загальнонаукових принципів дослідження, рівень методики та техніки дослідження. У діяльності наукової школи реалізуються три основні базисні концепти.

Методологічний концепт: загально-філософський, конкретно-науковий, парадигмальний, гносеологічний, праксеологічний; сучасні наукові підходи (системний, діяльнісний, особистісно орієнтований, аксіологічний, культурологічний, акмеологічний, синергетичний, професіографічний, компетентнісний та ін.).

Теоретичний концепт охоплює теорії, закони, закономірності, моделі, аксіоми, постулати, концепції, класифікації, категорії, поняття, факти тощо і складається з п'яти *принципів*: універсальності, моделювання педагогічних процесів, ступеневості педагогічної освіти, апроксимації педагогічних функцій учителя, множинності моделей педагогічної освіти, діалектичної етапності та циклічності. Теоретичний концепт доповнюється і розвивається наступними *критеріями*: формалізації, діагностичності, інтеграції, прогностичності.

Ціннісно-світоглядний концепт вміщує: ідеали, мотиви, потреби, установки, світоглядні програми, ціннісні орієнтації, ідеологеми, кодекси, погляди, прагнення тощо.

Нині у межах наукової школи розробляються три комплексні теми „Професійна підготовка майбутніх фахівців в умовах ступеневої освіти” (РК 0110U002274) – науковий керівник теми: проф. С.С. Вітвицька, „Формування професійної компетентності майбутніх учителів в умовах Європейської інтеграції” (РК 0110U002110) – науковий керівник теми: проф. О.А. Дубасенюк, „Теоретичні і

методичні засади розробки науково-педагогічного супроводу обдарованої особистості” (РК 0110U002112) – науковий керівник теми: проф. О.Є. Антонова.

Етап концептуалізації наукових знань передбачав **розробку теоретико-методологічних засад** професійно-педагогічної освіти. За роки існування науково-педагогічної школи (25 років) науковцями виконано низку теоретико-експериментальних досліджень, представлених у концептуальних положеннях чотирьох докторських та 50 кандидатських дисертаціях, розроблено ряд фундаментальних праць. Це сприяло відкриттю спеціалізованої вченої ради з педагогіки по захисту докторських і кандидатських дисертацій. Нині над докторськими дисертаціями працюють 5 викладачів, над кандидатськими – 20 осіб. Сьогодні у складі науково-педагогічної школи „Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів” працюють 5 професорів, 4 доктори педагогічних наук, 50 кандидатів наук.

У дослідженнях науковців школи реалізовано сучасні наукові підходи. Усі виконані дослідження спираються на відомі наукові підходи: системний, інтегративний, особистісно орієнтований, діяльнісний, акмеологічний, синергетичний, аксіологічний, культурологічний, гуманістичний, інтегративний, компетентнісний, технологічний, задачний та ін. Прикладом застосування комплексу сучасних наукових підходів, зокрема системного, є дослідження проф. С.С. Вітвицької при дослідженні теоретико-методичних засад педагогічної підготовки магістрів [Вітвицька, 2011].

Всього за період існування наукової школи було опубліковано біля 2000 наукових та науково-методичних праць, з них: 50 монографій, 97 навчальних посібників та науково-методичних збірників, 205 методичних рекомендацій і близько 1500 статей, з них значна частина надрукована у фахових виданнях.

У складі наукової школи продовжують працювати: з 1999 р. науково-методична лабораторія „Педагогічна підготовка студентів

магістратури”, (керівник – проф. С.С. Вітвицька), з 2003 р. Науково-методичний центр роботи з обдарованою студентською молоддю (директор центру – проф. О.Є. Антонова), з 2007 р. Поліський інноваційний центр освіти та розвитку (керівник – доц. Ю.О. Костюшко), з 2004 р. науково-дослідна лабораторія „Акмеологія освіти” (керівник – доц. Н.Г. Сидорчук), з 2005 р. науково-методична лабораторія „Освітньо-виховна система Полісся” (керівник проф. О.С. Березюк).

Продуктивно функціонують дві міжвідомчі лабораторії на базі Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, Житомирського державного університету імені Івана Франка (за спільною угодою):

а) лабораторія „Громадянський розвиток особистості професіонала” – координаторами діяльності Лабораторії є завідувач відділу андрагогіки ІПООД НАПН України, професор Л.Б. Лук’янова, та доцент ЖДУ ім. І. Франка О.В. Вознюк;

б) лабораторія „Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до педагогічної дії”. Координаторами діяльності лабораторії є завідувач відділу теорії та історії педагогічної майстерності ІПООД НАПН України, професор М.М. Солдатенко та доцент ЖДУ ім. І. Франка І.І. Коновальчук.

На базі кафедри педагогіки ЖДУ та двох міжвідомчих лабораторій спільно з ІПООД НАПН України у 2011 р. проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю на тему „Теорія і практика підготовки майбутніх учителів до педагогічної дії”. Продовжують розвиватися наукові зв’язки з Санкт-Петербурзькою академією акмеологічних наук (Росія) та Українською академією акмеологічних наук (Київський університет імені Бориса Грінченка). Науковці школи брали участь у ряді міжнародних науково-практичних конференціях „Акмеологія – наука XXI століття”.

ЖДУ ім. Івана Франка став співзасновником Академії міжнародного співробітництва з креативної педагогіки, три доктори наук,

професори (О.А. Дубасенюк, О.Є. Антонова, Н.В. Якса) є дійсними членами Академії, 8 кандидатів наук, професори, доценти ЖДУ (С.С. Вітвицька, І.І. Коновальчук, О.В. Вознюк, О.Є. Березюк, Н.Г. Сидорчук, В.І. Слінчук, М.Б. Агапова, В.А. Ковальчук) – член-кореспондентами Академії.

Науковці школи спільно з НДІ НАПН України, Вінницьким соціально-економічним інститутом Університету „Україна” провели низку міжнародних науково-практичних конференцій з проблеми розвитку духовної культури особистості та креативним освітнім технологіям, яку організувала Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Відзначимо, що у 2011 році отримано Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – наукового журналу „Креативна педагогіка”.

Продовжують розвиватися науково-методичні зв'язки з навчальними закладами навчально-науково-виробничим Комплексом „Полісся”, який охоплює понад 20 навчальних закладів Житомирщини, зокрема з Житомирським обласним педагогічним ліцеєм, на базі якого спільно з Інститутом педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України організована Академія педагогічної майстерності. Крім того видруковано ряд збірників науково-методичних праць спільно з членами ННВ комплексу „Полісся”, в якому висвітлюються проблеми підвищення якості освіти у вищих і середніх навчальних закладів та впровадження інноваційних процесів у педагогічну практику у контексті євроінтеграційних процесів. Проводяться всеукраїнські науково-практичні конференції. Результати діяльності наукової школи було неодноразово представлено на міжнародних виставках, де отримано золоті медалі. Так, у 2012 році науковцями школи отримано золоту медаль на Третій Міжнародній виставці "Сучасні заклади освіти – 2012" за вагомий внесок у діяльність вищого навчального закладу по підвищенню якості підготовки фахівців.

У дослідженнях науковців школи важливе місце займає полонійська тематика та міжнародна україно-польська співпраця, яка здійснюється в декількох напрямках: вивчення наукових праць польських учених у сфері філософії освіти, дидактики, теорії і методики виховання, професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів; проведення досліджень із полонійської тематики, зокрема порівняльні дослідження особливостей педагогічної освіти в Україні та Польщі; організовано україно-польські та польсько-українські наукові форуми (м.м. Київ, Варшава, Краків, Житомир, Черкаси, Хмельницький), видаються науковий часопис «Українська полоністика» та спільні збірники наукових праць. (О.А. Дубасенюк, О.Є. Антонова, С.С. Вітвицька, Н.В. Якса, О.В. Вознюк, О.Б. Слоньовська та ін); Науковці школи постійно друкуються у польсько-українському та україно-польському щорічнику – Професійна освіта: педагогіка і психологія / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. Під керівництвом науковців школи студенти брали участь у конкурсі на інноваційну статтю в рамках міжнародного проекту „Науковий дебют 2011”. Провідна тема конкурсу – „Сталий розвиток”, наукові статті 8 студентів отримали схвальну оцінку, три студента (О. Антонов, Г. Мазур, Л. Лозовська) брали участь у завершувальному етапі конкурсу у Варшаві.

Крім того продовжується співпраця з Міжнародною академією акмеологічних наук (Росія, м. Санкт-Петербург) – участь у щорічних наукових сесіях з проблеми акмеології освіти; з Оломоуцьким університетом (Чехія).

Таким чином, науковцями школи проведено значну роботу у напрямі збагачення теорії і методики професійної освіти, теорії і методики виховання.

Перспективні напрями дослідження Житомирської науково-педагогічної школи: подальша розробка теоретико-методологічних засад професійно-педагогічної освіти, теоретичні і методичні основи проблеми особистісного і професійного розвитку майбутніх учителів,

духовно-моральні засади розвитку майбутніх фахівців, проблема обдарованості у сучасному вимірі, теоретичні і методичні основи професійної підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах варіативності освітньо-виховних систем, розробка інноваційних педагогічних технологій, теоретичні і методичні засади розвитку креативної освіти в системі неперервної професійної освіти, етнопедагогічний компонент освітньо-виховних систем України та ін.

Summary

The setting-up and activity of Zhytomyr Scientific and Pedagogical School is revealed. The stages of its becoming are differentiated: analytical and searching, differentiating, systematizing and generalizing, conceptualizing of scientific knowledge. The perspective directions of the activity of scientific school are outlined: subsequent development of theoretical and methodological principles of professional and pedagogical education, the theoretical and methodical bases of the problem of personality and professional development of the prospective teachers, the principles of creative, spiritual and moral development of the perspective specialists.

- [1] Вернадський, В. И. 1991. *Научная мысль как планетарное явление* / В. И. Вернадський ; отв. ред. А. Л. Яншин. – М.: Наука, 1991.
- [2] Вітвицька, С. С. 2011. *Теоретичні і методичні засади педагогічної підготовки магістрів в умовах ступеневої освіти: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04* / Вітвицька Світлана Сергіївна. – Житомир.
- [3] Дубасенюк, О. А. 1994. *Основи теорії і практики професійної виховної діяльності: [монографія]* / О. А. Дубасенюк. – Житомир: Житомир. держ. пед. ін-т.
- [4] Дубасенюк, О. А. 1995. *Психолого-педагогічні фактори професійного становлення вчителя: [монографія]* / О. А. Дубасенюк. – Житомир: Житомир. держ. пед. ін-т.
- [5] Дубасенюк, О. А. 2005. *Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога: [монографія]* / О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка.

- [6] *Житомирська науково-педагогічна школа „Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів“: здобутки та перспективи: зб. наук. праць / [авт. кол. О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонова, С. С. Вітвицька та ін. ; за заг. ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009.*
- [7] *Наукова школа: центр професійної підготовки педагогічних кадрів: наук. зб. / [за ред. О. А. Дубасенюк]. – [вид. 2-ге, доп.]. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005.*
- [8] *Практикум з педагогіки: навч.-метод. посіб. / [за заг. ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка]. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.*
- [9] *Становлення наукової школи „Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів” Житомирського державного університету імені Івана Франка // Модернізація освіти у контексті євроінтеграційних процесів: історико-педагогічний процес: [монографія / [авт. кол. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук, Н. В. Якса, В. Є. Єремєєва, Т. П. Москвіна, Л. О. Данильчук, М. Б. Агапова та інші / за заг. ред. Н. Г. Сидорчук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.*
- [10] *Формування виховних умінь майбутніх педагогів / [за ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка]. – Житомир: Житомир. держ. пед. ін-т.*

О.Є. Антонова

***Теоретичні та практичні умови
створення науково-педагогічного
супроводу обдарованої особистості в Україні***

***The Ukrainian scientific school which is engaged
in the problems of students' creativity and giftedness***

Keywords: *Zhytomyr Scientific and Pedagogical School, problems of students', creativity and giftedness*

На початку 90-х років в Україні визначилася наукова школа, яка займається проблемами творчості, обдарованості (В.О. Моляко, О.І. Кульчицька). Ще у 1991 році ними розроблено програму „Творча обдарованість”, до конкретних позицій якої належать: теоретичні дослідження психолого-педагогічних проблем здібностей, обдарованості, таланту; розробка нових та оновлених концепцій загальної обдарованості, творчої обдарованості, спеціальної та професійної обдарованості, до якої відносять наукову, технічну, педагогічну, художню, релігійну та ін.; багатопланова, багатоаспектна психолого-педагогічна практична робота у загальноосвітніх школах, дошкільних закладах, ліцеях, гімназіях, а також у вищих закладах освіти [*Наша історія...*].

З ініціативи керівників цієї наукової школи з 1997 в Україні почав виходити науково-практичний освітньо-популярний журнал для педагогів, психологів, батьків та дітей „Обдарована дитина”, який пропонує ексклюзивні матеріали з розвитку дитячих здібностей та талантів (тести, методики, тренінги розробки уроків та досвід кращих дошкільних та шкільних навчальних закладів).

Проте, як зазначає В.О. Моляко, знадобилося 10 років для того, щоб з’явився Указ Президента України про роботу з обдарованою молоддю, підписаний у 2001 році; було розроблено загальнодержавну програму та програму робіт по лінії НАПН України, в яку включено майже всі науково-дослідні інститути НАПН. Цими програмами було передбачено цілеспрямовану і систематичну роботу щодо пошуку, навчання та виховання обдарованих дітей та молоді.

Не очікуючи ініціативи „зверху” на початку нового тисячоліття активізувалася українська молодь. 19 жовтня 2005 року, після значної роботи в регіонах України, відбулися Установчі збори Всеукраїнської молодіжної громадської організації „Союз обдарованої молоді”. Тоді ж було затверджено її Статут, склад Правління та Контрольно-ревізійної комісії. Створено осередки у 21 регіоні України. 16 листопада 2005 року Міністерство юстиції України прийняло рішення про реєстрацію цієї Всеукраїнської молодіжної громадської організації.

Сьогодні „Союз обдарованої молоді” – одна із провідних організацій, що представляє інтереси обдарованої молоді – науковців, митців, спортсменів та громадських діячів України. Вона нараховує понад 4200 членів в усіх регіонах України. У червні 2007 року Виконавчий Комітет Всесвітньої Ради для Обдарованих і Талановитих Дітей (англ. World Council for Gifted and Talented Children), високо оцінивши ініціативи і діяльність Союзу обдарованої

молоді, прийняв організацію до Всесвітньої Ради [Союз обдарованої молоді].

„Союз обдарованої молоді” бере активну участь й у науковій розробці проблеми обдарованості. Так, на офіційне запрошення Міністерства освіти і науки України експерти СОМу взяли участь у розробці проекту Державної програми роботи із обдарованою молоддю на 2006-2010 роки. До Дня молоді у 2008 році активістами організації проведено всеукраїнський круглий стіл „Обдарована молодь України”, на якому презентовано книгу „Обдарована молодь України”, що стала результатом реалізації тривалого проекту, в якому взяли участь як науковці, так і представники громадських об'єднань, які займаються проблемами підтримки обдарованих дітей та молоді. Інший проект СОМу „Жива книга. Обдарована молодь України” (my.som.org.ua) став справжньою соціальною мережею для обдарованої молоді [*Наша історія*].

На сьогоднішній день в Україні прийнято цілий ряд законів і програм (зокрема Закон України „Про освіту”, Національна програма „Діти України”, Програма розвитку обдарованих дітей і молоді, Указ Президента України про підтримку обдарованих дітей, Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю на 2007-2010 роки та інші), які спрямовані на створення загальнодержавної мережі навчальних закладів для обдарованої молоді. Її метою є формування цілісної, саморегульованої системи щодо виявлення і підтримки обдарованої молоді; розвитку та реалізації її здібностей; стимулювання творчої роботи учнів, студентів, вчителів та викладачів вищих навчальних закладів; активізації навчально-пізнавальної діяльності молоді; формування резерву для вступу у вищі заклади освіти, магістратуру та аспірантуру; підготовки наукових, педагогічних та науково-технічних кадрів.

Так, зокрема, у Державній цільовій програмі роботи з обдарованою молоддю на 2006-2007 роки зазначається, що в Україні склалася критична ситуація з поповненням національної науки молодими

кадрами. „Старіння” української науки вже сьогодні негативно позначається на інноваційно-технологічному розвитку держави. Інтелектуальний творчий потенціал обдарованих учнів і студентів використовується неефективно, оскільки не створено сприятливих умов для реалізації їх здібностей. Інтеграція ж України в загальноєвропейський простір потребує розроблення нових напрямів роботи з обдарованими учнями і студентами. Однак завдання з упровадження в практику ефективних засобів і технологій виявлення, навчання, виховання і самовдосконалення обдарованої молоді, створення умов для її гармонійного розвитку не виконані в повному обсязі через недостатність теоретичної обґрунтованості проблеми обдарованості (зокрема в питаннях підготовки спеціалістів до роботи з обдарованою молоддю), відсутність належного методичного і наукового забезпечення навчально-виховного процесу [Концепція державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки, 2006: 1-3].

Зважаючи на важливість дослідження проблеми обдарованості людини, необхідність поліпшення науково-методичного та організаційно-спонукального забезпечення функціонування системи виявлення, розвитку і підтримки дітей і молоді, що виявляють різні види обдарованості, в реальному соціально-економічному та освітньому просторі України розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 року № 635-р створено Інститут обдарованої дитини. До завдань Інституту належить:

- дослідження феномену обдарованості та розробка програм і технологій розвитку обдарованої особистості на різних вікових етапах в системі безперервної (дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної, вищої) освіти;
- розроблення методичного забезпечення для діагностики та розвитку обдарованості, створення сприятливих умов і реалізація проектів й програм фізичного, психічного, соціального, духовного та

інтелектуального розвитку обдарованих дітей, їх правового та соціального захисту;

- впровадження наукових розробок, спрямованих на вирішення актуальних проблем освіти та виховання обдарованих дітей і молоді;
- формування суспільно-громадської думки щодо усвідомлення державного значення роботи з обдарованою молоддю;
- інтеграція у міжнародний освітній та інформаційний простір з питань роботи з обдарованою молоддю.

Сьогодні Інститут обдарованої дитини координує роботу науковців та педагогів України щодо виявлення, розвитку і підтримки дітей і молоді, що виявляють різні види обдарованості, здійснює міжнародну співпрацю з відповідними структурами інших держав, допомагає вчителям-практикам науково-методичним забезпеченням відповідної роботи [Інститут обдарованої дитини НАПН України...].

В останні роки проблема обдарованості все частіше стає предметом спеціальних дисертаційних досліджень як у галузі психології, так і в сфері педагогічних наук. Так, українських психологів цікавлять проблеми виявлення особистісних характеристик юнацтва з різними формами обдарованості (О. Бобир), ідентифікації різних видів обдарованості, зокрема технічної (О. Зазимко), розвитку мотивації творчої активності технічно обдарованих підлітків (О. Музика), можливостей діагностики індивідуальних відмінностей учнів загальноосвітньої школи при комплектуванні профільних класів (В. Доротюк), умови розвитку самосвідомості обдарованих дітей у спільній діяльності (Н. Куліш), психологічна організація взаємин учителів із обдарованими учнями (І.Й. Любовецька), психологічні особливості емоційної сфери інтелектуально обдарованої особистості (І.В. Ушакова), генезис розуміння батьками проявів дитячої обдарованості (Н.А. Карпенко) та інші. Педагогічний аспект проблеми обдарованості віддзеркалюється в:

– історико-педагогічних (Л. Прокопів „Навчально-виховна робота з обдарованою молоддю у вищих педагогічних закладах України (друга половина ХХ ст.)”, А.Д. Балацінова „Педагогічна підтримка обдарованих учнів загальноосвітніх шкіл України другої половини ХХ століття”, Н.Б. Лазарович „Навчально-виховна робота з обдарованими дітьми 5-6 років у дошкільних навчальних закладах (кінець ХХ – початок ХХІ століття)”);

– порівняльних (П.О. Тадеєв „Теорія і практика організації навчання обдарованих школярів у США (20-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)”); Н. Теличко „Організація навчання обдарованих молодших школярів у США”, І.Є. Бабенко „Соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей у школах США”, О.П. Бевз „Педагогічна підтримка особистісного саморозвитку обдарованих підлітків у школах США”, Ю.О. Пивовар „Організація навчання обдарованої молоді у Німеччині другої половини ХХ століття”);

– соціально-педагогічних (Н. Завгородня „Педагогічні умови соціалізації обдарованих учнів у навчально-виховному середовищі загальноосвітнього навчального закладу”, А.В. Лякішева „Соціально-педагогічні умови розвитку обдарованих дітей у центрах науково-технічної творчості”; І.Г. Карпова „Соціально-педагогічні умови розвитку творчої обдарованості студентської молоді у позанавчальній діяльності вищого навчального закладу”);

– загальнопедагогічних (М. Федоров „Педагогічні умови підготовки студентів до роботи з обдарованими дітьми”, Я. Рудик „Організаційні форми надання вищими навчальними закладами додаткових освітніх послуг обдарованим студентам”);

– методичних (Е. Лодзінська „Особливості роботи вчителя з математично обдарованими учнями 4-8 класів (на матеріалі польської школи)”, В. Коваленко „Формування образного мислення в обдарованих учнів основної та старшої школи засобами художньої літератури”, Л. Руденко „Формування творчих здібностей учнів 5-9

класів у позаурочній роботі засобами музичного мистецтва”) дослідженнях;

- а також у роботах, присвячених професійній освіті, зокрема проблеми підготовки майбутнього вчителя початкової школи до розвитку інтелектуальної обдарованості учнів (Ю.М. Клименюк), визначення педагогічних умов підготовки майбутніх учителів біології (К.А. Ліневич) та початкової школи (Т.С. Зорочкіна) до роботи з обдарованими учнями, підготовки педагогічних кадрів в обласних інститутах післядипломної освіти до роботи з обдарованими школярами (В.В. Демченко), формування готовності вчителів предметів фізико-математичного циклу до роботи з обдарованими учнями в системі методичної діяльності відділів освіти (А.В. Яковина) та інші.

Однак, зауважимо, що хоча спектр наук, які вивчають проблему обдарованості, досить широкий (загальна педагогіка та історія педагогіки, теорія і методика професійної освіти, соціальна педагогіка, педагогічна та вікова психологія, теорія і методика навчання окремих предметів тощо), у кількісному відношенні ці дослідження представлені лише одиничними працями, спрямованими на вивчення окремих аспектів проблеми.

Зазначимо, що спектр праць з проблеми обдарованості представлений як кандидатськими, так і докторськими дослідженнями, при цьому одна з перших докторських дисертацій з проблеми обдарованості в Україні була підготовлена саме у межах Житомирської педагогічної школи (О.Є. Антонова „Теоретико-методологічні засади навчання обдарованих студентів у педагогічних університетах”).

Передумови для реалізації означеної проблеми у Житомирському державному університеті створювалися впродовж останніх 15-ти років. Зокрема, на кафедрі практичної психології активно працює група молодих учених на чолі з доктором психологічних наук В.О. Моляко та професором О.Л. Музикою, які вивчають природу

обдарованості, передумови її розвитку, творчість як засіб особистісного росту і гармонізації людських стосунків. Кафедрами педагогіки, соціальної педагогіки, дошкільного виховання та інноваційних технологій, методики викладання іноземних мов, математики та іншими з початку 90-х років триває плідна робота щодо розробки та впровадження у навчально-виховний процес університету новітніх педагогічних технологій навчання студентів, якими передбачається індивідуалізація навчання майбутніх учителів, розвиток їх творчого потенціалу, максимального врахування природних задатків та здібностей тощо. Аспіранти й докторанти кафедри педагогіки активно працюють над дисертаційними дослідженнями, безпосередньо пов'язаними з проблемою обдарованості, питаннями навчання обдарованих студентів та цілеспрямованої підготовки вчителів до роботи з обдарованими дітьми.

Ураховуючи актуальність визначеної проблеми та об'єктивну потребу в обдарованих, творчо працюючих учителях у Житомирському державному університеті імені Івана Франка розроблено Положення про роботу з обдарованою студентською молоддю, а з 2003 року діє Науково-методичний центр роботи з обдарованою студентською молоддю, який виступає організаційною структурою, що покликана координувати діяльність всіх учасників навчально-виховного процесу щодо навчання і виховання обдарованих студентів. Директор центру – проф. О.Є. Антонова.

На основі узагальнення результатів досліджень, здійснюваних у ЖДУ впродовж 1999-2012 років, нами визначено найбільш перспективні та нагальні проблеми навчання і виховання обдарованої молоді в Україні, зокрема такі:

1. Створення в Україні цілісної загальнодержавної системи роботи з обдарованими учнями і студентами. Для цього має бути розроблене належне правове, фінансове, організаційне, науково-методичне

забезпечення. Ставлення держави до проблеми виявлення і підтримки талановитої молоді відіграє визначну роль у питаннях виховання обдарованих дітей. Ще К. Гельвецій у своїх роздумах щодо природи геніальності і таланту зазначав, що основне завдання виховання полягає в необхідності створення людини, здатної прославитися в науках і мистецтвах. Довершеність же цього питання залежить від мудрості законодавця. Якщо він позбавить вихователів забобонної поваги до старих звичаїв, надасть простір їх генію, зацікавить їх надією на нагороду вдосконалювати методи виховання, стимулює змагання, тоді, без сумніву, наставники, окрилені цією надією, які мають навички в поводженні зі своїми учнями, нададуть цій і без того розвинутій стороні виховання всю довершеність, на яку вона лише здатна. Добре чи погане виховання – майже цілком справа законів. Вважаємо, що ці думки стосовно великого значення держави у підтримці виховання обдарованих дітей не втратили своєї актуальності й сьогодні.

2. Посилення уваги до міжвідомчої взаємодії, а також ролі держави в цілому, при вирішенні проблем навчання і виховання обдарованих дітей та молоді. Залучати до виявлення та виховання обдарованих дітей та молоді дошкільні, загальноосвітні та вищі освітні заклади різних рівнів акредитації, місцеві органи влади, місцеві, районні та обласні управління освіти, громадські об'єднання та партійні структури тощо. Консолідувати зусилля центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, установ та організацій у роботі з обдарованою молоддю. Розширювати мережу навчальних закладів для апробації та запровадження сучасних методик виявлення, навчання та виховання обдарованої молоді: забезпечення ефективної діяльності загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для розвитку особистості та вироблення в неї самобутніх професійних якостей; залучення обдарованої молоді до науково-дослідницької, експериментальної, творчої діяльності із

створенням навчальних закладів, гуртків, зокрема філій Малої академії наук, що працюють з обдарованою молоддю.

3. Популяризація кращого досвіду педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників і тренерів-викладачів, висвітлення у засобах масової інформації досягнень обдарованої молоді в різних сферах діяльності. У цьому контексті вважається надзвичайно актуальною ініціатива Всеукраїнської молодіжної спілки „Союз обдарованої молоді” щодо видання фундаментальної праці „Обдарована молодь України: проблеми та історії успіху”, яка спрямована на популяризацію досліджуваного питання, привернення уваги держави і державних діячів до проблеми навчання і виховання обдарованої молоді, яка справедливо оцінюється авторами як майбутнє Української держави.

4. Інтенсифікація наукових пошуків у розробці проблеми обдарованості. Реалізацію цього напрямку роботи вбачаємо актуальною у кількох напрямках. Перш за все, це здійснення ґрунтовних теоретичних міжнаукових досліджень щодо виявлення природи феномену обдарованості, в яких мають брати участь не лише психологи і педагоги, а й генетики, фізіологи, психіатри, представники інших наук, що досліджують цю проблему. Другий важливий напрям діяльності концентрується навколо розробки ефективних форм, методів, засобів роботи з обдарованими дітьми та молоддю у межах масової загальноосвітньої школи. Нові можливості індивідуалізації навчання і виховання обдарованих дітей відкривають інтеграція шкіл з системою додаткової освіти, активне використання дистанційного навчання за допомогою сучасних інформаційних технологій, організація тьюторської підтримки, включення учнів у проектно-дослідницьку діяльність, використання групових форм навчання і навчання за індивідуальним планом тощо.

5. Узагальнення, науково-методичне обґрунтування і популяризація педагогічної практики, досвіду виховання і освіти

обдарованих дітей та молоді. Проведення Всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій, семінарів, засідань за круглим столом з проблем обдарованості, до яких залучати науковців та вчителів-практиків, і на яких всебічно обговорювати питання виявлення, підтримки та розвитку обдарованої особистості. Видавати відповідні збірники за результатами конференцій. Запрошувати на ці конференції представників владних структур, залучати спонсорів і меценатів, представників громадських об'єднань тощо. Організувати цільове асигнування щодо забезпечення роботи з обдарованою молоддю.

6. Створення умов для проведення всеукраїнських олімпіад, конкурсів, конкурсів-захистів, турнірів, фестивалів і забезпечення участі команд обдарованої молоді в міжнародних інтелектуальних і творчих змаганнях. Актуальним питанням залишається створення та вдосконалення існуючих дитячих та молодіжних навчально-пізнавальних теле- та радіопрограм. При цьому вважаємо за необхідне звернути увагу на об'єктивність оцінювання компетентним журі творчих та наукових доробок й відповідей дітей, оскільки нерідко творчі конкурси перетворюються не на змагання інтелекту й творчості, а на аукціон фінансових можливостей батьків учасників.

7. Поглиблення міжнародного співробітництва у сфері питань роботи з обдарованою молоддю, налагодження зв'язків з міжнародними організаціями та установами, робота яких спрямована на виявлення, навчання, розвиток і підтримку обдарованої молоді.

8. Розробка організаційних, методичних основ забезпечення діяльності з розвитку і підтримки обдарованої молоді в реалізації цільових програм.

9. Проектування статистичних і моніторингових, інформаційно-аналітичних матеріалів щодо забезпечення системи розвитку і підтримки обдарованої молоді.

10. Публікація науково-методичних та інших інформаційних матеріалів про результати функціонування освітніх систем роботи з обдарованими учнями.

11. Створення сучасної матеріально-технічної бази навчальних закладів для обдарованої молоді.

12. Удосконалення системи підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки педагогічних кадрів для роботи з обдарованими дітьми дошкільного, шкільного, студентського віку у різних типах навчальних закладів. Вважаємо за необхідне включення до навчальних планів вищих навчальних педагогічних закладів обов'язкового курсу з питань методики та організації роботи з обдарованою молоддю, специфіки роботи вчителя-вихователя, соціального педагога та практичного психолога з обдарованими учнями. Для цього у педагогічних ВНЗ мають бути розроблені відповідні навчальні програми, методичні посібники та підручники, підготовлений контингент викладачів, здатних працювати як з обдарованими дітьми, так і з обдарованими студентами.

13. Поглиблювати дослідження проблеми визначення ступеня професійної придатності особистості до педагогічної діяльності (як і до інших видів діяльності, якими прагнуть оволодіти у майбутньому старшокласники). Цей аспект проблеми має розв'язуватися вже на рівні загальноосвітнього навчального закладу. Пізніше цей показник повинен ураховуватися приймальними комісіями педагогічних навчальних закладів. Спеціальна система професійного відбору серед абітурієнтів (тестові випробовування, співбесіди щодо майбутньої професійної діяльності тощо) дозволить цим комісіям (разом з відповідною інформацією про випускника зі школи) відібрати найбільш придатних до праці вчителя у майбутньому.

Виявлення рівня професійної придатності (педагогічної обдарованості) особистості до педагогічної діяльності розпочинається вже в університеті з тим контингентом, який вже

зарахований на навчання. Відсутність цього попереднього (до вищого навчального закладу – на рівні школи і приймальної комісії) відбору об'єктивно призводить до наявності у студентській аудиторії значної кількості осіб, які вже ставши студентами (а пізніше на своєму робочому місці як дипломовані спеціалісти) будуть професійно безпорадними і ймовірно ніколи не піднімуться до рівня вчителя-майстра.

За такого підходу питома вага педагогічно обдарованої молоді в університетських аудиторія значно зростає, оскільки „відсіюються” ті, кому необхідно готувати себе до роботи в інших галузях. З іншого боку – зростає коефіцієнт корисної дії самого педагогічного університету у підготовці педагогічних кадрів.

Вважаємо, що перспективними можуть стати дослідження, в яких було б переглянуто саму схему роботи (виявлення) педагогічно обдарованої молоді (спочатку вияв такої молоді на рівні школи, рекомендація педагогічної ради, що враховуються приймальними комісіями ВПНЗ), а потім уже забезпечення необхідної роботи зі студентами, серед яких немає (повністю чи частково) непридатних до майбутньої вчительської праці.

Зазначимо, що перенесення акценту на рівень загальноосвітнього навчального закладу та приймальних комісій у педагогічних ВНЗ вимагає тісніших організаційно-методичних зв'язків педагогічного університету з відділами освіти та дирекціями шкіл, нового змісту діяльності самої приймальної комісії. Однак альтернативи такому підходу, на наш погляд, немає, оскільки сучасна школа страждає від значної кількості випадкових людей, які лише „виконують роль” учителя.

Summary

The main aspects of the Ukrainian scientific school which is engaged in the problems of students' creativity and giftedness in the context of the activity of Zhytomyr Scientific and Pedagogical School are analyzed. The perspective

trends in the mentioned direction are considered as well as research in which the chart of the exposure of the pedagogical gifted young people should be revised.

- [1] Інститут обдарованої дитини НАПН України: Офіційний сайт: Електронний ресурс: [режим доступу]: <http://iod.gov.ua/news.php>.
- [2] Концепція державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки // Освіта України. – 2006. – № 48 (741).
- [3] Моляко, В.А. 2002. *Проблеми психології творчества и разработка подхода к изучению одарённости* // Обдарована дитина, № 4.
- [4] *Наша історія* // Всеукраїнська молодіжна громадська організація “Союз обдарованої молоді”: Електронний ресурс: [режим доступу]: <http://som.org.ua/k17911.html>
- [5] *Союз обдарованої молоді* // Матеріал з Вікіпедії: Електронний ресурс: [режим доступу]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/D0%B4%D1%96>

Jaroslava Kmecová

***A man in the process of planning
and setting his targets***

Keywords: *human being, planning, time management, personal development*

Every human being undergoes different changes in the course of his life. Those changes influence his growth, evolution, formation of his personality, his development in the personal and professional field. The environment, in which he lives, forms him as well as he has to deal with its dangers. Nowadays, a crisis as such is mentioned very often and becomes a part of a today's society dictionary. This word is inflected in all fields of human life. The opinions of experts differ as far as a man's position in human society is concerned. They agree with the fact, that there is a moral crisis in the world and its consequences are reflected in all fields of human life. "The crisis, in which a human being finds himself at the end of the first decade of the 21st century, tends to be called an economic crisis or a depression. However, the more responsible evaluators of the situation point out the spiritual crisis. The way out of this situation shall not be only the new setting of economic parameters, but also the question how to renew a human spirit" [Stolárik, 2010: 7] The way, which should be chosen, is the true cognition of a human being and bringing back the awareness of his natural dignity. This awareness of his natural human dignity cannot be restricted to a particular thing. It should be applied in all fields of human

life and all its dimensions. It is necessary to perceive a human being as a whole.

Nowadays, people specialize in particular fields of research, work, different studies in which they achieve great results and new discoveries. There is a new need for getting to know the whole not only its parts. The importance must be attached to the connecting of the particular knowledge and researches. The complexity is significant, as Jan Košturiak states in his book *Reflections for each day*: “There are lots of examples. Go to the doctor – specialists. One will treat you for your nerves, another for your eye, the third one for your ear and the last one for your knee; according to his specialisation. The result? In Germany, my colleague was operated on for his knee meniscus, when he suffered from borreliosis. In the U.S. one of my acquaintances was treated for his allergy, when his eyes were constantly filled with tears because of a tooth decay. My little daughter Zuzka was examined, since she walked with a limp (one of the explanations was, that she does not want to go to school). When she finally became paralysed, they found out, it was encephalitis. The nature does not know physics, chemistry, maths but it still functions as a whole. A human body does not consist only of ears, nose, bones, muscles and inner organs as well as a company is not a construction comprising logistics, business, marketing, development, administration and production machines. It is us, people, who built a world fragmented into pieces in order to examine its elements. However, when analysing, we sometimes penetrate into a particular field too deep to be able to understand the whole” [Košturiak, 2010: 11].

When we want to plan and set some operative and strategic goals in an enterprise, it is necessary to consider a human being in his complexity, who will realize those aims. At present, there is a tendency to “fast growing” of specialists, employees and whole companies as well. Everybody wishes to skip the most essential period of the growth and development and wants to be successful, have the best position on the market; he wants to earn lots of money etc. We forget the fact that successful people went

through the phase of growth and development first. The same concerns big and successful companies. When a company is put on market, it is necessary to invest lots of time, knowledge and financial means or its allocation. Its managers have to solve difficult tasks whereby in its initial phase their remunerations are not high enough. Many times it is only a symbolic reward. The investments in the form of time, financial means in the first years of the company development will bear the fruit in the form of money later.

A man is confronted with a great deal of duties, issues and responsibilities in a professional area and this to such an extent that their work performance reveals it. "Almost everyone who I meet daily is complaining about a big pile of duties, which they are not able to manage in time. Only last week, I was giving a consultation to a partner of an important company dealing with global investments. He was afraid that the responsibility which was due to a new manager position offered to him by the company would bring about stress above the sensible level and would in this way threaten his family attachments. I have also spoken to a human resources worker who is trying hard to keep a cool head while dealing with at least 150 applications, which she receives by mail each day. The reason is that the company is planning to double number of employees in the region from 1100 to 2000. At the same time the worker wants to preserve her own social life at weekends. In our millennium a paradox has occurred: life quality is higher but the stress level is higher too. People take more duties than they are able to manage using their own tools. As if their eyes were too large. And most of us is frustrated by it to a certain extent and has no idea how to improve the situation" [Allen, 2008: 12].

Many young managers have earned a sufficient financial capital. They have already experienced career in high positions. Are they truly happy in their life? How has been the influence of their career on their personality, spiritual and professional development? The world expects the young and successful ones to be experts in the areas in which they are working. This age is proud that it does not need people in the age above fifty. It is justi-

fied by the fact that these people are not able to catch the pace, they are not flexible enough, their opinions are archaic, etc. It is necessary to point out here, however, that these people have been through different periods in their personal and professional life and their opinions and attitudes are therefore very valuable. Ján Košturiak writes: „It is absurd. On the TV screen we can always see a confident young politician. Without any problems he responds to everything he is asked about. He has three big life merits: he was born, he went to school and he understands everything. Still he has not managed to do anything on his own but he gives us advice what the world is about. I meet consultants- the ink has not yet dried on their diplomas but without any problem they are giving advice to workers in a company how to organize their processes and work. They have studied examples, they are able to complete and evaluate tables, but their life experience = 0. A well known American company employs in the Purchase department exclusively these confident people, so called “fast ferments”. They have no idea about the business in their area of work. Their only task is to negotiate a low price with a deliverer. “Trained monkeys”, without knowledge, experience, sense... If they were experts and they understood how it really was going, they could have understanding for the problems of their deliverer and their pressure on the lowering of a price would become less intense. Do you know how the reunion of the so called “fast ferments” looks like 10 years after the graduation from a university? A hit-parade of successes-manager positions, premiums, business cars, holidays, houses... A manager of a company told me that once he had asked the director of a consulting firm which had worked for them what were his goals. The response of a confident young man left him stunned. The director said he didn't have any goals and that he had already accomplished all goals he had had before. However he is less than 30 years old! Would you let such an adviser give you advice? They have not understood that a leader should serve the others most of all, that he should look after his employees at first, that a status is not given by a visit card, car or a black suit. The so called “fast ferments” have a lot of things around them but they always miss

something inside them. They run through school and life so fast that they do not have time to read, learn and think about connections (this only keeps them back). Often they even miss a piece of soul and heart. "The fast ferments" have become more numerous. There is logic behind it-they ferment very fast, faster than the normal ones. And they push themselves to the front, more than others. Some of them will change after some time, some will be punished for their pride and some will never understand it. Those who drop out will be replaced by the new ones. There are whole crowds of them and they expect their opportunities impatiently. "The fast ferments"-so rich and terribly poor" [Košturiak, 2010: 22-24]. It is here where one should think about in what the nowadays' society wants to invest. Does it want to focus on wisdom in all its complexity dealing with the human care while not excluding the wisdom of the mature ones or does it want to dedicate itself to a fast development of the man whose only aim is to have a good position and earn a lot of money? In this world of so called "fast ferments" is a man a truly man or do they only become a tool of big companies for a further profit? Will s/he be a man of a value in a couple of years too or is this only a matter of her/his fast growth? Is this a man walking in truth or is it only a distorted image of a man? The truth is to be looked for, found and expressed in "the economy" of love but also love is to be understood, evaluated and lived in the light of the truth. Thus we do not only render service to love, enlightened by the truth, but also we contribute to the trustworthiness of the truth and we point to its force to make social life authentic and penetrate its particular form. This is not of a little value today, when in social and cultural context the truth is being relativized, it is not a matter of interest either and it is being refused" [Benedikt XVI, 2009]. Mounier develops the thoughts about the value of a man in society focusing on morality which has a direct influence on economy. Man's behaviour with the aim to obtain the economic prosperity can have a direct influence on their personality development and this by the fact that they become withdrawn from the others more and more and they estrange from the environment in which they live.

The main intention of Mounier's personalism is reformation of social relationships world to the world of personal relationships. Considering human work and time overloading, it is very difficult to find the time to spiritual conversation with everyone. It is necessary to realise, that people are human. (Conception of man and person)

1. Psychologic structure of human being named by Mounier as embodied existence, embodied spirit, soul and body symbolize unity and originates the same and only experience.

2. Human transcendence towards nature. Human being is able to free himself from nature. He is the one and only, who knows whole the world, who is changing it, however is he the most impuissant of all the beings.

3. Being open to each other, to the world – communication. The very first motion in the life of human being, which is discovered in the early childhood, means the move towards the others. The very first experience in a life is an experience with another person – YOU, so WE appear earlier than ME.

4. Dynamics: The human life is whole about looking for unity, which will never be found and this process lasts till the death.

5. Assignment- every person has something especial inside, that's why he or she cannot be replaced by someone else in this world.

6. Freedom: it is a control over me and things around us, so that the man is really an absolute master, it is not indissolubly connected with human being, like a conviction, but the man has it as a gift, he can accept or refuse it [Stolárik, 2010: 141].

The man evolves in the society, where he reflects to his assignment and accomplished his own goals, which are enacted between spiritual life and under material conditions his lives. In the society of nowadays people search some border between adequate conditions to survive and oversize economical wealthiness. There should always be the good to the fore instead of reaching for luxuriance, not looking at the person, but focused just on advancement. „The meaning of public life is development of human being, not his constraint. Dynamic character of public life needs continual

adaptation of changing interpersonal relationships, what courses a temporary strain between individuals and community, but it doesn't mean refusal of individual freedom" [Dancák, 2009: 80]. Communication supposed to be some basis to personal development directed at human formation with an accent on spiritual values. „A conversation between people is actually conversation, where everyone talks to himself and in very precious moments accrues something extra-special, called connection, interaction, understanding, inspiration, impulse, harmony and so on. So that information doesn't mean the knowledge, communication is not just the transport of information as well. Communication is kind of interaction, which influences cross-coordination of behaviour and cross-coordination of activities in the same way. The effect of some communication is an action. What kind of action? Effect of good communication in the workshop is solution and its realisation. Effect of good communication in the conference is carriage of change" [Košturiak, 2010: 17].

In case that an organisation would like to be successful in the market, first off all there has to be a proper conversation inside of organisation, no matter if we are talking about inside communication or communication with another subjects. It's necessary to know every individual worker and provide him with adequate motivation to improve his achievement, considering his own personality. "There is necessity of conversation and interaction almost in all the professions. Communication is transmission and exchange of information. Information written or said on person is carried by formal communication channels in both of the directions. It means, upwards, downwards and laterals as well. One of the mean problems of business firm conversation is acceptance failure or misunderstanding. This could be the result of many factors including the character of message" [Berryová, 1998: 466]. Communication should not be orientated just in to the latest trendy ways of communications, but it's necessary to search for an optimal way to communicate, which could help with personal improvement.

Actually, the communication is the means of people supervision and management. It is very interesting to monitor the society how it uses communication and what is the influence of communication on man, community or whole society. „But the communication is not the same as a conversation. Communication is the field where ability to make questions is sometimes more important than the formulation of the answer. Questions are important while they mostly lead to the action. Every „why“ moves us forward in our knowledge. Try to think about the reason for communication. Why do we communicate? Not for exchange of information or entertainment. We communicate to achieve an action“ [Košturiak, 2010: 17].

Communication is confessedly very important for people supervision and management in some organization. „To supervise, manage somebody doesn't mean to whip out as much as you can because of the endless rise of work effort. Unfortunately, the trade and economics world usually understands it in this way. To manage others is possible only for those who are able to manage themselves, those who are self-confident and who are open to their colleagues. When somebody wants to supervise others, they must be able to emphasise and think about the possibilities how to revive life that is hidden in each person“ [Assländer, Grün, 2008: 9]. That's why it is necessary in corporate culture to perceive person with regard to their inner life, personal and personable development. It is possible only when man won't be only the subject of continued income making but the organization itself will be interested in their formation. „Some organizations realize the importance of individual soul or whole society and organization. Then, there is the presence of respect to the mental qualities what is proven by the team spirit, the level of identification with organization or by the organization background. If only the one-sided rational point prevails, the soul escapes and consequently the supporting basis of organizations and enterprises disappears, too. People are no table to identify with their organization, they start to find another sources such as the so called hidden sacks“ [Assländer, Anselm, 2010: 133].

It is necessary to emphasize when talking about such instructions and statements that there we speak not only about the one-sided communication, but also about the more-sided communication. It follows that also man who is the part of some organization will be willing and able to work on them and they will not cause any obstructions in the communication. A lot of people are full of hate towards inadequate social systems in the organizations and many times they have unreal requests on the top management. But we need to notice the problems in the context of the national politics, enterprising environment, laws and economic results. It is necessary to notice things in whole complex and not to run from new information and facts which we are confronted with.

The interests and politics should concentrate on the development and the rise of the society and they shouldn't degrade individuals as well as the society. Only by the common effort and complex point it is possible to achieve marvellous results regarding all life aspects of the whole society. There must be regarded all fields of society excepting the environment where man lives and which influences them, too. „The same as the manager that wants to manage some enterprise, we must understand the whole complicated system of its management. The most innovations arise on the borders of different fields, a lot of successful managers, innovators or scientists have studied more fields and that is the reason of their success. We must connect all tunnels of the specializations we have already created. The world around us is complex and we have to understand not only the whole complex, but also its particular parts“ [Košturiak, 2010: 12]. It is important to emphasize the responsibility of individual for themselves, society and for the environment they live in.

The man has a natural desire to develop and to be enrichment for them and for the society they live in. The most necessary step to the success not only for individual but also for the whole society is the goals determination. The goals can be strategic or operating. The strategic goals are those which have long-termed character and they follow the operating goals. They are time-consuming and they are the result of a long-lasting and sys-

tematic work. The operating goals are very important for the person life and for the organization existence, too. But many times they are underestimated. That's why it is necessary for the success to determine the real and achievable goals. The systematic work should be the way to their realization.

Objectives should be:

- Specific and measurable
- Positively formulated (what I want, not what I don't want)
- Challenging, they should be worth it
- Realistic, they should be achievable with regard to any circumstances
- Written as score goals with the goals of behavior,
- Being in attractive desirable form
- They should start within 48 hours [Assländer, Anselm, 2008: 163].

When setting targets it is undoubtedly an important intrinsic motivation as well as human motives that lead to the establishment and implementation of specific objectives. Reality of these objectives should be based on the current situation with regard to the possible risks that come into conflict with potential targets. Already in setting goals it is necessary to consider several possible outcomes. "In psychology it is called the intrinsic motivation, which means that reward is already included in its own proceedings, the joy and fun, what we experience in it" [Assländer, Anselm, 2008: 163]. Time is very important factor influencing the achievement of the objectives.

Time thieves:

1. Disturbance – it is necessary to have space to focus on goal and the means by which we want to achieve it. It is good to be self-disciplined to focus on the objective and to eliminate all distractions.

2. Determination - "Today, and as well as tomorrow and the day after tomorrow Two days after tomorrow, you will think of the goal and how much time you have left. Every day you will think that you have one day less. By this way you still drain some of your ideas. By doing this, your

work remains undone. Moreover, these ideas are the only thing that you have got under control and you are only wasting them”.

3. Changing priorities - if goals are set they should be obligatory in any case not to be influenced by short-termed state.

4. Timeline - if it is necessary to wait for input or output information which is needed to complete the partial objectives, effective use of time is an important factor. If you do not have the timeline of activities, you may lose motivation, logical sequence or connection. In some cases, it may also be benefit when the information becomes mature and it may become the power to higher aims.

5. Poor planning - as well as the objectives and the means of realization and fulfilling the objectives must be based on the real situation and should reflect the real environment where the target is realized. The planning is necessary to set slack which should be in range from 5% to 10% of total time.

6. Getting "on board" - a continuous return to one and the same task is time-consuming. Rejoining to unresolved issues, requires a lot of energy and leads to loss of efficiency [Toman, 2009: 85].

Through his freedom man establishes his goals, which form him. This formation are affected by the interaction between him and society. "Freedom is manifested in creative activity of man. The person expresses his creative activity and it lives up to his freedom. More freedom in realization of some act (i.e. it determines more by person himself and not by his relationship to individual situations or details), longer is act of penetrating the spiritual life of person. Human life can not be managed by fear or authoritative attitude. If anything in life (or in the world) is valuable, this can be done only through freedom" [Słomski, 2006: 8]. Only this freedom gives you the space for self-realization and self-development. Because only through self-development of man, development of the whole society is possible. The result is success and personality development. "As a Christian I should be grateful for my success. It is experienced as a double reality: the objective as a the result of my efforts, and also as a gift. I can plan

success. But I can never guarantee it. Therefore, I have to learn how to deal with it properly, assuming that I am grateful, because of share of grace. If something is successful, finally it is the gift of God" [Aszländer, Anselm, 2008: 167]. Every man who achieves the objectives is enjoying success. But how he takes the failure? "Success and failure is the result of our actions and all the circumstances. First, it is our interpretation, the scale of evaluation "what is good and what is bad" makes success or failure from consequences of our behavior" [Aszländer, Anselm, 2008: 169]. Failure may also be human achievement. Failure should be viewed comprehensively and should focus on partial aims, which can have significant contribution for individuals and society. Partial aims may carry valuable information that can be an incentive for setting new aims. "Failures are essential and extremely valuable experience in life. They show us our limits and provide guidance. In the process of learning the pain and suffering are great help" [Aszländer, Anselm, 2008: 169].

We can say, that "our objectives define what we expect from life. With experience which life gives us, we can ensure social identity only to some level. Through changes, failure, disasters or crisis we can receive answer to our second question. Synthesis is attained when we choose our aims to harmonize with our lives" [Aszländer, Anselm, 2008: 169]. Integration and integrity are important in the growth. There is no need to isolate and separate information and facts. When planning in our personal life or in the organization we must take into account the contributions to individuals and society. It is necessary to have comprehensive and realistic look at aims in the context of the development of human beings. "One day we will have to replace the GDP growth by increase of happiness and quality of life. Once we will replace gold and platinum by drinking water and clean air. If we do not stop this malignant growth, we will not be here anymore" [Košturiak, 2010: 13]. From this perspective, "it is good if there is talk about the man from the other side, if there exist and grow stronger argumentations, which seek not only to confirm the existence of the man, but also to point at the size and dignity of the man in the widest possible spec-

trum" [Stolárik, 2010: 7]. Looking forward, it should be noted that "the future will belong to people and nations who are able to improve what their parents and grandparents left them" [Košturiak, 2010: 20].

Summary

The article focuses on a man – a human being, going through many changes and processes in his personal and professional life. It deals with the planning in the context of personalism of Church social teaching. The contribution concentrates on planning and setting the goals not only for the development of a personality as such but also of the whole society. The paper highlights a time management as a significant element of personality development.

- [1] Allen, D. 2001. *Mít vše hotovo. Jak zvládnout práci i život a cítiti se při tom dobře*. Brno: Jan Melvil Publishing, s.r.o.
- [2] Assländer, F. – Anselm, G. 2008. *Time management jako duchovní úkol*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- [3] Berryová, L. M. 1998. *Psychológia v práci*. Bratislava: Vydavateľstvo Ikar, 2009.
- [4] Dancák, P. 2009. *Personalistický rozmer vo filozofii 20. storočia*. Vydanie prvé. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta.
- [5] Košturiak, J. 2010. *Úvahy na každý deň. Zamyslenia a otázky o manažmente, podnikaní a živote*. Bratislava: Karmelitánske nakladateľstvo.
- [6] Słomski, W. 2006. *Úvod do filozofie Emmanuela Mouniera*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- [7] Stolárik, S. 2010. *5 x Člověk. Reálna existencia človeka*. České Budějovice: Nakladatelství JIH.
- [8] Stolárik, S. 2010. *Niekoľko poznámok k personalizmu ako aj pokus o načrtnutie personalizmu nádeje*. In *Personalizmus a súčasnosť I*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, Katedra filozofie a regionalistiky.
- [9] Toman, I. 2009. *Debordelizace hlavy. Zprimitivněte k úspěchu*. 2. vydání. Praha: TAXUS International.

Paweł Czarnecki

Teoria pracy socjalnej

The theory of social work

Keywords: *social work, social work theory, welfare society*

Przez „teorię pracy socjalnej” mam na myśli dziedzinę nauki, której przedmiotem jest praktyka pracy socjalnej, celem tej pracy jest zaś przede wszystkim przedstawienie tej dziedziny jako nauki, nie zaś prezentacja poszczególnych teorii wypracowanych w ramach tejże nauki.

Zanim przejdziemy do omówienia teorii pracy socjalnej jako dziedziny nauki, zwróćmy uwagę na pewne trudności nieodłącznie związane z tego rodzaju przedsięwzięciami. Chodzi tu w pierwszym rzędzie o problemy związane z wieloznacznością podstawowych pojęć, którymi z konieczności musimy się posłużyć w tego rodzaju charakterystyce. Zwróćmy np. uwagę, że definicja pracy socjalnej jako zbioru działań prowadzących do określonego celu w gruncie rzeczy jest wysoce nieprecyzyjna, ponieważ występują w niej takie pojęcia, jak „działanie” i „cel” oraz wiele innych, równie wieloznacznych. Pojęcia te zaś występują w wielu dziedzinach wiedzy (etyce, psychologii, socjologii itd.), gdzie nadaje im się różne, niekiedy nieprzystające do siebie znaczenia. M. Ossowska zwraca uwagę, że przez pojęcie działania można rozumieć w różny sposób w zależności od tego, co rozumiemy przez pojęcie motywu oraz celu działania. Przez „motyw”, zdaniem autorki,

można rozumieć każdy czynnik wyzwalający działanie, niezależnie od tego, czy chodzi o czynniki psychiczne czy fizyczne, wewnętrzne czy zewnętrzne, każdy czynnik psychiczny wyzwalający działanie, pewien zbiór cech wspólnych wszystkim ludziom i leżących u podstaw każdego działania (np. dążenie do przyjemności, unikanie przykrości), wreszcie cel, ku któremu zmierza działanie. Z kolei pojęcie celu może oznaczać pewien stan rzeczy pożądaný z punktu widzenia tego, kto podejmuje działanie, nawet jeżeli ten ktoś nie uświadamia sobie, iż dąży do tego właśnie stanu (np. odruchowe cofnięcie ręki, która dotknęła gorącego przedmiotu), samo wyobrażenie pożądanego stanu rzeczy, bezpośredni rezultat działania (np. stany rzeczy będące stopniami pośrednimi w dążeniu do osiągnięcia ostatecznego celu) itp. [Ossowska, 2002: 24] (Podane przez Ossowską definicje odnoszą się do znaczeń, które, zdaniem autorki, występują najczęściej w języku potocznym oraz literaturze psychologicznej, nie są to jednak oczywiście wszystkie możliwe znaczenia).

Mówiąc zatem o celu teorii pracy socjalnej, metodach, przedmiocie itd., należy zdawać sobie sprawę, że wszystkie te pojęcia można definiować w różny sposób, a każda definicja teorii pracy socjalnej jest jedynie ogólnym przybliżeniem tego, czym rzeczywiście zajmują się w swej pracy badawczej teoretycy profesjonalnej działalności pomocowej.

Jednym z centralnych zagadnień teorii pracy socjalnej pozostaje problem relacji pomiędzy teorią a praktyką. Zastanowić się tu przede wszystkim należy, na ile uprawniona jest opinia, zgodnie z którą teoria pracy socjalnej stanowi teoretyczną podbudowę profesjonalnej działalności pomocowej. Nie ulega rzecz jasna wątpliwości, że pewne uogólnienia teoretyczne stanowią podstawę działań praktycznych, z drugiej jednakże strony teoria pracy socjalnej jest dyscypliną rozwijającą się na tyle dynamicznie, że stale „wyprzedza” praktykę, poszukując zarówno nowych obszarów i form biedy i wykluczenia, jak i nowych metod rozwiązywania problemów. Śledząc aktualne dyskusje w obrębie teorii pracy socjalnej trudno jednak nie odnieść wrażenie, że w dużej części pozostają one oderwane od problemów praktyki pracy socjalnej.

Jednym z podstawowych zadań teorii pracy socjalnej jest wypracowanie definicji praktyki pracy socjalnej. Definicja ta odnosić się może bądź do ideału pracy socjalnej, bądź do stanu faktycznego, tzn. do modelu pracy socjalnej faktycznie realizowanego w danym systemie pomocy społecznej. W jednym i drugim przypadku, definiując pracę socjalną, należy w pierwszej kolejności określić jej cel, przedmiot oraz metody. Zarówno cel, jak i przedmiot pracy socjalnej nie należą jednak do sfery faktów, nie są więc w gruncie rzeczy przedmiotem teorii pracy socjalnej w takim sensie, w jakim mówimy na ogół o przedmiotach poszczególnych dyscyplin naukowych.

Ważność teorii pracy socjalnej dla praktyki oceniać można rozmaicie. Jak każda dziedzina nauki, także teoria pracy socjalnej zmierza przede wszystkim do celów poznawczych, choć nie ulega wątpliwości, że wiele z jej propozycji teoretycznych znajduje zastosowanie w praktyce. Istnieje wiele koncepcji teoretycznych, które nigdy nie zostaną zastosowane w praktyce, ponadto zaś celem teorii pracy socjalnej jest nie tylko poszukiwanie rozwiązań dających się wykorzystać w praktyce, lecz także formułowanie uogólnień i interpretacji mających wartości wyłącznie teoretyczną. Ponadto, jak zauważa Ch. Beckett, w praktyce pracy socjalnej wykorzystuje się teorie tak oczywiste i nie budzące wątpliwości, iż należałoby je raczej uznać za przejaw potocznego zdrowego rozsądku niż za teorie naukowe *sensu stricte* [Beckett, 2010: 209].

Zależność pomiędzy teorią a praktyką pracy socjalnej nie wydaje się zatem polegać jedynie na tym, iż teoria dostarcza wiedzy teoretycznej, praktyka zaś sprowadza się do umiejętności stosowania tej wiedzy w praktyce. Aby jednak odpowiedzieć na pytanie, czy i ewentualnie w jakim zakresie teoria pracy socjalnej jest użyteczna z punktu widzenia praktyki, należy ustalić, co właściwie mamy na myśli, mówiąc o tejże teorii.

Pewnych trudności nastręczać może wieloznaczność określenie „teoria pracy socjalnej”. Określenie to ma dwa podstawowe znaczenia. Po pierwsze, może ono oznaczać określoną teorię pracy socjalnej, a więc pewien system twierdzeń, który można zweryfikować lub sfalsyfikować. To wła-

śnie znaczenie mamy na myśli, kiedy mówimy, że jakaś teoria znajduje zastosowanie w praktyce lub że jedna teoria okazuje się bardziej użyteczna od innej. Po drugie termin „teoria pracy socjalnej” oznacza określoną dziedzinę, której celem jest badanie społecznych warunków profesjonalnej działalności pomocowej, czyli praktyki pracy socjalnej. Teoria pracy socjalnej jako dyscyplina naukowa wypracowuje teorie wyjaśniające funkcję i zakres pracy socjalnej jako działalności pomocowej, choć jej cel nie wyzerpuje się w poszukiwaniu ogólnych, teoretycznych wyjaśnień.

Rozróżnienie to wydać się może nieistotne, wydaje się jednak, że ma ono pewne znaczenie dla praktyki pracy socjalnej. W rozdziale poświęconym podstawowym definicjom wspomniałem, że obowiązkiem pracowników socjalnych jest ciągle poszerzanie i uaktualnianie wiedzy z różnych dziedzin, m. in. właśnie z teorii pracy socjalnej. Ze stwierdzenia tego nie wynika jednakże, iż każdy pracownik socjalny jest zobowiązany do śledzenia bieżącej dyskusji w dziedzinie teorii pracy socjalnej. Dyskusje takie na ogół nie mają większego znaczenia dla praktyki pracy socjalnej, choć bez wątpienia zmierzają do wypracowania rozwiązań możliwych do praktycznego wdrożenia. Dotyczy to zwłaszcza ogólnej problematyki związanej z modelem pracy socjalnej, celami polityki społecznej, miejscem pracy socjalnej w systemie pomocy społecznej itp. Nie dają się wdrożyć w praktyce także koncepcje odnoszące się do problemów szczegółowych, nie związanych bezpośrednio z praktyką pracy socjalnej, np. propozycje odnoszące się do zmiany poszczególnych przepisów prawa, dyskusje na temat nowych form pracy socjalnej itp. W związku z tym uzasadniona wydaje się propozycja, zgodnie z którą do zadań pracowników nauki zajmujących się teorią pracy socjalnej powinno należeć przygotowywanie publikacji przeznaczonych dla pracowników socjalnych, obejmujących jedynie ten wycinek dyskusji teoretycznej, który może mieć znaczenie dla działań praktycznych.

O teorii pracy socjalnej, podobnie jak o niektórych innych dziedzinach nauki, mówi się niekiedy, iż jest ona dyscypliną praktyczną, tzn. że jej celem jest nie tylko poznawanie rzeczywistości, lecz także jej przekształca-

nie. Czy jednak owa funkcja praktyczna nie stoi w sprzeczności z istotą nauki? Nauka jest wszakże rodzajem poznania, które spełniać musi szereg rygorystycznych warunków, do których należy m. in. obiektywizm względem przedmiotu badania. W jaki jednak sposób możliwe miałyby być zachowanie obiektywizmu poznawczego, jeżeli celem badacza jest przekształcenie badanego przedmiotu zgodnie z własnymi wyobrażeniami o tym, jak ów przedmiot powinien wyglądać?

Zacznijmy od przedstawienia słownikowej definicji nauki. Termin „nauka” oznacza przede wszystkim ogół wszystkich nauk, przy czym w obrębie tego znaczeni można wyodrębnić dwa znaczenia szczegółowe: naukę w sensie zbioru wszystkich teorii naukowych niezależnie od tego, czy są one obecnie akceptowane czy też uznaje się je za fałszywe, oraz naukę w sensie aktualnego stanu badań w obrębie poszczególnych nauk (a więc z wyłączeniem teorii sfalsyfikowanych i odrzuconych). Po drugie, przez naukę rozumieć można działalność naukową, czyli zespół czynności prowadzących do formułowania zdań będących teoriami naukowymi. I wreszcie po trzecie „nauka” odnosi się do poszczególnych dyscypliny, z których każda posiada odrębny przedmiot oraz własną metodę badawczą.

W tym ostatnim znaczeniu termin „nauka” wydaje się mieć wydźwięk normatywny, ponieważ dyscyplina naukową może być tylko taki rodzaj poznania, który spełnia określone kryteria (komunikowalność, intersubiektywna sprawdzalność itp.). Na pozór rozstrzygnięcie, czy dana dziedzina jest czy też nie jest dyscypliną naukową nie wydaje się zatem nastrożać trudności, w rzeczywistości jednak okazuje się, że owe kryteria naukowości bywają interpretowane w różny sposób, toteż różne sposoby poznania i różne obszary wiedzy bądź są uznawane za dyscypliny naukowe bądź nie. Sztandarowym przykładem jest tutaj filozofia, którą część filozofów uznaje za naukę, a część za dziedzinę poznania od nauki odrębną i zmierzającą do innych celów. Kontrowersje pojawiają się również w związku z tzw. naukami humanistycznymi, które odróżniają się od nauk przyrodniczych m. in. tym, że ich teorie nie dają się ani zweryfikować, ani sfalsyfikować. Nauki społeczne z kolei, do których zalicza się m. in. peda-

gogikę społeczną i teorię pracy socjalnej, sytuują się pomiędzy naukami przyrodniczymi, których przedmiot jest ściśle określony, oraz naukami przyrodniczymi, których przedmiotem jest człowiek jako istota samoświadoma.

Wróćmy jednak do praktycznego wymiaru teorii pracy socjalnej. Dyscyplina ta, podobnie jak każda nauka, posiada właściwy sobie przedmiot, metodę oraz cel. Charakterystyka wszystkich tych trzech elementów stanowić może źródło kontrowersji, dlatego celowe wydaje się szczegółowe omówienie każdego z nich.

Ze względu na przedmiot rozważań teorii pracy socjalnej można wyodrębnić trzy główne grupy problemów: problemy klientów pracy socjalnej, problemy pracowników socjalnych oraz problemy powstające w relacjach pomiędzy podopiecznymi a pracownikami socjalnymi. W literaturze z dziedziny teorii pracy socjalnej można rzecz jasna znaleźć także inne klasyfikacje. Np. według R. Sibeona, teoria pracy socjalnej zajmuje się bądź samą pracą socjalną, czyli poszukuje odpowiedzi na pytanie, czym jest owa praca i jakie funkcje spełnia w nowoczesnych społeczeństwach, bądź metodami pracy socjalnej, bądź też wyjaśnianiem natury problemów socjalnych [Sibeon, 29].

Klasyfikacja ta, jak się wydaje ma charakter projektujący (podobnie jak i wcześniejsza), aby więc rozstrzygnąć, czy autorzy publikacji z dziedziny pracy socjalnej rzeczywiście zajmują się tymi właśnie zagadnieniami (a także określić, ile uwagi poświęcają każdemu z poszczególnym grupom problemów), należałoby prześledzić owe publikacje na przestrzeni dłuższego okresu czasu. Tego rodzaju przegląd powinien uwzględnić również publikacje ukazujące się w różnych krajach, co wynika z faktu, że praca socjalna stanowi element określonego systemu pomocy społecznej, jest zaś oczywiste, że fakt ten nie pozostaje bez wpływu na zainteresowania badawcze teoretyków pracy socjalnej. Ów przegląd literatury pokazałby z pewnością, w jaki sposób zmieniają się zainteresowania badawcze teoretyków pracy socjalnej w dłuższym okresie czasu, ukazałby zmiany w aparaturze pojęciowej stosowanej do opisu pracy socjalnej, odsłoniłby istnie-

nie tematów „modnych”, które po pewnym czasie zostają zapomniane, przede wszystkim zaś pozwoliłby określić zależności pomiędzy teorią pracy socjalnej a instytucjonalnymi zmianami w systemie pomocy społecznej. Warto tu wspomnieć o obecnym w każdej dyscyplinie naukowej rozróżnieniu pomiędzy dążeniem do poznania przedmiotu danej dyscypliny a krytyką dotychczasowych propozycji w obrębie tejże dyscypliny. Pojawianie się „mód” intelektualnych dotyczy, jak się wydaje, w głównej mierze tego drugiego aspektu nauki. Jako przykład można tu wskazać teorie „feministyczne” [Dominelli, 2002].

Wspomniane powyżej klasyfikacje nie uwzględniają różnicy pomiędzy pracą socjalną jako taką a konkretnymi systemami pracy socjalnej. Rozróżnienie to ma istotne znaczenie, pozwala bowiem uniknąć pokusy absolutyzacji konkretnych form pracy socjalnej, tzn. traktowania ściśle określonego zbioru wartości, celów, metod i form pracy socjalnej obowiązujących w konkretnym systemie pomocy społecznej jako wzorca, do którego powinien zmierzać rozwój pracy socjalnej wszędzie tam, gdzie ów zbiór wartości, celów, metod i form przedstawia się odmiennie. Pamiętać więc należy, że teoria pracy socjalnej zajmuje się zarówno konkretnymi formami pracy socjalnej, jak i pracą socjalną jako taką (ideałem pracy socjalnej). W tym drugim wypadku zadaniem teorii jest określenie podstawowych, fundamentalnych elementów pracy socjalnej, występujących niezależnie od tego, w jakim systemie pomocy społecznej ta praca jest wykonywana i do jakich podmiotów jest skierowana [Hepworth, Rooney, Dewberr, Strom-Gottfried, Larsen, 2006: 4].

Do zadań teorii pracy socjalnej należy także badanie potrzeb społecznych, możliwych do zaspokojenia dzięki wysiłkom pracowników socjalnych, a także badaniu warunków, w jaki przebiega praca socjalna. W tym jednak momencie natrafiamy na jedną z podstawowych trudności teorii pracy socjalnej oraz wszelkich dyscyplin stawiających sobie za cel oddziaływanie na życie indywidualne i zbiorowe. W jaki sposób bowiem mamy określić, które potrzeby jednostkowe i społeczne są na tyle istotne, że ich niezaspokojenie uzasadnia interwencję pracownika socjalnego? Nie ulega

wprawdzie wątpliwości, że w pierwszej kolejności powinno się zaspokoić potrzeby biologiczne, ich zaspokojenie nie jest, a w każdym razie być nie powinno, zadaniem pracowników socjalnych, w praktyce sprowadza się ono bowiem do przeznaczenia określonych środków finansowych na zakup żywności, odzieży, środków czystości, zapewnienie schronienia itp.

Co jednak z pozostałymi potrzebami, takimi jak potrzeba bezpieczeństwa, przynależności, indywidualnego rozwoju, uczestnictwa w życiu społecznym i kulturalnym itd.? Nie istnieje przecież żadnej powszechnie akceptowany zestaw kryteriów pozwalających ocenić, jakie ludzkie potrzeby są „istotne”, a jakie „nieistotne” czy też, innymi słowami, niezaspokojenie jakich potrzeb godzi w ludzką godność. Uogólniając, można wszakże przyjąć, że każdy człowiek dąży do szczęścia pojmowanego np. jako doznawanie przyjemności i niedoznawanie przykrości, poczucie zadowolenia z życia jako całości, subiektywne przeświadczenie, że jest się potrzebnym, żyje się pełnią życia itd.

Teoria pracy socjalnej nie dysponuje więc narzędziami poznawczymi umożliwiającymi identyfikację potrzeb, w których zaspokajaniu powinni uczestniczyć pracownicy socjalni. Dotyczy to w równym stopniu (poza nielicznymi wyjątkami) potrzeb materialnych, emocjonalnych i duchowych. Chcąc zatem wskazać cel pracy socjalnej, czyli właśnie zaspokojenie owych potrzeb, teoretycy pracy socjalnej stają przed koniecznością dokonania rozstrzygnięć arbitralnych, opartych nie tyle na bezstronnej, naukowej wiedzy, co na osobistych przekonaniach, własnym światopoglądzie i akceptowanej przez siebie koncepcji człowieka i społeczeństwa. Ten pozanaukowy, *stricte* filozoficzny wymiar teorii pracy socjalnej wydaje się być niedoceniany, w gruncie rzeczy jednak stanowi on fundament tej dyscypliny, bowiem od tego, w jaki sposób scharakteryzujemy „dobrostan” jednostki oraz ideał relacji pomiędzy jednostką a grupą społeczną, zależy nie tylko metoda badań naukowych, lecz przede wszystkim jej przedmiot tych badań.

Spotkać się też można z próbami bezpośredniego zastosowania określonych koncepcji filozoficznych w teorii pracy socjalnej. T. Biernat propo-

nuje zastosowanie w teorii pracy socjalnej podejścia fenomenologicznego. Zasadność wykorzystania fenomenologii w tej dziedzinie autor tłumaczy tym, że fenomenologia jako postawa teoretyczna nie posiada tych wad, którymi są obciążone podejścia dominujące w teorii pracy socjalnej. „Badania realizowane w obrębie pracy socjalnej – pisze autor – opierają się na założeniu, że ludzkie działanie jest wypadkową czynników bio-, socjo- i psychopochodnych” [Biernat, 136].

Wprawdzie koncepcje celu pracy socjalnej należy odróżnić od teorii wyjaśniających przyczyny problemów, których rozwiązywanie jest zdaniem pracy socjalnej, nie wolno jednak zapominać, że pomiędzy obydwooma tymi rodzajami teorii zachodzi ścisły związek. Wyznaczając cel pracy socjalnej, określamy wszak jednocześnie rodzaj i zakres problemów możliwych do rozwiązania poprzez pracę socjalną, jest zaś oczywiste, że problemów tych nie sposób rozwiązać bez poznania ich bezpośrednich i pośrednich przyczyn. Dla przykładu, uznając, że nadrzędnym celem pracy socjalnej jest dobrobyt społeczeństwa jako takiego, zakładamy, że praca socjalna nie jest skierowana do żadnej konkretnej grupy społecznej, a jej przedmiotem jest całe społeczeństwo. Przyjmujemy tu jednocześnie, że pierwotnym źródłem problemów, których doświadczają poszczególne jednostki i grupy społeczne, jest ogólny stan społeczeństwa, chcąc zatem owe problemy definitywnie rozwiązać, powinniśmy poszukiwać możliwości i kierunków reform zmieniających sposób funkcjonowania społeczeństwa. Jeżeli natomiast za cel pracy socjalnej uznajemy świadczenie pomocy jedynie wybranym grupom społecznym, to oznacza to, że badania dotyczące przyczyn powstawania problemów powinny skoncentrować się na tych właśnie grupach. Ponadto w tym drugim przypadku teoria pracy socjalnej musi utworzyć kryteria pozwalające identyfikować grupy społeczne będące przedmiotem zainteresowania teorii i praktyki pracy socjalnej, kryteria te opierają się zawsze na założeniach dotyczących celów pracy socjalnej. Przykładem problemu, który w praktyce stanowić może poważnie utrudniać osiągnięcie celu, są bariery komunikacyjne związane z płcią. Na problem ten zwracają uwagę D. Dzianniak-Paulina i S. Pawlas-Czyż, konkludując, że „ważnym

elementem w kształceniu pracowników socjalnych powinno być akcentowanie szeroko pojętej problematyki płci” [Dzianniak-Paulina, Pawlas-Czyż, 183].

Uproszczeniem byłoby jednak założenie, że teoria pracy socjalnej może całkowicie dowolnie określać cele i przedmiot praktyki pracy socjalnej. Można rzecz jasna przyjąć, że teoria ustanawia cele działalności pomocowej w sposób dowolny, nie licząc się z faktycznym stanem społeczeństwa, jego aktualnymi potrzebami, podziałami, problemami itd., wówczas jednak ryzykujemy, że teoria pracy socjalnej utraci związek z praktyką, to zaś prawiloby, że teoria stałaby się całkowicie bezużyteczna z punktu widzenia praktyki. Z kolei całkowite podporządkowanie praktyki pracy socjalnej celom wyznaczonym przez teoretyków groziłoby tym, iż w efekcie poważne problemy bytowe i społeczne, z jakimi borykają się klienci pracy socjalnej pozostałyby nierozwiązane. Ponadto zredukowałibyśmy wówczas teorię pracy socjalnej do dyscypliny poszukującej metod osiągnięcia z góry narzuconych celów, to zaś sprawia, że przestaje ona być dyscypliną naukową, której celem jest poznawanie staję się rodzajem społecznej technologii.

Z drugiej jednakże strony, wyznaczając dalekosiężne cele pracy socjalnej, nie możemy brać pod uwagę aktualnego poziomu rozwoju społeczeństwa, oznaczałoby to bowiem, iż nie jesteśmy w stanie jasno określić ideału społeczeństwa, ku któremu zmiierzają wszelkie reformy społeczne. Ideał taki, jak wspomniałem, opierać się musi na określonej koncepcji człowieka, a obecny stan społeczeństwa traktować jako punkt wyjścia, nie zaś jako czynnik wyznaczający cele reform. Takie arbitralne określanie celów pracy socjalnej stanowi zresztą element inżynierii społecznej, która pozostaje elementem pracy socjalnej nawet wówczas, jeżeli owych celów nie ustanawia się w oderwaniu od praktyki społecznej. Można się wprawdzie zastanawiać, czy projekty pracy socjalnej zmiierzające do przebudowy społeczeństwa w taki sposób, aby relacje społeczne nie stanowiły przyczyny zła w wymiarze indywidualnym i grupowym, mają szanse powodzenia w dłuższej perspektywie czasu, nie sposób jednak zaprzeczyć, iż niezależ-

nie od tego, w jaki sposób zdefiniujemy ostateczne i pośrednie cele pracy socjalnej, praca ta zmierza zawsze do eliminowania zła w życiu społecznym, a tym samym dąży do zbudowania społeczeństwa doskonałego, czyli takiego, które samo w sobie nie staje się źródłem cierpienia.

Z rozważań tych wynika, że teoria pracy socjalnej, chcąc wyznaczyć cel lub cele praktycznej działalności pomocowej, musi z jednej strony mieć na uwadze pewien ideał, ku któremu powinien zmierzać rozwój społeczeństwa, a z drugiej brać pod uwagę rodzaj oraz skalę aktualnych problemów społecznych. Można np. przyjąć, iż celem pracy socjalnej jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu. W teorii pracy socjalnej pojęcie wykluczenia stało się w ostatnim okresie popularne ze względu na fakt, iż pozwala ono ujmować cele i zadania pracy socjalnej w sposób znacznie pełniejszy i wielostronny niż pojęcie ubóstwa, niedostosowania czy patologii społecznej. Takie negatywne określenie celu pracy socjalnej implikuje jednak szereg istotnych konsekwencji, wynika z niego bowiem, że praca socjalna byłaby zbędna, gdyby nie istniał problem wykluczenia, a więc np. gdyby jednostki zagrożone wykluczeniem otrzymywały wystarczające wsparcie ze strony najbliższego otoczenia społecznego.

Poważne trudności pojawiają się również przy próbie odpowiedzi na pytanie o przedmiot teorii pracy socjalnej. Jak wspomniałem, według jednych autorów jej przedmiotem jest społeczeństwo jako takie, celem zaś – poszukiwanie sposobów podnoszenia poziomu życia w wymiarze ogólnospołecznym, według innych teoria pracy socjalnej bada jedynie wybrane obszary życia społecznego. Różnice te nie wynikają jednak z odmiennego pojmowania zadań pracy socjalnej, lecz z odmiennego pojmowania społeczeństwa i roli państwa w społeczeństwie.

Jedną z istotnych różnic pomiędzy naukami społecznymi a przyrodoznawstwem polega właśnie na tym, że nauki społeczne są w znacznie większym stopniu zależne od koncepcji filozoficznych dotyczących natury człowieka niż nauki przyrodnicze. Jak zauważa M. Ossowska, pojęcie natury ludzkiej okazuje się w naukach społecznych bezużyteczne [Ossowska, 2002: 11].

W zależności od tego, czy uważamy człowieka za istotę zdolną do altruizmu, bezinteresownego poświęcenia, dążącą do pełnego rozwoju, pragnącą się doskonalić itd., czy też przeciwnie, przyjmujemy pesymistyczną koncepcję ludzkiej natury, zgodnie z którą normy moralne i prawne służą wyłącznie okiełznaniu ludzkiego egoizmu, pracę socjalną traktujemy bądź jako działalność inicjującą i wyzwalającą drzemającą w jednostce pozytywną energię lub też przeciwnie, traktujemy ją jako swoiste przedłużenie opresyjnego oddziaływania społeczeństwa na jednostkę, a więc jako narzędzie służące w pierwszej kolejności tłumieniu naturalnych, negatywnych skłonności.

Rozważania na wartościach, które powinno realizować społeczeństwo, a tym samym, choć pośrednio, nad celami pracy socjalnej, podejmuje etyka oraz filozofia polityki. Czy jednak zasadne byłoby twierdzenie, że teoria pracy socjalnej nie podejmuje własnych wysiłków poznawczych zmierzających do samodzielnego wypracowania koncepcji celów pracy socjalnej? Różnice pomiędzy systemami pomocy społecznej w różnych krajach, wśród których wymienić należy także odmienne podejście do zakresu i funkcji pracy socjalnej, wskazują, że nawet jeśli refleksja nad ogólnymi kierunkami rozwoju społeczeństw nie leży w gestii teorii pracy socjalnej, to teoria ta nie może przejść do porządku dziennego nad odmiennymi warunkami, w jaki przebiega realizacja owych nadrzędnych idei w poszczególnych krajach.

Jednym z problemów, jakie muszą zostać rozwiązane w związku z pytaniem o możliwość praktycznego wdrożenia określonych założeń odnoszących się do społeczeństwa idealnego, jest kwestia związanych z nim zagrożeń. Analiza owych zagrożeń nie jest z kolei możliwa bez uwzględnienia politycznego kontekstu pracy socjalnej. Wielu autorów zwraca uwagę na zależność realizowanego w poszczególnych krajach modelu pracy socjalnej od historycznej i aktualnej sytuacji politycznej. Wpływ na model pracy socjalnej w poszczególnych krajach miał z jednej strony proces industrializacji, a z drugiej kontekst polityczny, w jakim ów proces zachodził. Zdaniem R. Pinkela, istnieją dwa ekstrema owego politycznego kontekstu:

z jednej stron brak interwencji państwa, a z drugim poddanie procesu industrializacji pod kontrolę państwa w całości. Na te dwa ekstrema nakłada się klasyfikacja krajów według kryterium powszechności praw obywatelskich: na jednym biegunie państwa, których rządy starały się stworzyć możliwie szeroka podstawę dla społecznego konsensusu, a na drugim kraje rządzone w sposób autorytarny, w których utrzymywano minimum konsensusu niezbędnego dla utrzymania władzy [Frysztacki, 2004]; [Pinker, 1979].

Modele pomocy społecznej i pracy socjalnej różnią się więc w zależności od zakresu kontroli państwa nad życiem społecznym oraz od sposobu, w jaki w przeszłości układały się relacje władzy w danym kraju. Dla teorii pracy socjalnej oznacza to, że nie jest także możliwa całkowita apolityczność tej dyscypliny rozumiana jako brak odniesień do sytuacji politycznej. Rzecz jasna wskazać można wiele przyczyn tego stanu rzeczy, z których większość nie jest charakterystyczna wyłącznie dla tej dyscypliny, zaś wyjątkiem pod tym względem jest właśnie fakt, że praca socjalna stanowi element zorganizowanego przez państwo i przez nie nadzorowanego systemu pomocy społecznej.

Z pewnością teza, zgodnie z którą teoretycy pracy socjalnej nie powinni podejmować rozważań dotyczących kierunków reform społecznych, zaś zadaniem teorii pracy socjalnej jest jedynie opracowanie skutecznych sposobów urzeczywistniania celów wyznaczonych w dyskusji toczącej się na obszarze etyki, antropologii czy też filozofii polityki, byłaby przesadna. Nie ulega jednakże wątpliwości, że związki teorii pracy socjalnej z określonymi koncepcjami człowieka i społeczeństwa są ściślejsze, niż na ogół sobie uświadamiamy. Pod tym jednak względem teoria pracy socjalnej nie różni się od innych dziedzin, których celem jest oddziaływanie na człowieka (pedagogika, resocjalizacja itd.), wynika to jednak nie tyle z uwikłania tych dziedzin w dyskusje filozoficzne, ile z faktu, że cała organizacja współczesnych społeczeństw opiera się na określonych założeniach natury filozoficznej.

We współczesnej teorii pracy socjalnej wydaje się dominować podejście utylitarne. Oznacza to, że teoretycy traktują pracę socjalną jako metodę rozwiązywania określonych rodzajów problemów (w wymiarze jednostkowym i społecznym), zakładając, że rozwiązanie tych problemów uczyni społeczeństwo lepszym i bardziej szczęśliwym. Nie jest to jednak jedyne możliwe podejście. Zdecydowana większość autorów zakłada ponadto, iż jednostka i grupa społeczne jest zdolna do rozwiązywania własnych problemów i zaspokajania potrzeb, o ile zapewni się jej odpowiednie warunki. Wśród warunków tych na pierwszym miejscu wymienia się zaspokojenie potrzeb materialnych (zapewnienie wyżywienia, odzieży, schronienia, pomoc w znalezieniu zatrudnienia itd.) oraz psychicznych (udzielenie wsparcia ofiarom przemocy, psychoterapia itd.).

Niektórzy autorzy uważają jednakże tego rodzaju podejście za niewystarczające. Np. M. Adamiec zwraca uwagę, że przyczyną trudności w codziennym bytowaniu nie zawsze są problemy materialne czy psychiczne, często bowiem również owe problemy stanowią rezultat nierozwiązanych konfliktów natury światopoglądowej, filozoficznej, a nawet metafizycznej [Adamiec, 1996: 21]. Zauważmy, że pogląd, zgodnie z którym przyczyną trudności bytowych są w wielu przypadkach czynniki należące do sfery ludzkiej duchowości, nie stanowi sam w sobie podstawy do jakichkolwiek praktycznych działań pomocowych, pozwala on jednak wyjaśnić, dlaczego mimo wysiłków tysięcy pracowników socjalnych i znacznych nakładach finansowych nawet w najbardziej rozwiniętych krajach nie udaje się rozwiązać problemu ubóstwa i wykluczenia.

Jedną z przyczyn rozbieżności dotyczących przedmiot teorii pracy socjalnej są różnice w obrębie koncepcji psychologicznych i socjologicznych akceptowanych przez poszczególnych autorów. Wprawdzie ani psychologia, ani socjologia nie są dziedzinami normatywnymi, tzn. badają właściwy sobie przedmiot takim, jakim jest on rzeczywiście, nie zaś takim, jakim być powinien, jednakże centralnym (i oczywistym) założeniem milcząco przyjmowanym przez wszystkie dziedziny wywodzące się z pedagogiki jest teza, że zarówno jednostki, jak i grupy społeczne są podatne na zmia-

ny. Jeżeli więc przyjmujemy określoną teorię psychologiczną (psychoanalizę, behawioryzm itd.), to tym samym akceptujemy określoną teorię podatności na zmiany. Innymi słowy, przedmiot teorii pracy socjalnej, a więc ta sfera jednostkowej i społecznej aktywności, która poddaje się zmianom i na którą można w związku z tym oddziaływać, przedstawia się odmiennie w zależności od teorii wyjaśniającej takie zjawiska, jak proces uczenia się, rozwoju osobowości, socjalizacji itd.

Jak wspomniałem, można przyjąć, że przedmiotem zainteresowania teorii pracy socjalnej jest dobrostan społeczeństwa jako takiego (model pracy socjalnej oparty na tym założeniu funkcjonuje np. w krajach świadamijskich. (Omówienie teoretycznych implikacje związanych z tym podejściem do pracy socjalnej można znaleźć w pracy: P. Chatterjee, 1996). Nawet jednak ktoś, kto przyjmuje to założenie, to musi się liczyć z faktem, iż w praktyce praca socjalna skierowana jest zawsze do jednostek należących do określonych grup społecznych. Jest oczywiste, że społeczeństwo w sensie wszystkich mieszkańców zamieszkałych w danym kraju nie stanowi jednolitej całości, lecz składa się z szeregu grup społecznych, które różnią się od siebie niemal pod każdym względem. Dlatego też śledząc literaturę z dziedziny pracy socjalnej łatwo, spostrzec, że zdecydowana większość publikacji nie jest poświęcona ogólnym problemom funkcji i celów pracy socjalnej w społeczeństwie, lecz problemom szczegółowym (alkoholizm, narkomania, bezdomność, bezrobocie, problemy wieku podeszłego itd.). Tego rodzaju „nadreprezentacja” zagadnień związanych z patologiami społecznymi wynika z faktu, że w przypadku patologii problem celu pracy socjalnej nie pozostawia w zasadzie wątpliwości. Skoro jednostka nie jest w stanie samodzielnie zadbać o własne potrzeby egzystencjalne, a ponadto podejmuje działania destrukcyjne zarówno wobec siebie samej, jak i swego otoczenia społecznego, to odpowiedź na pytanie o niezaspokojone potrzeby czy też nierozwiązane problemy staje się oczywista.

W rezultacie jednym z centralnych zagadnień teorii pracy socjalnej staje się problem dysfunkcji społecznych. Ponadto fakt, że teoria pracy socjalnej tak wiele miejsca poświęca problemom dysfunkcji, wynika, jak się wydaje,

ze słusznego przeświadczenia, iż jakiegokolwiek reformy, których celem jest poprawa funkcjonowania społeczeństwa, powinny rozpocząć się w tych obszarach, w których aberracja sięgają najgłębiej i są najwyraźniej widoczne. W początkowym okresie istnienia profesjonalnej pracy socjalnej wydawało się, że dzięki rozwojowi ekonomicznemu i wysiłkom pracowników socjalnych zostanie definitywnie rozwiązany problem ubóstwa i wykluczenia społecznego, znikną też związane z tym problemem patologie społeczne. Niebawem okazało się jednak, że pomimo istnienia rozbudowanych systemów pomocy społecznej i pracy socjalnej nie udaje się ani wyeliminować biedy i wykluczenia społecznego, ani rozwiązać (a w niektórych przypadkach, takich jak narkomania czy alkoholizm) nawet ograniczyć patologii społecznych. To z kolei stawia teorię pracy socjalnej w nowej sytuacji, musi ona bowiem wyjaśnić fakt, iż w nowoczesnych społeczeństwach istnieją obszary ubóstwa i wykluczenia, których nie udaje się zlikwidować pomimo wysiłków rozwiniętego systemu pracy socjalnej. Powstaje tutaj wątpliwość, czy teoria pracy socjalnej jest w stanie dokonać takiego wyjaśnienia, konieczne jest tu bowiem odwołanie się do jakiejś teorii nowoczesnego, rozwiniętego społeczeństwa, zaś sformułowanie tego rodzaju teorii wykracza poza kompetencje tejże teorii. To zaś z kolei stanowić może argument przeciwko pogładowi, zgodnie z którym praca socjalna powinna się ograniczać do rozwiązywania doraźnych problemów uniemożliwiających sprawne funkcjonowanie jednostki lub grupy w otoczeniu społecznym, a zarazem potwierdzający tezę, iż bez gruntownych reform zmieniających fundamenty współczesnych społeczeństw nie jest możliwe usunięcie problemów obejmujących wprowadzić niektóre tylko grupy społeczne, jednak zagrażających społeczeństwu jako takiemu.

Wspomniałem powyżej, że teoria pracy socjalnej wyznacza cele praktycznej działalności pomocowej w sposób mniej lub bardziej arbitralny. Takie postawienie sprawy oznaczałoby jednak, iż nie jest ona dyscypliną nauką, bowiem celem nauki jest poznawanie świata takim, jakim ów świat jest, nie zaś przekształcanie rzeczywistości zgodnie ze z góry przyjętymi ideami. W jakim zakresie zatem teoria pracy socjalnej jest dziedziną po-

znania, w jakiej zaś swoistym przedłużeniu filozofii i inżynierii społecznej?

Oczywiście przyjmując określone założenia dotyczące natury jednostki i zbiorowości i poddając te założenia krytycznej refleksji w perspektywie dostępnych metod i form profesjonalnej działalności pomocowej teoria pracy socjalnej stanowi raczej dyscyplinę quasi-filozoficzną, starającą się wdrażać w praktyce idee wypracowane przez filozofię człowieka i etykę. Nie należy jednakże zapominać, że teoria pracy socjalnej czerpie nie tylko z dorobku filozofii, lecz także innych dziedzin, co więcej, posługuje się tymi samymi metodami co owe dziedziny. Teoria pracy socjalnej więc przede wszystkim jest nauką empiryczną w tym samym sensie co socjologia lub psychologia. Jej podstawowym narzędziem poznawczym jest badanie ankietowe, przez co dyscyplina ta natrafia na te same trudności co wszystkie pozostałe dziedziny posługujące się tą metodą. Podstawową trudnością jest odróżnienie rzeczywistych postaw, zachowań i poglądów ankietowanych grup od tego, co ankietowane osoby deklarują w badaniach. Istnieją wprawdzie zaawansowane metody przygotowywania tego rodzaju badań oraz interpretacji wyników, jednak i one nie dają całkowitej kontroli nad badaną próbą. Inne problemy wiążą się np. z wyodrębnieniem próby, którą chcemy poddać badaniu [Nowak, 1985].

Badania ankietowe w teorii pracy socjalnej przeprowadza się rzecz jasna dopiero wówczas, kiedy zostanie sformułowany problem wymagający rozwiązania. W jaki jednak sposób dochodzi do sformułowania tego problemu? Otóż wydaje się, że tak jak w wielu innych dziedzinach w teorii pracy socjalnej można wyróżnić dwa rodzaje problemów. Pierwszy rodzajem są problemy dotyczące zjawisk zachodzących w obrębie różnych grup społecznych (np. pracowników socjalnych, pensjonariuszy domów opieki, wolontariuszy itp). Problemy tego rodzaju sprowadzają się do pytania, czy dane zjawisko występuje w badanej grupie, a jeżeli tak, to z jaką intensywnością. Nie jest przy tym istotne, na jakiej podstawie formułujemy przypuszczenie o możliwości zachodzenia danego zjawiska (wyniki badań do-

tyczących innych zjawisk, potoczne obserwacje, występowanie podobnych zjawisk w innych grupach społecznych itd.).

Drugą grupę problemów stanowią pytania wynikające z poszczególnych teorii pracy socjalnej. Jeżeli np. traktujemy pracę socjalną jako zaplanowany proces zmiany i wyróżniamy w nim etap zdiagnozowania problemu i decyzji o podjęciu interwencji, oceny, planowania, kontroli, działania pomocowego (interwencji socjalnej), monitorowania postępów, zakończenia pracy, wówczas celem badań ankietowanych może być stwierdzenie, czy wszystkie te etapy występują we wszystkich formach pracy socjalnej, ile czasu pracownicy socjalni poświęcają przeciętnie na realizację każdego z etapów, który z etapów jest najważniejszy w pracy z różnymi kategoriami podopiecznych itd. Badania empiryczne nie stanowią w tym przypadku próby rozwiązania samego problemu, lecz próbę oceny teorii rozwiązującej jakiś problem (w przytoczonym przykładzie problemem tym była struktura procesu wsparcia socjalnego).

W przypadku zdecydowanej większości nauk posługujących się badaniami empirycznymi jeżeli w toku badań empirycznych okazuje się, że badana teoria trafnie opisuje i wyjaśnia realne działania pracowników socjalnych, wówczas możemy mówić o weryfikacji teorii, jeżeli nie, wówczas teorię możemy uznać za sfalsyfikowaną. Jednakże w przypadku teorii pracy socjalnej problem weryfikacji czy też falsyfikacji teorii naukowych nastrocza pewną dodatkową trudność związaną z faktem, że praca socjalna jest działaniem celowym, cel zaś może zostać osiągnięty w większym lub mniejszym stopniu. Skoro zatem praktyczna przydatność teorii okazuje się stopniowalna, zatem weryfikacja teorii nie może być zatem tożsama z potwierdzeniem jej praktycznej użyteczności. W przeciwnym razie musielibyśmy znać, że teoria może być prawdziwa częściowo, a ponieważ w pracy socjalnej niemal każda teoria zastosowana w praktyce prowadzi w pewnym stopniu do pożądaných zmian, zatem o żadnej teorii nie moglibyśmy powiedzieć, że jest całkowicie fałszywa lub całkowicie prawdziwa.

Fakt ten stanowi ważki argument przeciwko traktowaniu teorii pracy socjalnej jako samodzielnej dyscypliny badawczej. Jeżeli bowiem jakąś

dziedzina wiedzy nie jest w stanie formułować twierdzeń, o których moglibyśmy orzekać, iż są one prawdziwe lub fałszywe, wówczas dziedzina taka po prostu nie jest nauką. Można tu wprowadzić przedstawić zarzut, zgodnie z którym istnieją filozoficzne koncepcje nauki, które podważają zdolność nauki do prawdziwego opisu rzeczywistości, zarzut ten nie odnosi się jednak do omawianego tu argumentu, ponieważ argument ten jest natury logicznej (tzn. dotyczy samej możliwości uznawania zdań za prawdziwe lub fałszywe, nie zaś znaczenia pojęcia „prawda”).

Problem ten pojawia się nie tylko przy próbie określenia statusu poznawczego teorii pracy socjalnej. Dotyczy on w równej mierze wszystkich dziedzin pedagogiki oraz dziedzin pedagogice pokrewnych, a taką jest właśnie teoria pracy socjalnej. Wydaje się, że jedną z możliwości jego rozwiązania jest odróżnienie teorii naukowych *sensu stricto* oraz twierdzeń, które wprowadzają się formułowane w postaci hipotez i teorii naukowych, w gruncie rzeczy jednak nie są teoriami, lecz opisami metod skutecznego działania, w których przy bliższej analizie można ujawnić obecność zdań rozkaznikowych (a więc zdań typu „powinno się zrobić x”). Wydaje się także, że niektóre teorie można interpretować zarówno jako teorie naukowe, jak i jako zestawy instrukcji skutecznego działania, co wydaje się wynikać z faktu, iż stanowią one próbę opisu i interpretacji określonych zjawisk, próbę ich oceny (choć nie zawsze wyrażoną wprost) oraz propozycje działań zmierzających do zmiany zastanego stanu rzeczy. Z tego punktu widzenia badania empiryczne w teorii pracy socjalnej stanowią narzędzie służące do opisu (analizy) badanego stanu rzeczy, a pozostałe elementy teorii (interpretacja prowadząca do oceny i propozycje zmiany) stanowią element łączący teorię pracy socjalnej z jednej strony z etyką, z drugiej zaś z pedagogiką społeczną.

Podobne „światopoglądowe” uwikłania dają się zauważyć także na płaszczyźnie relacji pomiędzy teorią pracy socjalnej a psychologią, socjologią i pedagogiką. Teoria pracy socjalnej nie tylko korzysta z dorobku tych nauk, lecz również akceptuje bądź odrzuca leżące u podstaw tych nauk założenia odnoszące się do „natury” człowieka. Przykładem takiego zało-

zenia jest przekonanie, iż człowiek jest istotą zdolną plastyczną, zdolną do zmian zmierzających w określonym z góry celu czy też dążącą do polepszenia swojego położenia itp. Opierając się na wiedzy o człowieku dostarczanej przez psychologię i socjologię, teoria pracy socjalnej zapożycza również ograniczenia tych nauk. Psychologii zarzuca się np. iż zbyt małą wagę przywiązuje do wpływu relacji społecznych na zachowanie jednostki, socjologii natomiast, że rozwinięte społeczeństwa krajów zachodnich uznaje za społeczeństwa uniwersalne, nie biorąc pod uwagę możliwości istnienia społeczeństw opartych na odmiennych zasadach. Wydaje się zatem, że także wybór określonej teorii psychologicznych lub socjologicznych wyjaśniających określone zjawiska, na podstawie których to teorii teoria pracy socjalnej pragnie opracowywać własne uogólnienia i przedstawiać propozycje rozwiązań, jest w istotnym zakresie sprawą arbitralnych decyzji poszczególnych autorów.

Niektóre z problemów stanowiących przedmiot zainteresowania teorii pracy socjalnej zostaną szczegółowo omówione w kolejnych rozdziałach. Tutaj warto natomiast zwrócić uwagę, że przedmiot teorii pracy socjalnej, wbrew temu, co sugeruje nazwa tej dyscypliny, nie ogranicza się jedynie do praktyki pracy socjalnej. Można nawet mieć wątpliwości, czy przedmiotem teorii pracy socjalnej jest praca socjalna jako profesjonalna działalność pomocowa. Warto bowiem zwrócić uwagę, że pierwsze publikacje, które uznać możemy za początek teoretycznego namysłu nad pracą socjalną, zaczęły powstawać równocześnie z powstaniem profesjonalnej pracy socjalnej, dlatego mówić należy raczej o wzajemnym przenikaniu się i inspirowaniu. Pogląd zaś, zgodnie z którym celem teorii pracy socjalnej jest badanie działań pomocowych, opierać musiałyby się na założeniu, że istnieje zasadnicze przeciwieństwo pomiędzy pracą socjalną a jej teorią. Innymi słowy, musielibyśmy przyjąć, że praca socjalna stanowi zespół zjawisk, których nie znamy i nie rozumiemy, zaś celem teoretycznych badań nad nią jest właśnie zrozumienie owych zjawisk, to zaś po prostu kłóci się z faktami.

Nie ulega wątpliwości, że teoria pracy socjalnej zajmuje się problemami, na które praca socjalna napotyka w praktyce. Nie jest ona dziedziną czysto poznawczą, a zakres jej problematyki wyznacza po części właśnie praktyka. Jeżeli np. okazuje się, że pracownicy socjalni natrafiają na bariery komunikacyjne utrudniające skuteczne osiąganie celów, wówczas zadaniem teorii pracy socjalnej jest wskazanie przyczyn tych barier, wyjaśnienie mechanizmów ich powstawania oraz znalezienie metod pozwalających na ich przezwycięzenie. Jeżeli obowiązujące przepisy prawa utrudniają dostosowanie pracy socjalnej do zmieniających się warunków, wówczas zadaniem pracy socjalnej jest określenie istoty tych zmian oraz sformułowanie propozycji usprawniających system prawny. Przykładów takich można wskazać wiele, a wszystkie one dowodzą, że przedmiotem teorii pracy socjalnej może stać się dowolny problem, o ile tylko okazuje się on istotny w praktyce.

Ch. Beckett jest zdania, że błędne jest traktowanie teorii w pracy socjalnej jako zbioru twierdzeń zbliżonych do teorii naukowej. „W rzeczywistości – pisze autor – w kontekście pracy socjalnej oznacza ono (pojęcie teorii, przyp. Aut.) coś innego. Prawie nigdy nie można z całą pewnością stwierdzić, co dokładnie spowodowało daną sytuację albo być w stanie z całą pewnością powiedzieć, co nastąpi w przyszłości” [Beckett, 2010: 45-46]. Pogląd ten podważa zatem tezę, zgodnie z którą teoria pracy socjalnej dostarcza narzędzi użytecznych w rozwiązywaniu codziennych problemów, z którymi stykają się pracownicy socjalni. Wydaje się to stanowić istotny argument przeciwko tezie o braku bezpośredniego związku pomiędzy praktyką a teorią pracy socjalnej.

Należy tu wszakże zauważyć, że to nie praktyka pracy socjalnej rozpoznaje określone zjawiska i problematyzuje je w taki sposób, iż stają się przedmiotem systematycznych badań naukowych, lecz właśnie teoria. Innymi słowy, określenie, co w konkretnym przypadku wywołało problem, wymagałoby zebrania szczegółowych informacji na temat kontekstu, w jakim ów problem powstał, określenia cech zaangażowanych w ten problem jednostek, zbadania relacji społecznych, w jakich pozostają te jed-

nostki itd., co rzecz jasna jest z praktycznego punktu widzenia niewykonalne. Ta praktyczna niewykonalność nie oznacza jednak, że określenie przyczyn, które spowodowały sytuację będącą przedmiotem interwencji socjalnej, nie jest w ogóle możliwe. Teoria pracy socjalnej jako nauka nie bada przecież pojedynczych przypadków, lecz dąży do formułowania uogólnień, jest zatem w stanie wskazać prawdopodobne przyczyny dla przypadków podobnych.

Innym warunkiem, jaki powinna spełniać każda teoria naukowa, jest możliwość formułowania prognoz na przyszłość. Czy teorie formułowane przez teoretyków pracy socjalnej spełniają ten warunek? Odpowiedź na to pytanie wbrew pozorom nie jest oczywista, ponieważ istnieje wiele różnych teorii wyjaśniających przyczyny powstawania negatywnych zjawisk w życiu społecznych i w oparciu o każdą z nich można sformułować zarówno określone prognozy co do przemian zachodzących w obrębie mniejszych lub większych społeczności, jak i wskazówek pozwalających rozwiązywać określone problemy. Pamiętać także należy, że jednym z podstawowych narzędzi w pracy socjalnej jest bezpośrednie oddziaływanie pracownika socjalnego na jednostkę lub grupę, toteż interwencję socjalną można w pewnym zakresie porównać do psychoterapii, gdzie również istnieje wiele rozmaitych podejść i metod odznaczających się porównywalną skutecznością praktyczną.

Powstaje zatem pytanie, czy teoria pracy socjalnej wpływa na praktykę bezpośrednio czy też jest zdolna co najwyżej do oddziaływania na ogólny kształt systemu pracy socjalnej w danym kraju? Wydaje się, że rozróżnić tu należy pomiędzy teorią pracy socjalnej jako ustalonym zbiorem twierdzeń będących zarazem wskazówkami praktycznego działania oraz teorią jako dyscypliną naukową, do której istoty należy krytyczna dyskusja. W tym drugim przypadku rozwiązania teoretyczne stanowią jedynie propozycje do dyskusji i z założenia nie stanowią praktycznych wskazówek dla praktyków pracy socjalnej.

Praktyczna użyteczność teorii pracy socjalnej nie polega zatem na tym, iż każda propozycja teoretyczna daje się zastosować w praktyce. Ponadto

teoria ma wiele implikacji praktycznych nie wynikających z dążenia do naukowego poznania rzeczywistości, a związanych z nim jedynie pośrednio. Teoria pracy socjalnej wypracowuje przede wszystkim określoną aparaturę pojęciową, za pomocą których pracownicy socjalni mogą ujmować konkretne problemy. Zwrócić tu przy okazji należy uwagę, że samo pojęcie „praktyka pracy socjalnej” należy do języka teorii pracy socjalnej, bowiem rozróżnienie pomiędzy teorią a praktyką jest możliwe dopiero na poziomie, na którym podejmujemy krytyczną refleksję o działaniach pracowników socjalnych. Z drugiej strony należy podkreślić, że każdy pracownik socjalny dysponuje pewnym zbiorem informacji, poglądów i ideałów dotyczących metod i celów pracy socjalnej, a związanych z jego osobistym doświadczeniem zawodowym, dlatego przesadą byłoby twierdzenie, że język, jakim w codziennej pracy posługują się pracownicy socjalni, jest tożsamy z językiem teorii pracy socjalnej.

Rozróżnieniem pomiędzy pracą socjalną a teorią pracy socjalnej pociąga za sobą potrzebę rozróżnienia kilku innych pojęć. Metody pracy socjalnej nie są tożsame z metodami teorii pracy socjalnej, pierwsze odnoszą się bowiem do praktyki, drugie zaś do procedur badawczych stosowanych przez teoretyków profesjonalnego pomagania. To samo dotyczy pojęcia celu i przedmiotu: celem teorii pracy socjalnej jest poznanie, podczas gdy celem praktyki pozostaje ukierunkowane oddziaływanie na jednostkę i grupę; przedmiotem teorii pracy socjalnej są potrzeby jednostki i grupy oraz metody ich zaspokajania poprzez działalność pomocową, przedmiotem praktyki natomiast są same te potrzeby.

Inną funkcją teorii pracy socjalnej jest wyznaczanie standardów kształcenia pracowników socjalnych (a tym samym opracowywanie programów kształcenia do pracy socjalnej). Mówiąc bowiem o profesjonalnej pracy socjalnej, nie mam na myśli każdego rodzaju pomocy świadczonej odpłatnie jednostkom czy grupom tej pomocy potrzebującym, lecz pracę spełniającą określone standardy. Obecnie podstawowym warunkiem jest posiadanie formalnych kwalifikacji (ukończonych, co rzecz jasna nie oznacza, że w okresie, kiedy takie formalne warunki nie obowiązywały, nie istniała

profesjonalna praca socjalna. Fakt, czy osoba będąca formalnie pracownikiem socjalnym lub też posiadająca realne kwalifikacje do pracy socjalnej otrzymuje wynagrodzenia za pracę lub czy jest zatrudniona w instytucji świadczącej pracę socjalną, nie ma z punktu widzenia owych standardów większego znaczenia.

Wspomniałem powyżej o związkach czy też zależności teorii pracy socjalnej od kontekstu politycznego. W związku z ową zależnością wspomnieć również należy, że teoria pracy socjalnej nie pozostaje bez wpływu na kształt systemów pomocy społecznej wdrażanych w poszczególnych krajach. Bez większej przesady można stwierdzić, że jednym z przedmiotów teorii pracy socjalnej jest prowadzona przez rządy polityka społeczna. Możliwości praktycznego wykorzystania koncepcji teoretycznych są w tym zakresie stosunkowo największe, ponieważ system pomocy społecznej i pracy socjalnej organizowany jest na ogół właśnie przez państwo, co oznacza, że na obszarze danego kraju system ten jest względnie jednolity.

Na podstawie powyższych uwag można sformułować konkluzję, iż teoria pracy socjalnej nie jest zbiorem raz na zawsze ustalonych twierdzeń, przypuszczeń i interpretacji, lecz stanowi dziedzinę wiedzy, która poddaje krytycznej analizie własne wyniki i wciąż poszukuje lepszych i bardziej adekwatnych rozwiązań własnych problemów. Nie jest ona dyscypliną w ścisłym tego słowa znaczeniu naukową, ponieważ istotną część toczących się w jej obrębie dyskusji zajmują zagadnienia znajdujące się na granicy etyki, filozofii polityki, filozofii człowieka oraz innych dziedzin wiedzy również uwikłanych w spory światopoglądowe. Z drugiej jednakże strony posługuje się ona metodami nauk społecznych, formułuje teorie wyjaśniające zjawiska realnie zachodzące w rzeczywistości społecznej i pozwalające formułować prognozy na przyszłość. Z tego punktu widzenia jej wyniki charakteryzują się dużym stopniem prawdopodobieństwa, z pewnością nie mniejszym niż wyniki innych nauk społecznych.

Pamiętać też należy, że sposób pojmowania celów pracy socjalnej oraz jej zakresu, zależy od ogólnych założeń dotyczących życia społecznego. W zależności od tego, jaki pogląd na przedmiot teorii pracy socjalnej

przyjmujemy, w odmienny sposób nakreślimy zakres i cele praktycznych działań pomocowych. Przy założeniu, że praca socjalna ma promować rozwój społeczny i zwiększać poziom dobrobytu, udzielanie wsparcia osobom w podeszłym wieku, chorym itp. Nie jest zadaniem pracy socjalnej (choć nie przestaje być zadaniem pomocy społecznej), z kolei poglądu, iż rola pracowników socjalnych jest jedynie rozwiązywanie doraźnych problemów, ozaczna, iż pracą socjalną nie są objęte te grupy społeczne, w których nie dochodzi do występowania dysfunkcji.

Warto wreszcie świadomiać sobie, że praca socjalna jako działalność procesjonalna wyłoniła się z działalności charytatywnej, która istnieje zapewne tak długo, jak długo istnieją zorganizowane społeczności ludzkie, co wydaje się stanowić argument, iż refleksja teoretyczne nie jest nieodzownym warunkiem skutecznego pomagania w sytuacjach trudnych.

Summary

In this article the author focuses on the theory of social work as a science. The term has two main meanings: (1) a system of statements that can be verified, (2) a particular area, which aims to study the professional assistance activities.

- [1] Adamiec, M. 1996. *Pomaganie: problemy i uwagi. Psychologia pomocy, w: Psychologia pomocy. Wybrane zagadnienia*, K. Popiołek (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- [2] Beckett, Ch. 2010. *Podstawy teorii dla praktyków pracy socjalnej*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- [3] Biernat, T. *Inspiracje fenomenologiczne w pracy socjalnej*, w: *Socjologia i polityka społeczna a aktualne problemy pracy socjalnej...*
- [4] Chatterjee, P. 1996. *Approaches to the Welfare State*, NASW Press, Wasington/
- [5] Dominelli, L. 2002. *Feminist Social Work Theory and Practice*, Palgrave Publishers Ltd., New York.
- [6] Dzianniak-Paulina, D. Pawlas-Czyż, S. *Płeć jako bariera komunikacyjna w pracy socjalnej*, w: *Socjologia i polityka społeczna...*

-
- [7] Frysztański, K. 2004. *Pomoc człowiekowi – welfare – praca socjalna*, w: *Socjologia i polityka społeczna a aktualne problemy pracy socjalnej. Dylematy teorii i praktyki społecznej*, K. Wódcz i K. Piątek (red.), Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- [8] Hepworth, D. H., Rooney, R. H., Dewberr Rooney, G., Strom-Gottfried, K., Larsen, J. A. 2006. *Direct Social Work Practice. Theory and Skills*, Brooks/Cole, Belmont.
- [9] Nowak, S. 1985. *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa.
- [10] Ossowska, M. 2002. *Motywy postępowania. Z zagadnień psychologii moralności*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- [11] Pinker, R. 1979. *The Idea of Welfare*. Heinemann, Heinemann, Londyn.
- [12] Sibeon, R. *Comments on the structure and form of social work knowledge*, "Social Work and Social Sciences Review" 1 (1).

Barbora Novotná Březovská

***Sféra soukromí a sféra zaměstnání
– synergie či antagonismus?***

***Privacy sphere and employment sphere
– synergy or antagonism?***

Keywords: *privacy, private life, public life, ethics*

Úvod

Tématem příspěvku je význam pojmu *soukromí*, resp. sféry soukromí pro člověka především v souvislosti se sférou zaměstnání. Naše úvaha vychází ze společensko-vědního výkladu tohoto tématu, ale mírně rozšiřuje jeho zkoumání o pracovně-právní problematiku. Zaujala nás i skutečnost, že ne vždy jsou to pouze zaměstnanci, kterým jsou upírána jejich práva. Sféru soukromí nelze omezovat jen na to, co se děje za zavřenými dveřmi bytu nebo jiného prostoru, který fyzické osobě patří. Zaměstnanec vstupem na pracoviště nepřichází o své právo na soukromí a není možné požadovat, aby právo na soukromí „nechal doma“. V lidské společnosti se běžně prolíná sféra pracovní se sférou nepracovní, ale platí, že pojem *zaměstnanec* je podřazen pojmu *člověk*. Domníváme se, že tento fakt se musí projevit mimo jiné tím, že bude mít na pracovišti jistou úroveň soukromí zaručenu. To se může týkat soukromých telefonických hovorů, elektronické korespondence, činnosti v průběhu přestávek v práci,

osobních věcí, které má zaměstnanec na pracovišti, kamerového systému. Kde jsou hranice legálně prováděné kontroly zaměstnance zaměstnavatelem je otázka spíše právní, ale k jejímu zodpovězení nás snad tento příspěvek také přiblíží. To vše v kontextu Listiny základních práv a svobod, která zakotvuje právo na soukromí v čl. 7 odst. 1 a čl. 10 odst. 2 LZPS:

- *Nedotknutelnost osoby a jejího soukromí je zaručena. Omezena může být jen v případech stanovených zákonem (čl. 7 odst. 1 LZPS).*
- *Každý má právo na ochranu před neoprávněným zasahováním do soukromého a rodinného života (čl. 10 odst. 2 LZPS).*

Soukromí a jeho význam pro jednotlivce v souvislosti s pracovní sférou života

Problematika soukromí, resp. ochrany soukromí, není problematikou novou a byla vícekrát v literatuře zpracována. Jeden ze zdrojů inspirace jsme našli u autorů Bartíka a Janečkové, kteří publikovali v roce 2009 článek s názvem „Ochrana soukromí na pracovišti – e-mailová pošta“, v němž velmi výstižně postihli celou problematiku. Mimo jiné uvádí: *Pojmem soukromí se zabýval mnohokrát i Ústavní soud, který judikoval, že respektování soukromého života musí zahrnovat do určité míry právo na vytváření a rozvíjení vztahů s dalšími lidskými bytostmi. Evropský soud pro lidská práva zašel ve svém rozhodnutí ještě dále, když uvedl, že právo na soukromí znamená rovněž právo na totožnost a osobní rozvoj a právo zakládat a rozvíjet vztahy s ostatními lidmi a vnějším světem a může zahrnovat činnosti jak soukromé, tak profesní povahy. Existuje proto oblast vzájemného styku jednotlivce s druhými, i ve veřejném kontextu, která může spadat pod pojem „soukromý život“. Jak vyplývá z výše uvedených judikátů, právo na ochranu soukromí tedy zasahuje mnohem širší oblast, než jak ji většina lidí chápe. Soukromí se netýká jen prostoru „mezi čtyřmi stěnami“, ale týká se všech oblastí, kde dochází k rozvoji mezilidských vztahů, tedy je možno říct, že fyzická osoba má právo na ochranu soukromí i na pracovišti [Bartík; Janečková, 2009].*

Autoři, resp. Evropský soud pro lidská práva, velmi správně postřehli, že lidský život se odehrává nikoliv v izolaci (což ostatně někteří chápou jako jediný význam pojmu soukromí), nýbrž v komunitě, ve společnosti. Ani to však nesnižuje zásadní význam individuality jedince pro definici pojmu soukromí.

Významná odbornice na problematiku vztahu práva a soukromí, etickou problematiku právní oblasti, otázku rasové diskriminace a diskriminace pohlaví, Anita L. Allen uvedla, že právní teorie by měla rozlišovat právo na soukromí ve smyslu:

- 1) **informačním** – ochraňující údaje o jednotlivci, jeho korespondenci, záznamy a konverzaci apod. před nepovoleným zveřejněním;
- 2) **fyzickým** – týkající se především tělesné integrity jedince;
- 3) **rozhodovacím** – poskytující jednotlivci možnost svobodné volby;
- 4) **vlastnickém** - zdůrazňující oprávněné majetkové zájmy [Novák, 2011].

Považujeme toto rozlišení za velmi dobré, protože jasně usnadňuje posuzování případného porušování práva na soukromí. Autoři Bartík a Janečková ve svém textu dále uvádí následující: *Ústavní soud dále judikoval, že právo na ochranu před neoprávněnými zásahy do soukromí se zpravidla vztahuje na případy zásahů do soukromé a rodinné sféry, v nichž jednotlivec projevuje svou osobnost svobodně a autonomně. V této sféře se však neocitá za situace, kdy v prostředí zaměstnavatele vystupuje a plní funkce pracovního charakteru* [Bartík; Janečková, 2009]. S tímto konstatování však nemůžeme souhlasit, a proto bychom rádi rozmnožili úvahy k tématu ochrany soukromí. Vstupuje-li jednatel do pracovně-právního vztahu, nijak mu nezanikají práva na soukromí v žádném ze čtyř významů definovaných Allen-ovou.

Je velmi těžké uvažovat o soukromí pouze a jen na teoretické úrovni. Jak by to asi mohlo vypadat, a v jakém momentu vyvstane problém, si můžeme v tuto chvíli ukázat. Řekněme, že za axióm naší teorie považujeme výrok „respekt k lidské důstojnosti => právo na soukromí“, event. „důstojnost => soukromí“. Což platí ostatně nejen jako implikace, ale také jako

ekvivalence. V tomto velmi účelově zjednodušeném výroku je zahrnuta úvaha o podstatě lidské bytosti, o jejich hodnotách, osobní svobodě a nezávislosti, o psychologických podmínkách důstojného a naplněného rozvoje osobnosti, což vše ústí do konceptu soukromí. Jdeme-li dále a zamyslíme-li se nad pojmem důstojnosti, pak nás napadá (ne nutně, ale v tomto případě se to nabízí) souvislost s I. Kantem. A ta není vůbec násilná. Vždyť Kant přece v druhé formulaci kategorického imperativu říká: *Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek* [Kant, 1990].

Není podstatou tohoto imperativu respekt k lidské důstojnosti? My se domníváme, že je. Jakákoliv kritika této formulace imperativu by byla nemorální. Tudíž by se mohl stát imperativem universálním. A právě v tuto chvíli končíme s teorií. Trh práce je jasným dokladem toho, že s lidmi není nakládáno jako s účely o sobě, ale jako s pouhými prostředky. Neobjevujeme Ameriku, ani se nad tím nepohoršujeme. Jen konstatujeme, že podstatou této sféry ekonomiky, je popření universálního imperativu. Je potom logické, že na jednotlivých pracovištích, ve vztahu zaměstnavatel – zaměstnanec, na sebe naráží několik vrstev reality:

- *kdo jsem „já“ z hlediska filosofie, resp. etiky?* Tak třeba autonomní jedinec, mající práva a vnímající sebe i druhé jako účely o sobě,

- *kdo jsem „já“ z hlediska psychologie?* Tak třeba osobnost jako společenská bytost, která plní určitou společenskou roli a zaujímá určitou pozici. Osobnost, která projevuje své schopnosti, dynamiku, temperament, která potřebuje k životu pocit bezpečí, důvěry a lásky,

- *kdo jsem „já“ z hlediska ekonomiky?* Tak třeba zaměstnanec, který (mimo jiné) nesmí bez souhlasu zaměstnavatele užívat pro svou osobní potřebu výrobní a pracovní prostředky zaměstnavatele včetně výpočetní techniky ani jeho telekomunikační zařízení. Tolik zákoník práce (§ 316 odst. 1).

Je absolutně nemožné zajistit, aby sám sebe člověk po dobu minimálně 8 hodin vnímal a nahlížel (tudíž se tak také projevoval) pouze a jenom jako zaměstnance. Být zaměstnancem je jen jedna z našich společenských rolí. A

máme bezpočet dalších (rodič, kamarád, dítě, předseda Sokola, člen občanského sdružení, zájemce o koupi sbírky pohlednic, ..., každý může doplnit dle sebe). Psychologové a sociologové znají termín konflikt rolí. Jedná se o situaci, kdy jedinec má role, které souvisí s jeho povinnostmi a postavením mimo zaměstnání. Konflikt rolí se projevuje vnitřní i vnější konfliktní situací [Nakonečný, 1999: 232]. Zaměstnanec se často dostává do situací, ve kterých dochází ke konfliktu rolí. Nakonečný uvádí příklad (a každý z nás by několik dalších mohl doplnit), kdy přílišná angažovanost v zaměstnání, ale i v neformální skupině mimo zaměstnání (časté schůzky s kamarády z pracoviště, působení v roli trenéra fotbalového klubu, přesčas, apod.) mohou být v konfliktu např. s rolí manžela (nedostatek času na manželku, děti). Takový konflikt se stává často příčinou dalšího konfliktu. I to je vlastně jedna z temných stránek soukromí.

Dark side of privacy

Konflikt rolí s následnými konflikty sociálními, i s takovými jevy je soukromí spojeno. Navzdory tomu je pozitivní funkce soukromí i z hlediska práva či v psychologickém významu pro jednotlivce jasná. Zamysleme se teď ale nad tím, že soukromí představuje zároveň sféru, v níž se skryjí naše nectnosti, poklesky, hříchy a nepravosti. Pod „pláštikem soukromí“ dochází často k ponižování, psychickému nebo fyzickému týrání živých tvorů. Není právě tato funkce soukromí tím rušivým elementem, který nutí nás i ostatní autory hledat preciznější definice soukromí a pečlivější určování hranic, a který stojí v základu mnoha výroků soudu? Většinou z nás se temná stránka soukromí ukáže ve sféře veřejné, čímž máme na mysli sféru pracovního života. Přemýšlíme někdy nad tím, kdy představuje zaslání soukromých emailů z pracovního počítače problém? Odpověď by mohla znít, že v situaci, kdy se zaměstnanec se zaměstnavatelem na podobném využívání pracovního počítače nedomluví, případně překračuje vyslovený zákaz, tak ano. Je to ale opravdu TAK závažný problém? A opět se ukazuje ambivalence tohoto pojmu.

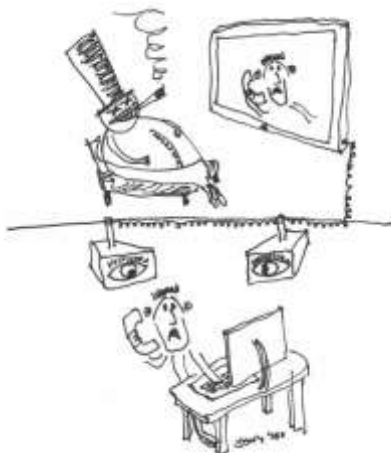
Soukromí (a jeho hranice) souvisí se sebepojetím a respektem k sobě i druhým. Vzájemný respekt je jedinou cestou, jak naplnit univerzální imperativ. Ze strany zaměstnavatele je nejen rozumné a vhodné, ale také nutné (lidství a jeho potřeby a práva) respektovat své zaměstnance, a ze strany zaměstnanců je nutné respektovat potřeby a práva zaměstnavatele. Níže uvedené případy dokazují, že k porušování práv dochází v pracovně-právních vztazích na **obou stranách**. Právo na soukromí je nutnou podmínkou pro rozvoj celé společnosti. Není však možné, aby si jedinci pletli právo na soukromí s rezignací na povinnosti vůči společnosti (nejen té, v níž pracují, ale vůči „těm druhým“). Není také možné, aby bylo prostředí zaměstnání považováno za výlučně povinnostní prostředí. Tyto tendence podle našeho názoru stojí v základu všech potenciálních pracovně-právních problémů.

Domníváme se, že i těmto problémům lze předcházet nejen normativně (ve smyslu stanovení pravidel), ale také za pomoci sociálně-psychologických poznatků (jež by měly být při vytváření norem využívány). Psycholog Milan Nakonečný ve své knize *Sociální psychologie organizace* hovoří o dvou skupinách problémů (předmětů zkoumání) sociální psychologie:

- toho, co lidé v mezilidských vztazích činí – **deskripce**,
- toho, proč činí to, co v těchto interakcích činí – **explanace**

[Nakonečný, 2005].

Naše zamyšlení se nad problémem soukromí je charakteru spíše explanačního. Vypůjčíme-li si tuto Nakonečného terminologii, pak by výklad tohoto tématu z hlediska právního mohl být deskriptivní. Oblast práva by totiž mohla nabídnout definici s jinou než filosofickou či psychologickou relevancí. Uvidíme, zvedne-li někdo tuto rukavici. Právě proto, že se nejedná o téma privátní tedy soukromé.

Autor: Sony, 2011.

Summary

This contribution deals with privacy at work from the angle of social psychology and ethics. The purpose is to try to find a definition of privacy itself and to point out the ambivalence of privacy in the private sphere of life and in the public sphere of life. It occurs that its roots are essentially ethical.

- [1] Allen L. A. [online]. Dostupné z: <http://www.law.upenn.edu/cf/faculty/aallen/>
- [2] Bartík, V. Janečková, E. *Ochrana soukromí na pracovišti – e-mailová pošta. Práce a mzda*, 2009/11, publikováno 30.10.2009. [cit. 31. 11. 2011]. Dostupné z <http://www.mzdovapraxe.cz/archiv/dokument/doc-d7058v10005-ochrana-soukromi-na-pracovisti-e-mailova-posta/#3>
- [3] Heslo Privacy. [cit. 31. 11. 2011]. Dostupné z <http://plato.stanford.edu/entries/privacy>
- [4] Kant, I. 1990. *Základy metafyziky mravů*. 2. vyd. Praha: Svoboda.

- [5] Nakonečný, M. 2005. *Sociální psychologie organizace*. Vyd. 1. Praha: Grada.
- [6] Novák, D. 2011. *Problémy ochrany soukromí a osobních údajů v právu EU*. Brno, [cit. 31. 11. 2011]. Disertační práce (Ph.D.). Masarykova universita Brno. Právnická fakulta. Dostupná z http://is.muni.cz/th/52154/pravf_d/disertacni_prace.pdf?zpet=%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3Ddaniel%20nov%C3%A1k%20agenda:th%26start%3D1
- [7] Ústavní zákon č. 2/1993 Sb., Listina základních práv a svobod, uveřejněno v č. 1/1993 Sbírky zákonů na straně 017.
- [8] Zákon č. 262/2006 Sb., zákoník práce, uveřejněno v č. 84/2006 Sbírky zákonů na straně 3146.

Krzysztof Kawęcki

***Idea międzymorza w myśli politycznej Obozu
Narodowego I połowy XX wieku***

***The idea of the Isthmus in the political thought of the
National Camp of the first half of the twentieth century***

Keywords: *Second Republic, the National Camp, the idea of the Isthmus*

Sprawy polityki zagranicznej zajmowały w programie Obozu Narodowego istotne miejsce. Po 1918 roku, po odzyskaniu niepodległości jedną z najważniejszych prac w tym zakresie tym była książka Romana Dmowskiego „Świat powojenny i Polska”. Autor wiele uwagi poświęcił Rosji i Niemcom i ich stosunkowi do państwa polskiego. Największe zagrożenie dla Polski upatrywał w polityce niemieckiej utrzymującej na wschodzie tradycyjną linię polityki pruskiej. Dmowski wierzył jednak, że kończy się ekspansja polityczna Niemiec i w ogóle narodów germańskich a w zbliżającym się nowym układzie sił międzynarodowych wielką rolę odegrać miała Rosja. Dmowski pisał: *Rosja istnieje dziś, jako nasz sąsiad, i to sąsiad najważniejszy, jak to przyszłość niezawodnie pokaże. Pomimo bowiem całego starania, jakie wykazują dziś Niemcy w zaprzętaniu naszej uwagi, zanoszą się na to, że ich rola i znaczenie, dziś jeszcze ogromne, stopniowo zmaleje, gdy tymczasem, zdaniem moim, Rosja zbliża się do roli pierwszorzędnej w stosunkach światowych* [Dmowski, 1931: 139]. Dmowski, jak sam wyznał,

„postawił sobie za cel stworzyć politykę polską w stosunku do Rosji, nie jakąś doraźną, na drobne, chwilowe korzyści obliczoną, ale politykę, któryby zaważyła na historii obu narodów” [Dmowski, 1931: 138].

Polskę i Rosję miało łączyć wspólne niebezpieczeństwo zagrażające im ze strony Niemiec. Ranga nie tylko europejska, ale i światowa Rosji wynikała z niebezpieczeństwa, jakie już nie tylko dla niej samej, stanowiła rosnąca siła Chin. „I może przyjąć czas,- wyrokował Dmowski- że ci sami, którzy dziś marzą o rozbiórce Rosji, będą z niepokojem zapytywali, czy jest ona dość potężna, ażeby napór chiński wytrzymać” [Dmowski, 1931: 186].

Poglądy publicystów narodowych lat 30. na sprawy polskiej polityki zagranicznej były dziedzictwem ideowym myśli politycznej Romana Dmowskiego. Zawierały zarazem wiele nowych ujęć. Przeciwstawiano się zatem projektom zakładającym rozbięcie Rosji, gdyż polityka taka leżałaby w interesie Niemiec i zwiększała prawdopodobieństwo współpracy niemieckorosyjskiej. Godziłoby to w najważniejszy cel polityki polskiej jakim jest niedopuszczenie do utrwalenia w Rosji wpływów niemieckich. Konsekwencją zaś odmiennej polityki byłoby zepchnięcie Rosji do Azji i wzięcie Polski w „kleszcze Niemiec i Ukrainy” [„ABC”, nr 59, 27.02.1939].

Postulowano, aby relacje z Rosją były ujęte zgodnie z następującą zasadą: „Nie chcemy Rosji wciągać w sprawy europejskie, jako ewentualnego sojusznika. Sami zaś nie chcemy mieszać się do spraw rosyjskich” [Korolec, 1935].

Myśl polityczna różnych środowisk obozu narodowego: Stronnictwa Narodowego, Obozu Narodowo – Radykalnego „ABC”, Ruchu Narodowo – Radykalnego „Falanga” upatrywała cel polskiej polityki zagranicznej w doprowadzeniu do takiego układu politycznego w Europie Środkowej, który zabezpieczałby tę część Europy przed zakusami ze strony Niemiec i Rosji. Klucz do przyszłości i potęgi Polski dostrzegano w uzyskaniu szerokiego dostępu do wybrzeży Bałtyku. Wskazywano że przyszłym celem ekspansji polskiej powinien być przede wszystkim kierunek północny - trwałe i dostatecznie mocne oparcie się o Bałtyk. Dotychczasowy bowiem brzeg morski został uznany za całkowicie niewystarczający. Podkreślano,

że realizacja tych planów nie będzie możliwa bez rozwiązania problemu Prus Wschodnich. Uzyskanie szerokiego dostępu do Bałtyku wymagać miało współdziałania z państwami nadbałtyckimi: Łotwą, Estonią, Finlandią, Szwecją, Danią. Zapobiec miało to również opanowaniu Bałtyku przez Niemcy lub Rosję [„ABC”, nr 59, 27.03.1939]; [„ABC”, nr 203, 29.06.1937].

Za równie ważne jak zdobycie szerokiego dostępu do Bałtyku, uznawano zdobycie przez państwo polskie wpływów na południowym wschodzie Europy i stworzenie tam potężnego bloku narodów, które byłyby zdolne przeciwstawić się ciągłemu naporowi germanizmu. Z tego względu wysuwane były propozycje utworzenia trwałego porozumienia wszystkich państw zagrożonych przez Niemcy - tj. Francji, Czechosłowacji, Węgier, Włoch, Belgii i Polski [„Nowy Ład”, nr 5, 11.1935]; [„Alma Mater”, nr 2, 01-15.02.1939].

W okresie drugiej wojny światowej zaszły dość duże przeobrażenia w koncepcjach dotyczących polityki zagranicznej i wizji nowego powojennego ładu w szeroko rozumianym ruchu narodowym. Pojawiła się idea międzymorza.

W polskiej polityce za prekursora tej koncepcji uważa się Józefa Piłsudskiego. Trudno jednak uznać pomysł federacji Polski z Ukrainą, Białorusią i Litwą za tożsamy z tą ideą. W latach 30. koncepcję międzymorza podjęły środowiska piłsudczykowski - młodzi konserwatyści skupieni wokół pism „Bunt Młodych” i „Polityka”.

Fundamentalnym założeniem idei międzymorza jest powstanie na obszarze bałtycko-adriatycko-czarnomorskim bloku współpracujących ze sobą państw i narodów. Międzymorze to pojęcie historyczne i geopolityczne. Na tym terytorium, między Niemcami a Rosją, u zarania dziejów Europy uformowały się królestwa Czech, Polski, Węgier i Chorwacji. Z chwilą przyjęcia religii rzymsko-katolickiej państwa te znalazły się w kręgu cywilizacji łacińskiej. W następnych stuleciach organizmy państwowe I Rzeczypospolitej, Królestwa Węgier i Królestwa Czech organizowała tutaj dynastyczna polityka Jagiellonów. W okresie nowożytnym obszar ten zdominowany został przez wpływy Rosji, Niemiec, Austro - Węgier a nawet Tur-

cji. Klęska trzech pierwszych mocarstw w 1918 roku stworzyła odpowiednie warunki dla zmian w tej części Europy. Niestety projekty architektów nowego ładu wersalskiego, m.in. poprzez ograniczenie roli Polski, stworzenie sztucznego tworu w postaci Jugosławii, rozbiór Węgier, skutecznie uniemożliwiły współpracę państw Europy Środkowej.

W 1920 roku zawiązała się Mała Ententa - sojusz trzech państw: Czechosłowacji, Rumunii, Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), zwanego od 1925 roku Jugosławią. Tak naprawdę tym co łączyło ten związek było uzyskanie jak największych zdobyczy terytorialnych kosztem Węgier a następnie przeciwstawienie się węgierskiemu rewizjonizmowi. Węgry na mocy ustaleń Traktatu w Trianon utraciły dostęp do morza, ponad połowę ludności oraz dwie trzecie obszaru, m.in. Siedmiogród na rzecz Rumunii oraz Słowację i Ruś Zakarpacką przejęte przez Czechosłowację. Mała Ententa była niejako strażnikiem tych postanowień.

Małą Ententę wspierała Francja, która na sojuszu z tą grupą państw oraz z Polską chciała budować swoją pozycję mocarstwową w Europie. W rezultacie Francja podporządkowała Małą Ententę własnym interesom. Poza tym państwa Małej Ententy dzielił stosunek do Związku Sowieckiego. Dodatkowo zarówno w polityce czeskiej i jugosłowiańskiej w przeciwieństwie np. do Rumunii, występowały bardzo mocne tendencje prorosyjskie. W konsekwencji sojusz ten faktycznie przestał istnieć po konferencji monachijskiej.

W okresie II wojny rządy Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Czecho-słowackiej podpisały deklarację o powołaniu konfederacji polsko-czechosłowackiej. Przewidywano utworzenie wspólnych organów konfederacji, m.in. Naczelnej Rady Związkowej i Prezydenta Związku oraz Zgromadzenia Związkowego jako organu ustawodawczego. Koncepcja konfederacji zapoczątkowana przez Władysława Sikorskiego była popierana przez wszystkie niepodległościowe ugrupowania polityczne zarówno emigracyjne jak i Polskiego Państwa Podziemnego. Zarazem każde z tych ugrupowań rozwijało własną, szerszą wizję konfederacji środkowoeuropejskiej.

Stronnictwo Narodowe w swoim programie podkreślało, że między Niemcami a Związkiem Sowieckim nie ma miejsca na słabe państwo. Wyzwaniem dla Polski miało być stworzenie w Europie Środkowej systemu bezpieczeństwa. SN opowiadało się za granicą ryzyką na Wschodzie, istnieniem niepodległych państw bałtyckich z wyjątkiem Litwy, która jako „siedlisko intryg niemiecko-rosyjskich” miała być włączona do Polski. Na początku 1943 roku postulowano, aby w Europie Środkowej usunąć wszystkie krzywdy powstałe w wyniku poprzedniej wojny. Dlatego Węgry powinny odzyskać ziemie utracone na rzecz Rumunii. Państwo węgierskie miało mieć też zapewnione utrzymanie Rusi Podkarpackiej. Polska miała pełnić w sporze między Węgrami i Serbami rolę arbitra. Polityczno-militarny sojusz tworzyłyby Polska, Czechy, Węgry, Grecja, Jugosławia, Turcja, Bułgaria i Rumunia. Koncepcja Stronnictwa Narodowego zakładała stworzenie bloku współpracujących państw i narodów. Obszar ten, zamieszkiwany przez 190 milionów ludzi - od Skandynawii aż po Adriatyk i Bałtyk - miał stanowić (obok bloku Skandynawskiego i Zachodniego) jeden z filarów bezpieczeństwa Starego Kontynentu. Jego warunkiem było zniszczenie militarnej, gospodarczej i kulturalnej pozycji Niemiec.

Inne środowisko narodowe m.in. grupa „Szańca”, opowiadała się za systemem bezpieczeństwa Europy Środkowej opartym na sojuszu Warszawa – Budapeszt - Bukareszt. Proponowano konfederację Polski, Czechosłowacji, Węgier oraz Rumunii. System ten miał być związany, poprzez Polskę, sojuszem z Francją. Skrajny pogląd głosiła Konfederacja Narodu, która propagowała utworzenie Imperium Słowiańskiego, po uprzednim rozbiciu Niemiec i Związku Sowieckiego oraz pozyskaniu dla tej idei narodów słowiańskich.

Także piłsudczykowski Obóz Polski Walczącej (kontynuator Obozu Zjednoczenia Narodowego) marzył o Polsce wielkiej terytorialnie, która odegrałaby w Europie rolę mocarstwa. Blok środkowoeuropejski miał obejmować Polskę, Czechy, Słowację, Węgry i w następnym etapie inne państwa Międzymorza. Jednocześnie Polska miała być sojuszniczką Francji, Anglii, Turcji i państw skandynawskich.

Oryginalne koncepcje głosiła katolicko-narodowa Unia Jerzego Brauna. Narody zamieszkujące między Bałtykiem, Adriatykiem i Morzem Czarnym miały tworzyć potężne państwo związkowe, prowadzące wspólną politykę zagraniczną i obronną oraz złączone unią celną i monetarną.

Front Odrodzenia Polski (m.in. Zofia Kossak-Szczucka) i Pobudka, propagowały koncepcję Związku Środkowo-Europejskiego obejmującego zachodnią i południową Słowiańszczyznę z poszanowaniem niezawisłości poszczególnych narodów. Podobnie za Unią Państw Słowiańskich opowiadało się chadeckie Stronnictwo Pracy.

Także środowiska ruchu ludowego popierały ideę konfederacji środkowo-europejskiej. Naczelną rolę miała w niej odgrywać Polska połączona sojuszem z Czechami, Słowacją, Ukrainą, Węgrami i państwami nadbałtyckimi – Litwą, Łotwą i Estonią oraz Białorusią jako autonomiczną częścią Polski. Największe ugrupowanie tego nurtu – Stronnictwo Ludowe propagowało utworzenie „państwa związkowego bratnich narodów”: polskiego, czeskiego, słowackiego, ukraińskiego i białoruskiego, które zdolne byłoby zabezpieczyć się zarówno przed imperialną polityką Sowietów jak i Niemców. Zbliżone stanowisko wyrażała Polska Partia Socjalistyczna Wolność - Równość – Niepodległość, która zwracała uwagę, że konfederacja powinna mieć zapewniony udział w powojennej międzynarodowej kontroli potencjału militarnego Niemiec [Przybysz, 2000].

Oryginalną koncepcję geopolityczną opracował czołowy teoretyk myśli narodowej Adam Doboszyński, który odrzucił koncepcję *nacjonalizmu etnicznego* na rzecz ponadnarodowej Unii Słowian Zachodnich. Rozwinął on w tej materii poglądy, które jeszcze w latach 30. sygnalizowali inni publicyści narodowi: Stanisław Piasecki i Wojciech Zaleski. Całość problematyki znalazła się w pracy *Studia polityczne*. Już sam fakt poświęcenia rozważań na temat idei *wielkiego narodu, bojowcom ukraińskim – kolegom z celi i spaceru* był świadectwem samodzielności i niezależności intelektualnej Doboszyńskiego [Doboszyński, 1947: 18].

Określa on nacjonalizm jako *zjawisko socjologiczne, naturalne uznanie narodu za grupę społeczną*. W takim rozumieniu *nacjonalistą* typowym był

stary niepodległościowy socjalista premier Arciszewski i Witos, Reymont i Dmowski, Żeromski i Piłsudski, Hitler i Churchill, Clemenceau i Wilhelm II" [Doboszyński, 1947: 97].

Autor *Studiów politycznych* wystąpił przeciwko *nacjonalizmowi etnicznemu*, opowiadając się za *uczuciami nacjonalistycznymi wyższego rzędu* – wielkonarodowymi. Doboszyński podkreślał, że proces powstawania narodu przebiega od ludu do narodu, te zaś są etniczne, jednorodne (wywodzące się z jednego ludu), bądź złożone („wielki naród”), narastające przez stopy etniczne. *Historia świata uczy nas, że tylko stopy ludów sięgają prawdziwej wielkości. Czy to była Grecja czy Rzym, czy średniowieczne Włochy czy Hiszpania, czy Francja czy Wielka Brytania, czy Rzeczpospolita Jagiellońska – wszystkie te narody rodziły się ze skomplikowanych procesów chemii etnicznej. Najwięksi ludzie, jakich Polska wydała, od Chrobrego po Mickiewicza byli również produktami stopów etnicznych* [Doboszyński, 1947: 27].

Inne przykłady „wielkiego narodu” to kraje Ameryki Łacińskiej, Chiny, Indie, ZSRR, Niemcy, Jugosławia. Zwłaszcza zaś *naród brytyjski – stop narodów angielskiego i szkockiego*, i krwawa historia stosunków angielsko – szkockich były, zdaniem Doboszyńskiego potwierdzeniem tezy, iż *mimo złych doświadczeń z przeszłości możliwy jest również proces powstania wielkiego narodu Słowian Zachodnich, złożonego z Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, Czechów i Słowaków. Szanse są tym większe, że proces ten byłby zgodny z organicznym rozwojem tych narodów w przeszłości(...). Rzeczpospolita Jagiellonów to narastanie wielkiego narodu polsko – litewsko – ruskiego*. Doboszyński z ubolewaniem konstatował, że gdyby tego procesu nie przerwały rozbiory, Rzeczpospolita kształtowałaby się tak, jak Francja, Wielka Brytania, Hiszpania, Rosja, *a wielki naród jednoczący w sobie wszystkie elementy, zamieszkały od Gdańska i Połogi po Morze Czarne byłby dziś faktem* [Doboszyński, 1947: 21].

Ostatnią wielkonarodową koncepcją Rzeczpospolitej był, w interpretacji Doboszyńskiego, program terytorialny Romana Dmowskiego z 1917 r. obejmujący *prawie połowę ludności etnicznie niepolskiej, sięgając po Berezynę i Podole z Kamieńcem. Później w okresie dwudziestolecia, zarówno*

koncepcja nacjonalizmu etnicznego („narodowa”), jak i koncepcja stworzenia „narodu państwowego („państwowa”) w ramach Rzeczypospolitej „ryńskiej”, były nierealne. Pierwsza dlatego, że etniczny naród polski, nieuchronnie skłócony z etnicznymi nacjonalizmami Ukraińców, Litwinów, Czechów itp. nie ma widoków utrzymania się w tej części Europy (...); druga rozbiła się o niemożność wciągnięcia do ponad etnicznej wspólnoty narodowo – państwowej wszystkich elementów ówczesnej ludności Polski [Doboszyński, 1947: 102].

Były również przyczyny zewnętrzne. Zdaniem Doboszyńskiego, rozwojowi nacjonalizmu wyższego rzędu („wielkonarodowego”) na obszarach Międzymorza przeszkadzały Rosja i Niemcy. *Celem Moskwy było odtworzenie Polski „etnicznej”, zamieszkałej tylko przez Polaków; niezmierne wysiłki idą z Moskwy w kierunku rozbudzenia w Europie Wschodniej nacjonalizmów zżerających się nawzajem. Chodzi o to, by na obszarach Międzymorza nie zawiązały się jakiegokolwiek więzi psychiczne rzędu wyższego od etnicznej więzi polskiej, litewskiej, czeskiej czy ukraińskiej* [Doboszyński, 1947: 100].

Rozważania Doboszyńskiego nie miały nic wspólnego z tradycyjnym, endeckim rozumieniem nacjonalizmu. Nie były też próbą syntezy tradycji „jagiellońskiej” (piłsudczykowskiej) i „piastowskiej” (endeckiej). Raczej były próbą ich przewyciężenia. W *Teorii narodu* autor uznał, że doktryna włoska o *sacro egoismo nazionale* znalazła oddźwięk w *Egoizmie narodowym* Balickiego. Kontynuacją tej koncepcji jest formuła „nacjonalizmu etnicznego”. Natomiast Doboszyński nawołuje do przewyciężenia „etnicznych nacjonalizmów”: polskiego, czeskiego, ukraińskiego, itp.: *Musimy zacząć od dźwignięcia naszego własnego nacjonalizmu na płaszczyznę wyższą, z piastowskiej na jagiellońską, z państwa «narodowego» na państwo łączące szereg narodów w państwowo-narodową wspólnotę, nie zaniedbując przy tym uczuć miłości i przywiązania do własnej bliższej nam ojczyzny etnicznej* [Doboszyński, 1947: 103].

Niezależnie od szczegółowych rozwiązań i różnego rozumienia sojuszy i modelu współpracy, wspólne wszystkim ugrupowaniom było patrzenie na obszar międzymorza bałtycko – czarnomorsko - adriatyckiego jako

bloku państw, które chroni przed zagrożeniem Niemiec i Związku Sowieckiego i zapewnia Polsce niepodległość i bezpieczeństwo.

Po 1945 roku idee międzymorza rozwijali publicyści emigracyjni i uchodźcy polityczni z państw zdominowanych przez komunizm.

Summary

The author speaks of national political parties of the Second Republic, in particular the idea of the Isthmus – to be built on the Baltic-Adriatic and Black bloc countries and nations cooperating closely.

- [1] Dmowski, R. 1931. *Świat powojenny i Polska*, Warszawa.
- [2] Korolec, J. 1935. *O polska politykę zagraniczną*, „Nowy Ład”, nr 5, 11.1935.
- [3] Przybysz, K. 2000. *Polska myśl polityczna 1939–1945*, Warszawa.
- [4] Doboszyński, A. 1947. *Studia polityczne, Na uchodźctwie*, Monachium.
- [5] „ABC”, nr 203, 29.06.1937.
- [6] „Alma Mater”, nr 2, 01-15.02.1939.
- [7] „ABC”, nr 59, 27.02.1939.
- [8] „ABC”, nr 59, 27.03.1939.
- [9] „Nowy Ład”, nr 5, 11.1935.

Radosław Kisiel

Uczestnictwo jako personalistyczna wartość

Participation as a personalistic value

Keywords: *personalism, participation, value*

Osoba może uczestniczyć w spotkaniu, w zajęciach na uczelni, uczestniczyć w życiu uczelni, uczestniczyć w życiu społeczności, uczestniczyć w życiu Kościoła, rodziny, Ojczyzny. Przyzwyczajaliśmy się do słowa uczestnictwo, warto więc przypomnieć jego filozoficzne znaczenie. Na temat uczestnictwa jako wartości pisali m.in: Husserl, Scheler, Stein, Sartre, dialogicy: Buber, Ebner, Rosenzweig, Marcel oraz Levinas, Tischner i inni.

Może nie wszyscy od razu uświadamiają sobie, że wybitnie o uczestnictwie pisał Karol Wojtyła. Początkowo jako filozof i potem jako Ojciec Święty Jan Paweł II wielokrotnie przypominał nam o uczestnictwie ale już językiem teologicznym. W niniejszym artykule zatrzymajmy się na refleksją o uczestnictwie jako istotnym rysie osoby ludzkiej w myśli Karola Wojtyły.

Kard. K. Wojtyła wprowadza do swojej filozofii szczególne pojęcie, które dopełnia jego antropologiczną wizję osoby ludzkiej. Jest nim pojęcie *uczestnictwa* [Wojtyła, 1994: 301]; [Galarowicz, 1996: 161]. Świadczy ono o czymś więcej niż społecznym charakterze człowieka. Kieruje w sposób naturalny osobę ku życiu z innymi ludźmi i uczestnictwo podlega także ludzkiemu doświadczeniu, o którym tak szeroko pisał Karol Wojtyła

[Czarny, 1994: 181]. W doświadczeniu jest nam dany człowiek, który bytuje i działa. Takim człowiekiem jestem „ja” i każdy „inny” poza mną. Doświadczenie bytowania i działania jest udziałem wszystkich ludzi a jednocześnie „ja” i wszyscy „inni” są przedmiotem tego doświadczenia [Wojtyła, 1994: 376]. Doświadczenie człowieka, siebie samego i „drugich” pozostaje w kręgu wewnętrznosci, w kręgu podmiotowości osoby ludzkiej. W nim kształtuje się międzyosobowa solidarność we wspólnym statusie bytowym, opierająca się na uczestnictwie [Czarny, 1994: 181]. Najbardziej podstawowe ujawnienie osoby przez czyn pokazuje, że człowiek istnieje i działa wraz z innymi. Rozumienie doświadczenia kształtuje się u kard. K. Wojtyły fundamenty pojęcia *uczestnictwo* [Czarny, 1994: 182].

W rozważaniach antropologicznych kard. K. Wojtyły cała droga poznania opierała się na korelacji czynu z osobą, w której to relacji osoba i czyn stanowią jakby dwa osobne bieguny [Kisiel, 1998: 207].

Niniejszy artykuł opiera na aspekcie korelacji czynu z osobą, wynikającej z faktu, że czyny są spełniane przez ludzi i „wspólnie z innymi” ludźmi. Jest to konsekwencja faktu, że człowiek bytuje „wspólnie z innymi”. Rys wspólnoty, współuczestnictwa, jest wyciśnięty na samej ludzkiej egzystencji.

Czyny ludzkie są spełniane w różnych relacjach międzyludzkich. Dlatego mówimy, że są spełniane „wspólnie z innymi”. Wprowadzony przez kard. K. Wojtyłę termin „wspólnie z innymi” jest wprowadzeniem do wyjaśnienia pojęcia *uczestnictwo*. Na gruncie wzajemnej relacji osoby i czynu fakt działania „wspólnie z innymi” nabiera właściwego ludzkiego znaczenia [Kisiel, 1998: 303]. Dla właściwego osobowego charakteru ludzkich czynów jest konieczne zrozumienie tego, co wynika z faktu, że ludzkie czyny są spełniane „wspólnie z innymi” [Galarowicz, 1996: 165-166]. Samo spełnianie czynu przez osobę stanowi podstawową wartość. Kard. K. Wojtyła nazywa to „personalistyczną wartością czynu”. Wartość ta jest różna od wszelkich wartości moralnych, które są wartościami czynu spełnianego i wynikają z odniesienia do normy. Wyróżniona wartość personalistyczna tkwi w samym spełnianiu czynu przez osobę. Innymi słowy personali-

styczna, osobowa wartość czynu tkwi w fakcie, że „człowiek działa” w sposób sobie właściwy. To znaczy taki, że działanie to ma charakter autentycznego samostanowienia i że realizuje się w nim transcendencja osoby ludzkiej z jednoczesną integracją somatyki i psychiki człowieka [Wojtyła, 1994: 305]. Wartość personalistyczna tkwi w fakcie spełniania czynu przez osobę, ale jednocześnie zawiera w sobie wiele wartości przynależnych do profilu transcendencji lub integracji somatyki i psychiki [Wojtyła, 1994: 305]. Wartość ta jest najbardziej podstawowym wyrazem wartości samej osoby. Przyczynia się do pełniejszego poznania wymiaru aksjologicznego osoby ludzkiej zarówno wtedy, gdy próbujemy określić różne wartości w osobie, jak i wtedy, gdy ustalamy ich właściwą hierarchię. Przypomnijmy zasadę, na której oparta jest cała koncepcja studium *Osoba i czyn*, że osoba i jej wartość jest wcześniejsza od czynu – *operari sequitur esse* [Wojtyła, 1994: 378-379]. Dlatego wartość personalistyczna czynu jest źródłem oraz podstawą poznania wartości osoby i wartości, które tkwią w niej według właściwej ich hierarchii. Wartość personalistyczna czynu polega na samym jego spełnianiu, wartości moralne natomiast wynikają z odniesienia ich do norm [Buttiglione, 1996: 244]. Ta pierwsza wartość wyprzedza wszelkie wartości etyczne i je warunkuje [Wojtyła, 1994: 305-306].

Wartość personalistyczna pozwala mówić o pełnowartościowym spełnieniu człowieka jako osoby. O autentyczności wartości personalistycznej przekonuje nas personalistyczna koncepcja czynu, przez który ujawnia się osoba ludzka [Galarowicz, 1996: 165]. Wartość personalistyczna wpływa z dynamicznej głębi osoby, ujawnia ją, potwierdza a przez to pozwala lepiej zrozumieć wartości etyczne i odpowiedzialność za osobę i świat osób ludzkich [Wojtyła, 1994: 307].

Po wyróżnieniu personalistycznej wartości czynu przejdźmy do bliższego określenia pojęcia *uczestnictwo*.

Pojęcie *uczestnictwo* pojawia się w pewnym sensie jako odpowiedź na podstawowe pytania: W jaki sposób człowiek, działając z innymi, w różnych relacjach międzyludzkich, spełnia siebie? W jaki sposób dokonuje się transcendencja osoby w czynie, gdy on jest spełniany wspólnie z innymi?

W jaki sposób dokonuje się somatyczno-psychiczna integracja osoby poprzez czyn dokonywany wspólnie z innymi? W jaki sposób w obrębie działania „wspólnie z innymi” czyny osoby zachowują hierarchię wartości wynikającą z transcendencji i integracji? [Wojtyła, 1994: 307-308].

Pytania te nie kwestionują społecznego charakteru natury ludzkiej, zmierzają do jego wyjaśnienia – aby to się stało należy odwołać się do pojęcia *uczestnictwo* [Galarowicz, 1996: 162].

W znaczeniu potocznym uczestnictwo to inaczej udział. Znaczenie filozoficzne szuka podstaw tego udziału [Wojtyła, 1994: 309]. Kard. K. Wojtyła przez uczestnictwo rozumie to, co odpowiada transcendencji osoby w czynie, gdy czyn ten jest spełniany „wspólnie z innymi” w różnych relacjach społecznych i międzyludzkich [Wojtyła, 1994: 309]. Uczestnictwo wskazuje na to, że człowiek, działając wspólnie z innymi, zachowuje w tym działaniu personalistyczną wartość własnego czynu jednocześnie urzeczywistniając to, co wynika ze wspólnego działania. Dzięki uczestnictwu człowiek, działając „wspólnie z innymi” zachowuje to wszystko, co wynika ze wspólnoty działania, a równocześnie przez wspólnotowe działanie urzeczywistnia personalistyczną wartość własnego czynu [Wojtyła, 1994: 309]. Pojęcie *uczestnictwo* zastosowane jest, aby sięgnąć do samych podstaw działania „wspólnie z innymi”, które tkwią w osobie ludzkiej i jej są właściwe. To wszystko, co stanowi o wartości osobowej czynu, czyli zawarta w nim transcendencja i integracja osoby, dzięki uczestnictwu są urzeczywistniane [Wojtyła, 1994: 310]. Uczestnictwo jest więc, zdaniem kard. K. Wojtyły, właściwością wewnętrzną i homogenną samej osoby. Dzięki niemu osoba bytując i działając „wspólnie z innymi” spełnia czyn i spełnia w czynie samą siebie. Stanowi więc ono o wartości personalistycznej wszelkiego działania „wspólnie z innymi”. Czasami zdarza się, że działanie z innymi powoduje różnorodne ograniczenia samostanowienia, transcendencji osoby i integracji działania. Krańcowym przykładem może być tu *passio*, czyli „dzianie się” pod wpływem innych [Kisiel, 1998: 212]. Uczestnictwo jawi się w tekstach kard. K. Wojtyły jako punkt wyjścia analizy faktu „człowiek działa wspólnie z innymi”, czyli jako jedno z podstawowych

doświadczeń, przez które człowiek może zrozumieć siebie jako osobę. Osoba, „człowiek działający wspólnie z innymi” konstryuuje się przez uczestnictwo w samym swoim *esse*. Uczestnictwo jest więc właściwością osoby.

Uczestnictwo w różnych relacjach działania „wspólnie z innymi” przedstawia się jako dostosowana do tych relacji postać odniesienia osoby do *drugich* osób [Kisiel, 1998: 311]. Uczestnictwo oznacza nie tylko różnorodne formy odniesienia osoby do innych osób, jednostki do społeczeństwa, ale oznacza same podstawy tych form, które tkwią głęboko w osobie. Transcendencji i integracji osoby w czynie odpowiada działanie „wspólnie z innymi”, gdy człowiek wybiera to, co inni i dlatego, że wybierają inni. Uczestnictwo w przypadku działania z drugimi zawiera i wyraża samostanowienie osoby, dlatego jest jej w pewnym sensie pełniejszym obrazem. Uczestnictwo oznacza także zdolność takiego działania, w którym zostaje urzeczywistnione wszystko to, co wynika ze wspólnoty działania, a równocześnie działająca osoba urzeczywistnia personalistyczną wartość swego czynu [Kisiel, 1998: 311].

Koncepcja uczestnictwa, którą rozwinął kard. K. Wojtyła w swoim studium *Osoba i czyn*, stanowi próbę wyjaśnienia tego, czym jest społeczna natura człowieka. Teoria ta tłumaczy doświadczalny fakt działania i bytowania wspólnie z innymi, jednocześnie ma ona znaczenie normatywne [Kisiel, 1998: 312]. Skoro bowiem człowiek działając wspólnie z innymi może urzeczywistnić siebie, zatem każdy powinien się zdobyć na takie uczestnictwo, które w działaniu pozwoli mu zrealizować wartość personalistyczną własnego czynu. Jednocześnie osoba znajdująca się w obrębie współdziałania powinna przez uczestnictwo urzeczywistnić samą siebie. Znaczenie normatywne uczestnictwa wnika w różne działania „wspólnie z innymi” wraz z wartością personalistyczną, której odpowiada i na której się opiera. Norma ta nie jest jednak normą etyczną w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale jest, jak to już zaznaczyliśmy na początku tego paragrafu, normą osobowej podmiotowości, w której chodzi o zabezpieczenie samo-

stanowienia osoby, jej sprawczości, transcendencji oraz jej integracji w czynie [Kisiel, 1998: 312].

Czyn powinien być spełniany nie tylko po to, aby posiadał wartość etyczną, ale także ze względu na zasadnicze i podstawowe prawo osoby do spełniania czynów i do spełniania siebie samej w czynach, także „wspólnie z innymi”. W takim czynie potwierdza się normatywne znaczenie uczestnictwa.

Możliwe są jednak pewne formy ograniczania uczestnictwa lub wręcz jego przekreślenia. Może się tak stać przede wszystkim przy braku uczestnictwa pochodzącego od podmiotu i sprawcy działania albo poprzez uniemożliwienie uczestnictwa, pochodzące z zewnątrz osoby i wynikające ze złego ustroju wspólnoty działania. Pierwsza przeszkoda na drodze do uczestnictwa nazywa się indywidualizmem, druga totalizmem [Kisiel, 1998: 313].

Indywidualizm na pierwszym miejscu stawia dobro jednostki, jako dobro podstawowe i naczelne. Jemu podporządkowana jest wspólnota i społeczeństwo [Galarowicz, 1996: 171], [Buttiglione, 1996: 245]. Hołduje egoizmowi stawiającemu dobro jednostki ponad i poza dobrem innych i wspólnoty. Indywidualizm izoluje osobę. Poprzez koncentrację na własnym dobru prowadzi do zamknięcia się jej na dobro innych i na dobro wspólne. Działanie wspólne jest jedynie koniecznością, w której osoba się nie rozwija. „Inna” osoba jest wtedy przeciwieństwem osoby i jej ograniczeniem. Według indywidualizmu nie ma takiej właściwości, która umożliwiałaby osobie spełnianie siebie w działaniu z „innymi” [Wojtyła, 1994: 314].

Odwróceniem indywidualizmu jest totalizm. Cechuje go potrzeba zabezpieczenia się przed jednostką, która jest traktowana jako wróg wspólnoty i społeczeństwa. Założeniem totalizmu jest przekonanie, że jednostka dąży jedynie do jednostkowego dobra [Galarowicz, 1996: 172]. Z góry zakłada także, że dobro wspólne może powstać tylko na drodze ograniczeń jednostki. Konsekwencją tego jest permanentne wymuszanie dobra wspólnego od jednostki [Wojtyła, 1994: 314].

Totalizm, nazywany także totalizmem przedmiotowym lub anty-indywidualizmem, podporządkowuje jednostkę i jej dobro bez reszty wspólnocie i społeczeństwu. Można powiedzieć, że totalizm w jednostce upatruje wroga dobra wspólnotowego [Czarny, 1994: 188].

Indywidualizm i totalizm w czym innym niż uczestnictwo upatrują dobro naczelne i podstawę normowania [Wojtyła, 1994: 313].

Wymienione stanowiska ograniczają uczestnictwo, bądź bezpośrednio jako możliwość działania „wspólnie z innymi”, bądź pośrednio jako wyłączną właściwość osoby, która odpowiada bytowaniu we wspólnocie.

O personalistycznym sposobie myślenia, zdaniem kard. K. Wojtyły, świadczy przekonanie o zdolności uczestnictwa. Człowiek bytuje „z innymi” i „z innymi” musi wspólnie działać. W tym „działaniu z innymi” może osiągnąć właściwą sobie pełnię i dojrzałość osobową. Jest to wyrazem zasady, że każdemu człowiekowi należy przyznać prawo do działania, czyli wolność czynu, poprzez który osoba realizuje samą siebie [Czarny, 1994: 179]. Tkwi tu głębokie przekonanie o personalistycznej wartości ludzkiego czynu [Wojtyła, 1994: 315].

Reasumując możemy stwierdzić, że pojęcie *uczestnictwo* może być rozumiane dwojako. Po pierwsze – jako właściwość osoby wyrażająca się w zdolności osobowego wymiaru własnego bytowania i działania. Po drugie – jako pozytywna relacja do człowieczeństwa innych ludzi [Wojtyła, 1994: 392]. Uczestniczyć w człowieczeństwie drugiego człowieka to znaczy pozostawać w żywej relacji do tego, że człowiek ten jest tym właśnie człowiekiem, a nie tylko i wyłącznie w relacji do tego, przez co on jest człowiekiem. Na tym opiera się specyficzność ewangelicznego pojęcia „bliźni” [Wojtyła, 1994: 392].

Tak rozumiane uczestnictwo wskazuje na prymat podmiotu osobowego przed wspólnotą. Jest to prymat jednocześnie metafizyczny jak i metodologiczny. Ludzie bytują i działają wspólnie jako wielość podmiotów osobowych, ale rdzeń tego bytowania kryje się w podmiocie osobowym [Wojtyła, 1994: 393]. Do tego, zdaniem kard. K. Wojtyły, sprowadza się także problematyka alienacji osoby ludzkiej. Człowiek jako jednostka gatunku nie

przestaje być człowiekiem bez względu na układy stosunków międzyludzkich i społecznych, ale człowiek jako podmiot osobowy może ulegać alienacji, czyli „od-człowieczeniu”. Alienacja jest w pewnym sensie antytezą uczestnictwa [Wojtyła, 1994: 393]. Gdy uważamy alienację z antytezą uczestnictwa, to bierzemy pod uwagę zarówno wymiar między-osobowy wspólnoty: „ja”- „ty”, jak i wymiar społeczny „my” [Wojtyła, 1994: 410]. Alienacja stwarza okazję do tego, aby człowiek został pozbawiony spełnienia siebie we wspólnocie, tak społecznej, jak i między-osobowej. Proces społeczny zostaje wtedy zahamowany, bo człowiek nie może prawidłowo rozwijać się w kierunku autentycznej społeczności [Wojtyła, 1994: 412]. Alienacja jako zaprzeczenie uczestnictwa oznacza także ograniczenie lub wręcz unicestwienie tego, przez co człowiek-osoba jest dla drugiego człowieka drugim „ja” [Wojtyła, 1994: 413]; [Galarowicz, 1996: 171]. Czym innym jest jednak uleganie alienacji, a czym innym wpływ alienujący. Nawet przy największym nacisku zewnętrznym, który kard. K. Wojtyła określa totalizmem, człowiek może zachować swą podmiotowość. Inaczej w przypadku braku autentycznych relacji podmiotowych, np. przy źle rozumianej wolności, osoba łatwo ulega samourzeczowieniu i urzeczowieniu innych, popada przez to w indywidualizm [Czarny, 1994: 189]. Mimo upływu czasu to dalej indywidualizm i totalizm jest jednym z największych zagrożeń naszej społeczności. Ten dramat współczesnego człowieka rozpoczyna się od źle rozumianego uczestnictwa.

Summary

Any person may participate in meetings, classes, academic, society, Church, family or Fatherland's life. In herein article we will hold on reflection about participation as relevant feature of human being in the spirit of Karol Wojtyła. The present article concentrates on the aspect of correlation between act and person consequent to the fact that deeds are fulfilled by people and "mutually with other" people. That is a consequence of the fact that the person exists "mutually with other" people. The characteristic of community, co-participation is stamped on human's existence. Fulfilling deeds by the

person himself forms a fundamental value. Cardinal K. Wojtyła terms it as "Personalistic value labor". That value is different than every kind of moral values which are fulfilled labor values and they eventuate from reference to norm. Participation doesn't mean only varied forms of reference of a person to other people or unit to society but it also means essentials of these forms which are deeply embedded in person. Acting "mutually with others" is convenient for transcendence and integration of person in labor, when the person chooses the same as others and chooses because others choose. Participation in case of acting with others comprises and expresses self – determination of the person, hence it is in a way a more complete image. However there are possible certain forms of constriction or even crossing out of participation. Such situation is possible mostly by lack of participation descended from entity and principal of action or throughout making participation impossible derived from extraneous of person and consequent to the wrong structure of acting community. First obstacle in a way to participation is called individualism and the second is called totalism. Despite efflux of time individualism and totalism are one of the utmost threats to our society and it begins from improper understanding of participation.

- [1] Buttiglione, R. 1996. *Myśl Karola Wojtyły*, tłum. J. Merecki, Lublin.
- [2] Czarny, J. 1994. *Jana Pawła II wizja cywilizacji miłości*, Wrocław.
- [3] Galarowicz, J. 1996. *Imię własne człowieka. Klucz do myśli i nauczania Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków.
- [4] Kisiel, R. 1998. *Antropologiczne implikacje encyklik Jana Pawła II*, Legnica.
- [5] Wojtyła, K. 1994. *Osoba i czyn*, [w:] *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, red. T. Styczeń, W. Chudy, J. Gałkowski, A. Rodziński, A. Szostek, Lublin.

Rafał Grupa

Zarządzanie logistyczne w ujęciu teoretycznym

A theoretical presentation of logistics management

Keywords: *logistics, management, organization, planning*

Wymiar funkcjonalny zarządzania logistyką odnosi się do zadań logistycznych, które powinny być bezwzględnie świadczone w celu zapewnienia egzystencji przedsiębiorstwa. Spełnienie funkcji wymaga jednak wykonania konkretnych zadań, które przydzielane są konkretnym osobom z odpowiednimi kwalifikacjami [Pfohl, 1998: 2].

Zarządzanie logistyką (zarządzanie logistyczne) to proces polegający na planowaniu, wdrażaniu i controllingu sprawnego, efektywnego kosztowo przepływu i przechowywania surowców, zapasów produkcyjnych, dóbr końcowych, i odpowiadających im informacji, od punktu pozyskania surowców do punktu konsumpcji, w celu jak najlepszego dostosowania do wymagań klientów. Zarządzanie takie to działalność kreująca w całości koncepcję przedsięwzięć logistycznych, uwzględniająca ich przebieg zarówno w firmie, jak i u partnerów, oraz koordynująca realizację tej koncepcji przez odpowiednie jednostki organizacyjne z wykorzystaniem właściwych instrumentów kierowania i kontroli [Krawczyk, 2001: 68].

Zarządzanie logistyczne obejmuje zarządzanie działaniami logistycznymi, które dotyczą zarówno procesów logistycznych wewnątrz przedsię-

biorstwa, jak i związanych z organizowaniem dostaw jego produktów do odbiorców oraz, jeśli zaistnieje taka potrzeba, także dostaw kupowanych środków produkcji [Wojciechowski, 2006: 60].

Zarządzanie logistyczne stanowi szczególny przypadek kierowania, oparty na wykorzystaniu w tym procesie funkcji składających się na system kierowania [Dworecki, 1999: 305-306]. Było ono rezultatem pojawienia się w gospodarce kilku nowych tendencji, tj. deregulacji transportu, konkurencji globalnej oraz większego wykorzystania zagranicznych źródeł zaopatrzenia i stagnacji gospodarki [Coyle, Bardi, Langley Jr., 2010: 45].

Dla współczesnego procesu zarządzania logistycznego coraz bardziej charakterystyczny jest wzrost stopnia kompleksowości problemów i sytuacji decyzyjnych. Wiąże się to głównie z tendencjami integracyjnymi w sferze całokształtu przepływów towarowych oraz ich technicznych i ekonomicznych aspektów, jak również ze strategicznym dowartościowaniem zadań logistyki [Blaik, 2001: 135].

Wyróżnia się dwa rodzaje ogólnych funkcji zarządzania logistycznego, tj. funkcje strategiczne oraz funkcje operacyjne.

Strategiczne funkcje zarządzania logistyką są traktowane jako determinanty działania firmy na rynku. Podstawę strategicznych decyzji stanowi ukierunkowanie na cele przedsiębiorstwa oraz na określony udział logistyki w tworzeniu efektów i sukcesu przedsiębiorstwa. Natomiast operacyjne funkcje zarządzania logistyką obejmują działania niezbędne do realizacji zadań koordynacji oraz realizacji systemów logistycznych. Zadania koordynacji w procesie zarządzania operacyjnego dotyczą integracji systemów logistycznych i ich powiązania z innymi istniejącymi systemami w przedsiębiorstwie [Blaik, 2001: 138].

Ogół jednostkowych funkcji zarządzania logistyką można podzielić, w ujęciu ogólnym, na trzy podsystemy funkcjonalne, a mianowicie:

- a) planowanie (zadania i procesy koncepcyjne, długo- i średnioterminowe),
- b) sterowanie i wydawanie dyspozycji (zadania i procesy średnio i krótkoterminowe),

c) realizację (zadania i procesy bieżące).

Obecnie logistyka integruje na coraz większą skalę, liczbę procesów sterowania i czynności operatywnych oraz rozwija się jako koncepcja i instrument zarządzania w skali meta logistycznej [Blaik, 2001: 140-142].

Podstawowe orientacje zarządzania logistycznego to:

- a) operacyjno-funkcjonalna (jest określona przez tradycyjne stanowisko wobec logistyki, w którym występuje relatywnie niewiele odniesień dla istnienia kompleksowych logistycznych sytuacji decyzyjnych),
- b) strategiczno-funkcjonalna (logistyka jest traktowana jako strategia funkcjonalna w odniesieniu do konkretnych funkcji i sfer przedsiębiorstwa),
- c) normatywno-funkcjonalna (dominuje w niej podejście koncepcyjne, zorientowane na formułowanie i stosowanie zasad logicznego myślenia i działania na poziomie i w odniesieniu do wybranych działań),
- d) operacyjno-systemowa (logistyka jest traktowana jako szeroko, całościowo pojmowany łańcuch tworzenia wartości w skali przedsiębiorstwa i w skali wykraczającej poza jego granice),
- e) strategiczno-systemowa (logistykę traktuje się jako aktywną, twórczą funkcję, a w konsekwencji, jako strategię systemową),
- f) normatywno-systemowa (istota sprowadza się do formułowania i wdrażania zasad logistycznego myślenia i działania na najwyższym poziomie zarządzania w przedsiębiorstwie, w procesie kształtowania misji i kultury przedsiębiorstwa itd.) [Sołtysik, 2003: 54].

Systematyka wymienionych powyżej orientacji procesu zarządzania logistyką wskazuje, że odgrywa ona istotne znaczenie w każdej ze sfer zintegrowanego zarządzania [Dembńska-Cyra, 2004: 67].

Zintegrowane zarządzanie logistyką przebiega w wielu wzajemnie powiązanych fazach, wyznaczających jego dynamiczną strukturę, rozciągającą się na obszary kreowania, konkretyzacji i racjonalizacji oraz zastosowania. Obszar decyzji i komponenty związane z kreowaniem, skonkretyzowanej w planie, koncepcji działań logistycznych są ukierunkowane na zde-

finiowanie oraz odkrycie nowych możliwości działania. Obszar i działania związane z konkretyzacją i racjonalizacją procesu zarządzania logistycznego obejmują systematyczną analizę oraz optymalny wybór lub kombinację podstawowych instrumentów realizacji planów i strategii logistycznych. Do elementów obszaru zastosowania strategii logistycznych i logistyki-mix należą natomiast ich bezpośrednie wdrożenie i organizacja, systemy kierowania i przedsięwzięcia związane z kontrolą [Blaik, 2001: 157].

Skuteczność metod zarządzania logistycznego zależy w dużej mierze od struktury organizacyjnej firmy. Według zasady, iż strategia poprzedza strukturę organizacyjną firmy, a więc struktura jest pochodną strategii działania jednostki organizacyjnej, miejsce i rolę logistyki wyznaczać będzie albo strategiczny, albo operacyjny charakter zarządzania logistycznego. W liniowych strukturach organizacyjnych logistyka może być traktowana jako funkcja podstawowa lub jako element funkcji podstawowej. W strukturze organizacyjnej logistyka może być też traktowana jako program. Oznacza to, że logistyka występuje jako program aktywizujący i łączący wszystkie obszary działania firmy. Takie funkcje zarządzania jak: marketingowa, produkcyjna czy finansowa są koordynowane przez logistykę. Pozwala to na minimalizację kosztów, uwzględnianie wielkości i struktury popytu, a także sterowanie procesami produkcyjnymi.

Wszystkie procesy logistyczne realizowane są w obrębie celowo utworzonych systemów logistycznych, obejmujących całość lub świadomie wybrane części łańcucha przepływu dóbr od początku, tj. miejsca i momentu pozyskania surowców, do miejsca i momentu dostarczenia gotowego wyrobu ostatecznemu odbiorcy [Kapusta, 2006: 55].

System logistyczny jest konsekwencją wdrażania systemowej koncepcji logistyki. Stanowi to nową jakość ze względu na relacje występujące między elementami tworzącymi ten system [Nowicka-Skowron, 2000: 18-19]. System logistyczny w przedsiębiorstwie tworzą łącznie osoby zarządzające zapasami, transportem, magazynowaniem, realizacją zamówień, urzędzenia służące do realizacji tych funkcji i sposób kierowania tymi podmiotami. Określenie system ma tu istotne znaczenie ponieważ podstawowymi zało-

żeniami logistycznymi w firmie są: systemowe podejście do analizy i projektowania działalności logistycznej, kompleksowe podejście do kosztów logistyki, dążenie do jednolitego zarządzania działalnością logistyczną.

System logistyczny opisuje się przy uwzględnieniu wielu możliwych komponentów i związków jako problem wielostrukturalny i wielopłaszczyznowy. Przy tak wysokim stopniu kompleksowości kształtowanie systemu logistycznego, przy równoczesnym uwzględnieniu wielu punktów widzenia, jest nie tylko bardzo utrudnione, lecz w praktyce z reguły niemożliwe [Blaik, 2001: 71-72].

Zadania realizowane przez system logistyczny obejmują: obsługę odbiorców, prognozowanie popytu, przepływ informacji, kontrolę zapasów, czynności manipulacyjne, realizowanie zamówień, naprawy i zaopatrzenie w części, lokalizację zakładów produkcyjnych i składów, procesy zaopatrzeniowe, obsługę zwrotów, gospodarowanie odpadami, transport i składowanie.

Realizacja tych zadań musi być poprzedzona procesami decyzyjnymi [Ciesielski, 1999: 23], a do logistycznych decyzji strategicznych należy, np.: określenie standardów obsługi klientów [Witkowski, 1995: 52].

Kształtowanie systemu logistycznego powinno następować stopniowo, przy uwzględnieniu specyficznego w danym wypadku punktu widzenia [Blaik, 2001: 72]. Każde wdrożenie systemu logistycznego, nawet w jego odcinkowej wersji musi w przedsiębiorstwie spowodować ingerencję w jego organizację i strukturę działalności [Abt, 1997: 155].

Celem przygotowania wdrożenia systemu logistycznego jest stworzenie realnego planu wdrożenia, wraz z rozpoznaniem dogodnego zaplecza realizacyjnego. Przedsięwzięcie tego typu jest zadaniem złożonym, wymagającym od realizatorów opanowania jego faz oraz etapów.

Można wyróżnić trzy fazy tego procesu: faza przygotowania wdrożeń logistycznych (sprecyzowania celów i zakresu), faza rozstrzygających badań i eksperymentów strategicznych, co odpowiada szukaniu rozwiązań, faza przygotowania realistycznego planu implementacji, polegającego na wyborze rozwiązań.

W ramach tak określonych faz prac przygotowawczych można wyróżnić etapy, które nie zawsze uda się realizować w zaproponowanej kolejności [Abt, 1997: 78-79].

Najważniejszymi podsystemami systemu logistycznego przedsiębiorstwa są: logistyka zaopatrzenia, logistyka produkcji oraz logistyka dystrybucji.

Logistyka zaopatrzenia jest systemem logistycznym związanym z rynkiem. Jest ona jednym z podstawowych elementów systemu logistyki, który powinien zapewnić optymalne warunki funkcjonowania innym podsystemom, np. produkcji czy dystrybucji [Dworecki, 1999: 221]. Przedmiotem logistyki zaopatrzenia są towary surowce, materiały pomocnicze, materiały eksploatacyjne, części z zakupu oraz towary nabywane w handlu, które należy udostępnić przedsiębiorstwu zgodnie z jego zapotrzebowaniem. Wykorzystuje ona istniejące możliwości zaopatrzenia, organizując przepływy towarów i informacji w celu zapewnienia przedsiębiorstwu materiałów używanych do produkcji [Pfohl, 2001: 173]. Poprzez czynności związane z zakupem logistyka zaopatrzenia obejmuje atrybuty marketingu na rynku surowców i materiałów, podobnie jak logistyka dystrybucji [Kowalska, 2005: 7].

Logistyka produkcji obejmuje wszystkie czynności związane z zaopatrzeniem procesu produkcji w stosowane towary i z przekazywaniem półwyrobów oraz wyrobów gotowych do magazynu zbytu. Obszar obiektów logistyki produkcji charakteryzuje się tym, że obiekty te podlegają w obrębie produkcji ciągłej przemianie wskutek procesów obróbki i przetwarzania, i tym samym stawiają różne wymagania logistyce podczas przepływu strumienia towarów. Procesy produkcyjne i czynności logistyczne są ściśle ze sobą powiązane, częściowo nawet zintegrowane [Pfohl, 2001: 184]. Na logistykę produkcji bezpośredni wpływ ma zarówno ukształtowanie systemu produkcyjnego, jak i systemu planowania i sterowania produkcją [Kapusta, 2006: 80]. Logistyka produkcji jest zlokalizowana między logistiką zaopatrzenia i logistiką dystrybucji i łączy je za sobą [Pfohl, 2001: 184].

Przepływy towarów między przedsiębiorstwem a konsumentami jego wyrobów odbywają się poprzez kanały dystrybucji [Ciesielski, 1999: 77]. Logistyka dystrybucji, podobnie jak logistyka zaopatrzenia, jest systemem logistycznym powiązany z rynkiem. Łączy ona logistykę produkcji przedsiębiorstwa z logistyką zaopatrzenia nabywcy. Logistyka dystrybucji obejmuje wszystkie czynności, które mają związek z zaopatrzeniem klienta w wyroby gotowe. Zaopatrywanie może się odbywać przy tym bezpośrednio z procesu produkcyjnego lub z magazynów zbytu, znajdujących się przy zakładzie produkcyjnym i ewentualnie z innych, regionalnych magazynów wysyłkowych [Pfohl, 2001: 202]. Jednym z najważniejszych zadań logistycznych w fazie dystrybucji, jest utrzymanie odpowiedniego poziomu obsługi klienta [Dworecki, 1999: 207].

Reasumując, system i podejście systemowe we współczesnej gospodarce to skuteczne instrumenty racjonalizacji zachodzących w niej procesów. Dzieje się tak dlatego, że tworzą one podstawy i warunki zapewniające efektywne rozwiązania logistyczne, stosownie do potrzeb praktyki oraz oczekiwań konsumentów [Dworecki, 1999: 165].

Logistyka jako koncepcja zarządzania stwarza podstawę identyfikacji w sensie strategicznym podstawowych zmian na rynku zbytu i zaopatrzenia. Nowe i znaczące zmiany w działaniu logistyki wymagają jednak skutecznego rozbudowania i dowartościowania jej strategicznych zdolności [Blaik, 2001: 215-216].

Summary

This article is an attempt to answer the basic question: what is logistics management. The author in a very clear way shows that logistics management is a specific form of targeting the company from both inside and outside. The two functions distinguished are: strategic and operational. As it has been shown, logistics is one of the most important factors shaping the image of any company, and it is a programme that combines all activities of the company.

- [1] Abt, S. 1997. *Systemy logistyczne w gospodarowaniu*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- [2] Blaik, P. 2001. *Logistyka: koncepcja zintegrowanego zarządzania*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- [3] Ciesielski, M. 1999. *Logistyka w strategiach firm*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [4] Coyle, J., Bardi, E., Langley, Jr. C.J. 2010. *Zarządzanie logistyczne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- [5] Dembińska-Cyran, I. 2004. *Zarządzanie logistyczne w warunkach polskich*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- [6] Dworecki, S. 1999. *Zarządzanie logistyczne*, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, Pułtusk.
- [7] Kapusta, F. 2006. *Zarządzanie działaniami logistycznymi*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Bankowości w Poznaniu, Poznań – Wrocław.
- [8] Kowalska, K. 2005. *Logistyka zaopatrzenia*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice.
- [9] Krawczyk, S. 2001. *Zarządzanie procesami logistycznymi*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- [10] Nowicka-Skowron, M. 2000. *Efektywność systemów logistycznych*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- [11] Pfohl, H. 2001. *Systemy logistyczne*, Wydawnictwo ZOOM, Poznań.
- [12] Pfohl, H. 1998. *Zarządzanie logistyką. Funkcje i instrumenty*, Biblioteka Logistyka, Poznań.
- [13] Sołtysik, M. 2003. *Zarządzanie logistyczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice.
- [14] Witkowski, J. 1995. *Strategia logistyczna przedsiębiorstw przemysłowych*, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu, Wrocław.
- [15] Wojciechowski, T. 2006. *Marketingowo-logistyczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu, Sochaczew.

А.С. Музиченко

***Аналіз економічної ефективності
рекреаційно-туристичної сфери регіонів
України***

***The analysis of economic efficiency of the tourist sphere
of the regions of Ukraine***

Keywords: *economic efficiency of tourist, regions of Ukraine*

Постановка проблеми. У 2009 році закінчилася дія програми, прийнятої ще десять років тому (у 1999 році), яка визначала основні напрямки розвитку туризму в Україні до 2010 року. Основні положення зазначеної програми декларували, що туризм в Україні може і повинен стати сферою реалізації ринкових механізмів, джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів, засобом загальнодоступного і повноцінного відпочинку та оздоровлення...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню економічної ефективності рекреаційно-туристичної сфери останнім часом приділена значна увага. Це знайшло відображення в працях вчених-економістів: О.В. Носової, Б.В. Губського, В.Г. Федоренка, А.А. Пересади, Г.О. Харламової, Т.О. Кізими, М.П. Денисенка та інших.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у аналізі економічної ефективності рекреаційно-туристичної сфери.

Виклад основного матеріалу. Туристично-рекреаційна сфера, як вагома складова національної економіки, має велике значення, оскільки її розвиток впливає на такі сектори економіки, як транспорт, сільське господарство, торгівля, зв'язок, будівництво, і є одним з найбільш перспективних напрямків структурної перебудови економіки. У світовій системі господарства туризм сьогодні посідає провідні позиції. За оцінками Всесвітньої туристичної організації (ВТО), ще наприкінці 2000 р. туризму відводилося перше місце серед галузей світового господарського комплексу за обсягом експорту товарів та послуг. На туризм припадає близько 12% загальносвітового валового продукту та 7% світових інвестицій. Безпосередньо у світовій сфері туристичних послуг зайнято понад 260 млн осіб, що становить 10% працюючих. Більше як у 40 державах туризм є головним джерелом поповнення бюджету, а ще у 70 – однією з трьох основних статей.

Маючи вигідне геополітичне розташування в центрі Європи, Україна володіє значним туристично-рекреаційним потенціалом, сприятливим кліматом, багатю флорою і фауною, культурно-історичними пам'ятками світового рівня та туристичною індустрією, яка може швидко розвиватися. Між тим, на сьогодні Україна посідає лише 78 місце в рейтингу кращих туристичних країн світу (Росія – 68, Туреччина – 52, Кіпр – 20) і на фоні світового туризму, який набирає потужностей фантастично швидкими темпами, Україна виглядає досить скромно. Переважною мірою українські громадяни, які виїжджали за кордон за туристичними візами, є своєрідними інвесторами зарубіжних країн і це є одним з найболючіших питань всієї туристичної галузі. Приміром, за розрахунками фахівців, туристична галузь лише у вигляді податків могла б щороку приносити в державну скарбницю до 4 млрд. дол. США.

Безумовно, причини такого становища полягають в складній соціально-економічній ситуації в державі, невідрегульованості

механізмів стимулювання туристичної індустрії, відсутності ефективної стратегії розвитку цієї галузі як на національному, так і регіональному рівнях. Але проблема є значно ширшою. Як відомо, завданням регіональної політики держави у сфері туризму є забезпечення комплексного і збалансованого розвитку цієї сфери з урахуванням її специфіки й особливостей конкретного регіону.

Для цього держава може застосовувати ряд важелів прямого і непрямого впливу. Україна має в цілому достатній потенціал щодо розвитку рекреації та туризму, але важливо щоб формування політики перспективного розвитку туризму, визначення форм та методів державного регулювання зазначеної сфери, ґрунтувалося на детальному вивченні всіх можливостей, врахуванні слабких сторін цього процесу та можливих загроз.

В процесі формування державної політики постає цілком закономірне питання кількісної оцінки економічної ефективності та соціальної важливості розвитку туризму, а вагомість туризму для національної економіки є нечітко визначеною, оскільки в загальній кількості спожитих у певному періоді товарів та послуг (а також окремо за кожною галуззю економіки) неможливо виокремити ту їх частину, що припадає на споживання туристів (туристське споживання), тобто забезпечене лише завдяки туристичній діяльності і залежить від грошових витрат туриста. Практично неможливо із загальної кількості продаж виділити частку товарів або послуг придбаних туристами (наприклад, обсяг спожитих туристами продуктів харчування або послуг зв'язку).

Стандартними економічними вимірами є такі:

- 1) отриманий дохід і частка у валовому національному або внутрішньому продукті. Цей показник відображає значення туризму в економіці в цілому;
- 2) іноземна валюта, одержана від міжнародного туризму;
- 3) робочі місця, створені на місцевому рівні завдяки туризму, зокрема ведеться облік за такими видами зайнятості, як:

- пряма – особи, що працюють на туристичних підприємствах, наприклад, готелі, ресторани, а також турагентства і бюро подорожей;

- непряма – робочі місця, створені в постачальних секторах, таких як сільське господарство, рибальство і промисловість;

- генерована – додаткові робочі місця, які підтримуються завдяки витратам доходів, що одержують працівники сфер прямої і непрямой зайнятості;

- у будівництві – робочі місця, які створюються при будівництві туристичної інфраструктури (це, звичайно, тимчасове явище, але може бути і довгостроковим у місцях, де туризм лише розвивається).

Ще одна важливий аспект рекреації і туризму, який хоч і не підлягає кількісному виміру, полягає в тому, що вони допомагають обґрунтовувати необхідність створення транспортних об'єктів, послуг, а також інших елементів інфраструктури, якими користуються місцеві жителі і субсидіювати їх.

Рекреаційно-туристична сфера також вигідна тим, що може бути каталізатором розвитку різних секторів економіки регіону. Проте, якщо розвиток рекреаційно-туристичної сфери ретельно не контролюється, то виникає загроза значних економічних проблем. Виробництво рекреаційно-туристичної продукції і послуг вимагає перерозподілу ресурсів з інших сфер економіки, де потреба в них також велика.

Варто зазначити, що економічні вигоди туристично-рекреаційної сфери можуть як збільшуватись відповідно зростання обсягів інвестицій, так і зменшуватись, приміром якщо у сфері досить висока частка імпортованих товарів і послуг і якщо багатьма рекреаційно-туристичними об'єктами володіють й управляють іноземні компанії. При цьому скорочуються чисті доходи і надходження іноземної валюти від рекреаційно-туристичної сфери, що може призвести до виникнення почуття ворожості у населення відповідного

рекреаційно-туристичного району. Економічні викривлення можуть виникнути й у сфері зайнятості, якщо до сфери рекреації і туризму залучено дуже багато працівників з інших секторів економіки через більш високі заробітки і кращі умови роботи. У туристичних зонах, які швидко розвиваються, виникає загроза інфляції та зростання цін на землю, певні товари і послуги. Це може виявитись фінансовим тягарем для місцевого населення. Досягнення вагомого економічного впливу рекреації і туризму є важливою стратегічною метою як розвинутих держав, так і країн, що розвиваються, він можливий за умови перевищення економічних вигод над економічними витратами, пов'язаними з прийомом відвідувачів.

Таким чином, розвиток туристичного бізнесу в Україні має відбуватися на ринкових засадах і під регулюванням держави на основі законодавства, національної політики та індикативного планування всіх видів туризму.

Реалізація державної політики розвитку туризму на регіональному рівні має здійснюватися шляхом:

- визначення пріоритетних напрямів туристичної діяльності;
- залучення громадян до раціонального використання вільного часу (змістовний відпочинок, ознайомлення з історико-культурною спадщиною, організація рекреації, оздоровлення тощо);
- удосконалення нормативно-правової та податкової бази, адаптації її до світових стандартів і контролю за дотриманням законодавства;
- впровадження пільгових умов для малозабезпечених верств населення;
- стимулювання інвестицій у туризм і розвиток туристичних ресурсів;
- гарантування безпеки туристів, захисту їхніх прав, інтересів і майна;

- організації й розвитку системи наукового забезпечення туризму, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів для сфери туризму;
- ліцензування туристичної діяльності, стандартизації та сертифікації туристичних послуг, визначення кваліфікаційних вимог до посад фахівців туристичного супроводу тощо;
- встановлення єдиної системи статистичного обліку та звітності у сфері туризму та курортно-рекреаційного комплексу;
- розвиток співробітництва з іншими країнами і міжнародними туристичними організаціями;
- участь в розробленні та реалізації міжнародних програм розвитку туризму тощо.

Розмір державних інвестицій у туризм має відповідати важливості зазначеного сектору для економіки країни, а вкладення міжнародних фінансових інститутів – гарантіям, що надаються урядом конкретних країн по кредитах та репутації самої країни на міжнародному туристичному ринку, а також від грамотності бізнес-планів, складених урядом країни для одержання фінансових ресурсів. В Україні бюджетні асигнування на туризм є нестабільними й негарантованими. Тому, в сучасних умовах держава має зробити акцент на здійснення регулюючої та стимулюючої функції на механізми непрямої підтримки. Нестабільність політичної та економічної ситуації в Україні, ризикованість довгострокових вкладень визначають пасивний характер інвестиційної діяльності як приватного, так й акціонерного капіталу, що зумовлює необхідність пошуку нового механізму стимулювання інвестицій у розвиток туризму. Сьогодні існуюча статистична звітність щодо сфери туризму, особливо на регіональному рівні, не є джерелом достовірної економічної та маркетингової інформації, що негативно позначається на якості прийнятих управлінських рішень на всіх рівнях управління економікою. Принциповим моментом формування стратегії розвитку

туризму в регіоні є питання офіційного визнання місця і ролі цієї галузі в економічній структурі регіонів. І, відповідно до цього, має визначитися курс практичних дій на різних рівнях державної влади. Висновки та пропозиції Державне регулювання розвитку сфери туризму за допомогою економічного механізму має здійснюватися на всіх рівнях керування – регіональному, міжрегіональному, місцевому. У взаємодії «державне регулювання – ринок» первинною ланкою є ринок, а державне регулювання є інструментом, що забезпечує загальні умови його існування, вирівнює стартові умови його суб'єктів та усуває, по можливості, негативні вияви ринкової стихії. Специфіка регіонів визначає можливість використання у кожному конкретному випадку для регулювання розвитку сфери туризму певного набору методів, важелів і стимулів, що зумовлені на державному рівні, але відповідальність за формування й ефективне їхнє використання покладається на регіональні органи влади.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене можна констатувати, що до основних пріоритетних напрямів державної політики розвитку туризму належать:

- удосконалення правових засад регулювання туристичних відносин;
- становлення туристичного бізнесу як високорентабельної галузі економіки; заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток індустрії туризму та створення нових робочих місць;
- сприяння розвитку в'їзного та внутрішнього туризму, сільського та екологічного (зеленого) туризму;
- розширення міжнародного співробітництва у сфері туристичної діяльності та утвердження України на світовому туристичному ринку;
- гармонізація законодавства України про туризм до стандартів ЄС та світових вимог, створення нормативної бази

функціонування систем стандартизації та сертифікації робіт і послуг у туристичному бізнесі тощо;

- відновлення та охорона туристичних ресурсів, через економічні заходи впливу.

Summary

The article examines the current state of tourism in Ukraine. Economic efficiency of the tourist sphere of Ukraine is analyzed.

- [1] Музиченко, А.С. 2001. *Державне регулювання інвестиційної діяльності*. - К.: Науковий світ.
- [2] Недашківський, М.М. Данілов О.Д. 2001. *Інвестиційні процеси в Україні: Навчальний посібник*. – Ірпінь.
- [3] Сологуб, О.П. 1999. *Регіональна економіка: потенціал і продуктивність*. - К.: Науковий світ.

О.М. Мельнік

***Аналіз впливу факторів та чинників
на економічне зростання
в умовах трансформаційній економіці України***

***The analysis of factors of economic growth
in the economy of Ukraine***

Keywords: *factors of economic growth, economy of Ukraine*

Постановка проблеми. Для того, щоб уряд країни мав змогу проводити виважену економічну політику, приймати важливі стратегічні рішення, необхідно досліджувати не лише динаміку окремих макроекономічних показників, пропорції чи структурні зміни між ними. Для розробки державних програм, прогнозів економічного та соціального розвитку, а також основних засад грошово-кредитної політики, більш глибокого розуміння причинно-наслідкових залежностей, зокрема між ВВП та інфляцією та інвестиціями, доцільно проводити їх статистичну оцінку та відповідні емпіричні дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню впливу факторів та різноманітних чинників на економічне зростання останнім часом приділена значна увага. Це знайшло відображення в працях вчених-економістів: Дж. Кейнис, М. Фрідман, Р. Барро, Дж. Лі,

Р. Казеллі, Дж. Еськувела, Ф. Лефорта, К. Форбес, Дж. Франкель, Д. Ромер, Р. Льовін і Д. Ренель, Р. Корменді і П. Мегуїре та інших.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у аналізі одночасного впливу факторів та чинників на економічне зростання в умовах трансформаційної економіки України.

Виклад основного матеріалу. Економічне зростання можна визначити як стійку позитивну динаміку основних економічних показників розвитку національної економіки, у результаті якої забезпечується соціально-економічний розвиток.

У запропонованому нами трактуванні категорія «економічне зростання» – є показником не тільки абсолютного збільшення обсягів суспільного виробництва, а й здатності економічної системи задовольняти зростаючі потреби, підвищувати якість життя.

Враховуючи вищезазначене доцільно визначити основні принципи, на яких повинно ґрунтуватися економічне зростання:

- гуманізація та соціалізація виробничих відносин;
- екологічна спрямованість;
- врахування національних інтересів;
- інноваційний характер технологічних змін.

Також варто виділити фактори і чинники економічного зростання.

Так, фактори економічного зростання - це обставини, які мають безпосередній вплив на збільшення обсягів виробництва. Зміна величини цих обставин є умовою та рушійною силою економічного зростання.

Їх можна поділити на три групи:

- пропозиції (фактори виробництва (капітал, земля, праця), обсяг та структура інвестиційних вкладень, які зумовлюють фізичну здатність економіки до зростання);
- попиту (забезпечують зростання сукупних витрат з метою повного використання виробничого потенціалу – податкова та фінансово-кредитна система тощо);

- розподілу (розподіл економічних ресурсів з метою отримання максимальної кількості корисної продукції).

Чинники економічного зростання – це обставини, які мають опосередкований вплив на збільшення обсягів виробництва і які діють через посередництво первинних обставин.

Серед основних чинників економічного зростання доцільно виділити наступні:

1. Сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура. Покращення ситуації на світових товарних ринках сприяє зростанню обсягів продукції експортноорієнтованих виробництв.

Разом з тим забезпечення економічного зростання переважно за рахунок експортоорієнтованих галузей промисловості в умовах низької диверсифікації виробництва та ринків збуту продукції створює загрози відновленню економіки. Зокрема, фінансово-боргові проблеми країн-імпортерів можуть звузити попит на експортну продукцію.

2. Зростання споживчого попиту населення. Переважно, це зумовлене підвищенням доходів населення та високими темпами кредитування домогосподарств.

3. Темпи інфляції. У короткостроковому періоді помірні темпи інфляції позитивно впливають на динаміку економічного зростання, у довгостроковому – негативно або ефект відсутній.

Звичайно, будь-яка класифікація має умовний характер. Відомі наступні чинники економічного зростання: екстенсивні і інтенсивні; структурні, організаційні і управлінські; економічні, політичні і соціальні; об'єктивні і суб'єктивні; наукові, технічні, ресурсні, загальні (довгострокові) і особливі (короткострокові), міжнародні, державні і галузеві, матеріальні і нематеріальні та ін. Така кількість класифікаційних ознак чинників пояснюється широким колом поглядів дослідників на проблеми зростання.

Слід виділити дослідження, пов'язані з взаємозв'язком технічного прогресу і економічного зростання. Емпіричні дослідження Р. Барро,

Дж Лі, Р. Казеллі, Дж. Еськувела, Ф. Лефорта, К. Форбеса вказують на існування прямого зв'язку рівня освіти і економічного зростання.

Велика увага приділена питанням взаємозв'язку свободи торгівлі і зростання (2-й емпіричний факт Девіда Ромера). Дослідження Дж. Франкеля, Д. Ромера, Р. Льовіна і Д. Ренеля, Р. Корменді і П. Мегуїре підкреслюють взаємозв'язок між зростанням і часткою зовнішньої торгівлі у ВВП (її зростанням).

Також, останнім часом, дослідники намагаються дослідити зв'язок із економічним зростанням рівня демократії і політичних свобод; корупції і хабарництва; етнографічних, релігійних чинників; традиційних засад суспільства (все, що об'єднується в поняття «соціальний капітал») і ін. Проте, однозначно очевидних результатів не має, тому до них слід відноситися з певною обережністю.

Думки економістів з приводу взаємозв'язку інфляції та економічного зростання неоднозначні (Дж Кейнс, М. Фрідмен, Р. Корманді і П. Мегір, С. Фішер, Де Грегоріо та інші). Водночас, їх можна структурувати по двох напрямках: перший, існування прямої залежності у короткостроковому періоді; другий, існування оберненої у довгостроковому, або ж відсутність зв'язку взагалі.

Проведений нами аналіз показників зміни ВВП та ІСЦ в довгостроковому періоді (1991-2010 рр.) в умовах трансформаційної економіки України дозволив встановити, що коефіцієнт лінійної кореляції дорівнює -0,36, а коефіцієнт детермінації – 0,13, що свідчить про досить низьку щільність зв'язку. Крім того, з наведених показників випливає, що чим вищий рівень інфляції, тим нижчі темпи економічного зростання і навпаки. Також нами встановлено (табл. 1.), що щільність зв'язку та статистична значущість зв'язку збільшується при наявності часового лагу в 1 рік (коефіцієнт кореляції – -0,6, коефіцієнт детермінації – 0,36). При цьому наявність зворотного зв'язку між темпами інфляції та темпами зміни ВВП у довгостроковому періоді з появою часового лагу зберігається.

Табл. 1. Зміна коефіцієнтів лінійної кореляції та детермінації під впливом часового лагу за період 1991–2010 рр.

Часовий лаг	Реальне економічне зростання / інфляція			
	-	1 рік.	2 роки	3 роки
Коефіцієнт кореляції	-0,36508	-0,60224	-0,40835	-0,3462
Коефіцієнт детермінації	0,133282	0,362694	0,166752	0,119856

Аналізу показників ВВП та ІСЦ в короткостроковому періоді доводить, що на різних етапах розвитку економіки України (1991–1994 рр.; 1995–1999 рр.; 2000–2004 рр.; 2005–2010 рр.) існує як прямий, так і зворотній зв'язок між інфляцією та економічним зростанням. Розраховані коефіцієнти кореляції та детермінації в короткостроковому періоді засвідчили наступні результати:

- 1991–1994 рр. – -0,03 та 0,001 відповідно. Це означає, що абсолютна величина отриманих коефіцієнтів прагне до 0, отже, зв'язок між інфляцією та економічним зростанням відсутній. Проте використання часового лагу в 1 рік докорінно змінює ситуацію. Так, коефіцієнт кореляції дорівнює -0,99, а коефіцієнт детермінації 97 %. Отримані з урахуванням лагу коефіцієнти свідчать про тісний зворотній зв'язок між темпами інфляції та темпами зміни величини ВВП в період гіперінфляції. Отже, чим вищий рівень інфляції, тим нижчий рівень економічного зростання;

- 1995–1999 рр. – -0,35 та 0,81 відповідно. Абсолютна величина отриманих коефіцієнтів наближається до 1, отже, зв'язок між інфляцією та економічним зростанням існує. Аналіз моделі тренду ($y=0,00096*x^8-0,0583168*x^7+1,3949973*x^6-17,26*x^5+120,790006*x^4-488,0231199*x^3+1107,5018278*x^2-1288,9184494*x+590,1432758$) дозволяє встановити як прямий, так і обернений зв'язок між вищеназваними категоріями за різних темпів інфляції;

- 2000–2004 рр. – -0,38 та 0,49 відповідно. Абсолютна величина

отриманих коефіцієнтів засвідчує, що зв'язок між інфляцією та економічним зростанням існує, проте, він не досить вагомий. Поліноміальна функція 9-го ступеня

$$(y = -0,00055 * x^9 + 0,0095 * x^8 + 0,0023172 * x^7 - 0,1316784 * x^6 + 0,8454543 * x^5 - 1,3304748 * x^4 - 3,0953754 * x^3 + 7,4562622 * x^2 + 3,551545 * x + 0,8527003)$$

наочно демонструє як прямий, так і зворотній зв'язок між інфляцією та економічним зростанням в короткостроковому періоді за різних темпів інфляції;

– 2005–2010 рр. – 0,05 та 0,4 відповідно. Ці коефіцієнти вказують на те, що зв'язок між інфляцією та економічним зростанням існує, але статистично маловагомий. Модель тренду

$$(y = -(0,00002x^9 - 0,004x^8 + 0,2x^7 - 1,3x^6 + 6,8x^5 - 15,5 + 6,х^3 + 27,6x^2 - 31,4 * x + 8,04))$$

доводить наявність як прямого, так і оберненого зв'язку за різних темпів інфляції.

Подальше проведене нами дослідження встановило, що в першу чергу темпи економічного зростання залежать від динаміки обсягів інвестицій. Розрахований коефіцієнт кореляції між темпами економічного зростання та темпами зміни інвестицій становить 0,88, а коефіцієнт детермінації – 0,77. Ці дані свідчать про прямий, тісний взаємозв'язок між економічним зростанням та інвестиціями, оскільки абсолютна величина отриманих коефіцієнтів наближається до 1. Висновки, отримані в результаті здійснених розрахунків доводять достовірність теорії мультиплікатора Кейнса в умовах трансформаційної економіки України.

З метою доведення гіпотези про спільний вплив інфляції та інвестицій на економічне зростання, побудуємо багатофакторну модель для виявлення зв'язків між ними та дією їх на величину ВВП.

Табл. 2. Динаміка ВВП, інвестицій та ІСЦ за 1991–2010

Рік	Динаміка ВВП	Інвестиції	Інфляція
1991	-8,7	-7,1	290,0
1992	-9,9	-36,9	2000,0
1993	-14,2	-10,3	10156,0
1994	-22,9	-22,5	401,0
1995	-12,2	-28,5	181,7
1996	-10	-22	39,7
1997	-3	-8,8	10,1
1998	-1,9	6,1	20,0
1999	-0,2	0,4	19,2
2000	5,9	14,4	25,8
2001	9,2	20,8	6,1
2002	5,2	8,9	-0,6
2003	9,6	31,3	8,2
2004	12,1	28	12,3
2005	2,7	1,9	10,3
2006	7,3	19	11,6
2007	7,6	29,8	16,6
2008	2,1	-2,6	22,3
2009	-15,1	-41,5	12,3
2010	4,2	-0,6	9,1

Для цього розглянемо багатофакторну модель:

$$Y(x) = x_1 x_2$$

де: Y (результуючий показник) – рівень ВВП;

X_1 (1 пояснююча змінна) – рівень інвестицій в економіку країни;

X_2 (2 пояснююча змінна) – ІСЦ.

За допомогою цієї моделі спробуємо математично проаналізувати статистичні дані на наявність зв'язку між економічним зростанням, з

одного боку, та інвестиціями й інфляцією в економіці України – з іншого.

У результаті обрахунків на основі табл. 2, які враховували існування часового лагу в 1 рік між інфляцією та економічним зростанням та інфляцією й інвестиціями (2 роки), рівняння тренду матиме наступний вигляд:

$$\hat{Y} = -0,12 + 0,37 X_1 - 0,0015 X_2 + \varepsilon$$

Для оцінки достовірності моделі впливу інвестицій та інфляції на економічне зростання визначимо чотири характеристики:

коефіцієнт детермінації

$$R^2 = \frac{SSR}{SST} = \frac{\sum_{i=1}^{18} (\hat{Y}_i - \bar{Y})^2}{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2}$$

коефіцієнт кореляції

$$R = \sqrt{R^2}$$

критерій Фішера

$$F = \frac{R^2 / (m - 1)}{1 - R^2 / (n - m)}$$

критерій Стюдента

$$t_{aj} = \frac{\hat{a}_j}{S_{aj}}$$

Знайдемо стандартні помилки оцінок параметрів моделі (табл. 3):

Табл. 3. Регресійна статистика

Коефіцієнт кореляції R	0,96
Коефіцієнт детермінації R-квадрат	0,92
Стандартні помилка	2,98
F критерій Фішера	89,68
Значимість F	4,52

Рівень коефіцієнтів кореляції та детермінації є також статистично вагомими і підтверджують тісний зв'язок між досліджуваними категоріями. Оскільки $F_{\text{розрах}} = 89,68$, а $F_{\text{табл}} = 4,52$, то зв'язок є суттєвим і побудована модель є достовірною, тобто підтверджується гіпотеза про те, що кількісна оцінка зв'язку між залежною і незалежними змінними в моделі є істотною.

Висновки. Таким чином, отримана багатофакторна модель одночасного впливу інвестицій та інфляції на економічне зростання у довгостроковому періоді з урахуванням часових лагів дала можливість пересвідчитись, що за однакових умов статистична вага отриманих результатів є набагато вищою, ніж в однофакторній моделі «економічне зростання – інфляція». Це в свою чергу свідчить про те, що в умовах трансформаційної економіки України сама лише інфляція у довгостроковому періоді не має істотного впливу на динаміку ВВП. Проте, при одночасному впливі з таким фактором як інвестиції даний зв'язок значно посилюється, що в свою чергу вказує на наступний причинно-наслідковий зв'язок між цими категоріями: інфляція – інвестиції – економічне зростання.

Summary

The article defined the essence of economic growth, its basic principles on which it is based, as well as the factors and causes that have an influence on it.

- [1] Barro R., Lee, J. 1994. *Sources of Economic Growth (with comments from Nancy Stokey)* // Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy. Vol. 40. R 1—57.
- [2] Caselli, R., Esquivel, G., Lefort, F. 1996. *Reopening the Convergence Debate: a New Look at Cross-Country Growth Empirics* // Journal of Economic Growth. Vol. 1. N 3. R 363—389.
- [3] Forbes, K. 1997. *Back to the Basics: the Positive Effect of Inequality on Growth*. MIT Press, 1997 [Manuscript].
- [4] Frankel J., Romer, D. 1996. *Trade and Growth: an Empirical Investigation*: NBER Working Paper. N 5476.
- [5] Levine, R., Renelt, D. 1992. *A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions* // American Economic Review. 1992. Vol. 82. N 4. R 942—963.
- [6] Kormendi, R., Meguire, P. 1985. *Macroeconomic Determinants of Growth: Cross-Country Evidence* // Journal of Monetary Economics. 1985. Vol. 16. N 2.
- [7] *Сайт Державного комітету статистики України* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

П.Ю. Курмаев

***Практические подходы к оцениванию
эффективности социально-экономического
развития на региональном уровне***

***Practical approaches to evaluation of the effectiveness
of socio-economic development at the regional level***

Keywords: *socio-economic development, evaluation of effectiveness, regional level*

Постановка проблемы. Одной из фундаментальных научных проблем современности является оценка эффективности социально-экономического развития на региональном уровне. Актуальность этой проблемы заключается в необходимости отказа от формализма постановки целей социально-экономического развития.

Во многих научных трудах и нормативно-правовых актах формирование целей государственной региональной политики происходит с учетом, как правило, их качественных характеристик, в то же время, акцентирование вместе с тем внимания на количественных ориентирах происходит крайне редко. Именно поэтому достаточно актуальной есть проблема оценки направлений и результативности социально-экономического развития.

Целью данной статьи является формулирование и обоснование практических подходов к оценке результативности социально-экономического развития на региональном уровне на основе расчета интегрального индекса.

Изложение основного материала. Эффективность разрабатываемой и осуществляемой органами власти разного уровня государственной региональной политики во многом зависит от той системы координат и ценностей, при помощи которой эта политика оценивается. При этом такая оценка обязательно должна учитывать общественное мнение и интересы населения региона. Чтобы достаточно оперативно и объективно оценить результативность регионального развития, необходимо рассчитать интегральный показатель, который был бы достаточно чувствительным к изменениям региональной социально-экономической ситуации во времени и в пространстве и который можно было бы количественно измерить. Разработка чувствительного к изменениям, понятного и несложного для расчета интегрального показателя эффективности регионального развития позволяет получить инструмент для оценки деятельности органов власти, ответственных за разработку и осуществление региональной социально-экономической политики.

Оценка развития позволяет количественно охарактеризовать социально-экономическое состояние того или иного региона, а также установить его место среди других регионов. Реализация на практике одной из целей управления – выравнивания уровней социально-экономического развития регионов – должна выражаться, прежде всего, в том, что показатели, в которых измеряется этот уровень, должны все более и более сближаться по своим значениям. Эта предпосылка предопределяет необходимость проведения сравнительного анализа регионов по характерным признакам (показателям) с целью определения тенденций социально-экономического развития.

Критерием оценки деятельности властей любого уровня, результативности государственной, региональной и местной политики является их соответствие основному закону развития человеческого общества, соответствие общемировым социальным тенденциям.

В контексте цивилизованного общества, экономика выступает инструментом, а не целью развития. Как справедливо указывалось на XXI Всемирном философском конгрессе: «Изменение целей политики развития основывается на защите четко концептуализированных прав человека» [Кучуради, 2004: 11]. Цивилизационная парадигма ставит интересы человека в центр региональной политики.

Эффективность, с точки зрения жизнедеятельности человека, отражает результативность общественного процесса в целом, это конечная, обобщающая характеристика развития какого-либо региона или общества в целом.

Так, ученый-экономист А.М. Коробейников предлагает оценивать эффективность регионального развития на основе социальной компоненты.

Согласно его подхода [Коробейников] интегральным показателем социальной эффективности является уровень социального благополучия.

Социальное благополучие – состояние субъекта общественного процесса (индивида, территориальной общности, общества в целом), характеризующееся гармонией между ценностями, интересами, потребностями и возможностями для их удовлетворения, то есть спокойной жизнью в довольстве и достатке [Коробейников]. Показатель уровня социального благополучия можно найти, вычислив отношение между показателем уровня жизни, характеризующим степень обеспеченности населения какими-либо благами, и показателем уровня социальной напряженности, характеризующим степень неудовлетворенности этой обеспеченностью.

Для измерения социальной эффективности, для количественной оценки прогресса, достигнутого обществом, используются самые разные показатели, как частные, так и интегральные, например, следующие:

- экономические (уровень производства валового общественного продукта, уровень реальных доходов и потребительских расходов населения);
- социально-бытовые (обеспеченность жильем, автомобилями, другими товарами длительного пользования);
- социально-демографические (рождаемость, естественный прирост, сальдо миграции, уровень здоровья населения, продолжительность жизни, уровень образования населения);
- социально-гуманистические (свобода, равенство, братство) [Коробейников].

В той или иной степени, с той или иной стороны каждый из этих показателей действительно характеризует уровень общественного развития, однако, ни один из них не является обобщающим. Чтобы такой показатель найти, надо, видимо, идти не от теоретических гуманистических абстракций, не от макроэкономических и микробытовых критериев, а от обычного здравого смысла, от общецивилизационных тенденций, проявляющихся в укладе жизни и образе мысли простого человека.

Согласно научного подхода В.П. Самариной к показателям, которые позволяют оценить социально-экономическое развитие регионов необходимо отнести следующие:

- валовый региональный продукт;
- объем инвестиций в основной капитал на душу населения;
- объем внешнеторгового оборота;
- финансовая обеспеченность региона;
- процентная доля занятых на малых предприятиях в общей численности занятых;

- уровень работающего населения;
- процентное соотношение среднедушевых доходов и среднедушевого прожиточного минимума;
- доля населения с доходами выше величины прожиточного минимума;
- общий объем розничного товарооборота и платных услуг;
- основные фонды отраслей экономики [Самарина, 2008].

Проведенный анализ позволяет выделить следующие требования к конструированию системы показателей социально-экономического развития регионов:

- 1) число показателей должно быть достаточным, однако по возможности сведенным к минимуму;
- 2) все показатели должны быть официальными статистическими (или рассчитанными на их основе);
- 3) показатели должны быть взаимоисключаемыми;
- 4) показатели должны быть взаимодополняемыми;
- 5) при выборе показателей требуется системный подход, принимающий в расчет взаимодействие подсистем;
- 6) сбор данных не должен быть связан с необходимостью организации сложных, дорогостоящих и трудоемких работ;
- 7) приоритетность количественных показателей над качественными;
- 8) система показателей должна обеспечивать наименьший субъективизм;
- 9) показатели, по возможности, должны охватывать все функциональные подсистемы региона.

Для объективной статистической оценки уровня жизни населения можно применить аддитивное преобразование системы нормированных частных показателей с учетом их значимости, учитывающей эластичность этих показателей во времени или в пространстве. В качестве частных статистических показателей уровня жизни можно использовать следующие:

1. выброс вредных веществ на душу населения, т
2. количество больничных коек на 1000 населения, шт.
3. количество совершенных преступлений на 1000 населения, шт.
4. природный прирост населения на 1000 населения, чел.
5. средняя заработная плата, грн. (руб.)
6. уровень потребительских цен, %
7. превышение реальных доходов над прожиточным минимумом, %
8. задолженность по заработной плате на 1 работающего, грн. (руб.)
9. объем инвестиций на душу населения, тыс. грн. (руб.)
10. доходы местного бюджета на душу населения, тыс. грн. (руб.)
11. покрытие экспортом импорта, %
12. объем аграрного и промышленного производства на душу населения, тыс. грн. (руб.)
13. объем реализованной инновационной продукции региона на душу населения, тыс. грн. (руб.).

По каждому из показателей рассчитывается:

$$Z_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}},$$

для дестимуляторов (количество совершенных преступлений и т.д.):

$$Z_{ij} = \frac{X_{\max} - X_{ij}}{X_{\max} - X_{\min}},$$

где X_i – значение i -го показателя j -го региона, $X_{\max}$ та $X_{\min}$ – максимальное и минимальное значение i -го показателя.

Интегральный индекс рассчитывается по формуле:

$$G_j = \frac{\sum_{i=1}^m Z_{ij}}{m},$$

где m – количество показателей.

Выводы. Описанная методика количественной оценки эффективности социально-экономического развития на региональном уровне была апробирована на материалах Черкасской области (Украина) и показала свою работоспособность. Опыт применения этой методики в реальных условиях позволяет сделать вывод о том, что такая методика после небольшой адаптации может быть использована для дифференцированной оценки эффективности регионального социально-экономического развития.

Summary

The article stresses the practical approaches to assessing the impact of socio-economic development at the regional level, based on the calculation of integral index. For the statistical evaluation of living standards it is proposed to take into account 13 indicators. The described method of evaluating the effectiveness of socio-economic development at the regional level has been tested on the material of Cherkassy region (Ukraine).

- [1] Кучуради, И. 2004. *Философия перед лицом мировых проблем. Вступительная речь* /И. Кучуради //Вопросы философии. – №3.
- [2] Коробейников, А.М. *Оценка эффективности регионального развития* [Электронный ресурс] /А.М.Коробейников. – Режим доступа: <http://citystrategy.leontief.ru/?it=4010305>
- [3] Самарина, В.П. 2008. *Неравномерности социально-экономического развития регионов* [Электронный ресурс] /В.П. Самарина //Проблемы современной экономики. № 1(25). – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=23436>

Наталя Побірченко

***V.O. Sukhomlynskyi ta O.A. Zakharenko:
dialog przez roky i відстані***

***V. Sukhomlynsky and O. Zakharenko:
dialogue across time and space***

Keywords: *V. Sukhomlynsky, O. Zakharenko, Ukrainian author's schools*

Василь Олександрович Сухомлинський та Олександр Антонович Захаренко – видатні постаті вітчизняної педагогіки ХХ століття. Академік з Павлиша залишив свою унікальну школу, бібліотеку власних творів і цілу плеяду учнів. Головне ж – залишив безцінну ідею, концепцію гуманістичного виховання, центром якої є особистість дитини.

Чотири десятиліття, що минули, принесли глобальні зміни в суспільстві, в соціально-економічній сфері, в ідеології, як наслідок – і в розвитку національної освіти. В Україні виросло кілька авторських шкіл талановитих педагогів. Серед них найперспективнішою і найцікавішою залишається школа О.А. Захаренка в селі Сахнівка на Черкащині. На теренах української та зарубіжної педагогіки її ще називають «школою над Россю». І про цю школу можна сказати, що виросла вона із зерна, посіяного В.О. Сухомлинським.

В.О. Сухомлинський та О.А. Захаренко належать до різних поколінь. Василь Олександрович вже був академіком і автором педагогічного бестселера «Серце віддаю дітям», коли молодий директор О.А. Захаренко тільки починав у Сахнівській школі. Однак у долях двох великих педагогів багато паралельних ліній. Обоє – сини великих українських родин міцного кореня. З ранньої молодості почали вчителювати на селі, згодом стали директорами сільських шкіл. Свої авторські школи вибудували, виплекали з першого камінчика, з першого уроку. І нелегкій, клопіткій посаді, точніше сказати, місії директора на селі, обоє залишились вірними до останнього подиху.

Хоча і В.О. Сухомлинський, і О.А. Захаренко мали не одну нагоду перебраться до столиці – і на вузівські кафедри, і в міністерські кабінети (Олександр Анановичу Захаренку пропонували на початку 90-х років навіть посаду міністра освіти України). І не тому, що були байдужими до успіху, просто успіх для талановитої людини, захопленої своїм ділом – це в першу чергу розквіт цього діла, а не просто кар'єрне зростання.

Як уже згадувалось, В.О. Сухомлинський і О.А. Захаренко – педагоги різних поколінь. І суть не тільки у віковій різниці. Зрештою, вони тісно пересікалися у часі, хоча не довелось їм, на жаль, зустрітись. Але працювати двом великим учителям випало фактично в різні епохи.

Василь Олександрович Сухомлинський засновував свою «школу радості», створював концепцію гуманістичного виховання у 50-60 роки минулого століття, в час «хрущовської відлиги», коли в суспільстві з'явилися надії на демократичні перетворення. Відлига закінчилась і великого учителя обірвали на півслові.

Олександр Ананович розбудовував «школу над Росєю» у 70-80 роки – так званий «період застою» і перше десятиліття незалежної України. Наріжний камінь педагогічної концепції В.О. Сухомлинського – дитиноцентричний принцип. В центрі виховного процесу - дитина, її розвиток, формування внутрішнього світу.

Педагог-новатор у радянській, що називається наскрізь заідеологізованій школі, запровадив власну, авторську систему виховання, на яку досі орієнтується учительство в різних кінцях світу. І ґрунтувалась вона на вічних цінностях – добра, справедливості, поваги до батьків, любові до рідного краю, рідної мови. З позицій сьогодення очевидно, що це була спроба, до того ж успішна, врятувати дітей від згубного впливу «подвійної моралі», притаманної тому часу на теренах радянської імперії. Тільки змалку прищеплені дитині принципи порядності, справедливості, уміння цінувати честь пробуджують в людині людину, додають особистості гарту і сил жити по-справжньому, за будь-яких умов не зраджувати своїх переконань.

Гуманізм, обраний талановитим учителем головним принципом власної концепції виховання, відомий у педагогіці багатьох цивілізацій. Але у підпорядкованій ідеології диктатури радянській школі вперше прозвучав на повний голос у маленькому тихому Павлиші. Звичайно, далеко не все із задуманого Василь Олександрович встиг випробувати і здійснити. Короткий вік судився, а головне – надто самостійний, вдумливий і творчий академік з Павлиша відходив від ідеологічних догм у вихованні, створивши власну гуманістичну концепцію. І цим став незручний для керівної верхівки.

О.А. Захаренко – духовний спадкоємець В.О. Сухомлинського перш за все в найголовнішому: як і у Павлиші, кредо всієї педагогічної системи у Сахнівській школі – всебічний розвиток дитини як особистості. Певна річ, послідовників В.О. Сухомлинського і в Україні, і за рубежем немало. Використовують в роботі педагогічні принципи, запроваджують у школах організаційні та методичні знахідки великого учителя. На жаль, часто це зводиться до елементарного наслідування, навіть примітивного копіювання, приміром, популярних шкільних традицій.

Але в тому й унікальність Сахнівської школи, що тут ідеї В.О. Сухомлинського не копіюють, а розвивають – з поправкою на вимоги сучасності [Захаренко, 1997: 25]. «Гортаючи сторінки безцінних педагогічних роздумів обох Учителів, замислюючись над їхніми мудрими порадами, уважно слідкуючи за ходом думки кожного з них, несподівано розумієш: це – діалог. Діалог односторонній через роки і відстані...» зазначає дослідник О. Крутенко [Крутенко, 2006: 26].

Скільки разів повертаємось до найвідомішої і найемоційнішої книги В.О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям» – і кожного разу, як вперше, захоплюємось багатством педагогічного арсеналу великого учителя. Уміння відкрити для дітей *Книгу природи*, влаштувати подорож у світ праці, розв'язати тисячу задач із живого задачника, прищепити усвідомлення про силу колективу, навчити шанувати родину – все це стало педагогічними принципами В.О. Сухомлинського; і головне тут – колосальна сила слова, переконання, живого прикладу. До категорії вічних цінностей гідне бути занесеним педагогічне кредо В.О. Сухомлинського: постійне спілкування з учителем має духовно збагачувати дитину.

О.А. Захаренко ці принципи розвиває, втілює в конкретні справи. Так, наприклад, якщо В.О. Сухомлинський був зачинателем створення на базі звичайної сільської середньої школи єдиного виховного середовища, робив перші кроки цієї роботи, то О.А. Захаренко йде далі. Приміром, ідея любові до рідного краю, його минувшини, до свого роду – для цього в школі збудували народний музей «Моя маленька Батьківщина» Дитячі мрії сягають у небо – у школі побудували планетарій та обсерваторію. Музичний фонтан – маленьке диво для цілої округи. Криниця совісті – перший у краї пам'ятник голодомору. Важко переоцінити психоемоційний вплив на дітей таких творінь у просторі сільської школи.

Обидва педагоги часто підкреслювали, що кожен квадратний сантиметр території школи повинен мати певний емоційний фон, відтак і виконувати виховну функцію.

Побіжно торкнемося ще деяких, найважливіших, на наш погляд, положень, спільних для творчості видатних педагогів В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка.

Навчати чи виховувати? Це запитання завжди носило риторичний, навіть, так би мовити, гамлетівський характер. Свого часу побутувало переконання, що діло вчителя - нести знання. Вихователь-то інша професійна категорія. Можна знайти немало прикладів того, що вітчизняна школа і до сьогодні орієнтована на об'єм знань, які треба дати учню, в кінцевому результаті - на підготовку до вузу. Позиція обох видатних педагогів у співвідношеннях формули «навчання - виховання» чітка і визначена. На думку В.О. Сухомлинського: «...навчання - це лише одна з пелюсток тієї квітки, що називається вихованням у широкому розумінні цього поняття. У вихованні немає головного і другорядного, як немає головної пелюстки серед багатьох, що створюють красу квітки. У вихованні все головне - і урок, і розвиток різнобічних інтересів дітей поза уроком, і взаємовідносини вихованців у колективі» [Сухомлинський, 1977: 54].

О.А. Захаренко також пріоритетом школи у роботі з дитиною вважав все ж виховання. І наголошував, що школа зловживає впливом на розум дитини. В результаті з них або ж виростають сухі педанти, або центр інтересів переміщається зі школи у сферу неформального спілкування. Відтак альфою і омегою навчально-виховного процесу в Сахнівській школі було і залишається в першу чергу надбання життєво необхідних навичок - від уміння знайти спільну мову з людьми (друзями, батьками, однокласниками, незнайомими) до навиків трудової і розумової діяльності. Іншими словами - не просто дати випускнику суму академічних знань, а навчити жити, учитися, працювати між людьми чесно, по совісті. По великому рахунку - гарантувати дитині основи соціально-

психологічної адаптації у суспільстві. До речі, система моральних «табу», обґрунтована у праці В.О. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» у формі таблиці під заголовком «10 не можна» завжди була на стіні рекреаційної зали у Сахнівській школі – свого роду заповідь, кредо для вихованців від їх першого шкільного дня. Олександр Антонович скептично ставився до виховних годин, різного роду заходів з метою виховання і настанов: «Уроки, виховні години немовби ковзають по свідомості учнів, не зачіпають внутрішнього життя» [Захаренко, 1977: 17]. Основним принципом системи О.А. Захаренка завжди було: виховувати не настановами і нотаціями, а через ставлення - до родини, до друзів, до школи, до самих себе, до життєвих цінностей, до політики, до праці.

Праця як могутній фактор виховання посідає одне з цільних місць у педагогічній концепції В.О. Сухомлинського. Принцип єдності трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного; розвиток індивідуальності у праці; суспільно-корисна спрямованість; раннє залучення до продуктивної праці, її різноманітність, наявність конкретного результату. Вихованці Василя Олександровича закладали перші полезахисні лісосмуги на Кіровоградщині, рятуючи земельні масиви від ерозії. У Павлиші при школі був власний плодовий розсадник: це нелегка повсякденна робота протягом всього року. Зате потребує певної кваліфікації і творчості: комбінації зі щепленням різних сортів, досліди з використанням різних видів удобрення. У загальноосвітніх школах того часу почала з'являтися перша техніка – станки у майстернях, електродвигуни. В.О. Сухомлинський був прихильником конструювання спеціальної техніки «дитячих масштабів», яку можна було б використовувати для реальної продуктивної роботи.

Справжню користь дитячій душі і серцю дає творча праця, що поєднує зусилля розуму і рук. А найважча праця буває творчою і натхненою, якщо це праця в ім'я здійснення високої мети. Ця аксіома завжди була в головному арсеналі авторської школи О.А. Захаренка.

Виховні принципи Олександра Антоновича називають теоретики «педагогікою конкретної мети». А мета і мрія для Олександра Антоновича були поняттями синонімами. Точніше мета - це мрія, пересаджена на реальний ґрунт. Раніше чи пізніше вона виросте і почне врожаїтись. «Школа без мрії – що птах без крил. Треба відшукати таку мрію, таку ціль, якою б захопились діти, батьки і вчителі. Тоді цікаво жити, навчатися, творити», – стверджував Олександр Антонович. За характером директор Сахнівської школи належав до категорії вічних романтиків – безцінна риса при роботі з дітьми. Це співзвучно словам В.О. Сухомлинського: «Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якому – Дитинство, я завжди вважав за конче потрібне стати якоюсь мірою дитиною. Тільки за такої умови діти не дивитимуться на вас як на людину, що випадково проникла за ворота їхнього казкового світу, як на сторожа, що охороняє цей світ» [Сухомлинський, 1977: 421]. Романтик з Сахнівки міцно тримався землі, поєднуючи з романтизмом розумі руки дбайливого господаря. Всі об'єкти шкільного містечка у Сахнівці, про які йшла мова вище, – то задуми і творчі знахідки в першу чергу директора і педагогічного колективу. Починалося все з ідеї. А до здійснення директор залучав всю школу і всю сільську громаду. Адже споруджували музей, теплиці, басейн власними зусиллями. Вчителі, школярі, батьки - всі гуртом працювали, допомагало місцеве господарство, шефи. За таку всенародність у кожній великій справі Сахнівську школу ще називають «школою-толокою». Створювалося все це не заради екзотики, зовнішнього ефекту. Колектив проймався незвичайною мрією, приміром, мати у рідній школі планетарій чи плавальний басейн. Для сільської школи 20 років тому така затія – фантастика. А у Сахнівці закачували рукави і йшли до поставленої мети. Школярі завжди у деталях були знайомі з проектом будови, знали що конкретно і для чого вони роблять сьогодні, і що ще треба зробити завтра. Супроводжувалось це атмосферою ентузіазму, впевненістю, що прийде день – і буде у них свій басейн, тир, навіть завод. За таких

умов найбуденніша, найчорніша робота – копати землю, носити цеглу, розкидати гній на ділянках – виконується дітьми охоче, навіть набуває рис творчості, оскільки це робота в ім'я здійснення мрії». Наше будівництво було малозрозумілим заходом для багатьох, – зазначав Олександр Антонович. У період застою брали верх прихильники широкої регламентації у царині освіти. А починали ми його, щоб важковиховувані Васі і Петі, і цілком благополучні відмінники та хорошисти не уникали фізичної праці. І щоб той, хто звик бути споживачем пізнав піт і втому, пізнав справжні людські цінності» [Захаренко, 1997: 29].

Тримати ритм, досягати цієї високої мети при більш ніж скромних можливостях сільської школи вдавалося тільки завдяки наполегливості і цілеспрямованості такої непересічної особистості, як сахнівський директор. Хоча для здоров'я Олександра Антоновича це обходилося дуже дорого. За спогадами колег, коли бетонували чашу плавального басейну, О.А. Захаренко особисто брав участь у цій роботі. Оскільки процес був безперервним, бригади будівельників і помічників змінювалися, а директор три доби не залишав майданчик і не склепив очей. Пізніше Олександр Антонович написав не про безкінечні клопоти і важку працю, а про «момент істини» – як вперше купалась у басейні сотня дітей, а матері дивилися на них зі сльозами радості на очах.

У своїй авторській школі О.А. Захаренко з математичною точністю довів і яскраво проілюстрував концепцію В.О. Сухомлинського про творчу силу спільної праці, твердження великого педагога з Павлиша про те, що саме у підлітковому віці людина підводить перші підсумки служіння суспільству, вона має нагоду озирнутися назад і відчутти радість від того, що змогла щось створити власними руками.

Підсумовуючи роздуми про животворну силу ідеї, Олександр Антонович писав: «Повірте, якщо у школі чи ліцеї витає незахмарена мрія, якщо вона захопила дітей, вчителів, вчителів, батьків, тоді легко працюється, а творчість стає домінантною. У колективі народжується

те святе і прекрасне, яке називається успіхом - здійсненою мрією» [Захаренко, 2005: 47]. Але, застерігав О.А. Захаренко, ніколи не слід захоплювати дітей ілюзорними мріями, які ніколи не здійсняться. І за жодних обставин не обманювати дітей. Така нереальна мрія може зіграти роль двосічного меча і обернутися проти педагога, який мав необережність її посіяти. Діти-мрійники – це чудово, але слід виховувати в них реальне бачення дійсності. Кожна мрія, ідея має бути наповнена змістом, а зміст - це в першу чергу шлях до її здійснення.

Школа і сім'я. Один з наріжних каменів гуманістичної концепції В.О. Сухомлинського - єдність сім'ї і школи у виховному процесі. Більше того, вплив родини на всі сфери формування і зростання юної особистості - вирішальний. Перші уявлення про добро і зло, честь і сором, правду і кривду дитина отримує з сімейного кола. Позначається на долі дітей і приклад батьків сімейного життя батьків – на рівні підсвідомості дорослі нащадки приймають його за еталон для наслідування. Хороша дружна сім'я - найкраща школа для виховання доброти, щирості, чуйності. Навчити цьому дітей академічними настановами просто неможливо, поняття засвоюються в процесі спілкуванні з дорослим, гри, сприйняття казки. Але чи всі дорослі, чи кожна сім'я в змозі по-справжньому виконати свою виховну роль у становленні особистості? На жаль, далеко не кожна. На заваді дефіцит освіти, педагогічних знань, культури, часу, різного роду драматичні колізії (неповні сім'ї, хвороби, пияцтво, асоціальна поведінка батьків). Ліквідувати ці прогалини допомагала створена В.О. Сухомлинським у Павлиші батьківська школа. Цю форму просвітницької роботи серед батьків можна назвати провісником сучасних клубів психологічної допомоги. Батьків тут вчили вибудовувати гармонійні стосунки з дітьми, вчили розумної вимогливості у вихованні. Для дітей мудрий педагог придумав школу Сердечності – у формі гри школярі тут займалися виготовленням подарунків-сюрпризів для батьків. У програмі цієї школи було свято

Троянди, свято Квітів, свято Врожаю, а найулюбленіше – свято Матері. В школі В.О. Сухомлинського панував культ матері – це також одна із складових його концепції гуманізації.

Ідея єдності школи і сім'ї у виховному процесі, «роботи в супрязі», як висловлювався О.А. Захаренко, в школі над Россю набула якісно нових форм, які можливі винятково в умовах села. «Сільська школа дуже тісно пов'язана із соціумом – з життям села, сільської громади і з кожним його мешканцем зокрема. Вчителі, учні, односельці – це як великий рід. – пише академік АПН України О.В. Сухомлинська. – Тому в особистості учні дуже яскраво виявляються риси цього роду. Навколишнє середовище – школа, сільська громада, аж до дитини, за якою стоїть, живе своєю родовою культурою» [Сухомлинська, 2007: 17]. Цю обставину врахував О.А. Захаренко у своїй концепції, визначеній теоретиками як «педагогіка конкретної мети». Адже школа за визначенням Олександра Антоновича – це не просто будівля, установа для навчання дітей. Школа – це «постійний самостійний рух вперед, ідея, що повинна неодмінно захопити відразу трьох: вчителя, учня, батьків» [Кузь, 2004: 19]. Об'єднання цих об'єктів у міцну тріаду стало першим кроком до створення у Сахнівці єдиного соціокультурного середовища. Масштаби його – фактично все село. До всіх важливих справ у школі залучається громада, при здійсненні всіх шкільних проектів батьки – перші помічники. Це не відробітки, не батьківське спонсорство, а саме рівноправна повноцінна участь у здійсненні проектів, які стануть гордістю села. Школа О.А. Захаренка не обмежується двором, парком, ділянками і навіть межами Сахнівки, тому що тут навчаються діти з сусідніх сіл. У музеї «Моя маленька Батьківщина зібрано інформацію про кожну сахнівську родину. Про 40 випусків розповідає «Енциклопедія шкільного роду». Газета «Дівочі горі», радіостанція, телестудія – все це шкільні засоби масової інформації, але можна з певністю сказати, що виконують функції місцевих регіональних – радіолінійки з Сахнівки слухають у кожній хаті, незалежно, чи є в сім'ї школярі,

телепрограми з шкільної студії транслюють на 10 довколишніх сіл. Головне ж – кореспонденти збирають не тільки суто шкільну інформацію, а новини, події, факти з життя громади. Вітають зі святами, з ювілеями, пам'ятними датами шанованих односельців. Розповідати про хороше – не означає гудити погане, вважав Олександр Антонович. Єдність з громадою – можливо, найхарактерніша, найяскравіша риса авторської школи в Сахнівці. О.А. Захаренка односельці шанобливо називали «духовним директором села».

У школі є традиція: фотознімки випускних класів за минулі 40 років висять у вестибюлі головного корпусу. За правилами школи фотографію того, хто зганьбив себе негідним вчинком, злочинном, належить перекреслити. Різні люди виростили з сахнівського ужинку за чотири десятиліття. Є знімки з зірочками – уславився випускник, є – у чорних рамках – відійшов за вічну межу. Але – головне – жодного випадку лави підсудних, підлості. Цим фактом особливо дорожив Олександр Антонович.

Учитель і учні. Василь Олександрович Сухомлинський називав учительську професію людинознавством, суть якого – постійне проникнення в складний духовний світ дитини. «Прекрасна риса – повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці». Давно відоме таке явище: якщо в школі працює, приміром, талановитий учитель математики, в кожному класі з'являються талановиті, захоплені математикою учні. Для когось ця обставина стане вирішальною при виборі професії. Таким чином, особистість учителя в значній мірі позначається на долі його вихованців.

У педагогічних системах і В.О. Сухомлинського, і О.А. Захаренка червоною ниткою проходить ідея: характер взаємин між учителем і учнями – вирішальний фактор у шкільному вихованні. Основи гуманістичних стосунків між вчителем і вихованцями були закладені

у Павлиші, в Школі радості Василя Олександровича Сухомлинського. Гуманістична концепція може прижитися тільки у школі з сильним, непересічним педагогічним колективом. Як зазначав В.О. Сухомлинський, справжній колектив там, де є творче ядро педагогів, одухотворених великою гуманною ідеєю: в наших руках найбільша з усіх цінностей світу - людина. У книзі «100 порад учителеві» В.О. Сухомлинський розробив систему вимог до учителя:

1. піклуватися про всебічний розвиток дитини;
2. знати дитину (без знання душі - виховання сліпе);
3. любити кожну дитину, якою вона є;
4. поважати дитину, її гідність, особистість, бо кожна дитина - неповторна;
5. вірити в дитину, в її талант;
6. розуміти дитину;
7. дбайливо ставитись до природи і духовного світу дитини, бо кожна - неповторний світ;
8. розвивати почуття власної гідності дитини;
9. залучати дитину в життя інших людей, починаючи з рідних, близьких;
10. мудра влада вихователя - друга, порадирика.

Цей блок вимог до педагога, розроблений В.О. Сухомлинським, О.А. Захаренко повністю переніс на ґрунт своєї авторської школи. Слід наголосити на одній з ключових обставин: обоє видатних педагогів були директорами сільських шкіл. А роль і становище учителя на селі має свою нелегку специфіку. У містах, крім звичайних загальноосвітніх шкіл є профільні гімназії та ліцеї, де розвивати здібності і таланти, якщо вони є дітям допомагають фахівці. В місті – бібліотеки, музеї, виставкові зали, саме оточення освічених людей - все це допомагає дитині учитися. Тепер ще додалося таке потужне джерело інформації, як Інтернет. В майбутньому, без сумніву, геніальний винахід сучасної техніки вирівняє баланс отримання інформації, але поки що більшості сільських школярів залишається

тільки мріяти про комп'ютер та вихід в Інтернет. Відтак головне джерело освіти на селі, як і в часи В.О. Сухомлинського – учитель. Відтак впроваджуючи в Сахнівській школі свою педагогічну знахідку – концепцію самореалізації особистості – О.А. Захаренко головну ставку робив на учителя. Сахнівський директор дуже вміло повернув на користь справі специфіку сільської – малолюдність. Адже у невеличких класах сільський педагог має таку можливість для індивідуальної роботи з дітьми, про яку його міський колега може тільки мріяти. Учитель у школі – старший товариш учня, порадник, надійна підтримка у складних проблемах життя вихованця. Як зазначає В.Г. Кузь, О.А. Захаренко виводить закон діяльності своєї авторської школи, який цілком може бути формулою діяльності школи XXI століття [Кузь, 2004 19]. «У школі учню має бути, як в батьківській хаті. До школи він має бігти, а не йти, знаючи, що в школі він пізнає радість відкриття своєї сутності в цьому мінливому світі. В школі його не образять, на нього не гримнуть, а порадять, підтримають, дадуть можливість розкрити себе, свою творчу обдарованість» [Захаренко, 1997: 17].

До Сахнівки часто приїздили гості-педагоги – подивитися на унікальне шкільне містечко, поспілкуватися з директором. І, звичайно, допитатися до таємниць його педагогічної творчості. Олександр Антонович дуже багато працював, та, на жаль, мало писав. Твори О.А. Захаренка дуже своєрідної літературної форми - «Слово», «Порада», «Заповіт». Стиль – лаконічний, його педагогічні мініатюри відзначаються стислістю афоризмів і мудрістю притч. Діалог через роки і відстані двох великих педагогів В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка торкається теми підготовки вчителів для роботи з першокласниками: «Це мають бути особливі люди, знаючі, творчі, з розвинутим почуттям відповідальності. Адже в їхніх руках доля і майбутнє України», вважав О.А. Захаренко [Захаренко, 1997: 16].

Директор. «Справжнє керівництво школою починається... там, де нескінченний потік явищ постає перед директором як взаємозв'язок

проблем» - такий висновок народився з бесід і суперечок учасників школи педагогічної культури у Павлиші. Як зазначає В.О. Сухомлинський, колеги дискутували на різні теми - як правильно збалансувати адміністративно- господарські обов'язки з педагогічною роботою, щоб директор нарощував вчительську майстерність, від яких факторів більше залежить якість уроку, інтелектуальний рівень шкільного середовища і родини, як виховувати бажання вчитися — адже ця проблема тисячами ниток пов'язана з усім навчально-виховним процесом. На одному твердженні сходилися всі: щоб стати хорошим директором, треба передусім бути хорошим учителем. «Учителем учителів, - а тільки вчитель учителів і є справжнім керівником, якому вірять і якого поважають, - можна стати лише тоді, коли з кожним днем усе більше заглиблюєшся в деталі, втонкощі педагогічного процесу, коли перед тобою відкриваються все нові й нові грані того, щоможна назвати мистецтвом впливу на душу людини» - зазначає Василь Олександрович на сторінках книги «Розмова з молодим директором» [Сухомлинський, 1977: 398]. Основоположною істиною В.О. Сухомлинський вважав твердження про те, що особистість педагога творить особистість учня. І вимагав від учителів: «Добивайтеся того, щоб дитина була в центрі уваги педагогічного колективу, в центрі вашої уваги» [Сухомлинський, 1977: 442]. Тому що «...духовно багата, морально яскрава, інтелектуально самобутня особистість здатна і у вихованцях своїх поважати і виховувати особистість; а безликість знеособлює і вихованців, сіє навколо себе убогство» [Сухомлинський, 1977: 477].

Відтак, у принципі дитиноцентризму, гуманізації стосунків в тандемі «учитель-учень» між В.О. Сухомлинським та О.А. Захаренком - повна солідарність. А от стосовно місії директора у Захаренка думка суттєво відрізняється. Олександр Антонович фокусує увагу на людських, моральних якостях претендента на директорське крісло: директор за будь-яких умов має залишатись чесною і порядною

людиною. Не має права забувати, що школа – це державна установа, а не власна вотчина і державну власність слід берегти, як зіницю ока. І лише після цього доволі різкого коментаря Олександр Антонович додає, що директор зобов'язаний бути на вищому в порівнянні з будь-ким з колег рівні з методичної і фахової підготовки. І що директором може бути тільки той учитель, який говорить лише правду, а знає більше, ніж вчителі, разом узяті.

У роздумах О.А.Захаренка про місію і становище директора школи багато уваги приділено матеріальним проблемам. Такі акценти – то прикра ознака часу, адже останні роки роботи Олександра Антоновича у Сахнівці – 90-і, період важкої економічної кризи. Як вижити сільській школі, на які компроміси часом доводиться іти директору, щоб забезпечити класи елементарним — теплом, підручниками. Школам рекомендують освоювати так званий антикризовий менеджмент, простіше кажучи – думати, як заробляти гроші. О.А. Захаренко з гіркою іронією зауважує про поділ сучасних шкіл на багатих і бідних: одні можуть собі дозволити євроремонт, інші стягуються на мішок цементу. Але директор з величезним досвідом пропонує і цілком реальні варіанти шкільного заробітку. По-перше, прибуток може дати земля – її можна здати в оренду або обробляти з дітьми і шкільним персоналом. Друга важлива стаття – техніка. З кращих часів в багатьох школах уціліли трактори, сівалки, борони, навіть комбайни. Маючи їх у руках, можна заробляти, здавати в оренду. Третя можливість – шкільні майстерні дитячих поробок, якщо налагодити збут продукції. «Подумай, колего, що ти можеш зробити, щоб школа пережила це лихоліття. – пише Олександр Антонович. – Головне зрозуміти: ніхто не стане на допомогу.. Покладайся лише на свої сили – це закон сучасного життя» [Захаренко, 2005: 44].

З гіркотою і засторогою коментує О. Захаренко ще одне явище, притаманне сучасній школі (часи В.О. Сухомлинського його не знали) – так звані шкільні побори. Це давно закріпилося, стало майже

звичаєм – батьки збирають гроші на ремонт спочатку класу, де вчиться їхня дитина, потім – школи. І чим престижніша гімназія чи лицей, тим вища «такса» таких поборів. А далі пішло – подарунки для вчителів до свят, потім – конверти в дні екзаменів. «Чи світ провалився, чи я живу не сучасними мірками?» – з гіркотою запитує на сторінках «Порад» Олександр Антонович. І застерігає: не роби цього, колего! Категорично не роби, це небезпечно! Суспільство не схвалить твої дії» [Захаренко, 2005: 49].

Передбачення. Дослідники творчості В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка часто підкреслюють, що видатні педагоги випередили свій час, створивши школи ХХІ століття. Можна погоджуватись чи заперечувати ключові положення педагогічних концепцій В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка, але на одному з аспектів, який сьогодні доволі рідко потрапляє в поле зору дослідників, вважаємо за потрібне зупинитися.

Йдеться, що моральне виховання, прищеплення порядності у стосунках молоді, цнотливість, бережне ставлення до жінки. Про систему моральних табу, яку сьогодні що називається відправили на смітник історії. Хоча Василь Олександрович працював з дітьми до комп'ютерної, почасти навіть до телевізійної епохи, цій темі він приділяв дуже багато уваги. Можливо, це прогноз, геніального геніального педагога, який передбачав загрозу, що насувалась на суспільство в близькому майбутньому. Сумний прогноз виявився реальним: розмиваються межі між добром і злом, правдою і кривдою, честю і безчестям. Хвиля бруду яка безперервно вихлюпується з телеекранів, викривляє у дітей уявлення про самих себе. (О.А. Захаренко говорив, що, коли, мав змогу - запровадив би на телеканалах педагогічну цензуру).

Отже, завершуючи це коротке дослідження зазначаємо, що порівняння поглядів, ідей, досвіду В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка – то надзвичайно захоплююча справа для дослідника. Але ми торкнулися лише тих тем, які, можна сказати, лежать на поверхні.

Перед наступним дослідженням стоїть завдання зануритися глибше, ґрунтовніше в надзвичайно великий пласт неоціненого надбання видатних постатей ХХ століття – Василя Олександровича Сухомлинського та Олександра Антоновича Захаренка.

Summary

The article deals with two Ukrainian author's schools viewed at a comparative angle. The famous educationalists Vasyly Sukhomlynsky and Oleksandr Zakharenko were the authors of those systems realized in the villages of Pavlysh (Sukhomlynsky) and Sakhnivka (Zakharenko). The author compares the educationalists' biographies and their background and makes a conclusion on the basis of their belonging to the families of intelligence with strong traditions.

The author compares their ideas of the role of work in education, the school autonomy, the role of the community in school life, the partnership of the school and the family, and special elements of the school environment.

Some peculiar features of the rural schools have also been taken into account. The author's thoughts as to the way the authors' ideas may be introduced and developed in modern Ukrainian schools have been expressed in the conclusions.

- [1] Захаренко, О. 2005. *Поради колезі, народжені в школі над Россю*. - Черкаси.
- [2] Захаренко, О. 1997. *П опішаймо робити добро*. - Черкаси.
- [3] Крутенко, О. 2006. *Життя, присвячене дітям*. - Черкаси, 2006.
- [4] Сухомлинська, О. 2007. *Етичні цінності у навчально-виховному процесі сільської школи // Педагогічний вісник, № 1.*
- [5] Сухомлинський, В. 1977. *Вибрані твори у п'яти томах*. -К., Т. 2, 4.
- [6] Школа, В., Захаренка, О.А. 2004. *Школа самореалізації*. Матеріали Всеукраїнських педагогічних читань. – Черкаси.

Paweł Nowocięń

***Wspólna metoda oceny (CAF)
jako narzędzie zarządzania jakością
w jednostkach administracji publicznej***

***The Common Assessment Framework (CAF)
method as a tool of quality management
in the units of public administration***

Keywords: *management, method, assessment, quality, public administration*

Zarządzanie jakością w organach administracji publicznej

Zarządzanie jakością w większości przypadków kojarzyć się może z zagadnieniami dotyczącymi sfery prywatnych przedsiębiorstw, tj. jakość produktu, obsługa klienta, zarządzanie produkcją, itp. w nastawieniu na jakość wykonania produktu lub z jakością oferowanych usług. Natomiast zarządzanie jakością powinno kojarzyć się bezpośrednio z dążeniem do poprawy osiągniętych wyników poprzez ocenę zarządzania i wdrożenie odpowiednich środków poprawy. Zarządzanie jakością swoje korzenie ma w systemach stosowanych w przedsiębiorstwach w celu poprawienia jakości funkcjonowania firmy. Natomiast pewne cechy podstawowe, np.: doskonalenie, można wykorzystać w sektorze publicznym.

Obecnie organy administracji publicznej, mają stanowić przede wszystkim funkcje pomocnicze dla funkcjonowania obywateli w państwie, a swoją rozpiętością ułatwić dążenie do określonych celów. Dlatego obowiązkiem organów państwa, nie jest jedynie wykonywanie zagadnień publicznych zgodnie z obowiązującym prawem, ale również świadczenie usług zgodnie ze standardami prawnymi oraz z oczekiwaniami obywatelskimi [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]. Działalność administracji publicznej coraz bardziej przyjmuje rolę organów doradczych, pomocniczych przy rozwiązywaniu problemów, przy realizacji projektów i wspólnych programów rozwoju.

Porównując charakter sektora prywatnego nastawionego na wyprodukowanie produktu czy dostarczenie usługi w celu odnotowania zysku z sektorem publicznym, można wyciągnąć szereg argumentów charakteryzującym ogólnie i zarezerwowanym dla tego sektora [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]:

- brak konkurencji,
- podstawowe cele działalności, charakterystyczne dla działalności np.: Państwowa Straż Pożarna,
- finansowanie uzależnione od stanu finansów publicznych,
- charakter niedochodowy (non profit),
- część wykonywanych usług zarezerwowana wyłącznie dla państwa np.: wojsko,
- działalność strategiczna niestabilna, spowodowana działalnością polityczną.

Brak konkurencyjności jest charakterystyczną cechą dla wielu działalności administracji państwowej, chociażby zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa.

Realizowane poprzez stworzone do tego celu służby: Policja czy Straż Pożarna. Dla urzędu skarbowego min. kontrola fiskalna osób fizycznych itp. Wszystkie jednostki administracji publicznej uzależnione są bezpośrednio od stanu finansowego państwa i podobnie jak w sektorze publicz-

nym często uzależnione jest to od aktualnego stanu gospodarki. Działalność sektora publicznego ma charakter nie dochodowy, nie ma nastawienia na zysk. Negatywnie można ocenić wpływ aparatu politycznego na działalność organizacji państwowych, co może wpłynąć na niekorzystną zmianę ustalonych wcześniej planów. Natomiast wielokrotnie obserwuje się zlecenie wykonania usług należących do sektora publicznego, organizacjom zewnętrznym oraz zamówienia publiczne.

Dla tak szerokiego zakresu działania organów administracji publicznej podejmuje się próby wprowadzenia reguł zarządzania z sektora prywatnego. Najczęstszą metodą jest próba wprowadzenia metod, które bezpośrednio sprawdziły się w przedsiębiorstwach tj. benchmarking. Benchmarking to w najprostszym tłumaczeniu [Lisiecki, 2001]: uczenie się od innych, równanie do najlepszych i kopiowanie dobrych pomysłów.

Szukanie rozwiązań w ulepszeniu systemów zarządzania dla sektora publicznego i wdrażanie na podstawie przyjętych wcześniej w przedsiębiorstwach, stworzyło pojęcie zarządzanie publiczne [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]. Wydanie książki T. J. Petersa i R. H. Watermana: *In Search of Excellence*, New York 1984 r., polski tytuł *W poszukiwaniu doskonałości*, przedstawił cechy charakterystyczne firm doskonałych, na wzór których powinny kierować się instytucje administracji publicznej [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]:

- szybka reakcja na zmieniające się otoczenie, w instytucjach publicznych nie jest możliwe do wykonania, z powodu długiej drogi koniecznej do przeprowadzenia zmian wewnątrz organizacji,
- zaspokojenie oczekiwań klienta: brak bodźców do badania oczekiwań klientów,
- inicjacja i zdecentralizowana odpowiedzialność: biurokracja i ścisłe hierarchiczne podporządkowanie, ograniczają takie rozwiązania,
- inwestycja z pracownika daje duży zysk: pierwsza reakcja na brak finansów, to cięcie kosztów na szkolenia pracownicze,

- specjalizacja, w tym co robisz dobrze: wykonywanie czynności określonych ustawowo, ogranicza możliwość specjalizacji.

Niestety zastosowanie wzorców z firm odnoszących sukces na rynkach światowych, jest bardzo ograniczone w administracji państwowej. Sektor prywatny jest bardziej elastyczny, zmiany nie wymagają uruchomienia aparatu legislacyjnego, albo konieczności rozpatrywania sprawy na wielu szczeblach decyzyjnych. Dlatego sprawne wprowadzanie zmian w funkcjonowaniu organizacji publicznych lub chęć ich poprawiania, może okazać się trudne i długotrwałe.

Model EFQM

EFQM – Europejska Fundacja Zarządzania Jakością (*European Foundation for Quality Management*), założona w 1988 r. przez 14 dużych przedsiębiorstw europejskich ma za zadanie stymulowanie i wspieranie działań dla doskonałości w Europie. Organizacja dążyła do stworzenia systemu nagród dla najlepszych organizacji, upowszechniających najlepsze praktyki zarządzania. Model Doskonałości EFQM (*The EFQM Excellence Model*), opracowany na założeniach filozofii TQM (*Total Quality Management – Zarządzanie Przez Jakość, ZPJ*), ułatwia pracownikom organizacji wypracowanie odpowiedniego systemu zarządzania. Model ten wypracowuje się poprzez ocenę, w jakim miejscu obecnie znajduje się firma w drodze do doskonałości, analizę i eliminację występujących błędów [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]. Poniżej zamieszczone podstawowe zasady na jakich opiera się ocena Modelu Doskonałości [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]:

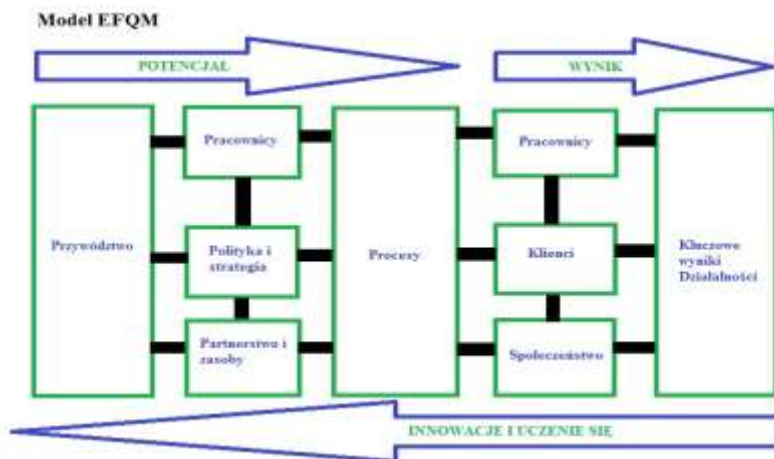
- koncentracja na kliencie jako końcowego odbiorcy produktu,
- ciągła nauka, doskonalenie i innowacje: podstawa dla organizacji działającej w zmiennych warunkach,
- rozwój i zaangażowanie pracowników: polegające przede wszystkim na przekazywaniu pracownikom kompetencji,

- zarządzanie przez procesy i fakty: efektywne wykorzystywanie zużytych surowców i podejmowanie decyzji na podstawie wiarygodnych informacji,
- przywództwo i stałość celów: liderzy odpowiedzialni za realizację celów organizacji,
- rozwój partnerstwa: wspólne działania oparte na zaufaniu i dzieleniu się wiedzą,
- odpowiedzialność publiczna: zgodne z prawem spełnianie oczekiwań społeczeństwa,
- orientacja na wyniki: zaspokojenie interesów osób dla potrzeb funkcjonowania organizacji (klienci, dostawcy, pracownicy, itp.).

Model EFQM zawiera dziewięć kryteriów, pozwalających określić ramy funkcjonowania organizacji. Pięć obejmuje „potencjał” organizacji czyli to, czym się zajmuje, sposób w jaki realizuje swoje funkcje. Cztery określają jej „wyniki” czyli to, co organizacja osiąga, do rzeczywistych efektów działalności (rys. 1).

Rys. 1. Model EFQM

Źródło: Służba Cywilna, Jesień-Zima 2002/2003, nr 5, s. 29.

Model Doskonałości EFQM, można stosować jako sposób dla samooceny organizacji oraz benchmarkingu. Samoocena polega na analizie wszystkich składników modelu i na podstawie własnej działalności ocenić „potencjał” firmy, a następnie przeprowadzić ocenę elementów składających się na „wynik”. Ocenę działalności organizacji na podstawie wyżej zilustrowanego modelu, przeprowadziły w swoich sektorach administracyjnych niektóre państwa Europy. Wielka Brytania w trzech etapach wprowadzała zastosowanie modelu EFQM, głównie dla potrzeb benchmarkingowych [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]. Komisja Europejska wprowadziła model do oceny własnych komórek, oraz uruchomiła szkolenia z samooceny według modelu. Grecja wprowadziła samoocenę w Ministerstwie Transportu i Komunikacji [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*].

Węgry podjęły się samooceny w celu poprawienia jakości edukacji publicznej [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*].

Szereg prób wprowadzenia samooceny według Modelu Doskonałości EFQM, doprowadziło do powstania narzędzia przeznaczonego specjalnie dla administracji publicznej – Wspólna Metoda Oceny CAF (The Common Assessment Framework) [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*].

Podstawowy zarys modelu CAF sporządzony został przez EFQM, Niemiecką Wyższą Szkołę Nauk Administracyjnych oraz Europejski Instytut Administracji Publicznej w Maastricht w 2000 r. [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce...*]. Opracowany model dla administracji publicznej państw Wspólnoty Europejskiej, ma na celu dostarczenie prostych i łatwych narzędzi pomocnych do wykonania samooceny organizacji.

Wspólna metoda oceny (CAF)

Wspólna Metoda Oceny (CAF) jest obecnie wykorzystywanym narzędziem samooceny działalności organizacji, wykorzystywanym powszechnie w administracji publicznej. Podstawowe założenia wypracowanego modelu opierają się na założeniu, iż osiągnięcie przyjętych celów, zależy przede wszystkim od przywództwa mającego kolosalny wpływ na politykę, relacje międzyludzkie i strategię rozwoju.

Przed metodą CAF postawiono cztery zasadnicze cele [*Wspólna Metoda oceny – jakość w administracji, CAF*]:

1. Wprowadzenie kompleksowego zarządzania jakością w administracji publicznej, poprzez stosowanie i objaśnienie metody samooceny,
2. Ułatwienie samooceny organizacji sektora publicznego, podejmowanej w celu skonstruowania i wykorzystania działań doskonalących,
3. Stworzenie pomostu pomiędzy różnymi metodami zarządzania jakością,
4. Ułatwienie wzajemnego uczenia się między organizacjami (benchlearnig).

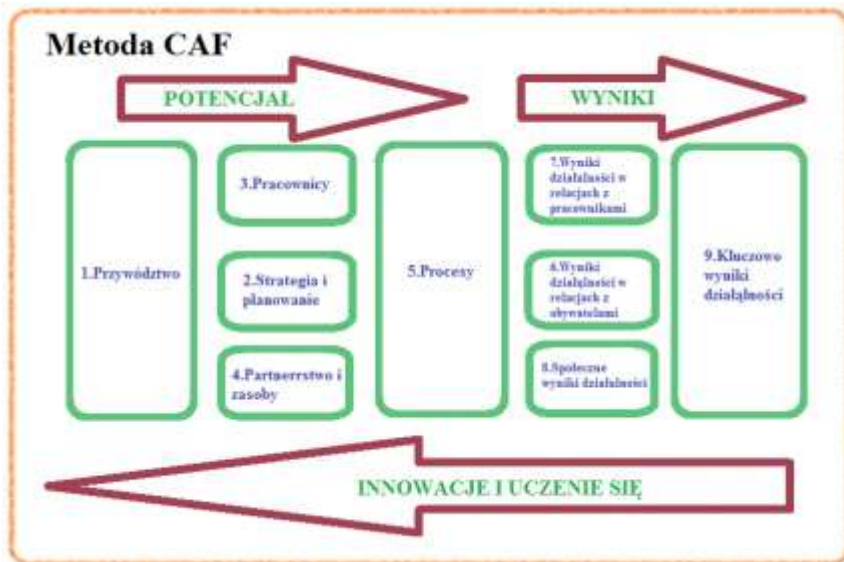
Do realizacji w/w celów opracowano 9 podstawowych kryteriów [*Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskie wzorce, polskie doświadczenie...*]:

1. przywództwo,
2. strategia i planowanie,
3. pracownicy,
4. partnerstwo i zasoby,
5. procesy,
6. wyniki działalności w relacjach z obywatelami,
7. wyniki działalności w relacji z pracownikami,
8. społeczne wyniki działalności,
9. kluczowe wyniki działalności.

Ponadto opracowano 28 kryteriów szczegółowych wchodzących w skład kryteriów podstawowych dla ułatwienia dokonania samooceny.

Na rysunku 2 przedstawiono strukturę CAF

Rys. 2. Metoda CAF

Źródło: <http://dsc.kprm.gov.pl/sites/default/files/k3.pdf>

Na rys. 2, widać podobieństwo struktury metody CAF do modelu EFQM (rys. 1), na której wzorowano się przy jej tworzeniu.

Metoda przeznaczona jest dla organizacji sektora publicznego na każdym szczeblu zarządzania w kraju, w przypadku oceny dużych organizacji metodę można zastosować w ocenie poszczególnych wydziałów czy komórek. Kryteria oceny zilustrowane na rysunku wyżej, zwracają uwagę na najważniejsze elementy wymagane podczas analizy. Analiza mająca na celu określenie zadań organizacji i sposób ich realizacji, odnosi się do kryteriów 1 – 5, należących do potencjału. Kryteria 6 – 9 oceniają wyniki, osiągnięte w relacjach między pracownikami i obywatelami oraz kluczowe wyniki działalności.

Wykorzystanie metody CAF niesie za sobą wiele cech dążących do poprawienia funkcjonowania organizacji. Podczas samooceny można ustalić stopień zakładanego postępu i poziom jego wdrożenia. Udział pracowników w analizie zwiększa ich zaangażowanie i pobudza do współpracy w procesie doskonalenia, dzielenia się pozytywnymi wnioskami, oraz monitorowanie osiąganego postępu podczas cyklicznych analiz z wykorzystaniem samooceny.

Metoda CAF jest instrumentem kompleksowego zarządzania jakością, nastawioną na dążenie do doskonałości poprzez zaangażowanie pracowników dla rozwoju organizacji przy wprowadzaniu innowacji i doskonaleniu zarządzania [*Wspólna Metoda Oceny – jakość w administracji CAF*]. Dla instytucji publicznych dodatkowym motywatorem jest nastawienie na praworządność i ogólnie pojęte dobro obywatela [*Wspólna Metoda Oceny – jakość w administracji, CAF*]. Dlatego podczas procesu, ważnym jest, zwracanie uwagi na kierunek oceny przy wykorzystywaniu kryteriów i pozostania w kręgu podstawowych celów organizacji.

Wykonanie oceny przy pomocy metody CAF, przebiega zgodnie z ogólnym schematem przedstawionym na rys. 2. Na początek ocenie podlega „potencjał” organizacji według wskazanych kryteriów, a następnie na podstawie kryteriów oceny, „wyniki”. Dla poprawności przeprowadzania oceny, należy zapoznać się z wymaganiami dla poszczególnych etapów oceny. Poniżej przybliżone zostaną podstawowe kryteria oceny wykorzystywane w metodzie CAF oraz pojęcia temu towarzyszące [*Wspólna Metoda Oceny – jakość w administracji, CAF*].

1. Przywództwo. To ogólne działania liderów w organizacjach, mające na celu realizację postanowień funkcjonowania organizacji. W sektorze publicznym stanowią pomost pomiędzy organizacją a władzą państwa.

2. Liderzy w jednostkach administracji publicznej zajmują się realizacją celów politycznych, ale również stanowią aparat doradczy dla polityków. Działalność kierownictwa musi spełniać potrzeby aparatu władzy „politycznej”, oraz zadania na rzecz obywateli. Ocena na podstawie tego

kryterium powinna skupiać się na realizacji postanowień statutowych organizacji.

3. Strategia i planowanie. Sposób realizacji misji organizacji oraz zastosowanie modernizacji i innowacji. Przy tym kryterium należy zwrócić uwagę na cele i misję, składowe strategii, oraz na plan ich realizacji. Powyższe, powinny być określone wyraźnie i sformułowane czytelnie.

4. Pracownicy. Zatrudnieni ludzie to najcenniejszy zasób organizacji. Środowisko w pracy, warunki i wzajemne relacje mają istotny wpływ na postęp pracy zespołu i całej organizacji. Ocena polega na stopniu ujęcia zasobów ludzkich w planach strategicznych, planach rozwoju poprzez zatrudnianie, oraz inwestycję w szkolenia pracowników. Można dokonać oceny zwracając uwagę na zakres zarządzania zasobami ludzkimi (ZZL).

5. Partnerstwo i zasoby. Jest to sposób zarządzania relacjami partnerskimi z obywatelem oraz posiadanymi zasobami. Organizacje publiczne najczęściej posiadają ograniczone zasoby, dlatego przy ocenie należy wziąć pod uwagę efektywność i skuteczność wykorzystywanych zasobów.

6. Procesy. To innowacyjność i zwiększanie potencjału organizacji dla realizacji celów. W administracji występuje wiele procesów:

- procesy podstawowe,
- procesy zarządcze,
- procesy pomocnicze.

Dla oceny istotne są natomiast procesy kluczowe, związane bezpośrednio z podstawowymi kierunkami działalności organizacji.

7. Wyniki działalności w relacjach z obywatelami/klientami. To kryterium bardziej skupia się na ocenie organizacji w oczach odbiorcy – obywatela. Tutaj należało by przeprowadzić np. ankietę, lub badanie społeczne, dla pozyskania opinii o organizacji.

8. Wyniki działalności w relacjach z pracownikami. Tutaj mamy do czynienia z satysfakcją pracowników organizacji. Badanie można przeprowadzić stosując ankietę wśród pracowników, oraz ocenę umiejętności pracowników.

9. Społeczne wyniki działalności. Zaspokojenie potrzeb i oczekiwań obywateli. Oceniamy wpływ ustawowych i nie tylko, kierunków działania na rzecz społeczeństwa i realizację celów. Ponadto można podeprzeć się wynikami z kryterium 6, w charakterze oddziaływania społecznego organizacji.

10. Kluczowe wyniki działalności. Osiągnięte wyniki w oparciu o działanie strategiczne, planowanie i zarządzanie. Kryterium oceny bierze pod uwagę czynności podjęte dla osiągnięcia celu. Wyniki działania organizacji można przedstawić następująco [*Wspólna Metoda Oceny – jakość w administracji, CAF*]:

- wyniki zewnętrzne: skuteczność podjętych wytycznych dla dobra odbiorców,
- wyniki wewnętrzne: ocena funkcjonowania i zarządzania organizacją.

Na tym etapie, na ocenę ma wpływ badanie czynności związanych z działalnością organizacji, ocenianej w kryterium 2, 4 i 5.

Metoda CAF składająca się z podstawowych dziewięciu kryteriów jest jej główną konstrukcją zaczerpnięta z modelu EFQM. Wzór do przeprowadzenia analizy posiada więcej wskazówek, a mianowicie 28 kryteriów pomocniczych, podzielonych pomiędzy 9 kryteriów głównych. Kryteria pomocnicze dokładniej traktują temat zawarty w kryteriach głównych i stanowią narzędzie pomocnicze do rozwinięcia zagadnień stawianych z podstawowych kryteriach. Wspólna Metoda Oceny CAF, jest metodą wymagającą oceny na podstawie wiedzy i doświadczenia pracowników związanych bezpośrednio z procesem oceny działalności organizacji. Zastosowanie kryteriów pomocniczych metody CAF do oceny organizacji, wymaga ich dostosowania/zmodyfikowania w celu przystosowania ich do prawidłowej oceny i do działalności organizacji. Dostosowanie należy przeprowadzić tak, aby ogólna koncepcja dla danego kryterium była zachowana i zgodna, należy przy tym kierować się chęcią uzyskania dostatecznej ilości informacji. Podjęcie się szczegółowej oceny, może okazać się wymagające i przynoszące niezadowalające wyniki, np. zła ocena działalności poszczegól-

gólnych elementów organizacji. Szczegółowa ocena pracy może jednak zwrócić uwagę na potrzebę wprowadzenia zmian lub modyfikacji, które mogą również poprawić prace na każdym szczeblu funkcjonowania organizacji. Wykorzystanie metody CAF do oceny własnej działalności, ma na celu ulepszenie środowiska pracy.

Summary

The CAF method consisting of basic nine criteria is its main construction taken from the EFQM model. The formula for carrying out analysis possesses more guidelines, namely 28 auxiliary criteria divided into 9 main criteria. The auxiliary criteria treat the subject contained in the main criteria more precisely and make up an auxiliary tool for developing issues placed in the basic criteria.

The Common Assessment Framework CAF is a method requiring an assessment based on knowledge and experience of workers directly connected with an assessment process of the organisation's activities. The application of the auxiliary criteria of the CAF method to the organization's assessment requires their adjustment / modification in order to adapt them to the correct assessment and the organisation's activities. It is necessary to conduct the adaptation so that the general conception for the given criterion should be kept and relevant to it, besides it is necessary to be guided by a desire to obtain sufficient information. Undertaking the detailed assessment can turn out demanding and give unsatisfactory results, e.g., fail an assessment of activities of the organisation's individual elements. However, the detailed work assessment can turn our attention to the need for the introduction of changes or modifications which can also improve work at every level and in every function of the organisation. Using the CAF method for assessment of one's own activities is aimed at improving work environment.

-
- [1] Lisiecki, M. 2001. *Klasyczne i nowe metody organizacji i zarządzania*, WSZiM.
  - [2] *Wspólna Metoda oceny – jakość w administracji, CAF*, źródło: (<http://dsc.kprm.gov.pl/sites/default/files/k3.pdf>).
  - [3] *Zarządzanie jakością w administracji publicznej – europejskiej wzorce, polskie doświadczenie*, w: Służba Cywilna, Jesień – Zima 2002/2003, nr 5.

I.A. Войналович

***Шляхи активізації освітніх чинників
підвищення конкурентоспроможності
робочої сили в Україні***

***Directions activation educational factors for the
competitiveness of the labour force in Ukraine***

Keywords: *Competitiveness of Labour Force, Educational Factors, Labour Market, Educational Market*

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку ринку праці в Україні значною мірою визначаються існуванням професійно-кваліфікаційного дисбалансу, що обумовлює необхідність розробки та реалізації відповідних управлінських рішень щодо його ліквідації. Важливість досягнення ефективності вирішення цього завдання обумовлює актуальність дослідження основних засобів та інструментів активізації освітніх чинників у напрямку забезпечення підвищення конкурентоспроможності робочої сили в Україні.

Мета статті – визначення основних інструментів збалансування ринку праці та ринку освітніх послуг на основі реалізації освітніх чинників підвищення конкурентоспроможності робочої сили.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питань регулювання ринку праці з урахуванням особливостей розвитку

ринку освітніх послуг та пошуку ефективних механізмів їх взаємодії присвячені праці таких українських вчених як С. І. Бандур, Д. П. Богиня, О. А. Грішнова, Г. А. Дмитренко, Е. М. Лібанова, Л. С. Лісогор, І. Л. Петрова, С. І. Пирожков, О. М. Левченко, Л. В. Шаульська, Л. С. Шевченко та інші. Однак недостатньо опрацьованими залишаються питання, пов'язані з формуванням організаційно-економічного механізму активізації дії освітніх чинників у напрямку формування конкурентоспроможної робочої сили.

Виклад основного матеріалу. Проблеми, які сьогодні перешкоджають або гальмують формування та підтримання високого рівня конкурентоспроможності робочої сили. Підвищення рівня конкурентоспроможності на ринку праці за рахунок активізації освітньо-професійної складової передбачає прийняття рішення щодо форми та професійної спрямованості освіти, а також джерел її фінансування.

Головною метою роботодавців є найефективніше використання освітніх чинників з метою забезпечення високої ефективності діяльності організації. Сьогодні зростає потреба у збільшенні обсягів інвестування роботодавців у розвиток персоналу, і одним із головних завдань керівництва підприємств різних форм власності має стати визначення обсягів та напрямків здійснення інвестицій у підвищення якості робочої сили за допомогою професійного навчання.

В сучасних умовах розвитку, поряд із завданнями отримання доходів за рахунок збільшення контингенту студентів, на перше місце виходять завдання забезпечення високої якості освіти. Цьому сприятиме збільшення обсягів бюджетного фінансування і відповідно покращення матеріально-технічної бази навчальних закладів. Здійснення наукової діяльності професорсько-викладацьким складом та його участь у міжнародних програмах покликані підвищити ефективність трансферу знань і вмій та покращити їх якість. Впровадження інноваційних технологій в

освітній процес сприятиме не лише підвищенню якості надання освітніх послуг, а й швидкості їх оновлення.

Очевидним є той факт, що функціонування ринку освітніх послуг та ринку праці сьогодні не може відбуватися без державного регулювання, основною метою якого, звичайно, є створення умов для їх збалансованого розвитку і забезпечення на цій основі конкурентоспроможності національної робочої сили.

Важливим питанням є забезпечення координації дій вищезазначених суб'єктів узгодженого розвитку ринку праці та ринку освітніх послуг, яке необхідно вирішувати на трьох рівнях:

1. Забезпечення співробітництва між різними постачальниками послуг в галузі освіти та професійної підготовки. Навчальні заклади та роботодавці повинні координувати різні види діяльності з отримання знань з метою ефективного розвитку професійних навичок і компетенцій.

2. Узгодження напрямів освітньої діяльності та потреб роботодавців з метою приведення пропозиції кваліфікованої робочої сили у відповідність до потреби ринку праці. Це потребує поширення інформації про потреби ринку праці в робочій силі, яка має поширюватися серед навчальних закладів усіх рівнів освіти з метою узгодження обсягів і змісту навчання з вимогами роботодавців. Державна служба зайнятості у свою чергу повинна доводити цю інформацію до зайнятого населення, надавати підтримку у працевлаштуванні, наданні посередницьких послуг і здійснювати професійну орієнтацію населення при прийнятті ними рішень щодо професійної підготовки і професійної діяльності.

3. Координація освітньої політики з промисловою, інвестиційною, торгівельною, технологічною та макроекономічною політикою, стимулювання розвитку співпраці між різними міністерствами, забезпечення ефективного обміну інформацією і прогнозування потреби у кваліфікації [Доклад, 2008: 14].

Це може бути забезпечено на основі розроблення механізму реалізації освітніх чинників підвищення конкурентоспроможності робочої сили, який складається з наступних блоків державного управління і регулювання: 1. Державне управління та регулювання освітньої системи. 2. Державне управління та регулювання професійної освіти та підготовки дорослого населення (перенавчання і підвищення кваліфікації безробітного та зайнятого населення).

Розробка організаційно-економічного механізму виявила необхідність створення відповідних інституційних структур щодо сприяння працевлаштуванню та адаптації випускників системи професійної освіти до ринку праці. Такою структурою може стати створений у вищих навчальних закладах *Центр сприяння працевлаштуванню та адаптації до ринку випускників*, основною метою діяльності якого є інформування випускників про існуючі вакансії на регіональних ринках праці та забезпечення зв'язку між підготовленими ВНЗ фахівцями і роботодавцями.

Побудова економічного механізму реалізації освітніх чинників конкурентоспроможності робочої сили дала змогу визначити основні його інструменти та важелі, що сприятимуть ефективному використанню та відтворенню робочої сили на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях.

В умовах невідповідності попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці особливої актуальності набуває сприяння професійній самовизначеності учнівської молоді. Сьогодні розвиток якісної робочої сили починається з професійної орієнтації в школі, тому особливого значення набуває питання *професійної орієнтації* учнів загальноосвітніх шкіл, спрямованої на: 1) активний вплив на професійне становлення випускників та забезпечення прийняття зважених рішень щодо майбутньої професії на основі інформації про реальну потребу економіки країни в робочій силі; 2) попередження

молодіжного безробіття та адаптацію випускників до умов ринку.

Важливе значення має також сприяння реінтеграції безробітних у сферу зайнятості шляхом поєднання професійної підготовки з професійною орієнтацією, посилення роботи з професійної орієнтації вивільнюваних працівників та працівників, яким загрожує структурне безробіття. Причому, зміст цієї орієнтації (переорієнтації) повинен мати випереджаючий характер та бути спрямований на найповніше застосування вже здобутих професійних знань і навичок. Тому особливий актуальності сьогодні набуває організація профорієнтаційної роботи не лише з боку Державної служби зайнятості, а й за участю роботодавців. Для цього потрібно створити та відкрити доступ до банку вакансій, що відобразатиме реальну інформацію про існуючу потребу в робочій силі в професійно-кваліфікаційному розрізі. Це дозволить учням, абітурієнтам, незайнятому населенню приймати зважені рішення щодо професійної спрямованості їхньої майбутньої трудової діяльності або ж щодо її зміни, та забезпечити їх конкурентоспроможність на ринку праці.

Удосконалення системи професійної орієнтації можна також здійснити на основі використання надбань зарубіжних країн. Так, досвід Великої Британії свідчить про позитивні наслідки впровадження професійної орієнтації у зміст навчального курсу старшої школи, а також введення свідоцтва про допрофесійну освіту, що засвідчувало ґрунтовну професійну підготовку тих школярів, які вирішили продовжити навчання після закінчення загальноосвітнього навчального закладу (цей документ отримували після складання відповідного іспиту) [Костенко, 2011: 85-86].

Першочерговим завданням забезпечення потреби ринку праці у якісній робочій силі повинно стати *формування і реалізація державного замовлення* на підготовку фахівців на основі прогнозної професійно-кваліфікаційної структури попиту на робочу силу та здійснення широких і системних профорієнтаційних заходів. А

забезпечення відповідності підготовки кваліфікованих робітників та фахівців за якістю та кількістю попиту на робочу силу можна досягнути за допомогою проведення *моніторингу ринку праці*, який має відбуватися у двох напрямках:

- 1) визначення поточної та перспективної потреби ринку праці у робочій силі;
- 2) організація та проведення моніторингу працевлаштування випускників.

Слід відзначити, що важливим завданням у забезпеченні прогнозованості показників розвитку ринку праці є закріплення на законодавчому рівні обов'язкового подання підприємствами статистичної звітності щодо кількісної та якісної кадрової потреби. Це дозволить здійснити розрахунки додаткової потреби в робітниках та фахівцях на регіональному та національному рівнях [Левченко, 2009: 43-47]. Сьогодні єдиним джерелом інформації, що дозволяє проаналізувати відповідність попиту та пропозиції робочої сили, є дані Державної служби зайнятості щодо професійної структури безробітних громадян та кількості існуючих вакансій. При цьому існує декілька обмежень, що не дозволяють сформувати повну картину про існуючу ситуацію на ринку праці: по-перше, часто підприємства відмовляються від послуг Державної служби зайнятості і здійснюють пошук фахівців за допомогою інших посередників ринку праці; по-друге, деяка частка випускників здійснює працевлаштування власними силами, при цьому не завжди погоджуючись на роботу за фахом. Усі ці фактори безперечно деформують інформацію про попит та пропозицію на ринку праці.

Таким чином, за умов, що склалися, збір інформації про поточні та перспективні потреби роботодавців у робочій силі в професійно-кваліфікаційному розрізі можна здійснити на основі проведення опитування. Результати обстеження можуть стати основою не лише для визначення якісної потреби економіки в робочій силі, а й

основою для подальших коригувальних дій у напрямку фахової підготовки робочої сили.

В умовах обмеженості обсягів державного фінансування освітньої сфери в Україні особливого значення набувають економічні інструменти, що дозволяють розширити фінансові можливості як навчальних закладів, так і учнів, студентів. До таких інструментів можна віднести і *кредитування*, найважливішими напрямками використання якого в сучасних умовах є:

1) надання пільгових кредитів на навчання студентів, що дозволить розширити можливості доступу до системи освіти особам, які мають обмежені фінансові можливості. Проте використання зазначеного інструменту потребує ретельного опрацювання з метою вироблення ефективної процедури не лише його отримання, а й повернення;

2) надання пільгових кредитів на створення матеріальної бази для навчання на виробництві, що є важливим кроком у побудові ефективної системи навчання на робочому місці та дозволить максимально наблизити якісні параметри робочої сили до вимог робочого місця та очікувань роботодавця, забезпечивши таким чином високий рівень сформованих конкурентних переваг робочої сили.

У структурі економічних інструментів, що дозволяють активізувати потенціал освітніх чинників у напрямку їх позитивного впливу на рівень та динаміку конкурентоспроможності робочої сили, виділяють такий інструмент як *оподаткування*. Ефективність використання цього інструменту напряму залежить від узгодженості освітньої, соціальної політики, політики зайнятості з податковою політикою держави та передбачає: по-перше, звільнення від оподаткування сум, витрачених роботодавцями на професійну освіту своїх працівників, створення матеріальної бази для навчання на виробництві; по-друге, впровадження пільг оподаткування для роботодавців, які працевлаштовують молодь, що брала участь в

програмах професійного навчання безробітних; по-третє, пільгове оподаткування заробітної плати в пріоритетних галузях економіки та інші заходи.

В умовах посилення подальшого розгортання глобалізації, інформатизації, науково-технічного прогресу, що охоплюються усі сфери суспільного життя, особливого значення у структурі інструментів активізації освітніх чинників підвищення конкурентоспроможності робочої сили займають *інноваційно-інвестиційні заходи*, до яких в найбільш загальному вигляді пропонується відносити: впровадження освітніх інновацій; впровадження технологічних інновацій; здійснення інвестицій у наукову діяльність навчальних закладів; забезпечення стажування викладачів у навчальних закладах світу, обміну студентів; запровадження механізму сертифікації знань випускників ВНЗ; запровадження Національної Рамки Кваліфікацій тощо.

Стимулювання інвестицій в безперервне навчання є частиною спільних зобов'язань державного та приватного секторів. Політика уряду та системи стимулювання націлені як на підприємства, щоб підвищити рівень інвестицій в освіту персоналу, так і на окремих громадян, щоб забезпечити їх участь у програмах безперервного навчання. Дослідження досвіду іноземних країни щодо побудови мотиваційних механізмів активізації освітніх чинників підвищення конкурентоспроможності робочої сили, свідчать, що заходи та інструменти, спрямовані на підприємства, включають:

- вирахування з корпоративних податків розмірів витрат на підготовку;
- системи обов'язкового звільнення від сплати податків, що забезпечують мінімальний рівень витрат на навчання (Франція);
- добровільні галузеві збори на профпідготовку з метою фінансування підготовки кваліфікованих кадрів і програм учнівства (Нідерланди, Данія і Бельгія);

- положення у колективних угодах про профпідготовці (наприклад, в Нідерландах);
- незалежні центри оцінювання кваліфікації для найманих працівників, і оплачувані відпустки з метою навчання та підготовки.

Стимули, націлені на окремих громадян, включають: стипендії, ваучери, студентські кредити і нові фінансові механізми, такі як „індивідуальні навчальні рахунки”.

Таким чином, ефективно діючий організаційно-економічний механізм реалізації освітніх чинників підвищення конкурентоспроможності робочої сили дозволить скоординувати зусилля усіх суб'єктів ринку праці та ринку освітніх послуг, узгодити заходи освітньої політики та політики зайнятості зі стратегією соціально-економічного розвитку країни у напрямку підготовки висококваліфікованої робочої сили відповідно до потреб економіки в ній.

Summary

The main instruments of the Activation of Educational Factors of Labour Competitiveness Growth at Labour Market are analyzed, the Organizational Mechanism of Realization of Educational factors is proposed.

Список використаної літератури

- [1] Костенко, Н.І. 2001. *Профільна освіта як засіб формування професійних домагань старшокласників (зарубіжний досвід)* / Н.І. Костенко // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”. №3.
- [2] Левченко, О.М. 2009. *Напрями удосконалення механізму формування державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою* / О.М. Левченко // Економічні науки: збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету, № 15.
- [3] *Профессиональные навыки, способствующие росту производительности, занятости и развитию: Доклад V.* – Женева: Международное бюро труда, 2008.

Luboš Olejník

***Filozofia Novoveku ako zdroj moderného
chápania politiky (Kontext moci)***

***Modern Age philosophy as a source of modern
understanding of policy (Context power)***

Keywords: *philosophy, Modern Age, understanding of policy*

Západná politická filozofia predstavuje zdroj motívov, tém, impulzov a inšpirácii modernej politickej vedy. V mnohom tvorí jej axiologickú kosť. Solomon tvrdí, že príbeh modernej kontinentálnej filozofie nevypovedá len o vede, racionalizme či o štúdiu ľudského poznania. Je to skôr dramatický príbeh o európskej identite, v ktorom veda a poznanie síce hrajú významnú úlohu, no iba ruka v ruke s romantickou predstavivosťou, neobyčajne rozšírenou trúfalosťou a neustálym striedaním reakcie s revolúciou [Salomon, 1996: 11]. Práve na tejto trúfalosti a revolúčnosti myslenia, na takejto európskej identite je založený politický Okcident. Okrem týchto atribútov môžeme spolu s Heywoodom povedať, že zmysel jestvovania západnej „verejnej moci je v uskutočňovaní spoločného dobra všetkých, z toho vyplýva, že táto má rešpektovať jeho podstatné podmienky“ [Heywood, 2004: 50]. Tato charakteristika verejnej moci je prítomná len v geografickom priestore Západu a vyplýva z jeho kresťansko-židovskej tradície. Na tom je založená aj súvzťažnosť moci, politiky a po-

riadku. Podľa Hayeka sa dá povedať, že „spoločenská teória začína objavom, má svoj predmet len vďaka tomuto objavu, že existujú usporiadané štruktúry, ktoré sú produktom jednaní mnohých ľudí, avšak nie sú výsledkom vedomého ľudského vytvárania“ [Hayek, 1998: 44]. Aj podľa Škabranu „spoločnosť sa stáva politickou v okamihu, keď prijme predpoklad, že vzťahy riadenia a poslušnosti, bez ktorých nemôže fungovať, sú dané, nie od prírody, logikou spontánneho rastu, ale sú ustanovené ľudským zásahom“ [Škabrana, 2001: 17].

V predkladanom texte sa pozrieme na novoveké axiologické, etické a ideové zdroje modernej politiky, kedy sa moc spodobuje hlavne v kontexte individualizmu, slobody a občianstva. Môžeme hovoriť o viacerých kľúčových zlomoch ku ktorým dochádza v tomto období a ktoré taktiež predstavujú kostru našej západnej politickej identity. Sú to hlavne oddeľovanie viery od občianstva, a teda hlavne vznik občianstva ako takého. Ďalej prechod od teokracie k demokracii, od metafyzickej hierarchie k indivíduu, od univerzálnej moci cirkvi k moci svetskej, od vzniku laickej moci k občianskej spoločnosti. Moc stráca všetky metafyzické determinanty. Je vymedzená poznaním založenom na ľudskom ráciu a naopak poznanie sa chápe ako moc nad svetom. Budeme sa zaoberať antropocentrizmom novovekej politickej filozofie a jeho vplyvom na chápanie a definíciu človeka v modernom politickom priestore. Človek sa nestáva len centrom spoločnosti – stáva sa centrom a hlavným atribútom aj politiky a výkonu moci. Stáva sa ním ako indivídium, ako občan, ako sebaurčujúca a sebadeterminujúca, slobodná bytosť, chápaná svoju pozíciu v občianskej spoločnosti a z toho vyplývajúcu zodpovednosť.

Predkladaný text si za svoj cieľ stanovuje dohľadať, vymedziť a zadefinovať novoveké východiská západného chápania realizácie politickej moci a mocenskej správy spoločnosti a určiť ich aktuálnosť v dnešnej podobe politiky. Pokúsime sa poukázať na kľúčovú úlohu politickej filozofie Novoveku v tom, že postulovala základné otázky vied skúmajúcich politické spolužitie ľudí, ktoré sú predmetom skúmaní až dodnes. Pri takto položených otázkach musíme vyjsť z určitého historického kontextu

a dejinných faktov. Moderný politický systém a aktuálna teória politiky, všetko to, čím sa západný svet hrdí v otázkach slobody, ľudských práv, spravodlivosti a mocenskej administratívy moderných západných štátov je výsledkom intelektuálneho pohybu v uvažovaní o, na jednej strane, procedurálnom rozmere politiky a na strane druhej o určitých ideách, ktoré predstavujú teoretický rámec a platformu pre praktický výkon moci. Naším cieľom je zachytiť moment, kedy sa v dejinách uvažovania o politike začalo hovoriť v tých intenciách, ktorými aj dnes definujeme moderný štát [Kymilicks, 1990].

Budeme analyzovať praktický rozmer moci, predovšetkým toho, akým spôsobom novoveké, spoločensko-vedné reflexie prispeli k chápaniu moci ako zvrchovanosti a vôle ľudu [Miller, Siedentop, 1983]. Pri analýze toho, čo tvorí praktický rozmer politiky môžeme vyjsť z toho, že dnes sa „za politické kvalifikujú skutočne rôznorodé aspekty spoločenskej reality. Raz je to úsilie dosiahnuť dominantné uplatnenie svojej vôle a rozhodnutí, inokedy činnosť zameraná na moc, respektíve podieľať sa na moci, ďalej riadenie a usporiadanie spoločnosti a napokon je to súperenie o politické funkcie“ [Bochin, Letkovská, 2010: 25]. Táto definícia je v svojej všeobecnosti aplikovateľná na ktorýkoľvek výsek našich dejín Môžeme povedať, že nebudeme „hovoriť o štátoch ktoré boli vždy závislé, ale budem sa zaoberať štátmi, ktoré boli od počiatku bez akejkoľvek poroby a vládli si podľa svojej vôle, čiže boli alebo republiky, alebo monarchie.“ [Machiaveli, 1968: 73]. Môžeme povedať, že politika je v najširšom význame rôznou funkciou moci a správy spoločnosti. Už Aristoteles sa pozerá na politickú filozofiu ako na celok praktickej filozofie, kde účelom štátu je všeobecná blaženosť. [Hegel, G., W., F. 1965: 256 – 257]. Vyplýva z toho, že najfundamentálnejším rozmerom politiky je spôsob praktického výkonu moci. V ešte širšej definícii môžeme povedať, že „politika zahŕňa všetko to, čo súvisí so schopnosťou a možnosťou vytyčovať ciele s primeranou organizovanosťou v intenciách dosahovania týchto cieľov. Pokračovaním, neoddeliteľnou stránkou či ďalšou dimenziou politiky sú jej predpoklady rozhodovať, uplatňovať záväznosť a platnosť týchto rozhodnutí vo všetkých sférach

spoločenského života. V tomto zmysle politika znamená politickú štruktúru, oblasť, kde sa formujú a stvárajú tieto rozhodnutia, ale tiež prienik tejto štruktúry do iných sfér, kde s istým zjednodušením možno hovoriť o „verejnej politike“. A napokon tu je rozmer, ktorý súvisí s tým, že všetky tieto aspekty, časti metódy, spôsoby i ďalšie modalities nemôžu byť náhodným zhlukom, resp. efemérnym zoskupením, ale pevne zosúladeným celkom, stvárním extenzie a intenzie subjektívneho faktoru, jeho konania, správania a vzájomnej interakcie. V tomto celku s primeranou štruktúrou a organizovanosťou dochádza k vzájomnému pôsobeniu a determinácii všetkých jeho skladbových častí, ale aj postupov, metód a spôsobov, teda ku konfigurácii interdependencie“ [Berg-Schlosser, D. – Stammen, T. 2010: 25]. Ak by sme mali referenčný rámec toho, čo pokladáme za politiku posunúť ešte viac smerom k tomu, čo pokladáme za ideálne v jej procedurálnom rozmere, tak sa „politika skladá zo štyroch komponentov, alebo môžeme povedať, že má štyri vrstvy. Sú to politika ako umenia vládnuť, politika ako vec verejná, politika ako konsenzus a predovšetkým politika ako moc a rozdeľovanie zdrojov“ [Heywood, 2004: 30]. Ak skúmame historický kontext môžeme povedať, že „spoločenská teória začína objavom a má svoj predmet len vďaka tomuto objavu, že existujú usporiadané štruktúry, ktoré sú produktom jednaní mnohých ľudí, avšak nie sú výsledkom vedomého ľudského vytvárania“ Podľa Hayeka „sieť interakcií mnohých ľudí môže vykazovať poriadok, ktorý nie je nikým vedome vytvorený.“ [Hayek, 1998: 44] Tieto usporiadané štruktúry tvoria spoločenský poriadok. Green uvádza, že „inštitucionalizácia je dôležitým prvkom pri utváraní politiky, pretože prístupnosť k štátnym inštitúciám na najrôznejších úrovniach je jednou z najdôležitejších vecí“ [Green, 1997: 315]. Moc je potom prostriedok na udržanie alebo nastolenie poriadku a politika je aj činnosťou smerujúcou k dosiahnutiu cieľa. Je vždy inštrumentálne zameraná presadiť určité zámery. Je umením viesť, riadiť, usmerňovať a ovplyvňovať ľudí, podriadených politickej moci. Znakom moci je, že má „trvalú tendenciu ku koncentrácii. Politická moc je kumulatívna a pokúša sa čo najviac zväčšiť“ [Cuthbertson, 1968: 46].

Predstavený rozmer definícií politiky má svoje korene predovšetkým v novovekom uvažovaní o spoločnosti, pričom zárodky môžeme nájsť už v uvoľnenom ovzduší renesancie, kedy sa, po uvoľnení z scholastickej, náboženskej determinácie moci, začína hovoriť o moci, ako o nároku zvrchovaného ľudu. Novoveké uvažovanie o štáte, politike a o moci ako demokracii vychádza v procedurálnom rozmere z dvoch základných rovín. Prvou je uznanie nutnosti moci, druhou je aplikácia moci do síce silného, ale spravodlivého štátu. Podľa Machiavelliho „ak si vládár chce udržať moc, musí si vypestovať schopnosť nebyť dobrý a naučiť sa túto schopnosť uplatňovať alebo neuplatňovať, podľa toho, ako si to okolnosti vyžadujú.“ [Machiavelli, 2006: 29].

Prvú rovinu reprezentuje Hobbes myšlienkou, že „tí, čo nenávidia monarchiu, nazývajú ju tyraniou, čo majú averziu voči šľachte, volajú jej postavenie oligarchiou, komu sú odporní ľudoví vodcovia, ten nazýva demokraciu anarchiou, z čoho však nevyplýva, že by existoval nejaký druh vlády bez vlády“ [Hobbes, 1970: 189]. Bröstl uvádza, že „o štáte môžeme hovoriť iba vtedy, ak jestvuje suverénna moc, ktorá zjednocuje všetky jednotlivé časti... Okrem suverénnej moci musí existovať aj niečo, čo je pre všetkých spoločné a verejné, napríklad verejné štátne vlastníctvo“ [Bröstl, 1999: 101]. Druhú rovinu postuluje Nikolo Machiavelli tvrdením, že „štát vybudovaný na vratkých základoch nemá perspektívu a žiadne prevraty mu nepomôžu“ [Machiavelli, 2001: 161]. Aj Hegel, síce o niekoľko storočí neskôr, tvrdí, že „štát si vyžaduje jednotu. Príslušnosť k štátu si človek nemôže vybrať“ [Brownova, 2005: 42]. Tieto tvrdenia nemôžeme chápať negativisticky ako postuláciu rozširovania etatizmu na úkor občana. Sú dobovým a výsostne pragmatickým a praktickým vyjadrením nutnosti silného štátu, v Machiavelliho postoji ovplyvnené aj skúsenosťou rozdobeného a akcie neschopného historického Talianska. Takéto myslenie nechápe štát ako neosobného, silného molocha, ktorý naplňa svoje ambície bez ohľadu na občana. Sila a jednota štátu je braná ako synonymum možnosti chrániť občanov a naplňovať funkcie štátu a moci, ktoré budú definované v nasledujúcom novovekom sociálne-politickom myslení. „Štát

(civitas) je jedna osoba, za činy ktorej prevzal zodpovednosť veľký počet ľudí tým, že uzavreli medzi sebou navzájom dohodu s cieľom používať moc všetkých podľa svojho uváženia na zabezpečenie mieru a spoločnej ochrany" [Hobbes, 1970: 195]. V tomto význame môžeme chápať význam týchto myšlienok pre prínos novovekého myslenia pre aktuálne chápanie štátu. Už Hobbes si všimol, že politika je „silnou teóriou moci, je to projekt vychádzajúci z presvedčenia, že úsilie o konsenzuálne riešenie spoločných otázok nie je cestou potlačania, ale práve naopak, zmnožovania moci vďaka vyzdvihovaniu jej pravej povahy“ [Škabrana, 2010: 19]. Hobbes ďalej pokračuje a tvrdí, že „jedinou cestou ako ustanoviť spoločnú moc, ktorá by ľudí chránila tak pred útokom zvonka, ako aj pred vzájomnými krivdami, aby mohli žiť v spokojnosti a živiť sa ovocím remesla a poľa, je prenesenie všetkej vlastnej sily a moci na jedného človeka alebo skupinu, čím sa vôle všetkých zredukujú na jednu jedinú, to znamená, aby jeden človek alebo skupina zastupovala osobu každého jednotlivca....Týmto faktom sa z davu stáva ona osoba a nazýva sa obec, štát, republika“ [Hobbes, 1970: 182]. Rousseau pokračuje v takomto uvažovaní a píše, že „zvrchovaná moc (Podľa Rousseaua, princíp politického života spočíva v suverénnej moci. Srdcom štátu je zákonodarná moc, jeho mozgom, ktorý pohybuje všetkými časťami, je výkonná moc. Mozog môže ochrnúť a jednotlivec ďalej žije. Človek ostane slabomyselný a žije: akonáhle však prestane fungovať srdce, živočích je mŕtvy“ [Rousseau, 2010: 113], nech je akokoľvek absolútna, akokoľvek posvätná, akokoľvek nedotknuteľná, nepresahuje, ani nemôže presahovať hranice všeobecných dohôd a každý človek môže podľa svojej vôle nakladať s tým, čo sa mu ponechalo z majetku a slobody týmito dohodami; takže suverén nikdy nemá právo jedného poddaného väčšmi zaťažiť ako druhého, lebo vec sa stane súkromnou a potom mu neprislúcha právomoc“ [Rousseau, 2010: 447]. Deje sa tak preto, lebo „ja sám z vlastnej vôle postupujem svoju autoritu a právo na vládu tomu človeku alebo skupine pod tou podmienkou, že aj ty svoju autoritu a právo na vládu preneseš na toho istého" [Hobbes, 1970: 181] Podľa Locka potom „takto každý človek tým, že súhlasí s inými, aby utvorili jedno politické teleso pod jed-

nou vládou, zaväzuje sa každému z danej spoločnosti, že sa podrobuje rozhodnutiu väčšiny, a že je im zaviazaný“ [Locke, 1965: 185]. Politickú moc potom definuje Locke „ako právo vytvárať zákony s trestom smrti, a teda so všetkými menšími trestami, na reguláciu a zachovávanie vlastníctva (Thompson, interpretujúc Locka uvádza, že „veľký a hlavný účel, prečo sa ľudia spájajú do štátov a podrobujú sa vláde, je zachovanie vlastníctva. Nástrojom a zárukou toho, že ľudia, ktorí vstúpili do spoločnosti, budú užívať svoje vlastníctvo v miery a bezpečí, sú zákony štátu.“ [Thomson, 2004: 40]), využívať silu spoločenstva pri vykonávaní takýchto zákonov a pri obrane spoločenstva pred cudzou hrozbou, a to všetko len pre verejné blaho“ [Thomson, 2004: 101]. Aj Podľa Hobbesa, „ten, kto platí dlhy zo strachu pred väzením, platí slobodne, pretože mal slobodu platiť alebo neplatiť“ [Hobbes, 1970: 182]. Politická moc a jej výkon je tak definovaná cez logiku toho, čo zakazuje a čo dovoľuje, vždy však tak, aby to smerovalo k verejnému blahu. Vzniká tak inštrumentálna definícia moci, ktorá napriek tomu, že je atributívne spätá s sankcionovaním, zakladá aj princíp nutnosti dodržiavať práva človeka – občana. Podľa Kanta „ak chce štát tento princíp práva človeka uplatňovať, vyžaduje si to ústavu (Podľa Hegla „politická ústava je po prvé: organizácia štátu a proces jeho organického života vo vzťahu k sebe samému, v ktorom rozlišuje svoje momenty vo vnútri sebe samej a rozvíja ich k existencii“ [Hegel, 1992: 302]), umožňujúcu najväčšiu možnú mieru ľudskej slobody v súlade so zákonmi, ktoré zabezpečujú, že sloboda každého môže koexistovať so slobodou všetkých ostatných. To je základný princíp politiky“ [Thomson, 2002: 94] Locke k tomu pridáva ešte definíciu moci ako schopnosti, či skôr nutnosti „jednať podľa rozvahy pre verejné dobro, bez predpisu zákona a niekedy aj proti nemu“ [Locke, 1992: 125]. V tejto definícii, na príklade Lockovho zanietenia pre verejné dobro vidno revolučnú snahu Novoveku o postuláciu verejného záujmu ako najvyššieho princípu. Verejné blaho sa stáva určujúcim merítkom pre výkon moci. Abstraktným princípom, ktorého váha je určená aj nutnosťou prikloniť sa na jeho stranu, aj v spore so zákonom. To znamená, že zákon je chápaný ako produkt človeka, ktorý

môže byť omylný a verejný záujem je absolútne najvyššia inštancia pre orientáciu pri výkone moci. Podľa Huma „bolo by zbytočné snažiť sa dokázať, že spravodlivosť je pre spoločnosť užitočná a v dôsledku toho aspoň časť jej hodnoty musí vyvstávať z tejto úvahy. Keďže výrok, že verejný úžitok je jediný pôvod spravodlivosti a že úvahy o prospešných dôsledkoch tejto cnosti sú jediným základom jej hodnoty, je nezvyčajnejší a dôležitejší, väčšmi si preto zaslúži, aby sme ho overili a preskúmali.“ [Hume, 2008: 108].

Taktiež platí, že „zákony o mojom a tvojom vlastníctve by boli zbytočné, keby ľudia ostávali v podmienkach boja každého proti každému“ [Hobbes, 1970: 182]

Summary

The author examines modern philosophy as a source of understanding policy. The main claim is the thesis that modern society cannot function according to the principles flowing from the mountains, whether arising from nature, but according to the rules laid down by people.

- [1] Berg-Schlosser, D. Stammen, T. 2000.: *Úvod do politickej vedy*, Praha: ISE.
- [2] Bochin, M., Letkovská, O. 2010. *Politické usporiadanie. Základné kategórie. Teoretická analýza*. Prešov: SAMO.
- [3] Bröstl, A. 1999. *Dejiny politickeho a pravneho myslenia*, Bratislava: Iura Edition.
- [4] Brownova, A., L. 2005. *Hegel*. Bratislava: Vydavateľstvo PT.
- [5] Cuthbertson, G. 1968. *Political Power. Monograph in Political Philosophy*. Huston. Texas.
- [6] Green, A., T. 1997. *Občanská spoločnosť, ideje a utvárení politiky*. In: Sociologický časopis, XXXIII, 3.
- [7] Hayek, F. A. 1998. *Právo, zákonodarství a svoboda*. Praha.
- [8] Hegel G., W., F. 1965. *Dějiny filosofie II*. Praha.
- [9] Hegel, G., W., F. 1992. *Základy filosofie práva*.
- [10] Heywood, J. 2004. *Politologie*. Praha: Eurolex Bohemia.
- [11] Hobbes, T. 1970. *Leviathan*. Bratislava: Nakladateľstvo Epoque.
- [12] Hobbes, T. 1970. *Leviathan*. In: Hrušovský, I.: *Antológia z diel filozofov*. Novoveká racionalistická filozofia. Bratislava.

-
- [13] Hobbes, T. 1970.: *O štáte alebo republike: Novoveká racionalistická filozofia* – Hrušovský, I. 1. vydanie. Bratislava: Nakladateľstvo Epocha.
- [14] Hume, D. 2008. *O práve a politike*. Bratislava: Kalligram.
- [15] Kymilicks, W. 1990. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford.
- [16] Locke, J. 1965. *Dvë pojednání o vládě*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- [17] Locke, J. 1992. *Druhé pojednání o vládě*. Praha: Svoboda.
- [18] Machiaveli, N. 1968. *Vladár*. Bratislava: Tatran.
- [19] Machiavelli, N. 2001. *Rozpravy o prvých deseti knihách Tita Livia*, Argo.
- [20] Machiavelli, N. 2006. *Vladář*. Praha: XYZ.
- [21] Miller, D. Siedentop, L. (Ed.). 1983. *The Nature of Political Theory*, Oxford.
- [22] Rousseau, J. J. 2010. *O spoločenskej zmluve*. Bratislava: Kalligram.
- [23] Škabrana, M. 2010. *Kritika politického rozumu*. In: Škabraha M.: *Kritika depolitizovaného rozumu. Úvahy (nejen) o nové normalizaci*. Všeň: Grimmus.
- [24] Solomon, R. C. 1996. *Vzostup a pád subjektu alebo od Rousseaua po Derridu. Európska filozofia od roku 1750*. Nitra: Enigma.
- [25] Thomson, G. 2002. *Kant*, Vydavateľstvo PT.
- [26] Thomson, G. 2004. *Locke*. Bratislava: Albert Marenčin - Vydavateľstvo PT.

Marcin Łączek

***The effectiveness of creative pedagogy
methods – creativity training
(types and effectiveness of creativity trainings)***

Keywords: *creativity training, types of creativity trainings, effectiveness of creativity trainings*

Creativity training, according to Nęcka (1998: 11-12), is derived from three premises:

- 1) the humanistic vision of the man as a creative being by their very nature,
- 2) the distinction drawn between potential and crystallised creativity, and
- 3) any research that reveals the “ordinariness” of intellectual operations which take part in the creative process.

In addition to that, creativity training, Szmidt (2007: 296) claims, “can be recognized as a form of psychological training, or, to be more exact – psychoeducational one. Most often, the main aim of psychological training is to develop some specific forms of behaviour (skills and habits) which, in some definite situations, can ensure that the trainee will achieve the intended results.”

Creativity training, Szmidt (2007) confirms, usually takes place in four stages:

- 1) group formation (exercises of interpersonal potential),

2) creative light seeing (exercises developing basic creative thinking skills),

3) creative combinations (the art of combining different associations and ideas), and, last but by no means least,

4) creative expression (drama-based exercises).

Necka (1998) speaks of two types of creativity trainings – as far as its techniques are taken into consideration:

1) the first group includes those methods, the aim of which is to solve a specific problem – termed creative task (problem) solving,

2) the goal of the second group of techniques, in turn, is to develop creative skills of both individuals and groups of people – called *sensu stricto* creativity training.

According to Szmidt (2007), there are some model characteristic features of psychological (psychoeducational) training to which he includes:

a) group work learning (the development of interpersonal relationships),

b) repetitiveness (so as to improve the overall quality),

c) contract (where initiative, truthfulness, openness, right to withdraw from an exercise, discretion, refraining from judgements or making use of the “I” announcements are emphasised),

d) teacher as a facilitator (the atmosphere of safety and trust),

e) experience-based learning (with generalizations to follow),

f) the importance of sending and receiving return messages (one's influence on others), and, finally,

g) reference to the skills learnt (in real-life situations).

What is more, creativity training can be treated as a form of help in creation, too. Characteristic features of this type of training, Szmidt (2007) continues, are:

a) making use of group work process dynamics,

b) signing a contract between group members,

c) respecting one's right to refuse to take part in an activity,

- d) interpersonal and assertive communication,
- e) the variety of techniques used,
- f) treating the three spheres of creative attitude (cognitive, emotional-motivational and proceeding) in a harmonious manner,
- g) precedence of proceedings building up the atmosphere of safety and trust over instrumental ones,
- h) the importance of music,
- i) drama-based tasks,
- j) constant return messages,
- k) cultivating the atmosphere of ludicity,
- l) behaviour and works criticism but not people,
- m) the variety of teaching materials.

The effectiveness of creativity trainings is strictly dependent on creativity trainer's skills and work style. Szmids (2007), on the basis of his experience, makes the following list of principles to be observed by any creativity trainer:

- 1) one needs to create appropriate group atmosphere for its members – the importance of creative warm-up activities,
- 2) one needs to refrain from overusing scientific terminology,
- 3) one needs to sign a contract with the group,
- 4) one needs to oppose any impatient aspirations to any results,
- 5) one needs to make a selection of exercises – “between boredom and fear” (neither too easy nor too difficult),
- 6) one cannot suggest ready solutions but, rather, give prompts,
- 7) one needs to make sure the training ends well,
- 8) one needs to show to the group members the way that the skills acquired can be applied in real-life, and, eventually,
- 9) one cannot take offence at those who do not enjoy the training.

Góralski (1996: 15-16), in turn, to take a different example, claims that effective functioning of any creativity training takes place when the following, between ten and twenty, skills and abilities are in force

1. the skill to break habitual ways of perception of task-based situations;

2. the ability to explore unconsciousness, to submit ideas and concepts, even when they seem vague and poorly justified;

3. the skill to pay attention to others, the ability to perceive emotions, attitudes, approaches, thoughts and actions of the members of the group;

4. the ability to see different properties and functions of objects, events, phenomena and processes, and their inter-relationships and circumstances;

5. the ability to question, to achieve emotional and intellectual detachment to what is obvious and certain;

6. the skill to quickly and adequately adapt to new situations;

7. the ability to think in an abstract manner, to move from specific to general and to the placing of order and clarity in the perception and interpretation of complex things;

8. the skill to 'try something in a different manner', to choose unexpected and difficult to observe opportunities, to adapt to the task, to find what may, in a given case, lead to a solution;

9. the skill to adjust to otherness, to adjust to strangeness, to make 'their own' – also for others, not just for makers – what, in a creative act, is generally new, new and unknown, perhaps somehow dangerous, but certainly – requiring the effort to assimilate, to make it common, one's own and close;

10. the skill to reach an analogy, to identify convergences and similarities between seemingly distant and deprived of common points objects, phenomena, events and processes, to understand and to use these similarities skillfully when making an attempt to find the solution;

11. the ability to effectively use the second – besides intellect – cognitive power, that is intuition, the ability to implement its various forms and expressions, to understand the essence of intuition and the way to enhance and develop it;

12. the skill to improve language which is the primary means of rational learning, understanding, explaining and communicating with the reality;

we can say that language training understood in this way and taken in the perspective of using it in tasks solving, is a pro-training, initial training of generally understood resourcefulness;

13. the skill to overcome the shortage of funds, that is meeting the fundamental requirement to make every creative act possible;

14. the ability to reach values, and on this way, to fulfill reality in its multiple manifestations;

15. the demonstration of efficacy, that is showing that creative accomplishment produced a fully specified result, that this result is well-rooted in reality, which means that it is linked with a number of ties with all that has been waiting, and perhaps is still waiting for a solution that it – finally – has borne fruit, is perceived as important and indisputably useful.

It is important to note that Scott, Leritz and Mumford (2004) conduct a quantitative meta-analysis of programme evaluation methods based on seventy prior studies where they (2004: 361) try to show that “well-designed creativity training programs typically induce gains in performance with these effects generalizing across criteria, settings, and target populations.” Scott et al. (2004) ask not only 149 authors of articles on training published in *Journal of Creative Behavior*, *Creativity Research Journal*, *Roeper Review*, *Gifted Child Quarterly*, *Journal of Educational Psychology* to provide them with information regarding any additional unpublished works but also some 50 companies known to be conducting creativity trainings to supply information on trainings, their progress and evaluation. Based on further analyses, they (2004) divide their trainings into developing: divergent thinking, problem solving, creative activities and creative attitudes. The findings confirm the effectiveness of creativity trainings (with problem solving trainings being the most effective and those whose aim is to change participants' personality, and make them more creative – the least effective) or, as Scott et al. (2004: 361) put it “[a]n examination of the factors contributing to the relative effectiveness of these training programs indicated that more successful programs were likely to focus on development of cognitive skills and the heuristics involved in skill applica-

tion, using realistic exercises appropriate to the domain at hand.” It also turns out that the most effective training sessions are the ones which are conducted in small groups.

As we can see from the above-mentioned research by Scott et al. (2004: 382) “processes closely linked to the generation of new ideas, specifically problem finding, conceptual combination, and idea generation, proved to be the most powerful influences on the effectiveness of training” – the exact figures are presented in the table 1.

Table 1. Relationship of core processes to variation across studies in effect size (Scott et al., 2004: 376).

	Overall	Divergent Thinking	Problem Solving	Performance	Attitude/ Behaviour
Techniques	<i>r</i>	σ^2 <i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>
Problem identification	.37 .48	.12	.55	.43	.57
Information gathering	.02 .06	- .20	.14	.39	-
Information organization	.17 .02	- .01	.59	.49	.45
Conceptual combination	.16 .14	.14	.12	.07	.17
Idea generation	.21 .18	.11	.25	.27	.40
Idea-evaluation	-.03 -.20	-.03	.51	-.39	.56
Implementation planning	.19 .05	.15	.50	.23	.57

	Overall	Divergent Thinking	Problem Solving	Performance	Attitude/ Behaviour
Solution monitoring	.17 .07	- .00	.48	.28	.29
Multiple correlation (R=.49)					

Summary

The article refers to Scott, Leritz and Mumford's (2004) quantitative meta-analysis of programme evaluation methods based on seventy prior studies where they (2004: 361) try to show that "well-designed creativity training programs typically induce gains in performance with these effects generalizing across criteria, settings, and target populations." Based on further analyses, they (2004) divide their trainings into developing: divergent thinking, problem solving, creative activities and creative attitudes. The findings confirm the effectiveness of creativity trainings (with problem solving trainings being the most effective and those whose aim is to change participants' personality, and make them more creative – the least effective).

- [1] Góralski, A. 1996. *Reguły treningu twórczości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- [2] Góralski, A. 2003. *Teoria twórczości. Eseje filozoficzne i pedagogiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- [3] Nęcka, E. 1998. *Trening twórczości. Podręcznik dla psychologów, pedagogów i nauczycieli*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- [4] Nęcka, E. 2002. *Psychologia twórczości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- [5] Scott, G., Leritz, L. E., & Mumford, M. D. 2004. *The effectiveness of creativity training: a quantitative review*. In *Creativity Research Journal*, 16(4), 361–388.

- [6] Szmidt, K. J. 2003. *Współczesne koncepcje wychowania do kreatywności i nauczania twórczości: przegląd stanowisk polskich*. In K. J. Szmidt (Ed.). *Dydaktyka twórczości. Koncepcje – Problemy – Rozwiązania* 19/133.
- [7] Szmidt, K. J. (Ed.). 2003. *Dydaktyka twórczości. Koncepcje – Problemy – Rozwiązania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- [8] Szmidt, K. J. 2007. *Pedagogika twórczości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Галина А. Краевская

***Проблемы сохранения структурного
потенциала сельского расселения Украины***

***Behavior of potential structural problems
of the rural population of Ukraine***

Keywords: *Ukraine, rural population, problems of development*

Вступление. Глубокая трансформация общественно-экономических отношений, что происходит в течение последнего двадцатилетия в экономике Украины, и важность сельского расселения как базового компонента устойчивого социально-экономического развития сельских территорий Украины обуславливает необходимость исследования проблем сохранения его структурного потенциала. В контексте исследуемых проблем используется широкая трактовка термина «потенциал», что включает источники возможностей, средств, которые есть в наличии и могут быть использованы для решения любой задачи чтобы достичь определенной цели.

Цель статьи – осуществить оценку структурного потенциала сельского расселения путем выявления кризисных явлений и ограничений, которые определяют современный вектор его развития.

Обзор последних источников представленной проблематики.

Исследования проблем изменения структурного потенциала через структурные сдвиги отображены в работах В. Губина, К. Зоидова, М. Ильина, А. Кондракова, Г. Менша, В. Цветкова, Й. Шумпетера, Ю. Яковца. Проблемы сохранения сельского расселения Украины за его структурными компонентами исследовали М. Гладій, В. Джаман, А. Доценко, О. Бородина, А. Лисовый, І. Прокопа, М. Фашевський, Л. Чернюк, В. Юрчишын, К. Якуба и др.

Основной материал и результаты. Одной из характерных особенностей развития сельской поселенческой сети Украины является несоответствие между спецификой административно-территориального управления и современными требованиями времени по эффективному менеджменту в условиях демократизации общества и децентрализации управления административно-территориальными единицами, что обуславливает ряд проблем в различных сферах жизнедеятельности общества. К таким проблемам относятся: отсутствие четкого разграничения полномочий различных ветвей власти и государственных администраций и местного самоуправления, необеспеченность средствами для реализации децентрализованного управления, проблема территориальных границ сельских административно-территориальных единиц, несформированность соответствующего требованиям времени механизма трансформации и реализации управления, подмена понятий децентрализованного управления на частичное или полное устранение от него и многие другие, которые замедляют развитие, способствуя измельчению сельских поселений.

По нашему мнению, такие тенденции обусловлены, с одной стороны, стремлением сельских территориальных общин к получению прав на самостоятельное решение собственных проблем и отсутствием надлежащих инструментов и условий для их приобретения на уровне органов самоорганизации населения

(комитетов, инициативных групп, общественных объединений) и возможность их достижения только путем приобретения статуса сельского совета, а с другой стороны, является определенным индикатором низкой эффективности работы органов местного самоуправления. Такую тенденцию следует учесть при этапности проведения административно-территориальной реформы. К первоочередным мерам которой, помимо создания экономической основы местного самоуправления, параллельно следует развивать институционально-организационную среду участия населения в развитии своего сельского поселения.

Социально-экономические трансформации превратили экономический компонент сельского расселения на ведущий. Разрушение коллективных форм хозяйствования и несформированность производственной среды на новых рыночных условиях привело к отсутствию в сёлах субъектов хозяйствования, а вместе с ними условий для приложения труда по месту жительства, налоговой базы сельской территориальной общины, вложений в социальную инфраструктуру поселений.

В региональной структуре сельских поселений без субъектов наибольший удельный вес приходится на Восточный и Полесский регионы. Относительно небольшой удельный вес таких сёл в Центральном регионе, что объясняется стимулирующим влиянием близости к столице. Следует отметить, что по нашим оценкам, за период с 2001–2010 гг. количество таких сёл без субъектов хозяйствования выросла во всех регионах Украины и в 2010 г. составила 55% от всех сельских поселений, увеличившись за последние 10 лет на 18 в. п. Этот показатель колебался в пределах от 38,5 в Черкасской до 69,5% в Харьковской областях. Неравномерность роста количества таких объектов в расселении обусловила разнонаправленность структурных сдвигов и существенное увеличение их удельного веса в Подольском и Причерноморском регионах.

На основе анализа показателей сдвигов общего сельскохозяйственного производства этой продукции хозяйствами населения мы выяснили, что рост производства в хозяйствах населения осуществил наиболее стабилизационное влияние в Причерноморском и Приднепровском регионах; умеренный – в Донецком, Центральном и Карпатском, а наименьший – Полесском, Восточном и Подольском регионах.

Несмотря на отсутствие прямой связи между экономическим компонентом расселения и его демографическо-поселенческим состоянием, наблюдается такая зависимость: наиболее демографически-кризисные области входят в состав регионов с наибольшим сокращением валового производства и наименьшим стабилизационным влиянием собственного производства население.

Важным фактором ограничения экономического потенциала сельских поселений является отсутствие прямого сбыта сельскохозяйственной продукции. В частности, на продажу коммерческим хозяйствующим субъектам приходится 82,5% всей реализованной продукции растениеводства, а на рынке или непосредственно перерабатывающими предприятиями – всего 13,6% [1]. Преодоление этих ограничений в перспективе повысит потенциал стабилизации экономического компонента сельского расселения.

Сельское хозяйство как основная сфера приложения труда сельского населения характеризуется интенсивными темпами сужения, что соответствует общемировым тенденциям. За последние пять лет численность занятых работников в нем сократилась на 31,7%, удельный вес в структуре занятых в экономике – на 1,8 в. п. Учитывая интенсивность темпов этого процесса и высокий удельный вес занятых в сельском хозяйстве Украины в сравнении с наиболее экономически развитыми странами мира можно предположить, что сфера приложения труда в этой отрасли будет продолжать сужаться.

Численность владельцев сельскохозяйственных предприятий на протяжении исследуемого периода не изменилась и составила 3,7 тыс. человек, за последние годы (с 2009 по 2010 гг.) она уменьшилась на 200 человек, что свидетельствует об отсутствии положительной динамики, обусловленной ограничениями в предпринимательской среде сельских поселений. Возможности предпринимателей создавать рабочие места также ограничены. Об этом свидетельствует структура трудоустроенных – на предпринимателей приходилось лишь 4,8% их численности, в то время как на предприятия – 95,2%. Кроме того, удельный вес трудоустроенных предпринимателями за последние пять лет сократился на 0,4 в. п. Низкий удельный вес физических лиц-предпринимателей и ограничения в возможностях реализации сельскохозяйственной продукции обусловили их незначительный удельный вес в структуре реализованной продукции (работ, услуг), составляла в 2010 году 3,4% и по отношению к 2006 г. сократилось на 1,6 в. п.

Трансформация размеров сельскохозяйственных предприятий происходит достаточно интенсивными темпами. В сельской местности больше средних сельскохозяйственных предприятий, удельный вес которых за исследуемый период сократился на 17,2 в. п. за счет увеличения удельного веса крупных и малых предприятий. Это свидетельствует о процессе концентрации сельскохозяйственных мощностей и измельчении среднего бизнеса. Такие тенденции, с одной стороны, являются позитивным процессом, поскольку крупные сельскохозяйственные предприятия имеют больше возможностей для ведения эффективного сельского хозяйства и выплату более достойной заработной платы. Однако, с другой стороны, это свидетельствует о формировании рынка, в котором уменьшается конкурентоспособность средних товаропроизводителей.

Учитывая, что подавляющее большинство сельского населения занято в низкопродуктивном, мелкотоварном сельскохозяйственном

производстве, возможности конкурировать на таком рынке и повышать за счет этого материальное благосостояние населения является малоперспективным. Следует отметить, что рост удельного веса малых предприятий обычно вызван измельчением средних, а не увеличением количества новых.

Определенным образом отражают объем и направление современных сдвигов в экономическом компоненте сельских поселений показатели развития домашних и фермерских хозяйств по 2005–2010 гг. к которым относятся: использование ручного труда для обработки земли, привлечение к деятельности наемных работников, содержание любого вида скота и птицы и занятия дополнительными видами деятельности.

Уменьшение численности работников в фермерских хозяйствах, частично объясняется сокращением их количества за 2005–2010 гг. на 921 хозяйство или на 2,2% [2, с. 162]. Удельный вес домохозяйств, привлекающие наемных работников в 2010 году составила всего 16,4% и сократилась на 1,8 в. п. Такую тенденцию обуславливает фактор ограниченных материальных ресурсов, о чем свидетельствует рост удельного веса домохозяйств, которые используют для обработки земли ручной труд на 4,2 в. п. и рост их до 93,8% за исследуемый период. Об усилении монопрофильности как фермерских так и хозяйств населения свидетельствует уменьшение удельного веса первых, занимающихся дополнительными видами деятельности на 3,6 в. п. и уменьшением удельного веса хозяйств населения, которые содержат любой вид скота и птицы на 8,4 в. п. до 8,6 и 70,3% соответственно.

Такие тенденции свидетельствуют о: медленных процессах трансформации экономического компонента сельского расселения, сужение формальной сферы приложения труда в субъектах хозяйствования, которые стали одними из основных в результате экономических преобразований в аграрной сфере; сужение

альтернативности сферы приложения труда в них; низкие инвестиционные возможности для развития своего дела хозяйствами населения. Такие же процессы характерны и для остальных негосударственных сельскохозяйственных предприятий, в структуре сельскохозяйственного производства в 2010 году занимали 43,8% [2, с. 46].

Кроме того, наблюдаются и негативные тенденции в расходах сельскохозяйственных предприятий на развитие сельского человеческого капитала. За исследуемый период на фоне общего сокращения расходов на развитие сельского человеческого капитала произошло и сокращение удельного веса расходов на оплату труда. В структуре расходов увеличились отчисления на социальную защиту работников и не существенно возрос удельный вес затрат на имущественные паи. Учитывая что уровень заработной платы в сельском хозяйстве, не превышал за последние годы 65% от среднего по экономике, наиболее вероятно сохраняться и проблема обесценивания рабочей силы в сельском хозяйстве [3]. Потенциал роста расходов на развитие сельского человеческого потенциала существует в возможных увеличениях отчислений на арендную плату в связи с земельной реформой.

На основании собственных исследований и анализа научных источников [4, с 76; 5, с. 4–5; 6, с. 42, 209, 279, 294; 7, с.46] мы определили основные проблемы сохранения структурного потенциала сельского расселения (табл. 1).

Табл. 1. Проблемы сбережения структурного потенциала сельского расселения Украины

Структурные компоненты сельского расселения	Основные проблемы сбережения структурного потенциала сельского расселения
Административно-территориальный	<p>Неопределенность возможных многофункциональных центров развития систем сельского расселения.</p> <p>Отсутствие разработки возможных вариантов формирования внутренней функциональной системы расселения на основе взаимодополнения функций города и села.</p> <p>Проблема повышения мобильности сельского населения.</p> <p>Проблема обеспечения жизнеспособности сельских поселений независимо от их величины на основе имеющихся возможностей и ресурсов.</p> <p>Недостаточное развитие малых городов, которые могут играть важную роль на рынке труда благодаря созданию новых рабочих мест для населения с прилегающих территорий.</p> <p>Деградация отдаленных от городов сельских поселений вследствие чрезмерной концентрации населения и производства в крупных городах и углубление поляризации социально-экономического развития поселений в направлении центр-периферия</p>
Демографическо-поселенческий	<p>Уменьшение численности сельского населения в сочетании со снижением его качественных характеристик.</p> <p>Проблема сдерживания оттока из сельских</p>

Структурные компоненты сельского расселения	Основные проблемы сбережения структурного потенциала сельского расселения
	<p>поселений лиц младших возрастных групп. Проблема старения жителей села. Проблемы сохранения здоровья населения, связанных с высокой смертностью от внутренних и внешних причин. Проблема повышения качества и доступности социальных услуг.</p>
Поселенческо-формирующий	<p>Моноотраслевая хозяйственная деятельность, которая ограничивает альтернативность сферы приложения труда. Преобладание неконкурентных видов деятельности, что обусловлено устаревшей технологией, использованием неквалифицированного ручного труда. Низкий уровень производительности и оплаты аграрного труда по сравнению с другими видами деятельности. Несформированность рынка труда в сельской местности из-за отсутствия субъектов труда: предпринимательских структур и свободных наемных работников. Слабость местных бюджетов через низкую налоговую базу.</p>

Структурные компоненты сельского расселения	Основные проблемы сбережения структурного потенциала сельского расселения
Поселенческо-обслуживающий	<p>Проблема низкого уровня финансирования социальной инфраструктуры села.</p> <p>Проблема низкого платежеспособного спроса сельского населения на коммерческие услуги обслуживающих отраслей.</p> <p>Проблема обновления и качества кадрового потенциала обслуживающих отраслей агропромышленного комплекса.</p> <p>Проблема низкой территориальной доступности качественных образовательных и медицинских услуг.</p>

Выводы. В связи с комплексностью и остротой проблем сбережения структурного потенциала сельского расселения необходимо активизировать государственную политику развития сельских поселений на основе разработки комплекса действенных организационно-экономических мер, обеспечивающих укрепление связей между поселениями, трансформацию сельского рынка труда и занятости, совершенствование системы управления поселениями. Необходима модернизация политики развития сельских территорий в направлении уменьшения чрезмерной асимметричности между городом и деревней, сужение ареала депрессивности, повышения благосостояния сельского населения регионов страны.

Summary

The author examines the issue of conservation potential of the rural population of Ukraine. The changes that have taken place in the economy and society over the last twenty years have adversely affected the demographic structure of the Ukrainian village. The author proposes concrete measures to reduce the asymmetry between the town and the country.

- [1] Прокопа, І. 2003. *Депресивність аграрних територій: український вимір* / І. Прокопа, Л. Шепетько // Економіка України. №7.
- [2] *Сільське господарство України 2010 рік*. / Статистичний збірник. К.: Державна служба статистики.
- [3] Кудлай, В. Г. *Актуальні питання розвитку аграрної праці*. // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні тенденції розвитку наукової думки» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.icp-ua.com/ru/>
- [4] Продіус, О.І. 2009. *Проблеми соціально-економічного розвитку сільських поселень та шляхи їх вирішення* / О.І. Продіус// Економічний вісник Донбасу № 4 (18).
- [5] *Концепція формування ринку робочої сили на селі в Україні*. Інститут аграрної економіки. К.: 1992.
- [6] *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села*. [за ред. Е.М. Лібанової]. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007.
- [7] *Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку* [Текст] / С. І. Пирожков [та ін.] ; Державний комітет статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. - К. : [б.в.], 2005.

А. В. Забрудский

***Проблема общественной динамики как
незадействованного потенциала социаль - ной
ответственности субъектов экономики***

***The problem of social dynamics of a non-functional
potential of the social responsibility of businesses***

Keywords: *corporate social responsibility, economic growth*

Вступление. Проблема социальной ответственности субъектов экономики как никогда ранее приобрела в современный период чрезвычайного значения. Этот всплеск значимости находит объяснение в нагромождении существенной массы конгломерата факторов, которые ограничивают потенциал экономического роста и тормозят тем самым общественную динамику. Речь идет о вопросах дисгармонии общественных отношений в области распределения созданного продукта, существенного снижения бюджетного потенциала, недостаточной меры удовлетворения потребностей каждого конкретного человека и общества в целом, ограничения возможностей поддержки социально незащищенных слоев населения.

Анализ исследований и публикаций. Есть все основания констатировать освоение проблемы социального прогрессирования

таким фронтом, который позволяет презентовать достаточное количество монографических и периодических изданий. Отталкиваясь от уже сформированной Ф. Котлером, Н. Ли, Р. Хендерсоном, Дж. Милковичем, Дж. Ньюменом и другими зарубежными исследователями теоретической платформы, такие украинские ученые как И. Акимова, Д. Богиня, О. Гришнова, В. Герасимчук, В. Довбня, Ф. Евдокимов, А. Колот, О. Филипченко и др. активно включились в тематику становления и развития социальной ответственности бизнеса в национальном пространстве. Но все-таки следует быть объективным и подчеркнуть, что непосредственно в Украине проблематика социальной ответственности исследуется не так давно и ограничивается исключительно бизнес-структурами. Между тем состояние и изменения социальности в украинском обществе свидетельствуют о том, что проблема социальной ответственности не ограничивается исключительно представителями бизнеса, а охватывает более широкий спектр участников экономической деятельности.

Нерешенные вопросы проблемы. Социальная ответственность бизнеса сегодня на постсоветском пространстве определяется в основном своевременной оплатой труда в пределах действующих стандартов, осуществлением отчислений в бюджет налогов и сборов, выполнением требований законов и благотворительной деятельностью в определенные периоды времени. Вместе с тем, социальная архитектура общества выступает аргументом на предмет того, что ограничение вопроса изменения уровня социальности только активизацией участия бизнеса в решении проблемы благосостояния следует воспринимать как ошибочное. Не нужны веских доказательств на предмет того, что, прежде всего, социально ответственным должно быть государство в силу своего социального предназначения. Более того, социально ответственными

должны быть и все члены общества как работающие, так и неработающие.

Поэтому **целью статьи** выступает потребность обоснования категории «социальная ответственность» и исследование результатов ее реализации в социальной политике государством, бизнесом и отдельными гражданами на соответствующих участках их участия в общественных процессах обеспечения социальной динамики.

Изложение основного материала. В экономическом аспекте понятие «ответственность» рассматривается как обязательство субъекта экономики «...отвечать по принятым обязательствам, исполнять условия договоров, придерживаться законодательных норм» [1, с. 484]. Если руководствоваться этими исходными положениями, то «ответственность» ассоциируется с прямым нарушением или игнорированием, действующих в обществе норм и нормативов в разных сферах общественной жизни. Полностью укладываясь в рамки представления об «ответственности», нами для ее соединения с прилагательным «социальная» был осуществлен дискурс относительно сущности последнего. Из достаточно представительной массы определений понятия «социальный» мы остановились на формуле австрийского экономиста Ф. Хайека, который писал, что «...люди стали называть «социальным» то, что выступает главным препятствием для поддержания самой жизни ...» [2, с.203]. Естественно, при таком подходе социальная ответственность субъектов экономики представляется в качестве осмысленной каждым из них потребности в ослаблении негативного влияния факторов, сдерживающих положительную социальную динамику общества.

Правовое поле социальной ответственности формируется властью и увязывается с созданием и принятием на конкретные периоды времени государственных социальных стандартов, распределением и перераспределением созданного общественного продукта,

предоставлением социальных услуг и социальной поддержки незащищенным слоям населения и т. п. Относительно бизнеса социальная ответственность рассматривается в плоскости взаимоотношений между работодателем и наемными работниками, а также с населением территории, на которой осуществляется производственная деятельность. Реализация принципа социальной ответственности наемными работниками и членами их семей предусматривает активную жизненную позицию в вопросах формирования собственного благосостояния и действия в рамках социальной этики в отношении из другими субъектами экономики.

В соответствии с расчетами в 2010 г. в результате первичного распределения бизнес получил 49,1 % от ВВП, собственники рабочей силы – 37,4 %, государство – 13,5 % от ВВП, тогда как у 1990 г. они составляли соответственно 31,8; 47,3 и 20,9 % [3]. По результатам перераспределения бизнес потерял 16,0 процентных пунктов, рабочая сила - 4,7, а государство приобрело – 20,7 [3].

Потери доходов бизнесом воспринимаются им в качестве дополнительной нагрузки и выступают демотивацией в экономической деятельности относительно экономического роста и получения высокой прибыли. При этом и то, что стало дополнительным доходом для наемных работников и членов общества неспособных к самообеспечению не воспринимается достаточным для квалификации жизненного уровня цивилизационным. По состоянию на начало 2011 г. среднемесячная заработная плата не превышала 96,0 % от уровня 1990 г. [3]. Если вести речь об абсолютном размере заработной платы, то она до сих пор уступает странам постсоветского пространства и в частном секторе экономики меньше размеров среднемесячной зарплаты в государственном секторе экономики. Средний размер месячной пенсии в 2010 г. не превышал 1122 грн и составлял около 50,0 % от среднемесячной заработной платы, чего было недостаточно для

поддержания жизнедеятельности [3]. Для страны с низким уровнем заработной платы и пенсий неминуемым следствием есть снижение платежной способности населения и падение объемов производства.

К тому же не столь эффективное, но масштабное перераспределение доходов обуславливает высокие бюджетные затраты и потери, провоцируя тем самым бюджетный дефицит и инфляционные процессы. Даже в развитых странах перераспределение сравнивают с перемещением жидкости в дырявых емкостях. Так, в процессе перераспределения бюджетных средств в США теряется около 70 % средств для тех, кому они предназначены [4, с. 99].

Те реалии, которые сложились в Украине, позволяют утверждать о существовании сложной зависимости между производством и налоговыми поступлениями. Свидетельством этому выступает неэквивалентность дохода государства объему предоставленных им услуг плательщикам налога через социальную инфраструктуру. Если непосредственными производителями было выработано в 2010 г. объем реализованной продукции около 65,9 % от уровня 1990 г., то доходы бюджета Украины составили только 33,8 % от уровня 1990 г. При этом в стране складывается ситуация, при которой даже с учетом низкого уровня заработной платы объемы доходов бюджета от налогов с доходов физических лиц начинают устойчиво опережать доходы от уплаты налогов на прибыль. Уже эти факты свидетельствуют о системном уклонении в уплате налогов.

В соответствии с данными Налоговой службы Украины только в 2010 г. теневым сегментом экономики было аккумулировано до 350 млрд. грн., или свыше 75 % фонда заработной платы [5].

Приведенные констатации логично подчеркивают неэффективность функционирования бизнесовых структур, для которых приоритетом остается получение максимально возможной прибыли в короткие промежутки времени, что оборачивается для страны колоссальными потерями. Так, за статистическими данными

износ основных фондов превысил 60 %, что было больше его значения в 1990 г. почти в 1,6 раза. По этой причине фондоотдача в 2010 г. составляла только 58,5 % от уровня 1990 г. По нашим расчетам затратоемкость в экономике страны в период с 1990 по 2010 гг. возросла в 1,4 раза.

Вместе с тем изменения социальной ситуации к лучшему вовсе не ограничивается только субъектами предпринимательской деятельности. Около половины работоспособного населения не занято в общественном производстве. Граждане так и не осмыслили зависимость благосостояния от собственной активности. Пребывание в состоянии ожидания помощи от государства практически не уступает доходу от непосредственного участия в общественном производстве.

Выводы. Таким образом, в национальном экономическом пространстве практически не осуществляются весомые шаги в направлении осмысления потенциала социальной ответственности в создании основ устойчивой социально-экономической динамики. При этом непосредственно для украинского бизнеса проблема социальной ответственности более актуальна нежели для субъектов хозяйственной деятельности других стран. Усложнение ситуации в значительной степени увязывается с не восприятием значительной частью населения результатов приватизации общенародной собственности малочисленной группой частных владельцев.

Усиление социальной функции государства требует упорядочения механизма формирования и поддержания социальных гарантий. Индикатором критического восприятия субъектами экономики стратегии реализации социальной ответственности могло бы стать проведение ежегодного мониторинга уровня дифференциации населения за доходами в разрезе видов деятельности и форм собственности субъектов хозяйствования. Целесообразно в короткое время усовершенствовать порядок бухгалтерского учета, а также

публичности субъектов хозяйствования в части социальных видов деятельности в количественных и финансовых показателях. Кроме того, важно создание государственного единого реестра субъектов хозяйствования по всем видам социальной деятельности (среднемесячная заработная плата, показатели охраны труда и экологии, развитие социальной инфраструктуры и т.д.). Для этого необходимо, прежде всего, утвердить государственные стандарты системы управления бизнес структур и результатов их труда по функциональным и экономическим видам социальной деятельности.

Summary

The author addresses current and important issues of corporate social responsibility. The current situation in this respect is limited economic growth and social development. The author calls for concrete steps to be taken to improve the situation.

- [1] Борисов, А. Б. 2006. *Большой экономический словарь* / А. Б. Борисов; Издание 2-е перераб и доп.- М.: Книжный мир, 2006.
- [2] Хайек, Ф.А. 1992. *Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма* / Ф. А. Хайек; Пер. а англ.- М.: «Новости»; «Catalaxu».
- [3] www.ukrstat.gov.ua
- [4] Okun Arthur, M. 1975. *Equality and Efficiency: The Big Tradeoff* / Arthur M. Okun. – Washington: D.C.: The Brookings Institution.
- [5] ГНСУ: "Объем теневого сектора экономики составляет не менее 350 млрд. грн. в год" // Зеркало недели. Украина. - 2012. - 19 августа.

Marek Ilnicki

***Transformacja kapitalizmu oligarchicznego
w Rosji w kapitalizm państwowo-klanowy
w latach 2000–2012***

***The transformation of oligarchic capitalism in Russia
in state-clan capitalism in the years 2000-2012***

Keywords: *oligarchic capitalism, state-clan capitalism, Russia*

We współczesnym społeczeństwie rosyjskim występują zarówno oznaki (elementy) nowoczesnej gospodarki rynkowej, jak i pozostałości epoki radzieckiej, m.in. tzw. prawo telefoniczne (praktyka nieformalnego zarządzania przez telefon), telewizyjna propaganda państwowych sukcesów gospodarczych, mitologia „zgniłego Zachodu” czy zamykanie ruchu drogowego dla swobodnego przejazdu działaczy państwowych i partyjnych oraz urzędników.

W odróżnieniu od państw Europy Środkowo-Wschodniej, Rosja podąża własną drogą i nieprzerwanie doświadcza pokusy rozwiązania za jednym zamachem wszystkich skomplikowanych problemów społecznych, powrotu do społeczeństwa bez oligarchów, bezrobocia i bezdomnych na ulicach [Scaba, 1990: 3-4]. Oprócz tego z biegiem czasu negatywne oblicze systemu radzieckiego wydaje się być bardziej znośne, a ciągle pojawiające się nowe problemy wyglądają niekiedy na nie do przewidzenia. Oczywiście

jest tylko to, że Rosja jest nadal na rozstaju, co nie wyklucza radykalnych przewrotów w rozwoju państwa, które mogą stać się możliwe z powodu różnych przyczyn, np. z powodu spadku cen na ropę naftową lub gaz ziemny na rynkach zagranicznych lub z powodu przedwyborczych batalii politycznych, co może wywołać kryzys systemowy.

Obecnie istniejący w Rosji system społeczno-gospodarczy nie zmienił się zasadniczo. Ukształtował się on w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, ewoluował, rozwijał się, następowały w nim zmiany, które jednak nie dotknęły jego istoty.

Przede wszystkim należy odnotować, że jest to system kapitalistyczny, w którym istnieje własność prywatna i prywatna działalność gospodarcza. Ludzie mogą zakładać własne przedsiębiorstwa, sprzedawać swój biznes i przekazywać go w spadku. W ramach tego systemu istnieją mechanizmy rynkowe z określonym poziomem konkurencji, tj. w zasadzie każdy może szukać konsumenta swojej produkcji i porozumieć się z nim co do ceny, bez formalnych pozwoleń ze strony organów państwowych. W tym systemie działalność polityczna również nie jest państwowa, posiada ona formalne cechy demokracji: konstytucja, parlament, wybory, media państwowe, ludzie z własnej inicjatywy mogą zakładać organizacje społeczne do reprezentowania i obrony swoich interesów i praw.

Badacze różnie określają kapitalizm rosyjski, m.in. biurokratyczny [Schewzowa, 2006], kremlowski [Błasi, Kroumova, Kruse, 1997], jelcynowski czy Putinowski [Schuler, Selgin, 1999], kładąc odpowiednio nacisk na rolę biurokracji, wpływ najwyższego kierownictwa na procesy zachodzące w społeczeństwie, na fikcyjny charakter wielu powstałych instytucji. W latach 90. kapitalizm rosyjski zaczęto nazywać oligarchicznym z tego powodu, że wielki biznes stopniowo zajmował pozycję dominującą w państwie, a tymczasem państwo zmuszone było do oddawania swoich uprzywilejowanych pozycji [Krysztanowskaja, 2005: 53-54]. Jednak kapitalizm oligarchiczny w Rosji przeszedł istotne zmiany na przełomie wieków. Transformacja liberalnego systemu kapitalizmu oligarchicznego w kapita-

lizm państwowy po dojściu do władzy Władimira Putina w 2000 roku charakteryzuje się tym, że wielki biznes, odgrywający do tej pory dominującą rolę w państwie, stopniowo oddaje swoje pozycje, a tymczasem państwo próbuje odzyskać swoje poprzednie pozycje, staje się coraz silniejsze.

Na dzień przed dobrowolną dymisją Borysa Jelcyna (30 grudnia 1999 roku), największe rosyjskie gazety zamieściły artykuł premiera Władimira Putina *Rosja na przełomie tysiącleci*, w którym zarysował swoje stanowisko wobec sytuacji w kraju, i kierunki, zgodnie z którymi powinna rozwijać się Rosja. Według doniesień szefa rządu, w latach dziewięćdziesiątych ub. wieku wielkość PKB Rosji zmniejszyła się dwukrotnie, pogorszyła się sytuacja społeczno-gospodarcza obywateli oraz skróciła się średnia długość życia obywateli [Putin, 1999].

Władimir Putin uznał za konieczne wyciągnięcie wniosków z doświadczeń historycznych, w szczególności z przeżytych przez Rosję lat dziewięćdziesiątych. Według jego oceny Rosja wyczerpała swój limit wstrząsów politycznych i społeczno-gospodarczych, kataklizmów czy radykalnych transformacji. Tylko fanatycy lub zubożeni na Rosję i społeczeństwo siły polityczne zdolne są do nawoływania do kolejnej rewolucji. Po raz pierwszy na szczeblu państwowym, w ostatnich latach głośzono, że odpowiedzialne siły społeczno-polityczne powinny zaproponować narodowi strategię odrodzenia i rozkwitu Rosji, która odnosiłaby się do tych wszystkich pozytywnych inicjatyw i tendencji, które udało się stworzyć w procesie reform demokratycznych i rynkowych, które też realizowane byłyby wyłącznie ewolucyjnymi, stopniowymi metodami. Oprócz tego utrwały się zasady stabilności politycznej i nastąpiła poprawa warunków życia społeczeństwa rosyjskiego, wszystkich jego warstw i grup [Putin, 1999].

W ten sposób wyznaczono zasadniczą granicę pomiędzy reformami putinowskimi a jalcynowskimi. Należy pamiętać, że w toku reform lat dziewięćdziesiątych zakładano podstawy gospodarki rynkowej, lecz poziom życia społeczeństwa został złożony w ofierze dla osiągnięcia tych celów. Po kryzysie finansowo-gospodarczym i ogłoszeniu defaultu w 1998 roku, w społeczeństwie rosyjskim zrodziło się silne zapotrzebowanie na stabil-

ność i rezygnację z reform, które kojarzyły się w świadomości masowej z bezrobociem, biedą i wzrostem nierówności majątkowej.

25 lutego 2000 roku Władimir Putin rozwinął zawarte w artykule idee w *Liście otwartym* do wyborców, „postanowiwszy bez pośredników – krótko i jasno powiedzieć, co myślę o naszym dzisiejszym życiu i co należy uczynić, żeby stało się ono lepsze” [*Otkrytoje pismo Władimira Putina k rossijskim izbiratielam*, 2000]. Faktycznie, list ten wyrażał główne zasady programu przedwyborczego Władimira Putina, odpowiadającego oczekiwaniom większości Rosjan.

Pełniąc obowiązki prezydenta Federacji Rosyjskiej, jako główny problem Rosji określił osłabienie państwa i obawę przed podejmowaniem decyzji. Przykładem woliatywnej decyzji państwowej nazwał on zakrojone na szeroką skalę użycie siły w Czeczenii dla zdławienia separatyzmu. Władimir Putin wskazał również na brak wyraźnych przepisów przyjętych i stosowanych przez państwo oraz wykonywanych przez społeczeństwo. Nawoływał on do przeprowadzenia „inwentaryzacji” Rosji, aby określić, kto co posiada i kto za co odpowiada. Na końcu zostały dokładnie sformułowane cztery priorytetowe zadania państwa:

1. walka z biedą;
2. ochrona rynku (przedsiębiorcy) przed bezprawnym przejęciem zarówno ze strony urzędników, jak i ze strony kręgów kryminalnych;
3. odrodzenie osobistej godności obywateli w imię wartości narodowych;
4. prowadzenie polityki zagranicznej przy uwzględnieniu interesów narodowych Rosji, przewaga celów wewnętrznych nad zewnętrznymi.

Za tymi atrakcyjnymi hasłami kryje się bezsprzecznie dążenie do odrodzenia radzieckiej potęgi wojskowo-gospodarczej i poczucie dumy ze swojego państwa przez „człowieka radzieckiego”.

W tym samym okresie nowe kierownictwo ogłosiło, że państwo nie będzie już więcej tolerować ingerencji oligarchów w kierowanie państwem. 28 lutego 2000 roku na spotkaniu z przedstawicielami dużego kapitału

Władimir Putin wystąpił z ideą o równym oddzieleniu wszystkich podmiotów rynku od władzy [Kolesnikow, 2005: 14]. Niezależnie od tego, że na tym spotkaniu przyszły prezydent zapewnił oligarchów, że rewizja prywatyzacji nie nastąpi, retoryka antyoligarchiczna Putina wystraszyła wielki biznes i stała się podstawą dla przyszłego konfliktu pomiędzy państwem a tymi właścicielami, którzy nie zechcieli podporządkować się nowym zasadom zaproponowanym przez prezydenta.

Wybory prezydenckie 26 marca 2000 roku pokazały wysoki poziom zaufania społeczeństwa rosyjskiego do zaproponowanego kierunku zmian. Władimir Putin zwyciężył już w pierwszej turze, co było niezwykłym zjawiskiem dla polityki rosyjskiej i pozwoliło mu działać zdecydowanie, bez oglądania się na opozycję.

Spółeczeństwo odebrało działania młodego prezydenta pozytywnie. Co więcej, deklarowany Putinowski zamiar zdecydowanego ograniczenia wpływu oligarchów na podejmowanie decyzji państwowych, spotkało się zmasowanym poparciem ludności. Obywatele Rosji pogodzili się również z zaprowadzaniem długo oczekiwanego porządku w państwie. W Rosji pojawił się silny i zdecydowany lider, który był w stanie skonsolidować społeczeństwo na bazie konsensusu, wobec konieczności zachowania suwerenności i integralności państwa za wszelką cenę, nie wyłączając siłowego zdławienia separatyzmu, który towarzyszył masowej śmierci ludności cywilnej w Czeczenii oraz działaniom sprzecznym z prawem przeciwko oligarchom, jakoby zagrażającym samemu istnieniu państwowości rosyjskiej.

Pierwsze działania Władimira Putina na stanowisku prezydenta FR spowodowały niezadowolone szeregi oligarchów. Na wymienionym spotkaniu z przedstawicielami wielkiego biznesu 28 lutego 2000 roku Putin ogłosił, że nie będzie dalej tolerował ingerencji biznesu w podejmowanie decyzji państwowych, a tym bardziej prób „prywatyzacji” przez biznes uprawnień władzy.

Znaczna część oligarchów pogodziła się z taką sytuacją. Dwóch przedstawicieli wspólnoty oligarchicznej – magnaci medialni Władimir

Gusiński i Borys Bieriezowski – nie byli gotowi do rezygnacji ze swoich wpływów na władzę. Konflikty z tymi dwoma oligarchami trwały w latach 2000–2001. Reżim Putina chciał ustanowić kontrolę państwową nad środkami masowego przekazu, ponieważ bez niej byłaby niemożliwa dalsza walka z oligarchami [Filippow, 2007: 434]. Jak wiadomo, we współczesnym społeczeństwie kontrola nad mediami to jeden z kluczowych elementów oddziaływania na politykę, ponieważ politycy są zależni od opinii publicznej, a ona z kolei w znacznej mierze tworzona jest przez środki masowego przekazu [Lipman, 2011: 68-72]; [Szkondin, 2000: 39]. U podstaw oddziaływania oligarchicznego na politykę państwa w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych leżało kontrolowanie przez oligarchów mediów elektronicznych i drukowanych.

Kiedy niezależna telewizja NTV w odpowiednim czasie nie spłaciła kredytów udzielonych jej przez Gazprom i Sberbank, rozpoczęła się procedura bankructwa NTV i jej powrót na własność państwa. Koncern NTV, który otrzymał po wyborach prezydenckich w 1996 roku koncesję na pełny czas nadawania, należał do koncernu Władimira Gusińskiego Media-Most [*„Swjaziniwest”*: *idieja priwataizacji otmieczajet diesjatilietije*, 2008].

W rezultacie koncern NTV został przekazany holdingowi Gazprom-Media, a Gusiński otrzymał 300 mln USD za swoje akcje w koncernie i wyjechał z Rosji. Później kontrola państwa została wznowiona również nad kanałem telewizyjnym ORT. Należy tutaj odnotować, że z prawnego punktu widzenia ten kanał telewizyjny zawsze należał do państwa, posiadającego 51% akcji. Dlatego usunięcie wpływu Borysa Bieriezowskiego na ORT odbyło się drogą prostej wymiany managementu [Filippow, 2007: 435-437].

W ten sposób reżim rządzący wykluczył możliwość bezpośredniego oddziaływania magnatów medialnych na opinię społeczną. Władimir Gusiński i Borys Bieriezowski nadal pozostają za granicą. Pierwszy z nich odszedł z polityki, a drugi ciągle występuje z krytyką władz rosyjskich. W

Rosji obwinia się Bieriezowskiego o wiele przestępstw, w tym również o dążenia do siłowego przejęcia władzy politycznej [*Boris Bieriezowskij w tieczienije poslednich 1,5 let gotowit siłowej zachwat własti w Rossii*, 2006].

Korzystając ze znacznego wsparcia elektorального, na początku swojej prezydentury Władimir Putin próbował zbudować system dialogu z biznesem zgodnie z zasadami korporacjonizmu. Zakładano utworzenie legalnych platform prowadzenia takiego dialogu, co było odbierane jako początek budowy „cywilizowanych” stosunków z biznesem [Gorłowa, 2002: 13-24]. W tym dialogu władza państwowa przyznawała sobie dominującą rolę, co nie mogło spotakć się z akceptacją ze strony wielkiego biznesu.

Tworzenie się zasady konsultacji pomiędzy państwem a biznesem nie było jedynym działaniem i włączało szereg innych posunięć. Jednym z nich stało się utworzenie jesienią 2000 roku rady ds. przedsiębiorczości przy rządzie FR [*O Sowietie po przedprinimatielstwu pri Prawitielstwie Rossijskoj Fiedieracyi*, 2000: 2402]. Zwraca na siebie uwagę fakt, że dialogowi państwa na poziomie federalnym wyznaczono wąskie ramy, które wykluczały omawianie problemów podziału i ponownego podziału uprawnień władzy, a także perspektyw politycznych rozwoju kraju [*O Sowietie po przedprinimatielstwu pri Prawitielstwie Rossijskoj Fiedieracyi*, 2000: 2402], to znaczy biznes od razu oddzielono od polityki. Utworzenie rady ds. przedsiębiorczości potwierdzało kluczowe zasady nowego podejścia do biznesu – odnowę wiodącej roli państwa. Oprócz tego stało się jasne, że jest dla nich formalne miejsce dla dialogu, jednakże w określonych przez prezydenta Rosji ramach [Zudin, 2001: 197].

Za zwolennika rozwoju instytucjonalnego takiego dialogu, jako równoprawnego i wzajemnie korzystnego, uważany był Michaił Kasjanow, rosyjski premier w latach 2000–2004. Nie poparł on oskarżeń przeciwko Chodorkowskiemu i wypowiadał się za „amnestią kapitałów” starszych niż trzy lata [Kasjanow, 2009: 228]. Taka amnestia mogłaby uspokoić biznes i zagwarantować nietykalność własności prywatnej, co mogłoby odbić się

pozytywnie na klimacie inwestycyjnym w Rosji, ponieważ Kasjanow uważał ściągnięcie bezpośrednich inwestycji za swoje priorytetowe zadanie [Kasjanow, 2009:152-155]. W 2004 roku Michaił Kasjanow został zdymisjonowany, ponieważ jego liberalny kurs zaczynał w sposób oczywisty rozchodzić się z polityką państwowca Władimira Putina.

Na początku sierpnia 2002 roku „Financial Times” zamieścił artykuł redakcyjny *Rosnący w siłę magnaci Rosji* [*Russia's rising tycoons*, 2002]. Gazeta powołała się na materiał analityczny Petera Boone'a i Denisa Rodionowa, pracowników moskiewskiego biura banku inwestycyjnego Brunswick UBS Warburg. Analizując działalność 64 największych rosyjskich koncernów, niekontrolowanych już przez państwo, autorzy odnotowali, że 85% ich kapitałów znajduje się w rękach tylko ośmiu grup akcjonariuszy. Mowa o następujących grupach, uosabianych przez szefów korporacji: Michaił Chodorkowski (Jukos), Władimir Potanin (Interros), Michaił Fridman (Alfa-Group), Oleg Deripaska (Norilskij Nikiel), Roman Abramowicz (Sibneft). Z 64 największych koncernów rosyjskich, których obrót w 2000 roku wyniósł 109 mld USD, 47 mld USD przypada na kontrolowane przez państwo koncerny, przede wszystkim Gazprom i RAO JeES, a 62 mld USD – na koncerny prywatne dające 25% PKB [*Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietów po nacionalnoej strategii*, 2012].

W 2004 roku Rada ds. strategii narodowej przedstawiła opracowanie nt. *Państwo i oligarchia*, w którym stwierdzono m.in., że w Rosji w 2003 roku było 17 osób, których stan majątkowy przekraczał 1 mld USD. Latem 2002 roku takich osób było tylko 7. Pojawienie się 10 nowych rosyjskich miliarderów badacze wiążą przede wszystkim ze wzrostem cen ropy naftowej i gazu w 2002 roku.

Listę rosyjskich miliarderów rozpoczynał Michaił Chodorkowski, którego stan majątkowy oceniano na 8 mld USD (w 2001 roku – 3,7 mld USD). Zajął on 26. miejsce w rankingu naboższych ludzi świata (w 2001 roku – 101. miejsce). Za nim byli Roman Abramowicz z 5,7 mld USD (w 2001 roku – 3 mld USD), który zajął 49. miejsce (w 2001 roku – 127.

miejsce). Stan majątkowy Michaiła Fridmana na początku 2003 roku szacowano na 4,3 mld USD (w 2001 roku – na 2,2 mld USD). Zajmuje on 68. miejsce (w 2001 roku – 191. miejsce). Wiktor Wekselberg (Tiumeńska Kompania Naftowa)) po raz pierwszy trafił na listę „Forbes” i od razu zajął 147. miejsce z 2,5 mld USD. Władimir Potanin, którego stan majątkowy od 2001 roku nie zmienił się (1,8 mld USD), zajął na liście „Forbes” 222. Miejsce [*Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietu po nacjonalnoj strategii*, 2012]. Rozpoczynając od 2002 roku, obserwuje się stopniowe pojawianie nowych przedstawicieli oligarchii, którzy w sposób istotny różnili się od starej oligarchii lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Kolejne zderzenie reżimu rządzącego z oligarchami nastąpiło w 2003 roku [Filipow, 2007: 434-436]. 23 października na lotnisku w Nowosybirsku został aresztowany właściciel największego rosyjskiego koncernu naftowego Jukos Michaił Chodorkowski, który wraz ze swoimi najbliższymi partnerami biznesowymi został oskarżony m.in. o oszustwa podatkowe. obrońcy Chodorkowskiego twierdzili, że jego prześladowanie realizowane jest przede wszystkim z przyczyn politycznych – z powodu finansowania przez niego opozycyjnych partii politycznych [Dielagin, 2006: 228-240].

Rzeczywiście, w przededniu wyborów na deputowanych do Dumy Państwowej właściciele Jukosu próbowali zapewnić sobie większość w przyszłym parlamencie, finansując od razu kilka partii politycznych w zamian na włączenie na listy swoich przedstawicieli. Jednakże Michaił Chodorkowski finansował nie tylko opozycyjne, lecz również prorządowe partie. Dlatego w tym przypadku można stwierdzić, że działania Chodorkowskiego, przy którym odradzała się opozycja w parlamencie i rosły w siłę partie polityczne niekontrolowane przez Kreml, były ukierunkowane na osiągnięcie swoistego rewanzu.

W czasie „sprawy” Jukosu Władimir Putin ogłosił konieczność obrony strategicznych zasobów energetycznych jako składową bezpieczeństwa państwa. Tym samym po raz pierwszy wzajemnie powiązано kwestie bezpieczeństwa wojskowo-strategicznego i handlu zasobami

energetycznymi. „Sprawa” Jukosu polegała na tym, że rosnąca w siłę ekipa putinowska, reprezentowana przeważnie przez przedstawicieli służb mundurowych, wysłała do wielkiego biznesu jednoznaczny komunikat: płacie podatki i nie próbujcie stawiać siebie powyżej biurokracji państwowej. W wyniku tego, w 2004 roku, po rozpoczęciu „sprawy” Jukosu, wpływ z podatków i opłat federalnych od największych płatników podatków – w porównaniu z 2003 rokiem – zwiększył się o 133,3% [Filippow, 2007: 435]. Niektóre wielkie koncerny wystraszone „sprawą” Jukosu dobrowolnie spłaciły zaległe podatki.

Dla wielkiego rosyjskiego biznesu te nowe tendencje były sygnałem, że dialog władzy z biznesem zmienia system przymusu administracyjnego. W latach 2002–2003 właściciel Jukosu Michaił Chodorkowski uprzedzał inwestorów zagranicznych o wzroście ryzyka politycznego w Rosji [Pusienkowa, 2001: 455-504]. Oligarchowie nie mogli liczyć na wsparcie opinii społecznej i dlatego polityka prezydenta w stosunku do biznesu wprowadziła sprzeczności między przedsiębiorcami najbardziej zbliżonymi do klanu jelicynowskiego. Takie postacie jak Roman Abramowicz wolały się przystosować do zmieniających się warunków, zamieniwszy swój kapitał polityczny na trwałą pozycję w gospodarce. Pozwoliło im to nie tylko przetrwać, lecz również wzmocnić swoje pozycje.

Rzeczywiście już w 2000 roku znaczna część rosyjskiego biznesu pogodziła się z utratą poprzedniego statusu – publicznych graczy politycznych. Nowe struktury prezydenckie jednoznacznie dawały do zrozumienia, że stare zasady gry zbudowane na targu politycznym z centrum federalnym i łączące w sobie immunitet zakończyły się. Nowe zaś zakładają wiodącą rolę polityczną państwa i bezwarunkowe wypełnianie przez wielki biznes wszystkich położonych na ich barki zobowiązań. Właśnie wówczas znany rosyjski ekonomista Jewgienij Jasin ogłosił zwycięstwo podejścia siłowego: „Władza nie potrzebowała żadnych formalnych porozumień z biznesem” [Jasin, 2000: 4].

Biorąc powyższe pod uwagę, należy stwierdzić, że przekształceniom podlegał przede wszystkim system polityczny: zlikwidowano wielość ośrodków wpływania na decyzje, zniszczono najbardziej wpływowe grupy (Borysa Bieriezowskiego, Władimira Gusińskiego i Michaiła Chodorkowskiego) i obniżono status pozostałych (np. Władimira Potanina i Romana Abramowicza). W tym celu stosowano już ukształtowane i sprawdzone wcześniej mechanizmy.

Zdaniem niektórych badaczy Michaił Chodorkowski stworzył największy w Rosji koncern naftowy. Po planowanej fuzji z Sibneftem i sprzedaży znacznego pakietu akcji jednemu lub kilku wielkim ponadnarodowym koncernom, jak np. Exxon Mobil, Jukos mógł stać się największym niezależnym od władzy podmiotem na rynku. Wpływ na koncern byłby wówczas znacznie utrudniony – trzeba by było postępować bezwzględnie, zgodnie z duchem i literą prawa, a zagarnięcie jej aktywów byłoby praktycznie niemożliwe. Jest więc zrozumiałe, że wobec specyfiki ukształtowanego w Rosji systemu, koncern Chodorkowskiego nie mógł nie wywierać wpływu na podejmowanie decyzji politycznych, co stało się również jednym z powodów podjęcia działań wobec Jukosu. Przedstawiciele organów ochrony porządku publicznego nie trzeba było długo przekonywać o konieczności rozprawienia się z Jukosem, ponieważ w większości byli oni zdania, że przemiany gospodarcze w poradzieckiej Rosji są wynikiem aktywności grup przestępczych, powstałych wskutek naruszenia radzieckiego systemu ochrony porządku publicznego. Dlatego zdemaskowanie „zorganizowanej grupy przestępczej Chodorkowskiego” całkowicie układało się po myśli zwolenników rozwiązań siłowych.

Władimir Owczinśki, omawiając nieokreśloność pojęcia „zorganizowana grupa przestępcza” w prawie rosyjskim, stwierdza m.in.: „Jeśli obiektem rozpracowania operacyjnego lub sprawy karnej staje się gubernator lub mer, to grupa przestępcza, zdaniem oficerów operacyjnych lub śledczych, może obejmować całą administrację obwodu, miasta czy państwa, a także współdziałających z nią przedsiębiorców i urzędników szczebla federalnego i międzynarodowego. Podobnie również w stosunku do

struktur gospodarczych. Poprzez śledztwo wobec Mostu, Sibura, Jukosu w istocie w praktyce realizowano naukową koncepcję przeciwdziałania przedsiębiorstwu jako formie przestępczości zorganizowanej, stosując ją w odniesieniu do większości wielkich rosyjskich struktur biznesowych” [Owczinskij, 2006].

W epoce Władimira Putina nastąpiła legitymizacja wielu elementów systemu klanowego. Zdaniem prof. Leonida Kosalsy kapitalizm rosyjski przejął istniejący jeszcze od czasów radzieckich system klanowy. Termin „klan” stosowany jest do opisu problemów w państwach z ukształtowaną gospodarką rynkową – na Węgrzech, w Rosji czy w Chinach [Stark, 1990: 3]; [Łukin, 2000: 6]; [Boisot, Child, 1996]. W danym przypadku „klan” rozumiany jest jako grupa biznesowa, której cel polega na osiągnięciu zysku. Niezależnie od tego czy włącza krewnych, czy nie, działalność klanu skierowana jest na uzyskanie dodatkowego dochodu, zagarnięcie nowych rynków i aktywów. Klany rosyjskie zwykle składają się z biznesmenów, urzędników, przedstawicieli służb porządkowych, niekiedy również bandytów. Członkowie rodzin nie zawsze wchodzą w klany jako realnie działające osoby [Kosał, 2011: 419-420].

Cele strategiczne klanu to gromadzenie zasobów, poszerzenie władzy i wpływu w określonej sferze działalności (branży naftowej, handlu i in.). Każdy klan dąży do osiągnięcia stabilnej sytuacji i kontroli swojego zewnętrznego środowiska, stworzenia sprzyjających dla siebie warunków społeczno-gospodarczych i politycznych, w miarę możliwości osiągnięcia pozycji monopolisty. Konkretnie cele taktyczne zależą od bieżącej sytuacji i mogą polegać na zagarnięciu cennych aktywów, przepychaniu swoich ludzi do federalnych lub lokalnych organów ustawodawczych, inwestowaniu w nowe technologie, otrzymaniu ważnego stanowiska rządowego, usuwaniu konkurentów lub byłych partnerów biznesowych. Klany to zamknięte grupy biznesowe, które strzegą informacji o swojej działalności i swojej strukturze zarówno przed społecznością, jak i przed państwem [Kosał, 2011: 421].

Podjęta przez Władimira Putina budowa tzw. „pionu władzy”, która stała się możliwa po zdecydowanym ograniczeniu alternatywnych ośrodków wpływania na decyzje polityczne, w rzeczywistości oznaczała stworzenie monopolistycznego jednego klanu i znaczne ograniczenie konkurencji ze strony innych osób, które dopuszcza się teraz tylko w sferach bezpośrednio nieinteresujących dla naczelnego klanu. Jednocześnie stworzenie tego „pionu” doprowadziło do ścisłej centralizacji dysfunkcyjnych rynków i szarej strefy finansowej funkcjonującej w ich ramach. Znamienna jest w tym miejscu kampania walki z „wilkołakami w pagonach”. Nosiła ona charakter głośnej akcji propagandowej, którą społeczeństwo oceniło jako imitację walki z korupcją w szeregach policji. Według danych ankiety przeprowadzonej przez fundusz „Opinia Społeczna” w 2003 roku tylko 37% ankietowanych Rosjan uważało, że akcja została przeprowadzona w celu „oczyszczenia milicji z jednostek łamiących prawo” (33% tak nie uważało, pozostali mieli trudności z odpowiedzią). Jednocześnie 58% było zdania, że takiego „oczyszczenia” nie będzie [*Opieracyja „oborotni w pagonach”*, 2003].

Sygnal walki z korupcją był skierowany przede wszystkim do samych policjantów i innych przedstawicieli struktur siłowych. Jednak w policji nie łudzono się w odniesieniu do tej akcji propagandowej. Znamienne są wyniki ankietowania policjantów, przeprowadzonego w 2005 roku przez Analityczne Centrum Jurija Lewandy: 31% ankietowanych uważało, że walka z „wilkołakami” trwa nadal, 7% uważało ją za zakończoną, a 46% było zdania, że w rzeczywistości nigdy nie była ona prowadzona [Ważdajewa, 2006]. Ankietowani uważali także, że kampania została przeprowadzona w celu zademonstrowania jej tym osobom, którzy działają bez nieformalnego usankcjonowania, biorą bez pozwolenia, nie dzielą się lub po prostu nie są swoi, żeby rozumieli, co ich czeka. Czyli zdecentralizowaną korupcję lat dziewięćdziesiątych zmieniła scentralizowana korupcja zbudowana na podstawie „pionu władzy” i braku krytyki ze strony opozycji politycznej, instytucji obywatelskich i mediów.

W gospodarce rosyjskiej w pierwszej dekadzie XXI wieku następowały dość sprzeczne przemiany [Dielagin, 2005: 48-117]. Z jednej strony odnotowywano centralizację, nasilała się ingerencja władzy w działalność przedsiębiorstw i funkcjonowanie mechanizmów rynkowych, co w sposób naturalny doprowadziło do pogorszenia klimatu biznesowego w Rosji i obniżenia efektywności podejmowanych decyzji gospodarczych. Przykładowo, w kompleksie obronnym, który „wygrał” w nowych warunkach dzięki zwiększeniu zamówień obronnych, odnotowuje się zauważalne pogorszenie efektywności zarządzania gospodarczego, jednocześnie z nieprzerwanie nasilającą się ingerencją w bieżącą działalność ze strony państwa. W 2001 roku 14% ankietowanych szefów odnotowało, że „władza zaczęła bardziej umiejętnie regulować gospodarkę, wtrąca się tylko wówczas, kiedy jest to konieczne, pomaga w rozwoju przedsiębiorstw, a w 2004 roku opinię tę wyrażał tylko 1%; w 2001 roku tylko 16% uważało, że „władza zaczęła więcej ingerować w sprawy przedsiębiorstw, stwarza więcej trudności w ich pracy”, a tymczasem w 2004 roku – już 35% ankietowanych [Jakowlew, 2004].

Z drugiej strony, w tych latach społeczeństwo rosyjskie i biznes zdobywały doświadczenie w funkcjonowaniu w warunkach rynkowych, ludzie coraz lepiej zaczęli rozumieć, co to jest system rynkowy, jakie są względem niego oczekiwania, jak należy się zachowywać i działać, aby osiągnąć sukces. Ten proces „uczenia się” rynku trwa nadal i z czasem Rosjanie zaczęli coraz bardziej adaptować się do systemu rynkowego niż było to w latach dziewięćdziesiątych. Oprócz tego miało miejsce doskonalenie systemu rynkowego „z góry”, ustawione z reguły siłą bezwładności decyzji lat dziewięćdziesiątych i działaniami młodych liberałów w rządzie rosyjskim w latach 2000–2004 [Jakowlew, 2004].

Po 2000 roku następowała centralizacja, biurokratyzacja i „oligarchizacja” systemu klanowego w Rosji. Osiągnięta wcześniej równowaga pomiędzy biznesmenami, urzędnikami i strukturami siłowymi przechyliła się na korzyść urzędników. „Kupowanie władzy” stało się o

wiele bardziej skomplikowane i droższe. Zauważalnie wzrosła rola urzędników, którzy prywatyzowali zasoby administracyjne, których wartość zwiększyła się.

Oprócz tego w okresie rządów Władimira Putina i monopolu jego klanu nastąpił powtórny podział przestrzeni politycznej i gospodarczej, a także najbardziej cennych aktywów, dzięki usunięciu nieusankcjonowanej przez rządzący system działalności politycznej i społecznej. System partyjny, parlamentaryzm i społeczeństwo obywatelskie przekształciło się w dekorację autorytarnego reżimu. W istocie odnowił się jednopartyjny system radziecki w formie partyjnego hegemonu, jak w niektórych krajach „demokracji ludowej”. Natomiast wprowadzona przez Borysa Jelcyna instytucja następcy prezydenta uległa wzmocnieniu. W toku drugiego przekazania władzy prezydenckiej następcy (od Władimira Putina do Dmitrija Miedwediewa) zostały dopracowane wszystkie procedury [Kosał, 2011: 444-445].

Instytucja następcy prezydenta w warunkach silnej władzy prezydenckiej jest rozpowszechniona w wielu autorytarnych systemach politycznych. W Meksyku, gdzie najwyższa władza wykonawcza była wielokrotnie przekazywana następcy, w 2012 roku nastąpiła demokratyczna zmiana prezydenta i partii rządzącej drogą wyborów. Rosyjski system polityczny okazał się bardziej archaiczny i autorytarny niż meksykański.

W okresie rządów Putina zaczęły pojawiać się bardziej trwałe ugrupowania oligarchiczne, które zdolne są do obrony swoich zasobów i wpływu na władze polityczną w długim okresie. Główną tego przyczyną jest nowa fala prywatyzacji [Czubaj, 1999: 248-249]; [Biermam, 2011: 342], którą można określić jako „biurokratyczną”. Fala ta jest trzecią po prywatyzacji „voucherowej” lat 1992–1994 i prywatyzacji poprzez aukcje zastawne z lat 1995–1996. Jej specyfika polega na tym, że następowała ona pod hasłem wzmocnienia wpływu państwa w wielu koncernach lub nawet zwrotu tych aktywów, które zostały „bezprawnie wywłaszczone państwu w poprzednim okresie”. W praktyce wyglądało to jak zagarnięcie

najwyższych stanowisk w tych przedsiębiorstwach przez przedstawicieli „klanu putinowskiego”. Proces ten następował różnymi drogami, wykorzystywano różne metody (od „sprawy” Jukosu i Media-Mostu do utworzenia Zjednoczonej Korporacji Przemysłu Lotniczego, wykupu aktywów Sibneftu i zakupu przez Rosoboroneksport AwtoWAZ-a), lecz rezultat był jeden: pod kontrolę klanu z najbliższego otoczenia Władimira Putina została wzięta większość wielkich przedsiębiorstw-monopolistów, które tworzą znaczną część rosyjskiego PKB. Natomiast osoby, które kontrolują te wielkie państwowo-prywatne korporacje, mogą stać się oligarchami na wiele lat. Jednakże użyć stwierdzenia, że w Rosji powstał reżim oligarchiczny, będzie można tylko wówczas, kiedy zachowają oni nie tylko swoje aktywa i będą w stanie przekazać je swoim następcom [*Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietu po nacjonalnoj strategii*, 2012].

Tym niemniej już dziś można z przekonaniem stwierdzić, że transformacja kapitalizmu oligarchicznego w Rosji w oligarchiczno-klanowy się odbyła: został stworzony system gospodarczy, w którym dominuje nieduża ilość wielkich koncernów państwowo-prywatnych, kierowanych z reguły przez ludzi z jednego klanu, do dyspozycji których oddane są jednocześnie zasoby siłowe, gospodarcze i administracyjno-polityczne [Kosał, 2011: 444-445].

Główna wada tego systemu polega na tym, że nie stwarza on warunków dla trwałego rozwoju społeczeństwa i gospodarki, nie zapewnia bodźców dla szerokich warstw społeczeństwa i ludzi biznesu w Rosji. Możliwości mobilności pionowej są w nim bardzo ograniczone kanałami kontrolowanymi przez niewielką liczbę najsilniejszych klanów. Na przykład polityczna kariera jest możliwa obecnie tylko poprzez partię rządzącą Jedna Rosja bądź poprzez proklemlowskie organizacje młodzieżowe, możliwości rozwoju niezależnego biznesu, poza pionowo zintegrowanymi klanami, są również nieznaczące.

Rosja o wiele gorzej niż wiele rozwiniętych i transformujących się państw przeżywa obecny światowy kryzys gospodarczy z przyczyn niskiej

efektywności jej kapitalizmu klanowego. Wskutek tej okoliczności Rosja znów może stanąć przed wyborem: albo liberalizacja i tworzenie systemu analogicznego do wschodnioeuropejskiego kapitalizmu, albo budowa państwa imperialnego na zasadach klerykalizmu i prawosławnego fundamentalizmu rosyjskiego.

Główna sprzeczność systemu klanowego polega na konflikcie polityki i gospodarki. O ile system gospodarczy, ze wszystkimi jego wadami i ograniczeniami, mimo wszystko jest rynkowy i pod wieloma względami działa dość racjonalnie, to jakość systemu politycznego, mierzona stopniem intensywności sprzężenia zwrotnego pomiędzy narodem a władzą, jest bardzo niska [Dielagin, 2005: 342-396]. Ową sprzeczność wyraża podejmowanie nieefektywnych i politycznie umotywowanych decyzji, narzucanych gospodarce i prowokujących kryzysowe sytuacje. Z tych ostatnich to chociażby zmiany w porządku regulacji państwowych na rynku alkoholi i w ustawodawstwie imigracyjnym (kwotowanie wjazdu emigrantów za pracę i ograniczenia pracy wewnątrz Rosji).

Ograniczenia występujące w obecnym systemie, wraz z wymienioną sprzecznością w bliskiej perspektywie, mogą doprowadzić do kryzysu systemowego nawet przy zachowaniu sprzyjającej sytuacji w handlu zagranicznym. Można mówić o dwóch bezpośrednich i głównych źródłach tego kryzysu. Po pierwsze, to stopniowe skumulowanie się do poziomu krytycznego błędnych decyzji politycznych tworzących prywatne (lokalne) kryzysy gospodarcze w różnych branżach gospodarki. Dwa, trzy poważne kryzysy jednocześnie (np. w sektorze bankowym) mogą całkowicie zachwiać trwałością systemu w ogóle. Po drugie, to stabilność rządzącego klanu. Zgoda wewnątrz niego jest głównym warunkiem stabilności systemowej społeczeństw takiego typu, do którego obecnie zalicza się Rosja.

Już obecnie wewnątrz najwyższego klanu jest wiele możliwości wystąpienia poważnych konfliktów. Również lokalne kryzysy gospodarcze mogą doprowadzić do zwiększenia ich liczby i ich zaostrzenia. W wyniku tego może dojrzeć kryzys systemowy, który otworzy drogę do

jakościowych zmian istniejącego systemu. Należy zauważyć, że poradzieckie skorumpowane reżimy w Gruzji i na Ukrainie w przeddzień „kolorowych” rewolucji charakteryzowały się konfliktami pomiędzy klanami, ale również wewnątrz przodujących klanów, co stało się jednym ze sprzyjających czynników sukcesów rewolucji.

Biorąc powyższe pod uwagę można zaproponować trzy różne warianty transformacji systemu:

1. Powstanie społeczeństwa kapitalistycznego na podobieństwo istniejącego obecnie w Europie Środkowo-Wschodniej. W tym celu, przy utrzymaniu głównych elementów struktury klanowej, konieczny będzie demontaż systemu konwersji zasobów, a także szeroko zakrojona demonopolizacja i podział powstałych wielkich koncernów państwowo-prywatnych [Kosał, 2011: 444-445].

2. Utworzenie „agresywnego” reżimu politycznego na bazie idei radykalnego nacjonalizmu i fundamentalizmu prawosławnego, przy dalszym organiczeniu swobód gospodarczych i odpaństwowieniu większej części gospodarki. Wówczas można oczekiwać prób odrodzenia imperium przy pomocy siły wojskowej na określonym terytorium byłego ZSRR [Dielagin, 2005: 346-356].

3. Rozpad Rosji na szereg mniejszych (choćby wystarczająco dużych pod względem terytorialnym) państw. W tym przypadku można oczekiwać kilku lokalnych wojen i stopniowego formowania się nowych państw w okresie 8–10 lat, kiedy w zasadzie można rozwiązać główne kwestie nowego ustroju terytorialno-państwowego [Dielagin, 2005: 363-367].

W obecnej Rosji są podstawy dla wszystkich trzech wariantów. Który z nich zostanie zrealizowany, zależy pod wieloma względami od powstałego systemu klanowego z elementami kapitalizmu państwowego, stopnia jego trwałości i zdolności do zmian. W końcowym rozrachunku za każdym z tych wariantów stoją różne grupy polityczne i gospodarcze. Realizacja różnych dróg rozwoju zależy nie tylko od samego społeczeństwa rosyjskiego, lecz również od aktywności i zdolności do działania tych grup.

Zmiany społeczne i gospodarcze mogą zwiększyć aktywność polityczną niektórych warstw społecznych i grup społeczeństwa rosyjskiego, np. klasy średniej, co może sprzyjać kontynuacji reform rynkowych w Rosji.

Rolę katalizatora w realizacji jednego z trzech wariantów pełnią czynniki zewnętrzne, np. zmiana światowych cen ropy naftowej i gazu ziemnego, konflikt zbrojny na Bliskim Wschodzie, Południowym Kaukazie lub w Azji Środkowej o dużej eskalacji, czy rewolucyjne zmiany polityczne w krajach poradzieckich, na przykład na Białorusi.

Summary

In the contemporary Russian society there is market economy as well as residue of the Soviet era. Russian researchers often call capitalism bureaucratic, because the processes taking place in society are most affected by the top management of the state.

- [1] Csaba, I. 1990. *The Bumpy Road to the Free Market in Eastern Europe*, „Acta Oeconomica” nr 42.
- [2] Schewzowa, I. *Putins Ohnmacht*, „Rheinischer Merkur“ z 6 czerwca 2006.
- [3] Blasi, J.R., Kroumova, M., Kruse, D. 1997. *Kremlin Capitalism. Privatizing the Russian Economy*, Cornell University Press, Ithaca.
- [4] Schuler, K. Selgin, G.A. 1999. *Replacing Potemkin Capitalism. Russia's Need for a Free-Market Financial System*, The Cato Institute, “Policy Analysis”, nr 348.
- [5] Krysztanowskaja, W.W. 2005. *Anatomija rossijskoj elity*, Zacharow, Moskwa.
- [6] Putin, W.W. *Rossija na rubieżu tysiacziletij*, „Niezawisimaja gazeta” z 30 grudnia 1999 r.
- [7] *Otkrytoje pismo Władimira Putina k rossijskim izbiratielam*, „Kommersant” [online] z 25 lutego 2000 r., nr 32, <http://www.kommersant.ru/doc/141144> [data odwiedzin: 11.10.2012].
- [8] Kolesnikow, A. 2005. *Władimir Putin. Rawnoudalenije oligarchow*, Eksmo, Moskwa.
- [9] Filippow, A.W. 2007. *Nowiejszaja istorija Rossii. 1945–2006 gg.*, Proswieszczenije, Moskwa.
- [10] Lipman, M.A. 2011. *Politiczeskij marginal: niegosudarstwiennoj pieczat' pri manipuliatiwnoj władsti*, w: *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i*

- interwju w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 3, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [11] Szkondin, M.W. 2000. *Sistiema sriedstw massowej informacii (Osnowy organizacii i charakter strukturnoj transformacii w usłowijach rieformirowanija obszczestwa)*, Izdatielstwo Moskowskogo gosudarstwiennego uniwersiteta, Moskwa.
- [12] „*Swjaziniest*”: *idieja priwataizacii otmieczajet diesjatilietije*, „Sowriemiennyje tielekkommunikacii Rossii” [online] z 4 kwietnia 2008 r., <http://www.telecomru.ru/article/?id=2935> [data odwiedzin: 12.10.2012].
- [13] Boris Bieriezowski w *tieczienije poslednich 1,5 let gotowit siłowoj zachwat własti w Rossii*, „FLB” [online] z 25 stycznia 2006 r., <http://flb.ru/info/36143.html> [data odwiedzin: 10.10.2012].
- [14] Gorłowa, N.W. 2002. *Institucyjonalnyje osnovy korporatiwnogo sogłasowanija*, „Wiestnik Moskowskogo uniwersiteta”, seria 12, „Politiczeskije nauki” nr 6.
- [15] Postanowienie rządu FR z dnia 5 sierpnia 2000 roku, nr 581 *O Sowietie po przedprinimatielstwu pri Prawitielstwie Rossijskoj Fiedieracii*, „Sobranije zakonodatielstwa Rossijskoj Fiedieracii” z 14 sierpnia 2000 r., nr 33.
- [16] Zudin, A. 2001. *Neokorporatiwizm w Rossii?*, „Pro et contra”, t. 6, nr 4.
- [17] Kasjanow, M. 2009. *Biez Putina. Politiczeskije diałogi s Jewgienijem Kisieliuwym*, Izdatielstwo Nowaja Gazieta, Moskwa.
- [18] *Russia's rising tycoons*, „The Financial Times” z 2 sierpnia 2002 r.
- [19] *Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietu po nacionalnoj strategii* [online], <http://rudocs.exdat.com/docs/index-299412.html#9543984> [data odwiedzin: 10.10.2012].
- [20] Dielagin, M. 2005. *Rossija posle Putina. Nieizbieżna li w Rossii „oranzewo-zielonaja” riewolucija?*, Wiecze, Moskwa.
- [21] Pusienkowa, N.N. *Rossijskaja nieftianaja promyszlenność: dwadcat let, kotoryje potriasli mir*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwju w 3-ch tomach*, op. cit..
- [22] Jasin, Je. 2000. *Priszół, uwidieł, otstupił*, „Moskowskije nowosti”, nr 30.
- [23] Owczinskij, W. *Kriminał i libieralizm*, „Niezawisimaja gazietu” z 18 kwietnia 2006 r.
- [24] Stark, D. 1990. *Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan?*, „East European Politics and Societies” t. 4.
- [25] Łukin, A.W. 2000. *Diemokratija ili kłanizacija?*, „Politiczeskije isledowanija” nr 3,

-
- [26] Boisot, M. Child, J. 1996. *From Fiefs to Clans and Network Capitalism: Explaining China's Emerging Economic Order*, „Administrative Science Quarterly”, t. 41.
- [27] Kosałś, Ł.J. 2011. *Diełowej klimat w kłanowej ekonomiczeskiej sistie-mie*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i intierwiu w 3-ch tomach*, op. cit.
- [28] *Opierycja „oborotni w pogonach”*. „Baza danych FOM” [online] z 10 lipca 2003 r., zob. <http://bd.fom.ru/report/map/tb032706> [data odwiedzin: 13.10.2012].
- [29] Waždajewa, N. *Opros czesti. Milicyoniery priznalis, czto bierut wzjatki*, „Nowyje izwiestija” z 16 lutego 2006 r.
- [30] Jakowlew, A.A. 2004. *Wzaimodiejstwije grupp intieriesow i ich wlija-nije na ekonomiczeskije reformy w sowriemiennoj Rossii*, Prieprint WP4/01, Sierija WP4 „Sociologija rynkow”, Gosudarstwiennoj uniwersitiet WSzE, Moskwa.
- [31] Czubajs, A.B. (red.). 1999. *Priwatizacyja po rossijski*, Moskwa.
- [32] Bierman, W.R., Filippow, P.S. 2011. *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwju w 3-ch tomach*, op. cit.

Rastislav Varga

Ideové východiská zelenej politiky

Ideological background of green policies

Keywords: *green policy, environmental policy, ideological bases, environmentalism, environmental awareness, social justice, participatory democracy, nonviolence, decentralization, community-oriented economy, post patriarchal values, feminism, respect for diversity, global responsibility, focus on future*

Zelená politika je názov politickej ideológie, ktorej cieľom je vytvoriť ekologicky udržateľnú spoločnosť, ktorá spočíva na princípoch sociálneho liberalizmu, environmentalizmu, subsidiarity a občianskej spoločnosti, pričom zelené politické strany patria v Európe k hlavným podporovateľom integrácie národných štátov. Základy zelenej politiky boli položené v 70. rokoch 20. storočia, teda v čase, keď začali vznikať prvé zelené politické strany. V roku 1979 bola založená najúspešnejšia z nich - nemecká Die Grünen - Zelení, ktorá vznikla na báze chápania vzťahu k prírode v národnom socializme a Zelené krídlo NSDAP býva často označované za zárodok Die Grünen - Zelených, pričom v Rakúsku bol nacista Konrad Lorenz označovaný ako prvý „Zelený“. Podporovatelia zelenej politiky a politických strán zameraných na túto ideológiu sa vo všeobecnosti nazývajú Zelení. Spája ich spoločný pohľad na svet postavený na princípoch ekológie, ochrany prírody, environmentalizmu, feminizmu, na podpore pacifi-

zmu, občianskych slobôd, sociálnej spravodlivosti, nenásilia a sociálneho progresivizmu, pričom sa delia na hlbinných ekológov, orientujúcich sa len na ekologické otázky a sociálnych ekológov. Zelenú politiku (ani samotné strany zelených) sa nedajú jednoznačne priradiť k politickej ľavici, strediu či pravici. Popri prevažne ľavicových stranách a hnutiach s koreňmi ešte v 70-tych a 80-tych rokoch 20-tého storočia vznikli aj pravicovejšie orientované smery a to zelený konzervativizmus, či ekokapitalizmus. Pre spojenie zelených s ľavicou sa zaužíval názov červeno-zelená koalícia (red-green alliance), pre spojenie s pravicom modro-zelená koalícia (blue-green alliance). Niektoré zelené strany a hnutia delenie na ľavicu a pravicu odmietajú a pokúšajú sa tvoriť zelené ekologické bloky medzi ľavicou a pravicom, prípadne sa od oboch pólov úplne dištancujú. Väčšina zelených politických strán je členom jednej zo štyroch kontinentálnych federácií (Africká federácia zelených strán, Americká federácia zelených strán, Ázijsko-pacifická zelená sieť, Európska strana zelených), ktoré dohromady tvoria organizáciu Global Greens. Zelení politici v priebehu desaťročí vývoja tejto ideológie sa dopracovali k niekoľkým základným princípom, pričom nemeckí Die Grünen sformulovali v 70-tych rokoch 20-tého storočia štyri piliere zelenej politiky a to Ekologické myslenie, Sociálna spravodlivosť, Účastnícka demokracia a Nenásilie. V roku 1984 došlo v USA v rámci Green Committees of Correspondence k rozšíreniu štyroch pilierov na desatoro kľúčových hodnôt zelenej politiky a to Ekologické myslenie, Sociálna spravodlivosť, Účastnícka demokracia, Nenásilie, Decentralizácia, Komunitne orientovaná ekonomika, Postpatriarchálne hodnoty (resp. feminizmus), Rešpekt k odlišnosti, Globálna zodpovednosť, Zameranie na budúcnosť.

V celosvetovom meradle prvou zelenou politickou stranou bola austrálska United Tasmania Group. Bola založená v marci 1972. Mala lokálny cieľ a to zabrániť odlesňovaniu rozsiahlej oblasti Tasmánie kvôli stavbe priehrady s hydroelektrárnou na mieste pôvodného jazera Pedder. Hoci v celoštátnych voľbách dosiahla zisk iba 3% hlasov, posun otázok ochrany prírody z občianskych organizácií na politický subjekt inšpiroval ekolo-

gicky orientované hnutia v celom svete. V máji 1972 vznikla na Novom Zélande Values Party, prvá celoštátna politická strana vyznávajúca hodnoty zelenej ideológie. O rok neskôr, v roku 1973 vznikla v Spojenom kráľovstve Ekologická strana. Dlhodobo najúspešnejšou zelenou stranou sú však nemeckí Zelení. Pôvodná predvolebná koalícia Rady združenia a hnutia pre voľby do Európskeho parlamentu v roku 1979 sa na spoločnej konferencii zhodla na štyroch pilieroch Strany zelených. Novovzniknutá strana získala vo voľbách do Spolkového snemu 5,7% hlasov a obsadila 28 kresiel. Zásady obsiahnuté v štyroch pilieroch, označenie strany a logo s motívom slnečnice sa stali ideologickým základom pre zelené strany v Európe i v ďalších krajinách sveta [Pečinka, 2002].

Ekologické myslenie

Ekologické myslenie sa väčšinou vníma ako myslenie vzťahové, kontextuálne, založené na vnímaní a rešpektovaní závislostí, vzájomných väzieb a usporiadaní celku [Capra, 2004]; [Horká, 2005]. Ekologické myslenie teda nie je nutné vnímať ako nejaký zelený projekt, ani žiadnou etikou podmienený, či žiadnou ideológiou vynútený návrh korektného či ochranárskeho myslenia, naopak, ekologické myslenie je potrebné vnímať ako prirodzený dôsledok vývoja civilizácie a nového vnímania prírody a vzťahu človeka k nej. Ekologické myslenie by malo byť oporou v odborných i laických prístupoch voči životnému prostrediu, pri starostlivosti oň, pri zodpovedaní aktuálnych environmentálnych výziev, ale nie je dobré redukovať ho iba do takejto podoby. Pod ekologickým myslením netreba chápať iba špecifické, menšinové, či okrajové myslenie smerujúce k zabezpečovaniu ekologicky stabilného sveta, skôr je potrebné chápať ho ako myslenie zodpovedajúce povahe prírody a mysle. Pojem ekologické myslenie nie je možné jednoznačne definovať, avšak je potrebné ho vnímať ako súčasť myslenia vyvíjajúceho sa od samozrejmosti bytia vo vzťahu do budúcnosti. Ekologické myslenie formujúce sa v kontexte metavedeckých implikácií disciplín o organizovanej zložitosti sa neprejavuje iba v úzkom pomere človeka voči životnému prostrediu, ale

nevyhnutne sa odráža v celej kultúre. Vede k premene vnímania ale aj konštruovania sociálnej reality, ako aj k premenám predstáv a praktík o udržateľnom rozvoji [Herian, 2008].

Sociálna spravodlivosť

Obsah pojmu sociálna spravodlivosť prešiel v rámci dejín filozofie a etiky od svojho „objavenia“ až po súčasnosť veľmi významným vývojom. Sociálna spravodlivosť sa dnes v rámci filozofie a etiky reflektuje skôr v hospodárskom význame ako problematika spravodlivého rozdelenia nedostatkových materiálnych hodnôt s relevantnými spoločenskými vzťahmi a v tomto význame je potrebné chápať ju ako čosi substanciálne. Najvýznamnejšími otázkami súčasnosti týkajúcimi sa sociálnej spravodlivosti je najmä problematika politickej spravodlivosti, individuálnej a redistribučnej spravodlivosti. Pojem sociálnej spravodlivosti vo význame, v akom ho chápeme v súčasnosti, sa objavuje až začiatkom devätnásteho storočia. Jedným z prvých, kto tento termín tematizoval bol francúzsky socialista Pierre Joseph Proudhon (1809 – 1865). Neskôr sa k tomuto významu prihlásil aj britský liberál John Stuart Mill (1806 – 1873). Spomínaný koncept sociálnej spravodlivosti zaviedol do diskusie o spravodlivosti ďalší rozmer a to požiadavku hospodárskej spravodlivosti v rozdeľovaní. Úsilie o sociálnu spravodlivosť v devätnástom storočí sprevádzal taktiež rozvoj marxizmu, ktorý značne napomohol v šírení myšlienky sociálnej spravodlivosti. Marxizmus odmietal koncept sociálnej spravodlivosti ako zastaranú frázu, avšak nemožno prehliadnuť, že sociálna spravodlivosť sa implicitne objavuje aj v Marxovom diele. Na prelome 19-tého a 20-teho storočia sa pojem sociálna spravodlivosť používal v naznačenom hospodárskom význame už bežne a tak je to doposiaľ. Je podstatné si hneď na začiatku uvedomiť, že v rámci úvah o sociálnej spravodlivosti dochádza ku konfliktu dvoch veľmi bežných intuitívnych ponímaní spravodlivosti. Prvé z nich nabáda k tomu, aby bolo prisúdené každému toľko, koľko si zaslúži a teda tým, ktorí sú schopnejší je potrebné prisúdiť pochopiteľne viac, prípadne všetko. Túto formu je možné nazvať spravodlivosťou výkonu,

resp. individuálnou spravodlivosťou. Podľa nej má byť ohodnotenie jednotlivca úmerné jeho vynaloženému výkonu. Pritom však bytostne záleží na kvalite tohto výkonu, pretože schopnejší majú byť podľa spravodlivosti výkonu, teda podľa zásluh, spravodlivo odmenení. Otázka však znie, kto určuje kvalitu (zásluhu, resp. záslužnosť) daného výkonu? Odpoveď moderných neoliberalov, znie, že trhovú mechanizmus. Títo zároveň odmietajú akýkoľvek iný mechanizmus rozpoznania kvality, ako napríklad význam výkonu pre komunitu, apriórna nadradenosť výkonov privilegovaných vrstiev, či morálna sila výkonu (morálna zásluha). Napokon, prvý, kto sa prestal pýtať na mechanizmus určenia kvality výkonu a obrátil pozornosť na jeho kvantitu a teda uskutočnenú prácu, bol Marx. Ten zároveň vo svojej idei komunizmu tematizoval aj ďalší distributívny princíp, ktorý popiera mechanizmus určenia kvality výkonu a to ľudské potreby. Spomínaný rozmer spravodlivosti je možné nazvať individuálnou spravodlivosťou, pretože vo všeobecnosti odmeňuje jednotlivca na báze jeho vlastných kvalít (akokoľvek rozpoznaných) a to bez ohľadu na iných jednotlivcov či na celok spoločnosti. Ako spravodlivý či nespravodlivý teda možno označiť len vzťah jednotlivca k jeho veciam, pričom vzťah jednotlivca a jeho vlastníctva k iným jednotlivcom s ich vlastníctvom je v tomto prípade irelevantný. V súčasnosti sa v sociálno-filozofickom myslení stretávame najmä s tromi základnými požiadavkami ohľadom individuálnej spravodlivosti a to 1. spravodlivé je to, čo človek získal v súlade so súčasne platným právom a trhovým mechanizmom (napr.: Nozick, Hayek a ďalší); 2. spravodlivé je zožať plody svojej práce, prípadne paušálne dostať koľko potrebujem (napr.: Marx); 3. spravodlivosť by mala odrážať morálne zásluhy (napr.: MacIntyre). Druhé ponímanie o spravodlivosti vychádza zo skutočnosti, že je nevyhnutné brať do úvahy aj menej schopných jednotlivcov (nech už je kritériom kvality, resp. schopnosti trh alebo čokoľvek iné) a voči nikomu by sa teda nemalo postupovať tak, aby daný človek stratil dôstojnosť či dokonca samotnú možnosť prežiť. Táto intuícia vychádza najmä z chápania spravodlivosti ako rovného prístupu a prebúda sa v ľuďoch predovšetkým vo vyhrotených situáciách, pri pohľade na utr-

penie chudobných a hladujúcich. Zjednodušene povedané, ak niekto spravodlivo dospel k miliardám a iní spravodlivo umierajú od hladu, spravodlivé to nie je. V tomto prípade nestačí procedurálna spravodlivosť, ani individuálna spravodlivosť, naopak, ponúka sa výsledkový princíp sociálnej spravodlivosti. Zmyslom tohto poňatia spravodlivosti je teda vyrovnanie spoločenských podmienok pre všetkých jednotlivcov, alebo aspoň zabezpečenie dôstojného minima pre prežitie každého ľudského jedinca. Vzťah jednotlivca k jeho veciam je v tomto prípade závislý od jeho vzťahu k ostatným jednotlivcom s ich vlastníctvom, resp. od jeho vzťahu k celej spoločnosti, ktorej je členom. Kým teda v poňatí individuálnej spravodlivosti možno hovoriť len o spravodlivom vzťahu jednotlivca k veciam, v tomto prípade sa hovorí o spravodlivom vzťahu k iným jednotlivcom. Tento prístup k spravodlivosti možno celkom pokojne nazvať sociálnou spravodlivosťou, aj keď v užšom slova zmysle [Hajduk, 2010].

Účastnícka demokracia

Účastnícka (tzv. participatívna demokracia) sa realizuje formou občianskej participácie, teda spoluúčasti, nakoľko je to hlavný spôsob rozvíjania chápania dôležitosti miestnych štruktúr, ako aj prostriedok vnímania obáv a túžob komunity. Výskum ukázal, že rozvojové iniciatívy môžu byť úspešnejšie, ak v kľúčových rozhodnutiach v projektoch existuje pocit vlastníctva cez priame zainteresovanie občanov v kľúčových rozhodnutiach, ktoré priamo ovplyvňujú občanov. Aj keď podpora spoluúčasti občanov na rozhodovaní niekedy môže byť ťažká, komplikovaná, časovo náročná a z času načas dokonca nemožná, pri rozhodovaní na základe konsenzu sú výsledky často legitímnejšie a akceptovateľné vo väčšej miere, než rozhodnutia vykonané volenými predstaviteľmi vystupujúcimi nezávisle. Tento proces je známy ako „pomalá - rýchla“ metóda rozhodovania, pretože budovanie konsenzu môže byť v počiatočných fázach ťažkopádne a pomalé, ale ako náhle vznikne stratégia širšej dohody, realizácia môže byť rýchlejšia a efektívnejšia. Existujú rôzne dôvody vyvinúť úsilie na podporu spoluúčasti a spolupráce občanov. V podstate je parti-

cipácia vlastná najvnútornejšiemu významu demokracie a dobrého vládnutia, pretože podporuje prúd informácií, zodpovednosť a sprievodný proces a dáva hlas tým, ktorí sú najpriamejšie ovplyvnení verejnou politikou. Okrem toho spätná väzba od občanov umožňuje časovú identifikáciu potrieb a priorít komunity a efektívne umiestnenie zdrojov, ktoré ich majú riešiť. Keď sú prostriedky obmedzené, príspevky a zaangažovanosť mimovládnych organizácií (tretieho sektoru), súkromných podnikateľov a bežných občanov v konkrétnych oblastiach, alebo aktivitách môže zmierniť tlak na miestne úrady. Okrem toho, procedúry podporujúce pokračujúcu participáciu medzi voľbami a rozhodovací proces smerujúci ku konsenzu vytvárajú legitímnejšie rozhodnutia, pretože ľudia boli do procesu zapojení. Jedným z praktických výstupov kooperatívnych postupov je vytváranie sociálneho kapitálu. Sociálny kapitál je viera a dôvera, ktoré sa rozvíjajú vtedy, keď sa vláda a občianska spoločnosť stretnú pri snahe o spoločné dobro komunity. Bez sociálneho kapitálu, keď chýba dôvera a spoľahnutie sa, snahy vlády môžu byť blokované; z dlhodobého hľadiska sú komunity bez dôvery nefunkčné a v najhoršom prípade môže medzi súperiacimi sociálnymi silami vypuknúť násilie. Existuje celá škála participatívnych metód a prístupov, ktoré sú zoradené do štyroch širších kategórií.

1. Zbieranie a zdieľanie informácií. Tieto typy procesov prúdia dvomi smermi: zhora nadol a zdola nahor. Prístup zhora nadol je v zásade informačný tok od miestnych úradov k občanom.

Môže prebiehať pasívne, napríklad otváranie prístupu k archívom, alebo zázpisniciam a záznamom, alebo to môže byť aktívne informovanie v komunikácii s občanmi. Aktívne zverejňovanie informácií môže prebiehať prostredníctvom tlačených materiálov, napríklad tlačových vyhlásení, hlásení, informačných novín a brožúrok, alebo ústnou a vizuálnou metódou, napríklad televíznymi a rozhlasovými vystúpeniami, prejavmi a prezentáciami. Prístup zdola nahor sa zameriava na vytváranie kanálov pre občanov a občianske skupiny, aby poskytovali spätnú väzbu úradom, vyjadrili svoje obavy, alebo požadovali konkrétne informácie. Formy, v ktorých

sa uskutočňuje, sú rôzne, od prieskumov a zisťovania verejnej mienky, ku kartičkám s hláseniami, úradom ombudsmana, schránkam pre návrhy a iným metódam.

2. Konzultácia. Pre tieto typy prístupu sú charakteristické štruktúry a udalosti, ktorých cieľom je systematicky konzultovať s dotknutými občanmi – spolu alebo oddelene – záležitosti, ktoré sa ich budú dotýkať. Po takýchto systematických konzultáciách riadiaci pracovníci (oprávnení rozhodovať, napríklad volení predstavitelia) robia rozhodnutia, ktoré sa snažia zbližiť rozdielne pozície. Výsledok konzultácie môže byť pre miestne úrady záväzný alebo nezáväzný. Vo všeobecnosti konzultácia, podobne ako zbieranie a šírenie informácií, zahŕňa zložku učenia, ale prvok rozhodovania nositeľmi autority tento prístup odlišuje od ostatných. Konzultačné procesy majú zvyčajne formu verejných schôdzí, zhromaždení, pojednávaní a podobne.

3. Formulácia stratégie a rozhodovanie. Pri formulovaní stratégie a rozhodovacích procesoch leží právomoc nad konečným rozhodnutím a riešenie problému na účastníkoch sediacich pri jednom stole. Proces formulovania stratégie často zahŕňa úrady miestnej úrovne a rozhodovanie je vo všeobecnosti doménou administratívnych inštitúcií a jej výkonných orgánov. V mnohých prípadoch občania participujú v procesoch formulácie stratégie a pri rozhodovaní prostredníctvom spoločných výborov, komisií a operačných skupín.

4. Spoločné uskutočňovanie. Často participácia občanov presahuje diskusie a debaty a mení sa na praktické uskutočnenie vykonaných rozhodnutí. Uskutočňuje sa to v rôznych formách, od dobrovoľníctva (prevažne obyčajných občanov) po del'bu zdrojov s občianskymi organizáciami a súkromnými firmami. Výsledkom tohto typu prístupu je väčší zmysel pre vlastníctvo procesu a jeho dôsledkov pre všetkých zúčastnených a často poskytne miestnym úradom veľmi potrebné zdroje – ľudské i finančné – pre realizáciu projektov [Koryakov –Sisk, 2003].

Ekosocializmus

Ekosocialisti predstavujú ľavicový prúd spájajúci environmentalizmus a socializmus. Pôvodne vychádzajú z názorov študentských hnutí zo 60-tych rokov, odmietajú kapitalizmus a zároveň sa stavali proti komunistickým režimom (hodnotili ich ako byrokratické karikatúry socializmu). V niektorých krajinách, kde komunisti opustili prosovietsku líniu, došlo k ich zlúčeniu so zelenými, čím vznikla zelená ľavica. Zelená ideológia mala významný vplyv na rad ideologických smerov, okrem iného ekosocializmus, ekoanarchizmus, ekofeminizmus, alebo aj ekofašizmus. Nakoľko sú tieto smery súčasťou zelenej ideológie je predmetom verejných debát.

Nenásilie

Idea nenásilia v zelenej politike sa odzrkadľuje v tom, že politici jednotlivých environmentálnych strán odmietajú fyzický a psychický nátlak ako prostriedok boja s oponentmi. Cieľom je použitie takých opatrení, ktoré predchádzajú eskalácii konfliktu, ktorými sú najmä rokovania a kompromis. Táto idea vychádza napr. z učenia Mahátma Gándhího (Gándhí presadzoval ahinsu – odmietanie násilia, teda nenásilné metódy politického boja, občiansku neposlušnosť a nespoluprácu s utlačovateľom, známu aj pod označením satjágraha (vytrvalosť v pravde). Usiloval o dosiahnutie súladu medzi príslušníkmi rôznych náboženstiev, o odstránenie nedotknuteľnosti z kastového systému. Jeho názory sa zakladali na piatich základných prikázaniach džinizmu: ahinsa – odmietnutie násilia; satja – absolútna vernosť pravde; asteja – nekradnutie; brahmáčarja – striedmosť; apárigráha – potlačenie túžob) a z učenia kvakerov (jednou z myšlienok, na ktorej stojí učenie kvakerov je myšlienka skúmania, či svojím konaním niekomu inému, hoc aj neúmyselne a nepriamo neškodia). Je to životný štýl a postoj k tomu, čo sa vo svete deje. Pokus o definíciu by mohol znieť, že násilie je čin alebo aktivita, ktorá niekomu spôsobuje bolesť či strach, avšak aj nenásilie je aktivita. Tá je ale zameraná proti nespravodlivosti, ktorá niekoho zraňuje, pričom nenásilie učí, že dôležité je zamerať sa na to,

čo násilie spôsobuje, na to upozorňovať a hľadať iné cesty. Nejde o jedno-razové, či krátkodobé opatrenia, ale o dlhodobé riešenie akýchkoľvek problémov. Základom je myšlienka, že čokoľvek v živote urobíme, má do budúcnosti nejaký následok. Čím lepšie sú naše činy, tým lepšie sú potom aj výsledky. A preto je teda najdôležitejšie začať priamo u nás samotných a to aby sme sa správali tak, ako očakávame od ostatných.

Decentralizácia

Decentralizácia je vo všeobecnosti je spoločenský stav, kedy je z vyšších spoločenských zložiek systému (zvyčajne systému správneho, administratívneho a pod.) na nižšie zložky toho istého systému delegované väčšie množstvo právomocí a s tým súvisiaca zodpovednosť. V prípade úplne decentralizovaného usporiadania sú zložky, na ktoré boli právomoci delegované úplne nezávislé na ústredných orgánoch, svoje úlohy plnia samostatne a len v stanovenom rozsahu podliehajú dohľadu vykonávanom z centra. V oblasti verejnej správy je výrazom decentralizácie existencia územnej samosprávy a jej pomer k ústredným orgánom štátnej správy.

Postpatriarchálne hodnoty (feminizmus)

Dejiny feminizmu sú pomerne nové, začínajúce približne v šesťdesiatych rokoch 20-teho storočia, čo sa týka histórie, siahajú do Anglicka a Francúzska na prelome 17-teho a 18-teho storočia. Samotný termín pochádza z francúzštiny a pôvodne označoval ženské hnutie usilujúce o zlepšenie postavenia žien vo všetkých oblastiach spoločenského života. História feminizmu sa delí na tri vlny, podľa prevažujúcich snáh a tém. Prvá vlnu feminizmu (približne od 19-teho storočia až po začiatok 20-teho storočia) možno charakterizovať ako kritiku nerovností *de iure*, a teda boj za základné ľudské práva aj pre ženy a ich zakotvenie v legislatíve. Druhá vlna (približne 60-te až 80-te roky 20-teho storočia) sa sústreďovala predovšetkým na boj s nerovnosťami, ktoré aj napriek oficiálnej rovnosti mužov a žien *de facto* pretrvávali naďalej. Tretia vlna feminizmu (od 90-tych rokov 20-teho storočia) kritizuje predchádzajúcu esencialistickú a

monolitickú definíciu femininity a rozbíja jednoliaty feminizmus na mnoho ďalších smerov, ktoré zohľadňujú rôznosť žien (podľa veku, farby pleti, sexuálnej orientácie, pôvodu a pod). Do histórie feminizmu možno radiť aj postfeminizmus, teda myšlienkový prúd tvrdiaci, že ciele feministického hnutia už boli dosiahnuté a ďalšie aktivity už nie sú potrebné. S požiadavkou rovnosti mužov a žien prvýkrát vystúpila Mary Wollstonecraftová, ktorá sa zaoberala výchovou a vzdelávaním dievčat a jej najznámejšie dielo *Obrana ženských práv* vyšlo v roku 1792. V tomto diele sú už v podstate definované hlavné ciele a zložky emancipačného hnutia. V Európe sa začal feminizmus vyvíjať paralelne s osvietenstvom v období 18-teho storočia. Myslenie sa na konci 18-teho storočia začína dynamicky premieňať a začína výraznejšie akcentovať individuálne slobody a vymaňovať sa z tesnej spätosti s náboženstvom. V USA sa feministické hnutie rozvíjalo v súvislosti s hnutím abolicionistickým (hnutie proti otrokárstvu). Ženy začali vytvárať vlastné štruktúry a prvýkrát sa začali zúčastňovať formálnych politických aktivít. V začiatkoch amerického ženského hnutia zohrali významnú úlohu černošky, hoci museli čeliť rasovému nepriateľstvu. V Európe došlo k významnej emancipácii žien počas Francúzskej revolúcie, ktorá vypukla v roku 1789. Myšlienky sprevádzajúce vznik a priebeh revolúcie oslovili mnoho žien a vzbudili u nich živý záujem o rovnoprávnosť. Jednou z najväčších bojovníčok tejto doby bola Olympe de Gougesová, ktorá už od 80-tych rokov 18-teho storočia vystupovala s predzvesťou veľkej spoločenskej revolúcie, ktorej úlohou bude oslobodiť ženy od nadvlády mužov. Ako odpoveď na slávnu Deklaráciu ľudských práv (Deklarácia práv mužov a občana), hlavný dokument revolúcie, vydala v roku 1791 Deklaráciu práv ženy a občianky. Táto deklarácia nebola voľným prepisom pôvodnej Deklarácie, ale hlásala, že ženy sa rodia slobodné a sú si rovné s mužmi a zároveň sa dožadovala garancie rovnakých práv vo všetkých oblastiach života. Ideologického vedenia revolúcie sa však postupne ujali muži, ovplyvnení myšlienkami Jeana Jacquesa Rousseaua, ktorý trval na striktnom oddelení rolí muža a ženy. Bojovnosť Olympe de Gougesovej, ktorá vo svojej Deklarácii práv ženy žiadala rovnoprávnosť

ako na rečníckej tribúne, tak na popravisku, dráždila revolucionárov rôznych smerov, pretože politická angažovanosť žien bola považovaná za zhubnú pre dobré mravy novej spoločnosti. Nakoniec bola na jeseň 1793 popravená gilotínou, po tom, čo bola obvinená z túžby po štátnickej moci až opomenutia cností prislúchajúce jej pohlaviu. V prvej fáze revolúcie sa vodcom revolúcie hodil revolučný potenciál žien a ich emancipácia. Už počas revolúcie sa však rozpútala zúrivá protizenská kampaň. Po jej skončení bol vydaný dekrét, ktorým sa zakazuje ženám účasť na akomkoľvek politickom hnutí. Pod hrozbou rozohňania vojskom sa na ulici nesmela zhromaždiť skupina žien väčšia ako päť. Ďalšou významnou osobnosťou pre rozvoj feministického myslenia bola Mary Wollstonecraftová (1759-1797), ktorá bola ovplyvnená myšlienkami anarchizmu a zároveň sa stala inšpiráciou pre anarchofeministické myslenie 20-teho storočia. Jej kniha *Obhajoba ženských práv* [Vindication of the rights of woman, 1792] poukazuje na skutočnosť, že ženy sú do svojej role tlačené prostredníctvom spoločenských tradícií a výchovy. K problému spoločenskej nerovnosti žien pristupuje ako k otázke morálky a kultúrnej úrovne spoločnosti. Pre feminizmus bolo dôležité 19. storočie, ktoré sa zameralo predovšetkým na získanie volebného práva. Prvou krajinou, kde bolo toto právo priznané ženám na ich nátlak, bol Nový Zéland v roku 1893, pričom napríklad vo Švajčiarsku až v roku 1971. Hnutie žien v 19-tom a na začiatku 20-teho storočia bolo vedené snahou po zisku práv a rovnosti. Väčšina vtedajších historikov poukazuje na súvislosť s rozvojom priemyslu a kapitálu sprevádzaným hlbokými zmenami v spoločenských a politických systémoch. Vznikala tu príležitosť a v určitých vrstvách a systémoch i nutnosť platenej práce žien a tým možnosť ekonomickej nezávislosti na mužovi a rodine. S nebývalou razanciou sa začína presadzovať feminizmus na prelome 50-tych a 60-tych rokov po druhej svetovej vojne medzi bielymi vzdelanými ženami v Európe a Amerike. Kľúčovým heslom tejto povojnovej vlny je oslobodenie z útlaku. Práve v šesťdesiatych rokoch vzniká významná vrstva žien, ktorým dosiahnuté vysoké a kvalitné vzdelanie poskytuje značný duchovný kapitál, ale relatívne prosperujúca spoločnosť

o neho neprejavuje záujem. Ženy sa túžia uplatniť aj mimo vlastný dom, pociťujú potrebu konfrontácie skúseností. To ich vedie na verejné priestranstvá. Spoločujú sa na živelných aj organizovaných hromadných stretnutiach a otvorene vstupujú do verejného politického života. Neskoré sedemdesiate roky premieňajú hospodársku a kultúrnu situáciu. Do popredia sa dostávajú konzervatívne vlády podporujúce hodnoty domova a domácnosti. Tradične chápanie ženstva je považované za ich záruku a súčasne sa dvíha ľavicová kritika feminizmu. Zreteľne sa v tomto období formulujú východiská feministickej teórie: nerovnosť medzi mužom a ženou nie je ani biologická danosť, ani boží súd, ale je kultúrno-spoločensky vytvorená. K označeniu tradične vytvorených stereotypov správania, vzťahov a prístupov k svetu, ktoré sa spájali s obrazom muža a ženy, si feministky vypožičali z gramatiky pojem rod. Zdôraznili tak, že ustrojenie ľudského tela, t.j. pohlavia, nie je samo o sebe určujúce pre postavenie muža a ženy. V doterajších dejinách ľudstva mala väčšina spoločností jeden spoločný rys - žene bolo vyčlenené podriadené miesto druhého pohlavia vo vzťahu k mužovi, bez ohľadu na to, aká miera moci, zodpovednosti a úcty jej bola priznaná. Feministické učenie chce teda skúmať rozdielne spôsoby sociálnej a kultúrnej konštrukcie mužskosti a ženskosti, aby odhalilo mechanizmy útlaku, dominancie a moci. Bojovnejšie smery zdôrazňujú, že žena je vystavená dvojitému útlaku, prvý vyplýva z hmotných obmedzení v danom spoločenskom systéme, druhý súvisí s nerovným postavením mužov a žien vo všetkých oblastiach života. Myšlienková povaha feminizmu a jeho spoločenské zázemie sa opäť premieňa v osemdesiatych rokoch, najmä v ich druhej polovici. Dôležité je zakladanie katedier ženských štúdií na popredných, najmä amerických univerzitách, kde sa udomácňuje tzv. akademický feminizmus. Súčasne sa v právnych systémoch a organizácii spoločnosti uskutočňuje veľká časť požiadaviek ranného feministického hnutia [Králiková – Sokáčová, 2003].

Komunitne orientovaná ekonomika

Komunitne orientovaná ekonomika, alebo aj komunitná ekonomika je ekonomický systém, ktorý podporuje miestnu substitúciu a odmieta vonkajšie ekonomické subvencie a donútenia. Najviac je podobná lifeways ekonomike založenej na uplatňovaní dobrovoľnej jednoduchosti a moderných ekospoločenských. Je sústredená v miestnych ekonomikách a vzťahuje sa k miestnym potrebám. V poslednom období vďaka prístupu nezávislých organizácií vyvstala snaha o pomoc nezávislým miestnym podnikom a ekonomikám v boji proti rozširovaniu obchodných reťazcov [Welzer, 2000].

Rešpekt k odlišnosti

Rešpekt k odlišnosti je v rôznych formách podporovaný mnohými politickými hnutiami, najviac feministickými, hnutiami za práva homosexuálov, hnutiami zelenej politiky a antiglobalizačnými hnutiami, avšak v každom z nich iným spôsobom. Podstatou idey rešpektu k odlišnosti je presvedčenie, že je dôležité, aby odlišnosti kultúrne, etnické, rasové, sexuálne, náboženské a duchovné boli rešpektované a požívali podporu a úctu v spoločenských vzťahoch. Zároveň práve spoločenské odlišnosti by mali byť prínosom pre prijímanie rozhodnutí, pričom súčasťou idey rešpektu k odlišnosti je aj podpora ľudí, ktorí pre tieto odlišnosti boli vylúčení z vedúcich pozícií. Zároveň táto idea je vyjadrením rešpektu a úcty k iným formám života ako len k vlastnému a k zachovaniu biodiverzity.

Globálna zodpovednosť a zameranie na budúcnosť

Počiatky politickej a tým aj globálnej zodpovednosti za oblasť životného prostredia na svete sa objavujú až koncom šesťdesiatych rokov, kedy ekologické katastrofy podnietili verejný záujem o danú oblasť a primáli politikov považovať ochranu životného prostredia za významnú. V júni roku 1972 sa konala prvá konferencia OSN o životnom prostredí v Štokholme pod názvom Je len jedna Zem. Výsledkom konferencie bolo schválenie Deklarácie o životnom prostredí človeka s jasným cieľom riešiť problémy

Zeme v záujme zachovania kvalitného prostredia na Zemi pre budúce generácie. Účastníci konferencie v prijatej deklarácii uznávajú právo na priaznivé podmienky na Zemi, pričom poukazujú na fakt, že problémy životného prostredia je nutné riešiť na globálnej úrovni, ktorá si bude vyžadovať spoluprácu všetkých 112 zúčastnených štátov. Medzinárodné dohovory a celosvetové i regionálne zoskupenia sa zamerali najmä na riešenie problémov v oblastiach ochrany ozónovej vrstvy Zeme, eliminovaní znečistenia vôd a ovzdušia, podmieňujúceho skleníkový efekt a kyslé dažde, jadrovej bezpečnosti, zneškodňovaniu odpadov a otázky biodiverzity. Vyhlasujú, že je povinnosťou všetkých vlád chrániť a zlepšovať životné podmienky na Zemi, nakoľko práve kvalita životného prostredia je determinujúcim faktorom, od ktorého závisí úspech všetkých krajín a národov a ich ďalšieho ekonomického rozvoja. Konferencii sa však nepodarilo docieľiť takú medzinárodnú spoluprácu, ktorá by viedla k aktívnemu riešeniu environmentálnych problémov. Osemdesiate roky sa vyznačujú štruktúrovaným prístupom v oblasti environmentálnej politiky. Silnejúca potreba aktívneho zapájania sa a globálneho politického riešenia problémov v oblasti životného prostredia viedla v roku 1982 k založeniu Svetovej komisie pre životné prostredie a rozvoj (WCED - The World Commission on Environment and Development). Komisia vydala správu pod názvom Naša spoločná budúcnosť (Our common future), ktorá pojednáva o potrebe trvalo udržateľného rozvoja, to je uspokojovaní potrieb súčasnosti bez toho, aby bola ohrozená schopnosť budúcich generácií. Pojem trvalo udržateľný rozvoj (trvalá udržateľnosť - sustainability) a trvalo udržateľný rozvoj (sustainable development) vznikol ako reakcia na permanentne sa zhoršujúcu kvalitu životného prostredia súvisiacu s nekontrolovateľným rastom populácie, výroby, spotreby, znečistenia a pod. pri obmedzených zdrojoch planéty Zem. Cieľom konferencie s názvom Summit Zeme, ktorá sa konala v roku 1992 v Rio de Janeiro (dvadsať rokov po prvej konferencii OSN o životnom prostredí), bolo nájsť spôsob, ako pri udržaní ekonomického rastu docieľiť zastavenie ničenia prírodných zdrojov a znečisťovania planéty. Hlavným prínosom konferencie bola dohoda,

že mier, rozvoj a ochrana životného prostredia navzájom súvisia a nemožno na ne pozerat' izolovane. Výsledkom konferencie bolo prijatie vyhlásenia pod názvom Deklarácie z Ria, ktorá obsahovala 27 princípov týkajúcich sa dosahovania trvalo udržateľného rozvoja pri zastavení degradácie životného prostredia. Dôležitým výsledkom bolo tiež prijatie Rámcovej dohody o zmene klímy, Dohody o biodiverzite a Deklarácie o rozvoji lesov. Rozhodujúcim bolo prijatie rozsiahleho, vyše 800 stranového dokumentu s názvom Agenda 21 (Agenda 21. storočia). Agenda 21 vyzýva na spoločné globálne partnerstvo v oblasti trvalo udržateľného rozvoja k spolupráci s medzinárodnými, regionálnymi, ale tiež mimovládnyimi organizáciami za účasti širokej verejnosti. Poukazuje na nutnosť zlepšenia životnej úrovne obyvateľstva a to najmä v rozvojových krajinách, pri ktorých predpokladá navýšenie finančných zdrojov s cieľom urýchlenia trvalo udržateľného rozvoja. Celosvetový konsenzus a politické odhodlanie sú zárukou zachovania prírodných systémov pre súčasné a budúce generácie [Chovanec, 2012].

Summary

This article provides insight at so-called view green (environmental) policy and its various ideological backgrounds, as they were during the development of environmental policy since its inception settled and subsequently formulated historically one of the world's most successful political parties based on environmental policy, the German Die Grünen (Greens) in the '70s 20th century and then extended at the Green Committees of Correspondence in the USA in 1984. For the ideological assumptions are considered Ecological thinking, Social justice, Participatory democracy, Nonviolence, Decentralization, Community-oriented economy, Post-patriarchal values (feminism), Respect for diversity, Global responsibility and Focus on the future.

- [1] Bethke, J. *Feminism*. Dostupné na internete: <<http://www.differentlife.cz/pravalidska05.htm>>, [cit. 2013-07-08].

-
- [2] Capra, F. 2004. *Tkáň života*. 1. vyd. 2004. Praha: Academia. 296 s., ISBN: 8020011692
- [3] Hajduk, Ľ. 2010. *Filozofické a etické východiská sociálnej spravodlivosti*. In *Prohuman*. ISSN 1338-1415. 2010, roč. 2, čís. 12, [nestr.]
- [4] Havlíková, J. Ing., Trvalo udržateľný rozvoj v medzinárodnom kontexte, dostupné na internete: <http://www.tur.sk/tur_svet.stm>, [cit. 2011-04-09].
- [5] Herian, K. 2008. *Ekologické myslenie, vzdelávanie a komplexita*. In *Envigogika*. ISSN 1802-3061, 2008, roč. 3, čís. 1, [nestr.]
- [6] Horká, H. 2005. *Ekologická dimenze výchovy a vzdělávání ve škole 21. století*. 1. vyd. 2005. Brno: Masarykova Univerzita, 158 s. ISBN 80-210-3750-4
- [7] Chovanec, M. 2012. *Spoločenská zodpovednosť za oblasť životného prostredia*, In *Zborník zo 7. študentskej vedeckej konferencie Prešov: Prešovská univerzita, 2012*. ISBN 978-80-555-0516-9, s. 623-636
- [8] Koryakov, I. – SISK Timothy. 2003. *Democracy at the local level - A guide for the south caucasus*. 1 vyd. 2003. Stockholm: International Idea, 68 s. ISBN: 9189098978
- [9] Pečínka, P. 2002 *Zelená zleva?: Historie ekologických stran v Evropě. 1 vyd. 2002. Praha: G plus G. 261 s. ISBN 80-86103-58-7*
- [10] Králiková, A., Sokačova, L. 2003. *Nekonečný boj za rovnoprávnosť*. Dostupné na internete: <<http://www.feminismus.cz/cz/clanky/nekonecny-boj-za-rovnopravnost>>, [cit. 2013-07-08].
- [11] Welzer, S. 2000. *Community-Based Economics, Green Party of New Jersey*. Dostupné na internete: <<http://www.greens.org/s-r/21/21-04.html>>, [cit. 2013-07-08].

Ján Šlosiar

Čo z nás robí utrpenie?

The image of a man suffering

Keywords: *image, man*

V utrpení si kladieme nespočetné množstvo otázok. Čo však o ňom vieme a čo nie? Vieme, že je jedným zo základných sprievodných znakov nášho každodenného života. Má rôzne podoby a cítime ho s rôznou intenzitou. Premýšľame a hovoríme o ňom vždy vtedy, keď sa stretávame s bolesťou, úzkosťou, strachom, zúfalstvom, samotou, pocitom viny, so smrťou, ale aj ľahostajnosťou, nevšímavosťou alebo s týraním, krutosťou, bezohľadnosťou a všetkým tým, čo ho podnecuje. Chceme poznať príčiny, ktoré nám utrpenie spôsobujú. Chceme sa ho zbaviť, keď nám neočakávane vstupuje do života a nepríjemne na nás dolieha. Často ho iniciujeme tým, že spôsobujeme utrpenie sebe a iným. Inokedy citlivo vnímame vlastné utrpenie, keď nám ho spôsobujú iní, alebo s pochopením a súcitom vnímame utrpenie iných. Rôznymi prostriedkami sa bránime utrpeniu a zvädzame s ním zápas takmer v každej jeho podobe. Vyrovnávame sa s utrpením a pomáhame ho prekonať iným alebo aspoň zmierniť jeho dôsledky, ktoré sú najťaživejšie v prítomnosti smrti. Životná skúsenosť nám poskytuje nespočetne mnoho príkladov, keď na základe deštruktívneho pôsobenia utrpenia a vedomia smrti rezignujeme v nádeji, že ho vystrieda

iná, možno šťastnejšia a radostnejšia podoba života alebo možno „život“ po živote, resp. po smrti. „Existujú prípady, keď poslednou nádejou je práve smrť. Sú to prípady devastujúcich ochorení, úrazov a životných tráum, ktoré spôsobujú neutíšiteľné utrpenie. V takýchto prípadoch niektorí ľudia volia radšej smrť (samovražda a eutanázia) s nádejou na koniec utrpenia, ktoré im život priniesol, alebo ktoré si spôsobili sami“ [Čáp - Palenčár, 2012: 150].

Ak si odmyslíme etymologický význam slova utrpenie a s ním ďalšie súvisiace pojmy, ako pojem trpieť, trpezlivosť, zatrpknutosť a pod., a ak neberieme do úvahy jeho používanie ako metafory alebo ako pojmu určitého (napr. náboženského) svetonázoru, potom je opodstatnené spytovať sa na jeho podstatu, povahu a charakter. Napriek tomu, že denne trpíme, nie vždy si kladieme otázku: Čo je utrpenie? Aké má utrpenie miesto v živote človeka? A keď si ju aj kladieme, nie vždy na ňu vieme alebo dostaneme uspokojivú odpoveď, a to aj napriek všetkým snahám filozofov, náboženských mysliteľov, vedátorov, moralizátorov, básnikov i spisovateľov, ktorí chcú vedieť a informovať o utrpení čo najviac. Život nás presvedča, že ani prezieravosť vedy, ani autorita náboženstva a ani ušľachtilosť umenia nás nie vždy uspokojia svojimi odpoveďami, keď na nás utrpenie dol'ahne v plnej svojej sile. Ba aj filozofia so svojím nástrojom múdrosti často zostáva bezradná v odpovediach na túto otázku. V duchu Sokratových úvah možno povedať, že čím viac o utrpení vieme, tým viac sme zneistení, tým viac sa nám odpoveď na túto otázku zdá nezrozumiteľnejšia, nejasnejšia a vzdialenejšia, a to aj napriek najrôznejším jeho charakteristikám a definíciám. Čím viac o utrpení vieme, tým viac nám jeho podstata uniká. A ak nám táto podstata uniká, potom je namieste otázka: Má utrpenie svoje opodstatnenie? Má svoj zmysel? Napokon už v staroveku Epikuros, keď sa zamýšľal nad utrpením a bolesťou, dospel k názoru, že bolesť a utrpenie má zmysel a opodstatnenie pre rozkoš a šťastie, pretože „rozkoš nám chýba len vtedy, keď pre neprítomnosť rozkoše cítime bolesť. Keď však necítime takúto bolesť, nechýba nám ani rozkoš“ [Epikuros, 1989: 54-55]. Bez poznania bolesti by sme nemohli

poznať ani rozkoš, alebo iné stránky života. Seneka nás zasa upozornil na uvedomenie si utrpenia prostredníctvom dočasnosti nášho pobytu vo svete, ktorú nám pripomína smrť. Podľa neho bez uvedomenia si smrti by sme nemohli hovoriť a filozofovať o utrpení. Filozofovať pre neho znamená učiť sa smrti. K týmto myšlienkam dospel v utrpení, ktoré mu spôsobil césarov rozsudok smrti.

Dejiny nám predstavujú najrozmanitejšie charakteristiky a definície utrpenia. Dodnes sa ich nahromadilo nespočetné množstvo. Najčastejšie sa stretávame s charakteristikou utrpenia, ktorá ho predstavuje ako bolesť. Samotný pojem utrpenie spravidla odvodzujeme od slova trpieť, pociťovať bolesť, bez ohľadu na to, či už má fyziologický, psychický alebo sociálny pôvod. Trpíme, keď nás bolí brucho, keď pociťujeme bolesť ako úzkosť zo straty blízkej osoby, keď cítime bolesť hladujúcich detí. V iných prípadoch sa utrpenie chápe ako trýzeň, vyplývajúca z nespokojnosti s momentálnym stavom vecí. Trpíme, keď nás v živote postihne nešťastie, keď nás sužuje žiaľ, keď sme ponižovaní, týraní, osamelí, sklamaní, trpíme zo žiarlivosti, závidy a nenávidy, ale trpíme, aj keď sme svedkami nešťastia niekoho iného. Každá charakteristika utrpenia je spätá s nepríjemnými alebo nepriaznivými okolnosťami v živote, s prekážkami v dosiahnutí istých zámerov, ktoré nás obmedzujú, znepríjemňujú nám život alebo nás ohrozujú. Nech utrpenie skúmame z akéhokolvek aspektu, vymyká sa presnej a jednoznačnej definícii najmä preto, lebo nejestvuje izolovane. Bez ohľadu na to, ako utrpenie pojmovo vyjadríme a definujeme, uvedomujeme si jeho prítomnosť v našom každodennom živote, cítime ho na každom kroku, a to aj napriek tomu, že v konečnom dôsledku nevieme, čo samo o sebe znamená. Čo ale vieme, sú len rozmanité prejavy utrpenia vo forme bolesti, úzkosti, strachu, zúfalstva, viny, absurdity, blízkosti smrti, ale aj nepochopenia, netolerancie a bezohľadnosti zo strany iných, alebo z neopätovanej lásky, fyzického, psychického a duševného týrania a pod. Vieme, že rôzne prejavy utrpenia si spôsobujeme sami a spôsobujú ich aj nepredvídateľné udalosti, ako epidémie, živelné katastrofy, hladomor a.i.

Čo teda vieme a čo nevieme o utrpení? Dnes má veda k dispozícii ohro-
mujúce prostriedky, ktorými môže „diagnostikovať“ isté podoby utrpenia.
Medicínske vedy vedia so značnou presnosťou „zmerať“ intenzitu bolesti
podmieňujúcu utrpenie alebo vedia psychiatricky určiť patickú formu
úzkosti, ktorá tiež spôsobuje utrpenie. Na základe vedeckých výskumov
možno stanoviť a vyhodnotiť ťažkú fyziologickú únavu, permanentný stres
a ďalšie iné faktory, ktoré spôsobujú utrpenie. Politické vedy vedia odhaliť
príčiny, vyhodnotiť a riešiť otázky hladu v skúmaných regiónoch, vedia
stanoviť príčiny a dôsledky vojen, vedia určiť, aká forma spravodlivého
spoločenského poriadku zabezpečuje čo najmenšiu mieru utrpenia. Eko-
nomické vedy vedia usmerňovať hospodársky život tak, aby zmierňoval
utrpenie napr. znižovaním miery nezamestnanosti. Právne vedy vedia
stanovovať princípy, pravidlá, zákony a konvencie tak, aby zabránili trpieť
neprávosti. Napriek všetkým snahám týchto a iných vied neustále trpíme
a všetko to, čo sa o utrpení dozvedáme z vedeckého poznania, ale aj zo
životnej skúsenosti, vieme viac v sprostredkovanej, než bezprostrednej
podobe.

Dejiny nám predstavujú najrozmanitejšie charakteristiky a definície
utrpenia. Dodnes sa ich nahromadilo nespočetné množstvo. Definície utr-
penia, s ktorými sa u nás vo vedeckých výskumoch najčastejšie stretávame,
sa vzťahujú k utrpeniu, ktoré pociťujeme predovšetkým v bolesti, bez
ohľadu na to či má fyziologický, psychický alebo sociálny pôvod. Trpíme,
keď nás bolí brucho, keď pociťujeme bolesť ako úzkosť zo straty blízkej
osoby, keď súčítame s bolesťou hladujúcich detí. Utrpenie v spätosti
s bolesťou nachádzame v definícii L. Janáčkovej, ktorá v práci *Bolesť a jej
zvládanie* tvrdí, že bolesť spôsobuje utrpenie ako komplexný zážitok, ktorý
sa prejavuje v oblasti biologickej, psychologickkej aj sociálnej [Janáčková,
2007: 14]. V inom prípade sa utrpenie chápe širšie než samotná bolesť. D.
Self v práci *Pochopiť utrpenie* chápe utrpenie ako následok nielen fyzickej
bolesti, ale aj ako trýzeň, ktorá vyplýva „z nespokojnosti s momentálnym
stavom vecí. Trpíme, keď nás v živote postihne tragédia; keď sa sužujeme
či žialime. Trpíme, keď sme zavrhaní či nechcení; osamelí alebo skla-

maní. Trpíme, keď sme nešťastní. Trpíme, aj keď musíme byť svedkami nešťastia niekoho iného. Trpíme, keď ošetrujeme smrteľne chorého člena rodiny alebo sledujeme reportáž o obetiach vojny či hladu“ [Self, 1997: 11].

Ešte širšie chápe utrpenie M. Nemčeková v práci *Práva pacientov: medicínske, ošetrovateľské a filozoficko-etické súvislosti*, v ktorej píše: „Utrpenie je späté s nepríjemnými alebo nepriaznivými okolnosťami v živote, s narušením dôležitých medziludských vzťahov, prekážkami v realizácii zámerov a cieľov, teda so situáciami, ktoré človeka nejakým spôsobom obmedzujú, ohrozujú, znepríjemňujú mu život, ktoré jednotlivec hlboko emocionálne prežíva, snaží sa ich racionálne vysvetliť, zdôvodňovať a prisudzovať im určitý význam“ [Nemčeková, 2004: 38-39]. Všíma si aj základný rozdiel medzi pojmami bolesť a utrpenie. Na rozdiel od bolesti chápe utrpenie ako „vedenie si vlastnej konečnosti, smrteľnosti, neaplnenosti ambícií a cieľov, predovšetkým však ohrozením alebo stratou zmyslu života“ [Nemčeková, 2004: 40]. Okrem toho upriamuje pozornosť aj na dva základné aspekty prístupu k utrpeniu – objektívny a subjektívny aspekt. Za objektívny aspekt považuje vonkajšie okolnosti, ktoré spôsobujú utrpenie, pričom subjektívny aspekt je spätý s individuálnym prežívaním [Nemčeková, 2004: 40]. Podobným spôsobom pristupuje k utrpeniu aj A. Fabian, ktorý v práci *Utrpenie má aj iný rozmer* pod objektívnym aspektom utrpenia rozumie úbytok, stratu alebo posun k horšiemu, čo je spôsobené nepriamo napr. prírodnými katastrofami. Subjektívnym aspektom zasa rozumie individuálnu skúsenosť s utrpením, jeho prežívanie. Ide o utrpenie, ktoré na nás spôsobí priamo. K týmto aspektom utrpenia pridal i utrpenie ťažké, ľahké, falošné (napr. masochisti) a utrpenie v jednotnom a množnom čísle [Fabian, 1999: 13].

Odpoveď na otázku, čo utrpenie znamená samo o sebe, čo môžeme a nemôžeme pomenovať utrpením, kde utrpenie začína a kde končí, nikdy nie je jednoznačná. Aby sme sa o utrpení dozvedeli čo najviac, pokúsime sa najskôr odpovedať na otázku: Kde začína utrpenie? Ak pocítujeme fyzickú bolesť, trpíme a trpezlivo ju znášame. Alebo z netrepezlivosti ju zaháňame myšlienkami, medikamentmi a inými prostriedkami. Ak bolesť neutícha

a prekročí istú mieru, spôsobuje nám stav, ktorý možno pomenovať utrpením. Rovnako tak, keď pociťujeme strach a úzkosť a zotrývame v strachu a úzkosti, spôsobuje nám to stav utrpenia. Alebo ak v nás neutícha pocit viny, spôsobuje nám to utrpenie. Takisto zúfalstvo, z ktorého nenachádzame únik a nádej zmeniť ho, spôsobuje utrpenie. Tragická udalosť, ktorá postihla blízku a milovanú bytosť, spôsobuje utrpenie. Sú to stavy, v ktorých začíname cítiť a uvedomovať si prítomnosť utrpenia v našom živote. Niekedy vieme a inokedy len tušíme, kedy, v akých stavoch a situáciách začíname trpieť, v akých stavoch a situáciách sa v nás utrpenie sprítomňuje. Uvedomenie si toho, že začíname trpieť, na nás dolieha rôznou intenzitou. Vždy podľa toho, v akom stave bolesti, strachu, úzkosti a pod. sa nachádzame. Naším ľudským určením je to, že sa vždy nachádzame v istom stave, v istej situácii alebo, povedané slovami nemeckého filozofa Martina Heideggera, nachádzame sa v istom naladení. Naladenosť je podľa neho „základným uskutočňovaním nášho bytia vo svete“ [Heidegger, 1993: 47]. To, že sme naladení utrpením, určuje spôsob nášho bytia vo svete.

Stav utrpenia alebo naladenosť v utrpení plnou intenzitou na nás dolieha vždy v pocite bolesti, viny, strachu, zúfalstva, osamelosti, blízkosti smrti, keď si uvedomujeme svoju dočasnosť. V nich je ohrozenie i potvrdenie našej existencie. Vyhladované dieťa sa zúfalo dožaduje jedla. Pacient s nevyliciteľnou diagnózou rakoviny sa v strachu dožaduje smrti. Ťažkou záťažou stresovaný manažér hľadá samotu. Naopak, iný je stav, keď nepociťujeme utrpenie. Sme pohltení verejným životom, v ktorom vládne pôžitkárstvo, slasť, radosť, rozkoš a bezstarostnosť, žijeme v zabudnutí na seba, v zabudnutí na svoju dočasnosť a zodpovednosť za zmysel svojho života. Pohltení pracovnými povinnosťami, nákupmi v supermarketoch, atmosférou diskotéky, opojení alkoholom, oslavujúc narodeniny, vtiahnutí do deja futbalového zápasu a všade tam, kde absentuje trápenie, popierame svoju existenciu. Ľudské bytie sa nám ukazuje ako úplne pohltené v anonymite každodennosti a bezstarostnosti verejného života. Dánsky filozof Soren Kierkegaard sa domnieva, že keď sa vyhýbame utrpeniu, žijeme život iných ľudí, život verejnosti. Človek stráca svoju vnútornosť,

„podpisuje zároveň ortiel' svojmu zániku“ [Kierkegaard, 1969: 38]. Zabúdaním na svoj privátny život zaniká v efemérnom svete pôžitkov.

V zabúdaní na svoj privátny život sa dostavuje prázdno a nuda. Chcem byť sám sebou, alebo v nude strácam seba samého. Nudu ako prázdno vyjadril Kierkegaard nasledovne: „Aká len nuda býva príšerná, príšerne nudná, nepozná silnejší ani pravdivejší výraz, v tomto prípade by tu bol ďalší pohyb. Natiahnem sa, nečinne ležím. Jediné, čo vidím, je prázdno, jediné, čím žijem je prázdno, jediné v čom sa pohybujem, je prázdno. Netrpím bolesťami“ [Kierkegaard, 2007: 45]. N nude si kladieme otázky typu: Čo s načatým nedeľným popoludním? Ako vyplniť čas na dovolenke? Kde dať deti, keď príde návšteva? Ak nás z nedeľného popoludnia vyruší bolesť postihnutých pri požiari, na dovolenke strach z návratu pri strate dokladov a návšteva sa zmení na zúfale hľadanie zatúlaného dieťaťa, vtedy sa dostavuje úzkosť a z nej plynúce utrpenie. V tomto stave sa utvára predpoklad na sebauvoľnenie človeka, vytvára sa predpoklad na slobodné rozhodnutie, aký dáme svojmu životu zmysel, aký k nemu zaujmeme postoj. Budeme pomáhať pri hasení požiaru, alebo sa ľahostajne pozeráť na jeho výčiny, budeme si užívať dovolenku, alebo sa zodpovedne venovať hľadaniu dokladov, budeme pohltení zábavou s návštevou, alebo budeme hľadať stratené dieťa. V chápaní Kierkegaarda sa utrpenie predstavuje ako nevyhnutná podmienka voľby životného postoja, ktorý má charakter morálnej zodpovednosti.

Vychádzajúc z toho, že utrpenie určuje istú podobu našej existencie, môžeme si stanoviť otázku: Ako nám utrpenie umožňuje poznávať a poznať skutočnosť? Táto otázka nás núti odpovedať aj na ďalšie otázky: Ako sa zmocňujeme utrpenia v našej skúsenosti? Ako utrpenie reflektujeme v abstraktných pojmoch, súdoch a logike vedy? Ako sa nám predstavuje po mentálnej stránke v pocitoch, vcit'ovaním sa do utrpenia seba i iných? Akú úlohu tu hrá intuícia, introspekcia, hlboký emocionálny zážitok? Ako utrpenie vnímame v bezprostredných motívoch nášho konania? Čo spôsobuje utrpenie v našom vedomí? Akým obsahom sa naplňa naše vedomie pod vplyvom utrpenia? Ako utrpenie ovplyvňuje naše svedomie? Tak napríklad

v logike abstraktných úvah vedy sa nám môže utrpenie predstaviť ako súhrn štatistických údajov bez emocionálneho zainteresovania. Na druhej strane v mentálnej rovine, v ktorej absentujú racionálne úvahy, sa nám zasa môže utrpenie javiť v iracionálnej podobe beznádeje. Zážitok z utrpenia nám odкрýva aj tie stránky ľudského života, ktoré sú našej racionalite skryté a ku ktorým sa dostávame skôr intuíciou, introspekciou, než skúsenosťou či myšlienkovými operáciami logiky nášho uvažovania.

Tieto a ďalšie otázky späté s poznaním v utrpení podmieňujú aj spôsob, aké predstavu o svete si v utrpení vytvárame, akým obsahom sa naše predstavy naplňajú. Vedomie utrpenia je tak reflexiou nášho bytia vo svete. Zamilovaný človek, ktorému spôsobuje utrpenie neopätovaná láska, vidí svet inak, ako človek trpiaci z dolapenia a odsúdenia za spáchaný trestný čin. Naše naladenie v skutočnosti, konkrétna situácia a kultúrne spoločenstvo, v ktorom sa nachádzame, spôsobujú, aké predstavy o svete si v utrpení vytvárame – či je to svet hrôzy, ktorý nás robí nešťastnými, alebo svet nádeje, ktorý nás robí šťastnými. V hlave horolezca, trpiaceho extrémnym chladom, neznesiteľnou únavou, bolesťou omrzajúcich končatín pri výstupe na vysokú horu, sa utvárajú predstavy zrútenia a strach pred pádom do priepasti, čo oslabuje jeho organizmus a uberá mu vôľu k ďalšiemu postupu. Alebo jeho úvahy naplňajú vedomie predstavou, že už má najťažšiu časť výstupu na horu za sebou, že vrchol hory je na dosah, čo mu dodáva nové sily a odhodlanie dosiahnuť stanovený cieľ. V utrpení sa mu svet predstavuje ako svet pesimistu alebo optimistu. Vstupuje do neho istota skúsenosti, alebo strach a neistota z nepredvídateľných okolností. Premýšľa nad tým, ako byť ostrážitý, a zároveň odháňa myšlienky strachu, ktorý mu zväzuje nohy. V utrpení pociťuje úzkosť a svet sa mu predstavuje v malovernosti a beznádeji, čo ho nutká k predčasnému návratu. Avšak v utrpení je aj nádej na úspech. V utrpení sa identifikuje ako nešťastný a zúfalý človek, ktorý v možnosti návratu premárnil doterajšie úsilie a ktorý pociťuje vinu za zbabelosť. Na druhej strane je plný odhodlania, radosti a šťastia z blízkeho naplnenia zmyslu svojho snaženia. Je to utrpenie, ktoré tomuto výstupu dáva alebo nedáva zmysel. V ňom sa

stretáva skúsenosť a logika myslenia, ale aj hlboký emocionálny zážitok, do ktorého vstupuje ešte aj pud sebazáchovy. V ňom sú obsiahnuté i motívy limitovaného a slobodného konania človeka. Utrpenie tak má okrem fyziológie, psychológie aj svoju epistemológiu, lebo nás odkazuje na spôsob vnímania a uvažovania, akým sa horolezec zmocňuje výstupu a dáva svojim predstavám konkrétny obsah. Utrpenie odhaľuje inštrumentálne (poznávacie schopnosti) a spôsob ich používania pri riešení bytostných otázok, pred ktorými horolezec bezpochyby stojí.

V utrpení sa zakladá prvotná skúsenosť sveta, ktorá umožňuje človeku tomuto svetu porozumieť. V tejto skúsenosti sa vytvárajú predpoklady účasti človeka na riešení rôznych životných situácií. Utrpenie vyvoláva aktivity človeka, prebúdza fantáziu, podnecuje vôľu. Na druhej strane však aj obmedzuje alebo bráni aktivitám, bráni vôli presadiť sa, podriaďuje človeka osudovosti a núti ho prispôbiť sa okolnostiam. Na jednej strane vedie k slobode sebaurčenia a na druhej vedie k strate identity. Utrpenie v sebe viaže významovosť podstatných ľudských určení. Bytie človeka v utrpení je najčastejšie bytie tragické. Osud sa v ňom často naplňuje aj proti vôli, odhodlaniu, odvahe a sile človeka. Utrpenie má svoju heroickú stránku, o ktorej často hovoril predstaviteľ filozofie voluntarizmu Friedrich Nietzsche. Podľa neho človek je tým väčší, odvážnejší a chytрейší, čím je väčším skúškam a utrpeniu vystavovaný. Jedinečnosť a veľkosť človeka, ako ho obdivoval Nietzsche, spočíva v utrpení niest' tragický osud dôstojne, v stotožnení s ním žiť a nerezignovať i napriek poznaniu vlastnej nemohúcnosti. Na rozdiel od v stáde žijúceho zvierat'a, človek je bytosť vybavená vôľou, ktorá inštinktívne vie niest' statočne svoj údel. Ale v anonymite davu stráca svoju vôľu, stráca sám seba, stáva sa slabým, a preto k prežitiu sa potrebuje čo najviac zomknúť s inými ľuďmi. Nietzsche sa domnieval, že kde chýba vôľa k životu, utrpenie stráca na význame a stáva sa ľudsky nezmyselným. „Pozoruj stádo, ktoré sa pasie navôkol: nevie, čo je včera, čo je dnes, poskakuje, žerie, odpočíva, trávi, znovu skáče, a tak od rána do noci a deň za dňom, pevne privityazané svojou vôľou a nevôľou a preto ani trudemysel'né ani unudené“ [Nietzsche, 1992:

85]. K čomu je potom utrpenie pre človeka, ktorý sa stratil v anonymite stáda? Je výrazom úpadku, straty životaschopnosti a zmyslu života človeka.

V skúsenosti utrpenia si človek začína uvedomovať oveľa intenzívnejšie nielen svoju existenciu, ale aj to, v akom svete žije a ako sa k tomuto svetu vzťahuje. Utrpenie má teda okrem epistemologickej aj svoju ontologickú stránku. Svet utrpenia je dramatický svet, svet akcie, kde v každom úkaze bolesti, úzkosti, zúfalstva, samoty, absurdity, smrti vidíme stretnutie zápasiacich síl, pudov, emócií a mysle. Je to svet výraznej premeny. V ňom sa drahokamy náhrdelníka na ubolenom krku trpiacej ženy menia na ťažké a neznesiteľné bremeno, luxusné auto podnikateľa na rakvu pre pozostalých, láska mladíka na pomstychtivú beštiu. Predmetný svet stráca svoju každodennú tvár. Veci, ktoré nás obklopujú vo svojej každodennosti a všednosti, odrazu menia svoju fyziognómiu, zafarbujú sa zvláštnym nádychom strachu, bezmocnosti a beznádeje, ale predstavujú sa nám aj v podobe vášne, nádeje, odhodlania a iných ľudských mohutností.

V utrpení však aj hodnotíme skutočnosť. V tomto prípade môžeme hovoriť o jeho axiologickej stránke. V utrpení nadobúda skutočnosť istý zmysel, alebo sa nám javí ako absurdná a nezmyselná. V tomto hodnotení si kladieme otázku: Stálo, alebo nestálo za to trpieť, malo zmysel, alebo bolo nezmyselné trpieť vo svojom snažení? Človek túžiaci po láske trpí dovtedy, pokiaľ si milovaná bytosť nevšimne jeho náklonnosť a ich vzťah sa zmení v lásku. Väzeň odsúdený za lúpež odpykávaním si trestu trpí v nádeji, že za niekoľko rokov si užije svoj lup. Baníci v zúfalstve a utrpení kopú šachtu zo závalu vo viere, že si zachránia život. Pokiaľ môže človek nájsť a naplniť vo svojom živote zmysel, je schopný vyrovnáť sa s utrpením. Dokonca v mnohých prípadoch je pripravený obetovať aj svoj život. Možno to dokumentovať na rodičovskej láske, keď rodič darovaním vlastného orgánu svojmu dieťaťu je odhodlaný znášať utrpenie aj za cenu rizika smrti. Na druhej strane, pokiaľ človek nemôže nájsť zmysel v utrpení, má sklon vziať si život uprostred všetkého blahobytu, ktorý ho obklopuje. Potvrďuje to i V. Frankl v práci *Vôľa k zmyslu*, v ktorej píše: „Pokiaľ môže človek nájsť a naplniť vo svojom živote zmysel, stáva sa šťastným, ale tiež schopným

vysporiadať sa s utrpením, pokiaľ v tom vidí zmysel, je dokonca pripravený obetovať život“ [Frankl, 1994: 177]. Zmysel utrpenia spočíva v tom, že človeka robí zdatnejším čeliť svojmu osudu i osudu iných. Naopak, nezmyselnosť utrpenia má deštruktívny vplyv na človeka.

V tejto súvislosti aj Nietzsche nachádzal v utrpení zmysel a preto mu pripisoval veľký význam. Jeho prehodnocovanie všetkých hodnôt smerovalo k tomu, aby z utrpenia urobil akési kritérium silnej osobnosti, ktorá vie znášať svoj údel. V práci *Duševný aristokratizmus* to vyjadril nasledovne: „Tým ľuďom, na ktorých mi záleží, prajem utrpenie, opustenosť, nemoc, zlé nakladanie, znehodnotenie, prajem si, aby im nebolo neznáme hlboké pohrdanie samým sebou, muky nedôvery k sebe, bieda premoženého, nemám s nimi súčiť, pretože si prajem to jediné, čo môže dnes dokázať, či má niekto cenu alebo nie – aby vydržal“ [Nietzsche, 1993: 101]. Zmysel utrpenia videl v tom, že znásobuje našu vôľu k životu v duchu: „Čo ťa nezabije, to ťa posilní!“ [Nietzsche, 2002: 20]. To človeka robí zdatnejším čeliť svojmu osudu. V tom Nietzsche pozitívnu hodnotu utrpenia. Vidí však aj jeho negatívnu stránku, na ktorú v práci *Genealógia morálky* upozorňuje. „Čo na utrpení poburuje, nie je tak ani utrpenie samo o sebe, ako nezmyselnosť utrpenia: avšak ani pre kresťana, ktorý si do utrpenia vložil celú tajnú mašinériu spásy, ani pre naivného človeka starších dôb, ktorý si všetko utrpenie dokázal vyložiť z hľadiska diváka alebo pôvodcu utrpenia, takéto nezmyselné utrpenie vôbec neexistovalo“ [Nietzsche, 2002: 51]. Negatívnu stránku utrpenia vidí v tom, že sa využíva ako prostriedok pasívneho postoja k životu a osudu človeka.

Utrpenie má však aj tú stránku, že nie vždy a nie rovnakou intenzitou ho pociťujeme ako súčasť našej existencie. Najvýraznejšie je to v situáciách, v ktorých si bytostne uvedomujeme spôsob nášho pobytu vo svete, zmysel a konečnosť nášho života. Ide o „hraničné situácie“, ako ich nazýva nemecký existencialistický filozof K. Jaspers. Charakterizuje ich ako situácie, v ktorých si uvedomujeme, že musíme umrieť, musíme trpieť, musíme bojovať, sme vydaní náhode alebo sme obviňovaní. Tieto hraničné situácie tvoria fundament nášho bytia. V nich utrpenie spôsobuje zmenu nášho

pohľadu na skutočnosť, na náš život vo svete. Alebo si ich zastierame a vyhýbame sa im. Hraničné situácie znamenajú, že sa ich snažíme uchopiť v utrpení a zúfalstve ako v opätovnom sebazoznaní. Zároveň sa stávame sami sebou v premene vedomia svojho bytia [Jaspers, 1992: 16]. Hraničné situácie, ich chápal Jaspers, nám otvárajú niečo skryté a nevysloviteľné, ukrývajúce sa pod povrchom všedného, bežného, každodenného života. Utrpenie, ako choroba, bolesť, úzkosť, pocit viny, strach pred smrťou, zúfalstvo a beznádej, nám s naliehavosťou pripomína, kto sme. V každodennom zhone bežného života sa týmto existenciálnym stavom snažíme vyhýbať, potláčame ich alebo zavierame pred nimi oči. Zabúdame na utrpenie nielen ako na súčasť nášho života, ale aj na to, že nám pripomína dočasnú našu pobytu vo svete. Pripomína nám, že sme vydaní na milosť a nemilosť náhode, ale aj osudu, že musíme zomrieť. Utrpenie pripomínajúce nám fakt smrteľnosti nás robí pripravených čeliť nástrahám života.

Spolu s Jaspersom aj ďalší existencialisti nás upozorňujú, že človek sa nemá vyhýbať utrpeniu, pretože je súčasťou nášho života. Jeho zmysel a pozitívna hodnota spočíva v tom, že nám odkrýva tie stránky života, ktoré si vo všednosti, každodennosti a zhone neuvedomujeme. Často vychádza zo samotnej pudovej stránky sebazáchovy človeka, ktorú vedomie nie vždy dokáže rozkrývať. A keď ho aj odkryjeme, najmä v prítomnosti smrti svojich blízkych, úzkosti zo zomierania, strachu zo zomierania, nie vždy musí mať svoju logiku vysvetlenia, pretože je sprevádzané absurditou a má svoju tajomnú stránku. Najmä prítomnosť smrti svojich blízkych, úzkosť zo zomierania, vedomie smrti, strach zo smrti poukazujú na to, že život človeka nemusí mať svoju logiku, že je sprevádzaný absurditou a má svoju tajomnú, nevysvetliteľnú stránku. Zážitok utrpenia nám odkrývame kôr intuíciou, introspekciou než myšlienkovými operáciami logiky nášho uvažovania.

V utrpení si oveľa častejšie kladieme otázku: Má vôbec zmysel žiť, keď tak strašne trpíme? A ak si aj túto otázku kladieme najmä fyziologicky vnímaným utrpením, spravidla si ju vysvetlíme prostredníctvom pudu

sebazáchovy. Potom ale nasleduje ďalšia otázka: Dá sa v utrpení zmysluplne žiť? Okrem iných aj uvedený Nietzsche upozorňoval na to, že práve utrpenie dáva životu zmysel. Ba dokonca sa domnieval, že v utrpení sa človek môže stať inou, silnejšou a výnimočnejšou bytosťou. Preto nabádal kráčať v ústrety utrpeniu, lebo v ňom individuum nachádza možnosti heroického sebaaprekonania. V tejto súvislosti v práci *Radostná veda* píše: „Čo vedie k heroizmu? – Kráčať v ústrety zároveň svojmu najväčšiemu utrpeniu aj svojej najväčšej nádeji“ [Nietzsche, 1996: 155]. Heroické je v človeku to, keď dokáže kráčať v ústrety svojmu najväčšiemu utrpeniu. Nietzsche pripisuje utrpeniu mimoriadne veľký význam, lebo je zdrojom vitality človeka. Podľa neho utrpenie sa dotýka bezprostredných životných, pudom podmienených aktivít človeka. Utrpenie je tým, čo človeka vytrháva z prírodnej určenosti a smeruje ho k prehodnoteniu a vytvoreniu takých hodnôt života, pred ktorými človek nebude hanbou pre opicu. Keď porovnáваме Nietzscheho a Kierkegaardov postoj k utrpeniu, tak u oboch tvorí podstatný aspekt ľudského života. Avšak Kierkegaardovo utrpenie smeruje paradoxnej viere, viere v zúfalstve, osamotenosti, úzkosti a neistote. Je to paradoxne prežívané bytie ako neustále vyrovnávanie sa s Bohom v zápase seba samého medzi zodpovedným a nezodpovedným postojom k životu. Utrpenie je predpokladom možnosti slobodnej voľby medzi ľahkovážnym a mravne zodpovedným životom na ceste k Bohu. Na druhej strane pre Nietzscheho je utrpenie zdrojom vitality a sily človeka, je predpokladom k jeho sebaaprekonaniu. Je presvedčený, že v utrpení sa rodí jeho výnimočnosť. V utrpení sa rodí nový človek.

Nietzsche poukázal na tú stránku ľudského utrpenia, ktorá nás núti mobilizovať svoje sily na to, ako zmeniť daný stav. Pacient po ťažkom úraze nôh prijíma bolestné rehabilitačné cvičenia spôsobujúce utrpenie v nádeji, že sa vylieči a bude chodiť. Utrpenie ako premena z chorého na zdravého nie je nič iné, ako prekonanie seba samého. Vrcholový športovec prijíma zvyšujúce, až trýznivé dávky tréningovej záťaže, ktoré spôsobujú utrpenie, tiež za účelom sebaaprekonania, pretože chce, aby sa stal víťazom. Študent trpiaci nespavosťou a úzkosťou, ktorá mu spôsobuje utrpenie, sa naďalej

pripravuje na štátnu skúšku, lebo už nechce byť študentom, ale architektom, právnikom, lekárom, učiteľom či hercom. Aj v tomto prípade ide o zmenu daného stavu, o sebaapremenu. Na uvedených príkladoch možno ilustrovať, že nechciet trpieť, resp. vyhýbať sa utrpeniu, znamená zotrvať v pôvodnom stave. Pacient bude naďalej chorým, športovec priemerným, študent bez odbornej spôsobilosti. Prijat' utrpenie za súčasť vlastnej existencie znamená nielen nádej, ale aj predpoklad na sebaaprekonanie.

Nový pohľad na utrpenie nám poskytol aj zakladateľ psychoanalýzy Sigmund Freud, ktorý sa snažil pochopiť vnútorný život človeka, obsah jeho duše, ktorý je skrytý pred bezprostredným pozorovaním kvality, vlastností a charakterových rysov individua. Keď sa zaoberal otázkami štruktúry ľudskej psychiky a hľadal príčiny stavu úzkosti, dospel k názoru, že nie rozum, ale pudová, nevedomá zložka ľudskej psychiky podmieňuje stavy, v ktorých sa zakladá prvotná ľudská skúsenosť. Poukazuje na nové možnosti hľadania ľudskej identity prostredníctvom nevedomej motivácie (tabu), ktorá je podmienená nepoznanými štruktúrami ľudskej psychiky. V práci *Totem a tabu* Freud píše: „Základom tabu je zakázané konanie, ku ktorému núti silný nevedomý sklon“ [Freud, 1966: 54]. Na tomto základe sa rozvíja i jeho predstava o utrpení. Freud dokázal, že väčšia časť našej mysle je pred vedomím ukrytá, resp. osobnosť sa skladá nielen zo zjavného vedomia, ale i z nevedomia, ktoré je dôležitým faktorom túžob a chcení človeka. V práci *Úvod do psychoanalýzy* píše: Predpokladáme, že každý duševný dej existuje spočiatku v nevedomom štádiu alebo období, a len z neho prichádza do obdobia vedomého, asi tak, ako fotografický obraz je najprv negatív, až pozitívnym procesom sa stáva obrazom. Ale nie z každého negatívu sa musí stať pozitív, a práve tak nie je nutné, aby sa každý duševný dej premenil na vedomý. Z toho vyplýva, že jednotlivý dej najprv náleží psychickej sústave nevedomia, a potom za určitých okolností prechádza do sústavy vedomia“ [Freud, 1936: 243]. A tak sa čoraz častejšie stáva, že túžby človeka sú zatlačené do úzadia, sú potlačované v jej prirodzenej pudovej zložke. Konflikt medzi želaním a zákazom, túžbou po niečom a zároveň potrebou odriekať sa toho vyvoláva napätie, strach, úz-

kosť – spôsobuje utrpenie. Konflikt vedomého a nevedomého obsahu psychiky, ktorého podstatná časť prebieha mimo toho, čo nazývame vedomím, vytlačenie určitého, väčšinou neprijateľného obsahu zo sféry vedomia, je podľa Freuda zdrojom narušenia integrity osobnosti a vzniku duševných porúch, následkom čoho je vznik fóbií, depresí a psychóz. Veril, že utrpenie spôsobuje konflikt medzi vonkajšími okolnosťami a inštinktívnou, pudovou, nevedomou sférou ľudskej psychiky. Samo o sebe nie je ani dobré, ale ani zlé. Záleží len na konkrétnom prostredí, okolnostiach a udalostiach, ale aj na vzťahoch medzi ľuďmi v konkrétnom kultúrnom spoločenstve, akým obsahom sa vedomie utrpenia naplňuje.

Vedomie utrpenia je niečo, čo má vždy konkrétny obsah. Obsahy vedomia utrpenia nie sú ahistorické, ale kontingentné, sú skôr akousi spleťou náhodných výtvorov vonkajších okolností a vnútorných inštinktov. Sú u každého a v každej situácii iné a aj každý jednotlivec, ktorého vedomie sa naplňuje konkrétnymi obsahmi utrpenia, reaguje inak. Utrpenie teda nie je ničím abstraktným, ale vždy je len záležitosťou konkrétnych ľudí, ktorí trpia za daných okolností a v konkrétnom čase, nech už si jeho zmysel a hodnotu vysvetľujem akýmkoľvek spôsobom (vedeckou reflexiou, či životnou skúsenosťou). V tejto súvislosti si môžeme položiť otázky: Do akej miery sa môžeme utrpením zaoberať v abstraktných úvahách z hľadiska jeho logického vysvetlenia? Čo sa dozvieme o utrpení prostredníctvom rôznych vedných odborov z hľadiska objektivity predmetného skúmania? Má toto objektívne poznanie utrpenia zmysel, keď sme v ňom subjektívne každý sám? Ak pripustíme, že utrpenie má aj svoju objektívnu stránku, potom v ňom nachádzame aj isté spoločné znaky, ktoré sú vlastné a komunikovateľné pre isté kultúrne spoločenstvo. Na základe toho môžeme o utrpení hovoriť aj ako o sociálnom fenoméne. Z hľadiska vedy sa na jeho poznaní môžu podieľať rôzne vedné odbory – od fyziologických až po sociologické odbory. Taktiež sa môže skúmať z individuálnej pozície jednotlivca alebo ako kolektívny fenomén.

Utrpenie má teda svoj individuálny i sociálny aspekt pohľadu. Môže ho pociťovať aj isté kultúrne spoločenstvo. Ak sme uviedli, že utrpenie sa

vzťahuje k bolesti, úzkosti, zúfalstvu, pocitu viny každého z nás, potom ako možno tento vzťah chápať z pohľadu istého kultúrneho spoločenstva? Jaspers, keď písal o problematike viny po skončení 2. svetovej vojny v práci *Otázka viny*, tak sa zamýšľal nad utrpením, ktoré nemeckému národu spôsobila táto vojna. Nemecký národ pociťoval hrôzu a vinu za spôsobené vojnové zverstvá. Bol zúfalý, keď sa dozvedal o praktikách v koncentračných táboroch. Pociťoval zdesenie a hnus z vykonaných činov. Pociťoval bolesť z hrôzostrašných následkov vojny. Utrpenie bolo bytostným určením nemeckého národa v povojnovej dobe. Ľudia politicky trpeli za to, že si zvolili totalitnú formu vlády choromyseľného diktátora a bezmocne sa prizerali na jeho politické a vojnové zverstvá. Mnohí z nich zaslúžene trpeli v dôsledku odsúdenia za ťažké zločiny a nepravosti, ktorých sa za vojny dopúšťali. Trpeli za trestné činy, spáchané z rasových, ideologických alebo iných pohnútok. Politicky a právne trpeli za zavinenie hrôz vojny. Jaspers upozornil aj na druhú stránku pocitu viny spôsobujúcu utrpenie človeka ako príslušníka nemeckého národa, ktorá pramení z jeho morálneho odsúdenia za činy, ktoré svetové kultúrne spoločenstvo odsúdilo. Zároveň upozornil na to, že človek má aj svoje svedomie. Trpí preto, lebo svoje konanie za vojny pred vlastným svedomím nemôže ospravedlniť. Ba čo viac, ak je veriacim kresťanom, pred Bohom nenájde úkrytu. Utrpenie za spáchanú vinu si ho vždy nájde [Jaspers, 1991: 14-45].

Jaspers nám odкрýva rôzne aspekty utrpenia podmienené vinou. Okrem toho, že sa od neho dozvedáme mnoho nového o utrpení, chceme vedieť, ako na nás bezprostredne vplýva. Kladieme si otázku: Ako utrpenie ovplyvňuje naše cnosti, vlastnosti a postoje? Sokratova požiadavka, aby človek poznával seba samého, bola vyslovená za účelom cnostného života. Cnosti, ktorými sa život človeka naplňa, sa rodia v poznaní. Je to údiv, pokora pred nepoznaným. Okrem iných cností je to aj úsilie poznávať nepoznané. V chorobe, ktorá nám spôsobuje utrpenie, sa usilujeme poznať všetko to, čo nám ju pomáha prekonať. Utrpenie v strachu nás núti k úsiliu poznať jeho príčiny, vedomie smrti vyvoláva v nás úsilie poznávať hlbší zmysel života. V utrpení hlbšie a citlivejšie poznávame svoj život, odhaľu-

jeme samých seba, dôslednejšie hodnotíme naše skutky a zodpovednejšie konáme. V ňom sa život človeka nielen predstavuje v plnej nahote, ale aj rozmanitosti svojich skrytých prejavov. Odhaľuje, kto je skutočný priateľ a kto priateľstvo len predstiera, kto s inými cíti a kto súcíť len predstiera, kto sa delí o bolesť a kto od nej uteká. Utrpenie nám ukazuje mieru a hodnotu života, v ktorom si uvedomujeme veľkosť nášho nešťastia, ale aj šťastia, nenávisti, ale aj lásky, zúfalstva, ale aj viery, bezvýchodiskovosti, ale aj nádeje.

Utrpenie v nás vytvára aj schopnosť racionálnej, mentálnej i fyziologickej adaptability a prežitia, schopnosť pretvárať podmienky na šťastný život. Aj keď sme fyziologicky a mentálne zajedno so živou prírodou, pretože utrpenie pociťujú aj iné živé bytosti, jeho uvedomovanie je výlučne ľudská „výsada“. Preto aj hovoríme o ľudskom utrpení inak, ako o utrpení zvierat. V ľudskom utrpení hovoríme o rôznych hodnotách, možnostiach, cieľoch, postojoch a zodpovednosti. Hovoríme o pochopení a tolerancii, ako prijať utrpenie ľudí a nereagovať naň agresívne. V utrpení sa môžeme zmeniť na niekoho iného, prijať nové veci. Učíme sa vedieť trpieť a prijať utrpenie iných, súcíť a komunikovať v utrpení, čím ovplyvníme naše vlastnosti a postoje. V chorobe, ktorá nám spôsobuje utrpenie, sa usilujeme poznať všetko to, čo nám ju pomáha prekonať. Utrpenie v strachu nás núti k úsiliu poznať jeho príčiny, vedomie smrti vyvoláva v nás úsilie poznávať hlbší zmysel života. V utrpení hlbšie a citlivejšie poznávame, odhaľujeme samých seba, dôslednejšie hodnotíme naše skutky a zodpovednejšie konáme. V ňom sa život človeka nielen predstavuje v plnej nahote, ale aj bohatosti svojich skrytých prejavov. Odhaľuje, kto je skutočný priateľ a kto len priateľstvo predstiera, kto s inými cíti a kto len súcíť predstiera, kto sa delí o bolesť a kto od nej uteká. Utrpenie nám ukazuje mieru a hodnotu života, v ktorom si uvedomujeme veľkosť nášho šťastia, lásky, viery a nádeje. Utrpenie nás upozorňuje na dočasnú svojho pobytu vo svete a zodpovednosť za zmysel svojho života. Utrpenie je schopnosť racionálnej, mentálnej i fyziologickej adaptability, prežitia, schopnosť pretvoriť si podmienky na prežitie. Vedieť trpieť je cnosť. Rovnako tak komunikovať v

utrpení je cnosť. Ale aj súcítiť utrpenie na úrovni jednotlivcov, skupiny, či kultúrneho spoločenstva (ponižovanie, utláčanie, týranie a pod.) je cnosť. Ako cnosť vo význame racionality ju nazýva aj R. Rorty, keď v diele *Pragmatizmus a filozofia* poznamenáva: „Je to cnosť, ktorá umožňuje jednotlivcom a spoločenstvám mierumilovne spolu existovať s inými jednotlivcami a spoločenstvami, žiť a nechať žiť; a vytvoriť nové, synkretické spôsoby života, ktoré sú založené na kompromise“ [Rorty, 1998: 187].

V utrpení je človek vždy zasadený do určitého prostredia, kultúry, spoločnosti používajúcej špecifický jazyk, nesúci v sebe špecifické významy, na základe ktorých si vytvára svoje vlastné kritériá a princípy jeho hodnotenia. Dnešná doba je presýtená informáciami o utrpení. Pomocou vyspelých mediálnych prostriedkov máme možnosť byť zainteresovaní na utrpení, ktoré vo svete spôsobuje napríklad hlad. Vo vyspelých krajinách len málo ľudí má bezprostrednú existenciálnu skúsenosť hladu a pociťujú ho len prostredníctvom sprostredkovaných informácií rôznych štatistických údajov a médií. Inak hlad pociťujú tí, ktorí ho zažívajú ako základnú životnú skúsenosť. Aj keď v súcite vyspelé krajiny poskytujú hladujúcim pomoc prostredníctvom rôznych organizácií, nie vždy „sýty hladnému uverí“. Aj preto neexistuje rovnaký pohľad na utrpenie a nič na tom nezmení ani jeho najšľachetnejšie ideologické chápanie. Napríklad z kresťanského hľadiska možno považovať súcit s utrpením blížnych za Božie prikázanie pre veriaceho, v ktorom sa napĺňa láska k blížnemu. Avšak z psychologického hľadiska je toto prikázanie neuskutočniteľné, pretože pristupovať k všetkým ľuďom s bratskou láskou a súcitom k utrpeniu sa nedá rovnako. Ak by také prikázanie platilo, znamenalo by to, že na utrpenie našich blízkych a tých ľudí, ktorých nikdy nestretáme, máme reagovať rovnako. Skutočnosť je však taká, že k blízkemu sa môže človek správať úctivo, s láskou, v hlbokom súcite a účasťou na jeho utrpení, pričom k cudziemu utrpeniu sa ten istý človek môže bez výčitiek svedomia správať nevšímavo, ľahostajne, ba dokonca až zversky a spôsobovať mu neznesiteľné utrpenie. Bolesť, zúfalstvo, utrpenie a smrť cudzieho človeka vyvoláva úplne iné pocity ako bolesť blízkeho človeka. Toto stanovisko

potvrdil už Freud a po ňom aj Rorty, ktorý ho ilustruje na príklade, podľa ktorého tá istá žena môže byť na jednej strane milujúcou matkou a na strane druhej krutou dozorkyňou v koncentračnom tábore a to v absolútnom súlade s jej svedomím [Rorty, 1996: 35].

Čo nám teda prezrádza utrpenie o človeku? Vieme, že má svoje poznané i tajomné stránky. Človek sa s ním vyrovnáva rôznym spôsobom – často v ňom podľahne bezvýchodiskovosti a beznádeji, ale aj falošným ilúziám a na základe toho podľahne aj rôznym podobám sebadeštrukcie. Na druhej strane v ňom hľadá nádej na sebaaprekonanie. Hľadá odpoveď na to, čo spôsobuje utrpenie a aké má miesto v jeho živote. Každodenná skúsenosť nás presvedča, že utrpenie je nielen súčasťou existencie človeka, ale v ňom získava aj nový pohľad na svet, nové schopnosti a cnosti, čím pretvára sám seba, ale aj poznamenáva svet okolo seba a môže horobiť ľudskejším. Preto nemožno brať utrpenie len a len ako životnú príťaž, ale v istom zmysle aj ako dar od života.

Summary

Suffering is one of the guides of our everyday lives, who we meet in relation to pain, anxiety, fear, despair, loneliness, feeling of guilt but also carelessness, neglect or cruelty, recklessness and everything which incite it. Suffering makes an assumption for a specific way of man's self-expression and also makes presumption for free decision how to give his life a reason and which attitude he chooses towards it. Except for its physiology, psychology, suffering has also its epistemology because it refers us to a way of thinking about the world. In suffering is based the original experience of the world which helps the man understand the world. The experience of suffering reveals us also those aspects of human life which are hidden from our rationality and to which we get with rather intuition, introspection than with logic of our thinking. Also other virtues of man are born in suffering. In it we recognize more deeply and more sensitively, evaluate more consistently and act more responsibly. In suffering the man does not only exists but also exceeds beyond himself and makes our world more human.

- [1] Čáp, J. - Palenčár, M., 2012. *Smrť a vedomie smrteľnosti*. Bratislava: Iris.
- [2] Fabian, A.: 1999. *Utrpenie má aj iný rozmer*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška.
- [3] Frankl, V., 1994. *Vôľa k zmyslu*. Brno: Cesta.
- [4] Freud, S.: 1936. *Úvod do psychoanalýzy*. Praha: Orbis.
- [5] Freud, Z. 1966. *Totem a tabu*. Bratislava: Pravda.
- [6] Heidegger, M. 1993. *Co je metyfyzika?* Praha: OIKOYMENH.
- [7] Janáčková, L., 2007. *Bolesť a jej zvládanie*. Praha: Portál.
- [8] Jaspers, K. 1991. *Otázka viny – Príspevek k nemecké otázce*. Praha : Mladá fronta.
- [9] Jaspers, K. 1992 *Úvod do filozofie*. Praha: Karlova univerzita.
- [10] Kierkegaard, S. 1969. *Současnost*. Praha: Svoboda.
- [11] Kierkegaard, S. 2007. *Bud' – alebo*. Bratislava: Kalligram.
- [12] Nemčeková, M. 2004. *Práva pacientov: medicínske, ošetrovateľské a filozoficko-etické súvislosti*. Martin: Osveta.
- [13] Nietzsche, F. 1992. *Tak vrazil Zarathustra*. Bratislava: Iris.
- [14] Nietzsche, F. 1993. *Duševný aristokratizmus*. Olomouc: Votobia.
- [15] Nietzsche, F. 1996, *Radostná veda*. Olomouc: Votobia, 1996.
- [16] Nietzsche, F. 2002. *Genealogie morálky*. Praha: Aurora.
- [17] Nietzsche, F. 1992. *Nečasové úvahy I*. Praha: Mladá Fronta.
- [18] Nietzsche, F. 2001. *Antikrist*. Olomouc: VOTOBIA.
- [19] Rorty, R. 1996. *Nahodilost, ironie, solidarita*. Praha: Pedagogická fakulta UK.
- [20] Rorty, R. 1998. *Pragmatizmus a filozofia*. In: *Malá antológia filozofie 20. storočia. Pragmatizmus*. Zost. Emil Višňovský a František Mihina. Bratislava: Iris.
- [21] Self, D. 1997. *Pochopiť utrpenie*. Bratislava: Lúč.

Irena K. Hejduk

Elżbiet Weiss i Anna Suchodolska, "Education in the enterprise to the challenges of globalizing economy", Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Studia i Monografie Nr 463, Opole 2011, 229 p.

Przedmiotem recenzji jest przygotowana przez dwie Autorki – Elżbietę Weiss i Annę Suchodolską publikacja zatytułowana „Education in the enterprise to the challenges of globalizing economy” i wydana w wydawnictwie Uniwersytetu Opolskiego. Praca prezentuje ciekawe spektrum zagadnień związanych z edukacją w przedsiębiorstwie w aspekcie globalizującej się gospodarki.

Inicjatywę publikacji książki w wersji anglojęzycznej uważam za słuszną zarówno z punktu widzenia potrzeb potencjalnych czytelników jak też z punktu widzenia Szkoły. Na rynku wydawniczym w Polsce daje się zauważyć deficyt publikacji z tego zakresu, który jest coraz dotkliwiej odczuwalny ze względu na zwiększające się zainteresowanie nauki i praktyki tą problematyką, a publikacja anglojęzyczna może stać się podstawą do edukacji także dla takiej grupy czytelników.

Książka składa się z dziewięciu rozdziałów.

W rozdziale pierwszym przedstawiającym teoretyczne podstawy funkcjonowania przedsiębiorstwa, mającym charakter wprowadzający, przedstawiono podstawowe definicje związane z omawianą problematyką. Współczesna mikroekonomia wyjaśnia przyczyny powstania przedsiębiorstwa jako wynik rozwoju sił wytwórczych, stosunków ekonomicznych i politycznych. Stąd autorki zwróciły szczególną uwagę na te cele przedsiębiorstwa, które związane są z jego działalnością i interdyscyplinarną teorią przedsiębiorstwa w oparciu o siedem modeli T. Gruszeckiego. W dalszej części rozdziału zaprezentowały specyfikę teorii przedsiębiorstwa, pod-

kreślając, że w jednych teoriach kładzie się nacisk na alokację i wzrost, w innych na kreacje i rozwój a jeszcze w innych na podział i ład gospodarczy. W sposób obrazowy zaprezentowały zestawienie teorii przedsiębiorstwa dokonane przez A. Nogę. Rozdział kończy prezentacja współczesnych teorii przedsiębiorstwa, odnoszących się do ich różnorodnej problematyki oraz wyjaśnieniu odmiennych aspektów działalności firm, wobec czego mogą być one traktowane raczej jako koncepcje komplementarne niż konkurencyjne.

W rozdziale drugim zwrócono uwagę na zmianę jako cechę globalizującego się przedsiębiorstwa. Autorki zaprezentowały zjawiska zachodzące we współczesnym świecie i wynikające z nich wyzwania stojące przed zarządzaniem, które uświadamiają, że przedsiębiorstwa pozostają pod silną presją zmian.

W rozdziale trzecim przedstawiono rolę ukrytego programu w interpersonalnej komunikacji przedsiębiorstwa. Jest on poświęcony uwarunkowaniom tego programu w procesie zarządzania przez komunikację.

Rozdział czwarty poświęcono zagadnieniom wprowadzania innowacji do przedsiębiorstwa. Z kolei w rozdziale piątym przedstawiono rzeczywistość globalizmu jako cechę współczesnych systemów edukacyjnych. W jego skład wchodzi omówienie zagadnień związanych z celami i uwarunkowaniami edukacji, edukacją jako tendencją moralnego działania, relacjami między celami a wartościami w edukacji i problematyką dotyczącą edukacją a kulturą wychowania.

Rozdział szósty poświęcony jest zarządzaniu projektem w edukacji. Składają się na niego cztery podrozdziały poświęcone koncepcji podejścia do zarządzania projektami w edukacji, roli kierownika w pracy z projektem, organizacji zespołu projektowego i koncepcji wiedzy w zarządzaniu projektem. Rozdział siódmy prezentuje przebieg metody *case study* jako nowoczesnej i aktywizującej metody nauczania, bazującej na analizowaniu opisów wybranych, konkretnych działań z danej dziedziny.

W rozdziale ósmym zaprezentowano Kaizen jako metodę ciągłej edukacji w globalizującym się przedsiębiorstwie.

W rozdziale dziewiątym zaprezentowano podejście do zarządzania w warunkach chaosu.

Biorąc pod uwagę strukturę opracowania, układ treści i zawartość merytoryczną można stwierdzić, że praca została przygotowana w sposób logiczny oraz kompletny z punktu widzenia przyjętej tematyki. Zaletą książki jest syntetyczne ujęcie omawianej problematyki, co skutkuje rozsądną jej objętością wynoszącą 229 stron. Zakres i ujęcie problematyki pozwalają na potraktowanie publikacji jako podręcznika dla studiowania i analizowania zagadnień edukacyjnych stosowanych w przedsiębiorstwie zarówno przez studentów jak też uczestników studiów podyplomowych oraz szkoleń fachowych prowadzonych w języku angielskim.

Recenzowana książka prezentuje wysoki poziom merytoryczny. Podkreślić trzeba konsekwencje Auterek dotyczącą prezentacji podstawowych pojęć i ich istoty związanych z tematyką każdego rozdziału. Jest to z pewnością wynikiem dobrego przygotowania i wiedzy jaką Autorki posiadają w prezentowanym zakresie. Ponieważ monografia dotyczy nowej, kształtującej się dopiero dziedziny edukacji w przedsiębiorstwie, zawiera także dyskusyjne ujęcia niektórych zagadnień. Na kilka takich zagadnień pragnę zwrócić uwagę.

W rozdziale pierwszym omawiającym teoretyczne podstawy funkcjonowania przedsiębiorstwa brakuje dokładniejszego omówienia współczesnych koncepcji przedsiębiorstwa takich jak przedsiębiorstwo inteligentne, wirtualne, czy sieciowe itd. Jeśli chodzi o paradygmaty zarządzania oparte na współczesnych koncepcjach kształtujących typy organizacji przyszłości to mogłyby być one szerzej omówione. Punktem wyjścia są publikacje w tym zakresie prezentowane w książkach W.M Grudzewskiego i I.K. Hejduk. Poleciłabym tu także niedawno opublikowaną w wydawnictwie DIFIN pracę zatytułowaną: *Globalna transformacja biznesu i społeczeństwa* trójki Autorów: Mario Reicha, Simona L. Dolana i Jana Klimka.

Przedstawione do recenzji opracowanie jest ważnym, potrzebnym i bardzo aktualnym wydawnictwem. Propozycję jej publikacji uważam za pożyteczną. Publikacja prezentuje problematykę edukacji w przedsiębior-

stwie wobec globalizującej się gospodarki w sposób kompetentny, spójny, syntetyczny i jednocześnie komunikatywny. Układ książki jest zwarty, logiczny oraz zrozumiały. Wszystko to sprawia, że praca jest godna polecenia.

Układ książki jest poprawnie zredagowany. We wstępie autorki zwięźle szkicują problematykę zawartą w poszczególnych rozdziałach. Do tekstu książki dołączona jest obszerna pozycja bibliograficzna. Bibliografia podaje źródła cytowane w książce ale służyć może także jako przewodnik po literaturze przedmiotu z zakresu edukacji w przedsiębiorstwie. W bibliografii dominują publikacje anglojęzyczne, co jest uzasadnione z punktu widzenia adresatów książki.

Recenzowaną publikację oceniam wysoko, ze względu na:

- przydatność i użyteczność w prowadzeniu edukacji przedsiębiorstwa,
- metodykę prezentowanej treści z obszaru edukacji w przedsiębiorstwie,
  - dobór adekwatnej literatury,
  - logikę narracji,
  - czytelną wewnętrzną strukturę poszczególnych rozdziałów,
  - tematyczne zazębianie się poszczególnych rozdziałów.

Reasumując: Na podstawie powyższej, wysoce pozytywnej oceny stwierdzam, że praca dwóch Auterek: Elżbiety Weiss i Anny Suchodolskiej zatytułowana „Edukacja w przedsiębiorstwie wobec wyzwań globalizującej się gospodarki” w pełni zasługuje na rozpowszechnienie na rynku.

Tadeusz Waściński

Elżbieta Weiss, „Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe”, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, 255 s.

Bezspornymi walorami przedstawionej do recenzji książki Elżbiety Weiss pt. *Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe* jest ważność problematyki, bogaty materiał, zarówno bibliograficzny, jak i empiryczny, a nadto wysoka wartość naukowa oraz aplikacyjna.

Zasadność podjętej w książce tematyki nie ulega wątpliwości, zaś badany problem dobrze wpisuje się w wyzwania stojące m.in. przed polską ekonomią. Obecnie zarówno przed coraz intensywniej globalizującą się gospodarką całego świata, jak i przed gospodarkami poszczególnych krajów, stoją wyzwania związane z nasilającą się konkurencją m.in. poprzez działania innowacyjne. Przykłady przodujących w świecie czy to gospodarek, czy to organizacji gospodarczych – idea podejścia procesowego daje przedsiębiorstwu jakościowo nowe możliwości kreowania przewagi konkurencyjnej – wskazują, że innowacyjność jest możliwa do osiągnięcia w dłuższym okresie czasu. Wymaga równoczesnego pobudzania innowacji, zarówno dla bieżących, jak i dla przyszłych potrzeb, wymaga zarówno stabilności, jak i zmiany. Stabilność pozwala na uzyskanie korzyści wynikających z ekonomiczności skali operacji i na stopniowe uczenie się. Zmiana i eksperymentowanie są konieczne dla postępów w produktach, procesach i technologiach. Innowacja jest wyróżniającą zdolnością, prowadzącą do przewagi konkurencyjnej. We współczesnej gospodarce innowacyjność przedsiębiorstw odgrywa szczególną rolę. Stwarza przesłanki nieprzerwanego rozwoju ekonomicznego i determinuje jego tempo. Im wyższy jest

aktualny poziom innowacyjności przedsiębiorstw, tym dynamiczniej rozwija się gospodarka. Innowacje to przede wszystkim zmiany o charakterze jakościowym, w punkcie wyjścia którego stoi klient mogący zaspokoić swoją potrzebę, dzięki nowemu produktowi lub korzyściom wynikającym z nowych rozwiązań.

Problematyce pozyskiwania środków unijnych na realizację innowacyjnych projektów inwestycyjnych w świetle teorii podejścia procesowego dotychczas nie poświęcono większej uwagi. Są wprawdzie różne opracowania prezentujące w sposób fragmentaryczny podejście do analizy problemu zewnętrznego finansowania środkami unijnymi. Jednak niezależnie od różnic między poszczególnymi opracowaniami, takich jak odmienny rodzaj podejścia do analizy problemu absorpcji środków unijnych, koncentracja na różnych obszarach lub poziomach wykorzystania środków unijnych, propozycje wykorzystania odmiennych metod szczegółowych w ramach określonego podejścia itp., mają one jedną wspólną cechę: autorzy koncentrują się na wybranym sposobie pozyskiwania środków unijnych. Tymczasem praktyka gospodarcza wskazuje, że zależnie od sytuacji, w jakich znajdują się konkretne przedsiębiorstwa, i w związku z tym występowania różnych problemów wymagających rozwiązania, należy wykorzystywać różne podejścia do pozyskiwania środków unijnych. Tym bardziej, że w obliczu coraz większych barier w dostępie do zewnętrznego finansowania działalności prorozwojowej, środki unijne to obecnie w polskich warunkach największe źródło wsparcia projektów związanych z wdrażaniem innowacji. Tematyka ta należy do istotnych obszarów badawczych Autorki, która zawarła całościowe ujęcie problematyki, umiejętnie łącząc rozważania teoretyczne z wynikami badań empirycznych.

Problematyka pozyskiwania środków unijnych na realizację innowacyjnych projektów inwestycyjnych w świetle teorii podejścia procesowego jest więc istotnym wyzwaniem dla polskiej ekonomii, które podjęła Elżbieta Weiss. Głównym celem opracowania jest rozpoznanie możliwości przygotowania i przeprowadzenia procesu pozyskiwania środków unijnych. Autorka w swojej książce przyjęła cztery założenia. Pierwsze z nich doty-

czy obszaru pozyskiwania środków unijnych. Skoncentrowała się tu się na przedsiębiorstwie w ujęciu podejścia procesowego (nie deprecjonując walorów podejścia systemowego, ekonomicznego czy podejścia do przedsiębiorstwa jako systemu społecznego w ujęciu nauk behawioralnych). Drugie założenie dotyczyło spojrzenia na rozwój przedsiębiorstwa w kontekście innowacyjności, która jest istotnym składnikiem potencjału konkurencyjności współczesnych przedsiębiorstw. Trzecie założenie związane było ze sposobem pozyskiwania środków unijnych w kontekście przygotowania projektu przedsięwzięcia. E. Weiss zaprezentowała tu autorski model procesu pozyskiwania środków unijnych, który stanowi jego metodologiczną podstawę (w ramach podejścia procesowego). Czwarte założenie dotyczyło aplikacyjności założeń opracowanego modelu i jego praktycznej weryfikacji w trakcie realizacji odpowiednich prac studyjnych i wdrożeniowych. Badania empiryczne dotyczące przedsiębiorstw meblarskich w Polsce w XXI w. pozwoliły na przetestowanie przygotowanego modelu z punktu widzenia jego stosowalności. W efekcie Autorka sformułowała istotne wnioski dotyczące nie tylko poprawności metodologicznej zaproponowanych założeń modelu, ale również jego praktycznej użyteczności. Przedstawione w książce wyniki i dane (koncentrujące się na przedsiębiorstwach meblarskich) są w zasadzie reprezentatywne dla tych procesów w skali kraju.

Sam zaś temat pozyskiwania środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne w świetle teorii podejścia procesowego oraz jego podjęcie przez Elżbietę Weiss recenzent uważa za naukowo cenne i istotne.

Monika Joanna Wróbel

**„Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy”,
praca zbiorowa, red. Ulrich Schrade, Oficyna
Wydawnicza Politechniki Warszawskiej,
Warszawa 2010, 112 s.**

W dzisiejszych czasach coraz częściej mówi się o złej i ciągle pogarszającej się sytuacji w szkolnictwie. Przejawów niewłaściwej kondycji systemu edukacji jest wiele. Jednym z najgroźniejszych jest bez wątpienia nieustannie obniżająca się efektywność nauczania na wszystkich jego szczeblach, w tym także na uczelniach wyższych. Istnieje grupa specjalistów ds. nauczania, która doszukuje się przyczyn tego zjawiska w postdeweyowskiej pedagogice. Jej zwolennicy dążą do utworzenia tzw. społeczeństwa wiedzy, a zatem do kształcenia masowego, które jest zaprzeczeniem „tradycyjnej szkoły wyższej – szkoły kształcącej elity intelektualne narodu” (s. 5). Jak zatem w dobie owej „masowości” nie utracić, a wręcz przeciwnie: podnieść efektywność i skuteczność nauczania? Gdzie znajduje się prawdziwa przyczyna złej sytuacji w szkolnictwie? I wreszcie jak dążyć do jej poprawy? Odpowiedzi na te i inne pytania znajdują się w książce pt.: *Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy*.

Jest to praca zbiorowa napisana pod redakcją prof. Ulricha Schradego (1943-2009). Profesor przez wiele lat pracował w Politechnice Warszawskiej w Zakładzie Filozofii. Był stałym uczestnikiem seminarium filozoficznego prof. Bogusława Wolniewicza, udzielał się społecznie i pełnił wiele funkcji kierowniczych. Był także doskonałym wykładowcą i autorem kilku książek filozoficznych (*Idea humanizmu w świetle aksjologii Henryka Elzenberga* - 1988, *Etyka. Główne systemy* - 1992, *Nurty filozofii współczesnej* - 1997, 2003, 2009, *Międzywojenna polska myśl narodowa. Od patriotyzmu do globalizmu* - 2004).

Książka *Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy* została podzielona na trzy logicznie ze sobą powiązane części. Każda z nich została napisana przez innego autora. Bardzo dużą zaletą całego opracowania jest fakt, że każdy z nich wykładał na uczelni wyższej. Dzięki temu książka nie jest wyłącznie zbiorem teoretycznych rozważań, ale zawiera wiele praktycznych porad i przydatnych informacji.

Główne części książki zostały poprzedzone *Przedmową* redaktora, będącą krótkim streszczeniem zawartość całego opracowania, oraz notą *Professor Ulrich Schrade* napisaną przez Jana Zubelewicza, opisującą pokrótce sylwetkę Profesora.

Pierwsza część omawianej książki, nosząca tytuł *Z pedagogiki ogólnej*, została napisana przez Bogusława Wolniewicza. W dziedzinie aksjologii jest on kontynuatorem myśli Henryka Elzenberga, choć przekształca część jego zasadniczych idei starając się nadać im więcej obiektywizmu i racjonalizmu. W niniejszym opracowaniu Profesor przedstawia czytelnikom w interesujący sposób ogólne informacje dotyczące szkolnictwa: wymienia formy nauczania, opisuje typy szkół i występujące między nimi różnice, wymienia cele studiów wyższych i określa ich znaczenie w kształtowaniu elit intelektualnych – „warstwy przewodniej społeczeństwa” (s. 14). W dalszej części swojego wywodu Wolniewicz opisuje własne spostrzeżenia. Píše, że: „dysfunkcje szkoły są jedynie objawem (...) niedomagań ogólnych, i to objawem najbardziej bodaj znamienym. Dysfunkcje te są bowiem objawem zatrąty przez społeczeństwo zmysłu wychowawczego” (s. 18). A ponieważ w dzisiejszych czasach nie ma powszechnie akceptowanego, jednego sposobu wychowywania młodego pokolenia, Profesor przechodzi do prezentacji dwóch skrajnych, zupełnie przeciwstawnych odłamów pedagogiki: pedagogiki lewo- i prawoskrętnej (według tzw. wielkiego pęknięcia). W tym miejscu w sposób uporządkowany, przystępny i obiektywny wymienia występujące między nimi różnice, dokonując w ten sposób ich krótkiej charakterystyki. Moim zdaniem najlepsze jest jednak zakończenie wypowiedzi Wolniewicza. Profesor w ostatnim swoim podrozdziale pt.: *Szkoła i wychowanie* zawarł rzeczy najistotniejsze. Już w pierw-

szych liniijkach nie kryje swojego stanowiska pisząc, że „szkołę rozwalili pedolodzy” (s. 27). Ujawniając czytelnikom przyczynę złej kondycji systemu edukacji, przedstawia im prosty sposób na jej poprawę. Co więcej robi to w sposób bardzo przekonujący! Zdaniem Profesora kluczem do sukcesu jest dobry program i mocna dyscyplina. Trudno się z tym nie zgodzić, gdy na własne oczy widzi się narastającą z pokolenia na pokolenie krnąbrność i bezczelność młodych ludzi. Bogusław Wolniewicz bardzo konkretnie tłumaczy, jak za pomocą prostych środków i narzędzi przywrócić w szkołach ład i porządek. Robi to w sposób tak przejrzysty i czytelny, że wręcz niemożliwe staje się podważenie jego argumentów. Prosty język, praktyczne porady i całościowy pogląd na sprawę powodują, że lektura ta może i powinna być adresowana do wszystkich osób chcących zmienić na lepsze system polskiej edukacji, łącznie z pracownikami Ministerstwa Edukacji Narodowej czy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Druga część omawianej książki, nosząca tytuł *Dydaktyka szkoły wyższej*, została napisana przez Ulricha Schradego, redaktora całej pracy zbiorowej, którego sylwetka została już wcześniej opisana. Niestety z dużym zaskoczeniem muszę przyznać, że to właśnie ta część całego opracowania jest najbardziej nużąca. Schrade wprowadza bardzo dużo zagadnień czysto teoretycznych. I tak na przykład już w pierwszym rozdziale pt.: *Pedagogika jako wiedza o wychowaniu* czytelnicy zapoznają się z definicjami pedagogiki i dydaktyki, z ich wzajemnymi zależnościami oraz z rodzajami samej dydaktyki. W rozdziale pt.: *Cele i zasady nauczania w szkole wyższej* bardzo dużo uwagi poświęca regulacjom prawnym i narzucanych w nich celom ogólnym, kierunkowym i operacyjnym kształcenia. W dalszej części, w sposób zbyt monotony, wymienia i opisuje różne formy kształcenia akademickiego. Mimo, iż Profesor nie ubrał owych treści w ciekawą formę, nie można podważać ich słuszności!

Oceniając obiektywnie całą książkę nie da się nie zauważyć występujących w niej powtórzeń, przez co czytelnik może odnieść wrażenie, że autorzy poszczególnych części nie współpracowali ze sobą w wystarczający sposób. Zarzut ten dotyczy dwóch zagadnień poruszanych zarówno

w pierwszej, jak i drugiej części książki. Chodzi tu o opis „wielkiego pęknięcia” oraz o ponownie przytaczany podział szkół i kryteria ich rozróżniania. Lektura Schradego jest w obu przypadkach uzupełnieniem opracowania Bogusława Wolniewicza. Znajduje się jednak w dalszej części książki i z tego powodu nie zawsze może być właściwie interpretowana.

Wspomniałam wcześniej, że w drugiej części książki znajduje się stosunkowo dużo teorii. Nie oznacza to jednak, że Ulrich Schrade nie udziela cennych rad. Praktyczne wskazówki o tym jak podnieść efektywność nauczania (postępowania dydaktycznego) wymienił w podrozdziale pt.: *Zasady kształcenia*, natomiast rady o tym jak skutecznie przyciągać uwagę studenta i odpowiednio dobierać zawartość informacyjną zajęć zamieścił w podrozdziale pt.: *Wskazówki metodyczno-techniczne prowadzenia zajęć*. Wszystkie te informacje zostały napisane bardzo prostym językiem, który bez wątpienia zrozumieją potencjalni adresaci (przede wszystkim nauczyciele i wykładowcy).

Swoją część Ulrich Schrade kończy rozdziałem pt.: *Blaski i cienie kariery akademickiej*. Pokrótce przedstawia w nim ogólny podział obowiązków pracownika naukowo-dydaktycznego i związane z nimi wyrzeczenia. W moim odczuciu, w ramach uporządkowania struktury pracy, rozdział ten mógłby zostać włączony do rozdziału kończącego całe opracowanie, rozdziału pt.: *Radzenie sobie ze stresem nauczania*.

Trzecia i ostatnia część omawianej książki, nosząca tytuł *Z psychologii nauczania*, została napisana przez psychologa dr Ewę Stanisławiak. Jej praca jest szerokim i interesującym studium elementów związanych z psychologią młodych ludzi, znajdujących się w tzw. „okresie wczesnej dojrzałości” (s. 77). Zdaniem autorki znajomość psychiki studenta umożliwia nawet przeciętnemu wykładowcy podniesienie skuteczności jego nauczania (nie można się z tym nie zgodzić!). W moim odczuciu jest to najbardziej praktyczna i ciekawa część z całej książki. Zawiera bowiem najwięcej konkretnych porad i kluczowych dla potencjalnych odbiorców informacji.

Całe opracowanie Stanisławiak zostało podzielone na cztery rozdziały, z czego pierwsze trzy tworzą logiczną całość - przedstawiają przyszłym

bądź obecnym wykładowcom różne aspekty życia psychicznego studentów, a tym samym stwarzają możliwość nawiązywania w przyszłości lepszych relacji nauczyciel-uczeń i uczeń-nauczyciel. Autorka swój pierwszy rozdział pt.: *Studenci w świetle psychologii rozwoju człowieka* poświęciła możliwościom poznawczym w okresie wspomnianej już wczesnej dojrzałości. Używając atrakcyjnego języka zapoznaje w nim czytelników z licznymi strategiami pamięciowymi i co najważniejsze: wskazuje, w jaki sposób prowadzący zajęcia może wspomagać studentów w ich stosowaniu. Następnie opisuje sposoby wykorzystywania wspomnianych możliwości poznawczych (*Motywowanie do uczenia się*). W swojej pracy rozróżnia dwa typy motywacji: zewnętrzną i wewnętrzną, oraz udziela praktycznych porad, jak pozytywnie wpłynąć na ich poziom u studentów. Pisząc rozdział trzeci pt.: *Znaczenie kar i nagród. O wyższości nagradzania* autorka więcej uwagi poświęciła metodom wpływania na zachowywanie się drugiej osoby. Wymienia tu szereg wskazówek i zasad mówiących o tym, jak należy stosować kary i nagrody by były skuteczne. Jednocześnie przestrzega czytelników przed negatywnymi skutkami karania, jakimi może być m.in. próba zatajania prawdy lub ochota zemsty osoby karanej (nie zawsze na karzącym).

Ostatni, czwarty rozdział pt.: *Radzenie sobie ze stresem nauczania* jest zbiorem przydatnych informacji, cennych rad i ostrzeżeń kierowanych bezpośrednio do nauczycieli i wykładowców. Autorka udziela im pewnych wskazówek, dzięki którym mogą dążyć do osiągnięcia samozadowolenia i satysfakcji zawodowej. Ewa Stanisławiak przestrzega także przed ślepym dążeniem do ideału, co rodzi niebezpieczeństwo pojawienia się irracjonalnych oczekiwań względem samego siebie.

Po przeczytaniu całej książki pt.: *Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy* stwierdzam, iż zawartość merytoryczna pracy jest spójna, a jej struktura bardzo przejrzysta. Poszczególne rozdziały są logicznie ze sobą powiązane, choć czasami występują drobne powtórzenia. Sposób prowadzenia narracji również odpowiadał moim oczekiwaniom: styl literacki

pracy jest przystępny i zrozumiały, autorzy nie ukrywają niedostatków pracy za pomocą chwytów retorycznych.

Praca porusza niekiedy bardzo oczywiste aspekty relacji międzyludzkich, co przez niektórych czytelników może być odbierane negatywnie. Moim zdaniem, dużym plusem tego opracowania jest jednak ich uporządkowanie i podkreślenie zachodzących między nimi zależności.

Podsumowując, muszę stwierdzić, iż książka pt.: *Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy* jest pracą praktyczną i użyteczną – zawiera bowiem wiele konkretnych porad oraz określa właściwe sposoby postępowania i zachowywania się wykładowcy. Mogę z pewnością stwierdzić, że jest to połączenie ciekawej, a zarazem specjalistycznej lektury godnej polecenia zarówno pedagogom, przyszłym i obecnym nauczycielom lub wykładowcom, jak również zwykłym uczniom i studentom.

Katarzyna Mizera

Elżbieta Weiss, „Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe”, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, 255 s.

Recenzowana książka „Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe” koncentruje się na ważnych zagadnieniach pozyskiwania środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Autorka książki prezentuje zmiany zachodzące w innowacyjności przedsiębiorstw pod wpływem środków unijnych oraz modelowe odwzorowanie wpływu cech struktury procesu na pozyskiwanie środków unijnych.

W książce tej Autorka – obok rozważań teoretycznych - dokonała analizy wyników pogłębionych badań empirycznych oraz zaprezentowała rekomendacje dotyczące metodologii pozyskiwania środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Praca wpisuje się w nowoczesny nurt badań w zakresie pozyskiwania środków finansowych na działalność innowacyjną.

Przedstawione do recenzji opracowanie składa się z sześciu rozdziałów, wstępu i zakończenia. Poszczególne rozdziały książki zostały tak napisane, by stopniowo wyjaśnić zasadnicze kwestie i powoli wprowadzać czytelnika w skomplikowaną problematykę pozyskiwania środków unijnych.

W rozdziale pierwszym: *Przedsiębiorstwo w ujęciu podejścia procesowego*, mającym charakter wprowadzający Autorka prezentuje genezę przedsiębiorstwa jako systemu, istotę podejścia procesowego w przedsiębiorstwie i instrumenty podejścia procesowego.

W drugim rozdziale: *Innowacyjność przedsiębiorstwa w świetle transformacji polskiej gospodarki* zwraca uwagę na zagadnienia: innowacyjności

w przedsiębiorstwie, innowacyjności a konkurencyjności przedsiębiorstw i badaniu innowacyjności małych i średnich przedsiębiorstw.

W trzecim rozdziale koncentruje się na modelowaniu procesu pozyskiwania środków unijnych, gdzie prezentuje strukturę procesu pozyskiwania środków unijnych. Rozpoczyna go dyskusja nad pojęciem modelowania, która doprowadza do sformułowania merytorycznych założeń modelu pozyskiwania środków unijnych w ujęciu podejścia procesowego. Autorka dokonując identyfikacji procesu pozyskiwania środków unijnych, wskazuje na strukturę tego procesu: (1) opracowanie projektu przedsięwzięcia, (2) przygotowanie montażu finansowego projektu, (3) przygotowanie unijnej aplikacji projektu, (4) realizacja projektu przedsięwzięcia. Model tego procesu stanowi syntezę dociekań Autorki dotyczących pozyskiwania środków unijnych na innowacyjne przedsięwzięcia. Swoje wywody Autorka wspiera własnymi spostrzeżeniami badawczymi oraz wskazuje na matrycę logiczną projektu jako narzędzie pozyskiwania środków unijnych. W ten sposób rysujące się rozwiązanie jest bardzo konkretne i nacechowane nastawieniem praktycznym. Należy podkreślić, że ten rozdział ma duże walory zarówno teoretyczno-poznawcze, jak i praktyczne. Może on bowiem stanowić cenną pomoc dla podejmujących pozyskiwanie środków unijnych przedsiębiorstw innowacyjnych

Rozdział czwarty omawianej książki traktuje o finansowaniu środkami unijnymi przedsięwzięć polskich przedsiębiorstw. Dużo uwagi, i słusznie, poświęca Autorka problematyce strukturalizacji unijnych programów operacyjnych, wskazując na te programy które, wspierają przedsiębiorczość i innowacyjność w kolejnych okresach programowania 2004-2006 i 2007- 2013. Wskazała też na perspektywę finansowania w okresie 2014-2020 i strategię Unii Europejskiej (*Europa 2020*) w myśl której artykułuje się potrzebę tzw. inteligentnego rozwoju, tj. działań zmierzających do zwiększenia roli wiedzy i innowacyjności jako siły sprawczej przyszłego rozwoju.

Podstawową treść rozdziału piątego stanowią własne wyniki badań Autorki dotyczące procesu pozyskiwania środków unijnych w przemyśle

meblarskim. Interesującą wartością staje się tutaj empiryczny fundament, na którym Autorka oparła swoje propozycje. Autorka formułuje w nim wymagania, jakie powinny być spełnione, aby proces pozyskiwania środków unijnych był skuteczny. Na tym tle określa procedurę pozyskiwania środków unijnych, prezentuje wyniki badań dotyczące czynników stymulujących i hamujących pozyskiwanie tych środków, wskazuje na przesłanki badania tego procesu, a następnie wskazuje na czynniki decydujące o potencjale innowacyjnym przedsiębiorstw meblarskich.

W ostatnim szóstym rozdziale pracy Autorka podjęła problematykę aplikacyjności założeń zaprojektowanego autorskiego modelu procesu pozyskiwania środków unijnych na przykładzie przedsiębiorstwa meblarskiego. Weryfikując model, kierowała się trzema kryteriami: specyfiką działu (branży), innowacyjnością projektu i definicją przedsiębiorstwa innowacyjnego. Szczególną wagę i znaczenie nadała studium przypadku dotyczącego zrealizowania przez przedsiębiorstwo meblarskie innowacyjnego projektu inwestycyjnego.

Podsumowując, omawiana wyżej książka jest ciekawym i wartościowym dziełem, mającym duże walory poznawcze i praktyczne, zawierającym wiele oryginalnych elementów. Napisana została w sposób zrozumiały i przekonujący. Szczególną jej wartość upatruję w tym, że Elżbieta Weiss przedstawiła w niej nie tylko najważniejsze problemy związane z teoretycznymi podstawami pozyskiwania środków unijnych w przedsiębiorstwach innowacyjnych (oparte na bardzo bogatej literaturze przedmiotu polskiej i zagranicznej i własnych przemyśleniach), ale także zawarła w niej istotne dla praktyki wyniki przeprowadzonych badań empirycznych.

Wiele kwestii podjętych w tej książce zasługuje na podkreślenie. Stanowią one istotny wkład w rozwój nauk ekonomicznych i wnoszą znaczący wkład do naszej wiedzy o procesach pozyskiwania środków unijnych. Do nich zaliczyć należy:

- Udowodnienie, że skoro podejście procesowe daje przedsiębiorstwu nowe możliwości kreowania przewagi konkurencyjnej to źródłem tej

przewagi jest realizacja przedsięwzięć innowacyjnych finansowanych ze środków unijnych, które wspomagają rozwój gospodarczy w Polsce.

- Wskazanie, że intensywność procesów innowacyjnych zależy od zapotrzebowania przedsiębiorstw na innowacje, co z kolei zależy od świadomości kierownictwa, że innowacje należy postrzegać jako szansę na sukces, a nie jako zagrożenie. Niezbędna staje się analiza rezultatów procesów innowacyjnych, analiza i ocena ich efektywności z punktu widzenia celów uruchomienia tych procesów i pozycji rynkowej przedsiębiorstwa.

- Dużą wartość poznawczą mają zaprezentowane wyniki w zakresie pozyskiwania środków unijnych. W dużym stopniu wypełniają lukę w wiedzy na temat pozyskiwania środków unijnych w praktyce przedsiębiorstw.

- Na podkreślenie zasługują rozważania dotyczące modelowania procesu pozyskiwania środków unijnych. Podjęto w nim szereg kwestii do których zaliczyć należy: wskazanie kryteriów modelowania i algorytmów oraz sformułowanie założeń modelu procesu pozyskiwania środków unijnych. Zaproponowany autorski model ma bardzo dużą wartość poznawczą bowiem w znacznym stopniu wypełnia lukę wiedzy na ten temat.

- Szczególnie cenne jest zaprezentowanie wyników badań w zakresie finansowania środkami unijnymi polskich przedsiębiorstw w kolejnych okresach budżetowania ze wskazaniem ich znaczenia dla gospodarki.

Na podstawie powyższej, wysoce pozytywnej oceny stwierdzam, że przydatność książki Elżbiety Weiss pt. "Pozyskiwanie środków unijnych przez przedsiębiorstwa innowacyjne. Podejście procesowe" jest duża. Książkę gorąco polecam, nie tylko osobom profesjonalnie uprawiającym naukę dotyczącą integracji europejskiej, ale także studentom starszych lat i uczestnikom szkoleń.

Małgorzata Konstańczak

Wojciech Słomski, „Szkoła jako instytucja wychowawcza”, Wydawnictwo: Europejskie Kolegium Edukacji, Warszawa 2011, 190 s.

Bezstronne spojrzenie na współczesne społeczeństwo polskie nakazuje zastanowić się nad kondycją polskiego szkolnictwa. Wszelkie niedostatki w pracy sfery oświaty odbijają się bowiem później na niemal wszystkich dziedzinach życia, stąd oczekiwania są ogromne, ale realizacja zadań spoczywa głównie na samych nauczycielach. Konieczna jest zatem pogłębiona refleksja co i jak zrobić, aby to jednak całe nasze społeczeństwo zaczęło myśleć racjonalnie i pragmatycznie.

Książka Wojciecha Słomskiego zatytułowana „Szkoła jako instytucja wychowawcza” zwraca uwagę czytelnika na to, z czym musi borykać się współczesna edukacja, od której wielu wymaga rzeczy wręcz niemożliwych. Już we wstępie autor zaznacza „coraz mocniej i śmielej mówi się o upadku autorytetów, braku wartości w grupie młodzieży, problemach, z którymi boryka się wiele szkół a o których długie lata głośno nie mówiono. Kradzieże, agresja, arogancja brak szacunku dla nauczyciela” (s. 9). Te jasno określone symptomy kryzysu odzwierciedlają kondycję współczesnej rodziny, dla której zbyt często pojawienie się dziecka komplikuje sytuację. Dziecku trzeba poświęcać czas, którego najzwyczajniej brakuje. Najczęściej wówczas swoją funkcję wychowawczą młodzi rodzice ograniczają do zaspokajania wszystkich kaprysów, zachcianek swej latorośli. Nie ma jeszcze problemu, kiedy dziecko jest małe, ten pojawia się, kiedy rodzic nie jest w stanie zaspokoić wybujałych potrzeb swoich latorośli. Brak szacunku dla otoczenia rodzi się w domu, w którym nikt szacunku nie oczekuje, ani nie potrafi ukształtować poczucia obowiązkowości. W późniejszym

czasie oczekuje, że zrobi to ktoś inny - szkoła, co możliwe niestety już nie jest.

Przyczyn tego stanu rzeczy należy poszukiwać w tendencjach, które ujawniają się w każdej kulturze. Można winą obarczać również zjawisko upadku autorytetów, co wiąże się często ze zjawiskiem laicyzacji społeczeństwa. W książce autor odwołując się do socjologii wskazuje na mechanizm tego procesu: „zdaniem P. Bergera, sekularyzacja jest procesem, dzięki któremu globalne społeczeństwo dokonuje reorganizacji swych struktur, wyznaczając im wyspecjalizowane funkcje. Nowe wyspecjalizowane struktury są w swej istocie i funkcjonowaniu niezależne od instytucji religijnej” (s. 9). To fakt, że globalnie ludzie odchodzą od religii, problem w tym, że religijne uwarunkowania w każdej z nich znaczą co innego. Jednakże każda z nich przypisuje istocie ludzkiej cechy, co najmniej wyjątkowe. W rezultacie człowiek powinien być dobry z natury, ale praktyka wychowawcza jakoś tego nie potwierdza. Jak sądzę te właśnie funkcje miał na myśli autor przytaczając powyższy cytat.

Wychowanie nie jest sztuką łatwą ani też przyjemną, jednakże daje możliwości i prawo do namysłu nad kierunkiem kształtowania młodych osobowości. Warto jest sięgać do dobrych tradycji w kształtowaniu młodych charakterów. Przypomina o nich także W. Słomski: „mówiąc o wychowaniu nie sposób nie wspomnieć sylwetki niezwykłego lekarza i pedagoga, który wniósł szczególnie istotny wkład do polskiej myśli pedagogicznej. Chodzi oczywiście o postać Janusza Korczaka. To on jako jeden z niewielu postulował, że dziecka nie można traktować jak przedmiotu ale raczej powinien on być podmiotem wychowania. Dziecko to istota myśląca o odrębnej osobowości. Nie jest przy tym miniaturką osoby dorosłej” (s. 13). Wszystko to prawda, nikogo nie powinno się traktować przedmiotowo, a wychowaniu należy nadać kierunek zgodny z oczekiwaniami społeczeństwa. Dziecko jest osobą świetnie orientującą się w zależnościach, jakie obowiązują w świecie dorosłych. Kiedy tylko może robi z tego użytek, nie zdając sobie sprawy, że najbliższe otoczenie nie stanowi całego środowiska życiowego człowieka. Dziś dziecko coraz częściej podporządkowuje

sobie otoczenie, niż godzi się na podporządkowanie, które w gruncie rzeczy pozwala mu się rozwijać.

Proces wychowawczy jest, a raczej powinien być ciągłą pracą utrzymania harmonii społeczeństwa. Powinno się w nim także pogodzić kształtowanie ducha i ciała. Okazuje się, że w tym zadaniu niemałe znaczenie może odegrać także filozofia: „Nowy wymiar w tym kontekście wychowaniu nadaje współcześnie antropologia Karola Wojtyły, (...) można wskazać na istnienie przesłanek do stworzenia filozofii wychowania, która uwzględniałaby doświadczenie, świadomość, wolność, sumienie, psychosomatykę, potrzebę integracji uczestnictwa, refleksję nad naturą, kulturą, etyką, religią oraz wiarą” (s. 18).

Wypada zadać podstawowe pytanie związane z edukacją, o jaki model społeczeństwa chodzi? Czy każdy członek społeczeństwa musi być komunikatywny, kreatywny i przedsiębiorczy? Czy przypadkiem nie otrzymamy wówczas zbioru indywidualistów, borykających się z określeniem własnej tożsamości.

Bardzo istotnym elementem wywodu autora jest skupienie się na roli autorytetu w wychowaniu. Jak autor pisze „z punktu widzenia pedagogiki termin „autorytet” można tłumaczyć jako: „wiedza, doświadczenie, kompetencje, władza, prawo kontrolowania, prawo wskazywania, moc karania przy naruszaniu reguł postępowania” względnie „taki stosunek między dwoma osobami, w którym jedna z nich uznaje wolę drugiej, do tej woli się dostosowuje i ulega jej” lub też „wpływ osoby cieszącej się ogólnym uznaniem na jednostkę lub grupę osób, i określoną sferę życia społecznego” (s. 21). Zgadzam się z autorem, że autorytetem zostaje człowiek z doświadczeniem. Ale czy autorytet posiada określone kompetencje? Powinny one wynikać z charyzmy i umiejętnego przekazu swojego doświadczenia. Dziś bardzo trudno o „naturalny” autorytet z uwagi na to, że ludziom brak dystansu do oferty otaczającego świata. Nikt bowiem werbalnie nie przekona młodego człowieka, że wartością nadrzędną jest być a nie mieć. Najpierw trzeba jednak coś mieć, aby być. Gmatwiają się pojęcia i zanikają utarte wartości choćby z uwagi na to, że przecież wszystko się zmienia. Minęły

czas, kiedy krzykiem zdobywało się posłuch. Wypada także dodać, że dziś autorytet bywa lansowany chwilową modą, jako bożyszczce czy idol.

Autor podkreśla w swej książce, że większość lub niemal wszystkie postawy potrzebne do samodzielnego wchodzenia w życie młody człowiek nabywa w rodzinie. „W relacjach rodzinnych szczególnie istotne są działania rodziców. Od nich uzależnione jest trwanie i jakość rozwoju całego systemu rodzinnego” (s. 29). Ważne wydają się priorytety, jakie przyjmują rodzice w realizowaniu swojego rodzicielstwa. Czy podejmą wysiłek dialogu z latoroślą, poddadzą się jej kaprysom czy nakażą bezwzględne posłuszeństwo. Nie ma metod doskonałych z uwagi na zróżnicowane predyspozycje dzieci, każde z nich jest przecież na swój sposób indywidualistą. Wbrew pozorom rodzice tak naprawdę nie popełniają błędów wychowawczych, wychowują na poziomie swoich możliwości. Nie każdy rodzic przecież jest urodzonym dydaktykiem czy erudytą.

Wychowanie oparte na jakimkolwiek modelu ma za zadanie podniesienie poziomu wiedzy wychowanka, przekazanie mu umiejętności samodzielnego realizowania zamierzeń. Z reguły sprowadza się to do ukształtowania umiejętności pokonania kolejnego szczebla w hierarchii społecznej. Autor w swojej książce przytacza wiele sposobów na reformę edukacji, „pomimo ogromnej atrakcyjności Idei Nowego Wychowania należy wskazać, że wiele z jego założeń ma charakter czysto utopijny. Wychowanie i kształcenie próbowano utożsamiać z samym życiem, zapominając, że mimo wszystko te procesy powinny być w jakiś sposób zorganizowane” (s. 40). Od czego zatem zależy wybór sposobu życia? Być może przede wszystkim od zrozumienia charakteru społeczeństwa, określenia tego jakie są cele wspólne i zakresu aprobowanej partycypacji w ich realizacji. Sądzę, że w naszym kraju podstawowym problemem jest bowiem bierne oczekiwanie na zewnętrzne rozwiązanie wewnętrznych problemów.

Idąc tym tropem autor wskazuje problem błędów wychowawczych, uznając, że „błąd wychowawczy oznacza niewłaściwe formy oddziaływania wychowawczego (rodziców, nauczycieli, środowisk), których efektem mogą być zaburzenia zachowania oraz zaburzenia rozwoju dzieci” (s. 40).

Przyjęcie jednak założenia, że niepowodzenia wychowawcze wynikają tylko z popełnianych błędów skutkuje obciążaniem całą winą za nie szkoły i instytucji wychowawczych. Zadania wychowawcze nie należą do najłatwiejszych, tym samym nie sądzę aby potknięcia wynikały ze złej woli. A przecież w poprawieniu istniejącej sytuacji nie chodzi o szukanie prostych rozwiązań, czy doszukiwanie się winnych w sposobie myślenia. Szkoła ma za zadanie nauczać, często sprowadza się to tylko do jednostronnego przekazu treści. „Negatywne skutki tego systemu nauczania uczniowie wyrażali w powiedzeniu <<zakuj, zdaj, zapomnij>>” (s. 49).

Wojciech Słomski sporo uwagi poświęca indywidualizmowi ucznia. Tożsamość ucznia określa jego świat wartości: „ludzie we własnym postępowaniu starają się je urzeczywistnić, ale niczego w nich nie zmieniają ani ich nie ubogacają. Są one absolutne i powszechnie obowiązujące. Są także zupełnie niezależne od wewnętrznej treści przeżyć człowieka, jego pragnień, potrzeb czy też uczuć” (s. 64). Bardzo trafne spostrzeżenie, faktycznie ludzie nie zastanawiają się nad głębią własnych odczuć. Tym samym trudno aby je ubogacali, ale takie są współczesne wymogi. W tym też kierunku podąża wychowanie młodych pokoleń, choć w najmłodszym wieku bywa to trudne, gdyż dzieci kierują się bardzo subiektywnym poglądem na świat i są szczere do bólu. Dlatego nauczanie i wychowanie jest procesem trudnym. Wychować trzeba tak, aby człowiek panował nad sobą, nad swymi słowami i emocjami.

W kontekście wychowania autor porusza bardzo istotną sprawę, jaką jest wypalenie zawodowe wychowawców. „Stan ten to końcowy efekt rozczarowania i rozgoryczenia” (s. 80). Procesy wychowawcze wymagają nieomal bezgranicznego zaangażowania się, a efektów satysfakcjonujących często brak. Dziecko dorastając najchętniej przyswaja to, co sprawia mu przyjemność czy radość, obowiązki traktuje zaś jako zamach na swoją niezależność. W efekcie praca wychowawców idzie na marne, stąd brak satysfakcji zawodowej i bezsens działania.

Sfera wychowania obejmuje wiele aspektów, w tym również edukację seksualną. „Jest to bardzo istotny problem, ponieważ w Polsce obserwuje

się coraz większą liczbę ciężarnych uczennic, a tematy związane z życiem seksualnym w wielu rodzinach uznawane są za tabu” (s. 84). W tym wszystkim ogromną rolę odgrywa kształtowanie odpowiedzialności za podjęte działania. Nie potrafią tego rodzice, tym samym nie uczą swoich dzieci.

W dalszej części książki autor zajmuje się problemami nauczycieli, których zadaniem jest uczynienie z każdego ucznia pełnowartościowego członka społeczeństwa, nawet wówczas, kiedy ów nie ma na to najmniejszej ochoty. Co rzutuje na całokształt edukacji, a w efekcie na trudności adaptacyjne w późniejszym okresie. Po raz kolejny wraca też dylemat, czy szkoła ma przygotowywać do pracy, czy do dalszej edukacji. Skoro nikt tego jasno nie określił, to jak zauważą autor: „Proces przejścia ze szkoły do pierwszej pracy przysparza jednak absolwentom wielu trudności. W dużej części wynikają one z niedostosowania kształcenia w szkole do wymogów rynku pracy. Poddając analizie powyższy problem należy zwrócić uwagę na konieczność zagwarantowania w procesie kształcenia zawodowego przede wszystkim dobrego przygotowania praktycznego” (s. 128). Podjęcie pracy wyznacza nowe priorytety w życiu, najważniejszym jest dyscyplina, obowiązkowość i staranność. Do tych wymogów uczniowie szkół raczej przyzwyczajeni nie są. Stąd problemy adaptacyjne, a przygotowanie praktyczne odbywa się dopiero w pracy, która jest prawdziwą praktyką. Nie sądzę jednak, aby było możliwe teoretyczne przygotowanie do praktyki.

Ostatni rozdział książki traktuje o szkole przyszłości. Jaka być powinna? „System oświatowy zapewnia możliwość realizowania prawa każdego obywatela do kształcenia i nauki. Ponadto zapewnia realizację prawa dzieci i młodzieży do opieki i wychowania” (s. 134). Szkoła przyszłości realizować będzie zatem musiała nadal te same zadania co dziś. Myślę, że podstawowym obowiązkiem szkoły jest jednak kształcenie, opieka zaś tylko przy okazji pobytu w szkole, tak jak wychowanie. Do szkoły powinny trafiać dzieci bardziej zdyscyplinowane ale jeśli to szkole będzie się narzucać obowiązek wychowania, to znajdą się rodzice, którzy ten problem bez

skrupułów na nią przerzucą. Będą czuli się zwolnieni od obowiązku kształtowania dyscypliny.

Jeszcze jedna bardzo ważna uwaga autora wymaga podkreślenia: „poprzez realizację indywidualnych form oraz programów nauczania zapewnia opiekę nad uczniami ze znacznymi lub sprzężonymi dysfunkcjami” (s. 135). Tym samym dziecko z dysfunkcją powinno uczyć się więcej, jeśli rodzicom nie jest obojętne, jak będzie sobie radziło w życiu. W szkole może liczyć na ulgowe traktowanie, w domu również, jednak w wieku dojrzałym taryfa ulgowa znika, sądzę, że nikt nie chce, aby jego dziecko należało do grupy nieprzystosowanych.

W zakończeniu autor zastanawia się nad kondycją zawodu nauczyciela: „Prawda jest niestety bolesna. Wielu nauczycieli nie posiada autorytetu, wielu doświadcza przemocy ze strony uczniów. Okazuje się, że pewne ideałów założenia pedagogiki nie mogą być stosowane bez pewnych modyfikacji w codziennym realnym życiu” (s. 177). Kiedyś nauczyciel był autorytetem niejako z „urzędu”, dziś nie patrzy się na autorytet formalny tylko na człowieka. Młodzież ocenia swoimi kryteriami i jak sądzę najważniejszy jest charakter nauczyciela, tak trochę myśliciela i żandarma w jednym. Jednak bez współdziałania rodziny i szkoły żadnych pożądanych efektów wychowawczych się nie osiągnie. Myślę, że skoro w rodzinie kształtują się podstawowe wartości, to ona przede wszystkim zasługuje na wsparcie. Szacunek do rodziców lub jego brak ma odzwierciedlenie w poszanowaniu nauczyciela, np.

Reasumując, można zauważyć, że książka Wojciecha Słomskiego w sumie jest refleksją nad stanem mentalności współczesnych Polaków. Pewne kanony wartości podtrzymywane siłą tradycji od pokoleń sprawdzają się tylko w walce, ale kiedy trzeba budować i tworzyć nowe jakości są tylko przeszkodą. Przemyslenia autora są więc odważnym głosem w toczących się dyskusjach na temat kondycji i przeobrażeń polskiej oświaty.

Barbara Halina Kozłowska

***„Dydaktyka szkoły wyższej. Wybrane problemy”,
red. Ulrich Schrade, Oficyna Wydawnicza
Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010, 112 s.***

Recenzowane opracowanie, skrypt Politechniki Warszawskiej, przeznaczone jest dla doktorantów uczęszczających na seminarium pedagogiczne. Jak wiadomo przed obroną pracy doktorskiej świeży kandydat do tytułu doktora musi doszlifować swoje umiejętności językowe, zawodowe i oczywiście pedagogiczne ku zadowoleniu jego przyszłych słuchaczy. Na podręcznik składają się trzy opracowania, trójki niezależnych autorów: I część autorstwa Bogusława Wolniewicza dotyczy stanu i kondycji myśli oraz praktyki edukacyjnej w świecie współczesnym, II część autorstwa Ulricha Schradego dotyczy wprost dydaktyki szkoły wyższej, a ostatnia III – autorstwa Ewy Stanisławiak – psychologii nauczania. Wszystkie trzy części uzupełniają się wzajemnie, stanowiąc dla doktoranta cenne źródło wskazówek i informacji o współczesnej pedagogice, dydaktyce i psychologicznych aspektach przekazywania wiedzy przez dobrego pedagoga. Źródło tym cenniejsze, że będące owocem przemysłów doświadczonych wykładawców i pedagogów.

Przedmiotem recenzji są w głównej mierze dwa pierwsze rozdziały. Z psychologicznymi problemami, motywacją wewnętrzną, ukierunkowaniem na unikanie porażek i roli systemu kar oraz nagród w procesie uczenia trudno się nie zgodzić. Nie od dziś wiadomo, że przyswajanie wiedzy jest dla jednych przyjemnością, dla innych stresem, a niezależnie od tego, koniecznością dla tych, którzy w trakcie swojego rozwoju pną się po ścieżkach, żeby nie powiedzieć meandrach i labiryntach kariery naukowej.

Bogusław Wolniewicz i Ulrich Schrade, profesorowie, filozofowie, kontynuatorzy i badacze myśli Henryka Elzenberga, są przede wszystkim ortodoksyjnymi wyznawcami aksjocentryzmu. Podkreślają związek zachodniego normotypu cywilizacyjnego z chrześcijaństwem, równocześnie sta-

wiając znak równości pomiędzy pajdocentryzmem i lewactwem. B. Wolniewicz wręcz mówi o pęknięciu współczesnego świata na dwie formacje: A - prawoskrętną i B - lewoskrętną (lewacką). Główną przeszkodę dla właściwego rozwoju kadr przyszłej inteligencji Wolniewicz widzi w tendencji do umiejscawiania pedagogiki akademickiej blisko, czy wręcz w przestrzeni B – czyli pedagogiki nawołującej do swobodnej samorealizacji, pozbawionej autorytetów, dyscypliny, nawołującej do anarchii. U. Schrade w swoim opracowaniu dokonał podziału założeń, na jakich oparta jest pedagogika aksjocentryczna, jak i pajdocentryczna. Zdaniem autorów niezależnie od form kształcenia, które mogą być wspólne dla obu idei, główne różnice widoczne są w zasadniczym traktowaniu roli i funkcji szkoły wyższej, jej misji kształcenia elity intelektualnej - inteligenckiej warstwy społeczeństwa i w traktowaniu szkolnictwa wyższego, która w przypadku idei pajdocentryzmu staje się egalitarna, tracąc sens nadawany mu przez elitarność wykształcenia, dostępnego tym, którzy chcą i potrafią je zdobywać. Według autorów opracowania zwycięża bylejakość i nieuctwo poparte lekceważeniem dla norm obyczajowych, moralnych, upadkiem wszelkich autorytetów, oblepione wreszcie arogancją i chamstwem pod myłącą nazwą asertywności, w imię samorealizacji bez zahamowań. Częściowo trudno się z tym stanowiskiem nie zgodzić. W dobie nijakości, lansującej celebrytów, których stawia się za wzór do naśladowania zamiast prawdziwych autorytetów społecznych, moralnych, czy wreszcie naukowych, w czasach, gdy zamiast dogłębnych, rzetelnych studiów promuje się licencjaty na licznych, sztucznie stworzonych kierunkach, konieczne jest przywrócenie właściwych proporcji pomiędzy studiowaniem a edukacją na podstawowym poziomie, pomiędzy wartościami uniwersalnymi a światem postrzeganym przez pryzmat życia bohaterów seriali i *reality show*. Czy jednak jest to równoznaczne z czarno-białym widzeniem świata? Czy można w sposób jednoznaczny podzielić świat i ludzi na przynależnych do grupy A lub B? Uważam, że jest to szkodliwe uproszczenie.

Nie można jednoznacznie potępiać entuzjazmu dla niczym nieskrępowanego samorozwoju wmawiając sobie, że taka droga prowadzi jedynie do

anarchii, lewactwa i odrzucenia naszego normotypu cywilizacyjnego na rzecz hasel pseudodemokracji liberalnej. Nasze dziedzictwo kulturowe oparte na wartościach chrześcijańskich ma też swoje niedostatki. Jak wiadać, a w szczególności ujawnia się to w ostatnich czasach, pęknięcie cywilizacyjne nie jest równomierne, przebiega wielopłaszczyznowo. Dotyka różnych warstw, różnych aspektów naszego życia. Przechodzi również przez Kościół, społeczeństwo, państwo, a nawet przez rodzinę. Komuś, kto nie akceptuje pomysłów adopcji dzieci przez homoseksualistów trudno również zaakceptować pedofilię w Kościele. Przeciwnikom obecnie wybranego prezydenta trudno zaakceptować umizgi prezesa J. Kaczyńskiego do kiboli. Działaczom o altruistycznym nastawieniu nie odpowiada pseudospołeczna polityka demoralizujących zasiłków i wszechobecne rozdawanie ryb zamiast wędek. Zresztą doświadczenia ostatnich lat wskazują na znaczny rozdźwięk, nawet pomiędzy żyjącymi ponad stan władzami związkowymi, które wyrosły z dawnej opozycji, a spauperyzowanym społeczeństwem, które chętnie uczestniczy w różnego rodzaju akcjach protestacyjnych, ale równie niechętnie przyjmuje pracę dla samej pracy, jeśli wiąże się to z wynagrodzeniem na poziomie zasiłku. Szum informacyjny i łatwość jego rozprowadzania w „globalnej wiosce” Herberta McLuhana prowadzi do zachwiania światem podstawowych wartości. Hasła takie jak patriotyzm, przyzwoitość, szacunek, pracowitość zaczynają trącić myszką i są spychane w niebyt, jako śmieszne, archaiczne formuły oderwane od życia. Wygrywają z nimi wszelkie wschodnie techniki medytacji oraz poparcie dla teologii wyzwolenia... Wszelkie ruchy lewicowe paradoksalnie są wspierane przez przestraszonych właścicieli 80% wszelkich dóbr ziemskich. Jak bowiem można sobie inaczej tłumaczyć ogólnoswiatowe tendencje do obietnic lepszego życia w przestrzeni o lepszej jakości niepiśmiennym mieszkańcom slumsów, którzy każdą nową przestrzeń na takie slumsy zamieniają. Oczywiście dzielnice biedy są w różnych krajach różne, podobnie różne są prezentowane ich mieszkańcom wizje lepszego życia. Pęknięcie jest głębsze i dużo bardziej skomplikowane niż można byłoby wywnioskować z opracowań autorów skryptu. Egalitaryzm, rzecz jasna,

nie omija edukacji i to zarówno tej na podstawowym poziomie, dostępnej dla wszystkich, jak i tej proponowanej na poziomie szkoły wyższej. Stąd nazywanie szkołami wyższymi szkół proponujących naukę gastronomii i hotelarstwa, stąd wysokie „pozycjonowanie” kierunków takich jak marketing, zarządzanie i przyjmowanie tysiącami kandydatów na kierunki związane z bankowością. Można by przypuszczać, że w Polsce Wall Street sięga od Helu do Zakopanego... Nie jest to jednak równoznaczne z koniecznością propagowania dyscypliny, autorytarnego porządku i konserwatywnego programu, jako jedynych właściwych podwalin szkoły. Nie pomoże tu cytowanie przez autorów Janusza Korczaka. Jego ostre widzenie diabelskich wad w niewinnym dziecięciu nie przeszkadzało mu tych dzieci kochać do tego stopnia, że poszedł z nimi na pewną śmierć... Autorce recenzji również nie udało się uniknąć błędów pajdocentryzmu w wychowaniu własnych dzieci. Zachłysnęłam się nową wizją demokratycznego świata, nowymi możliwościami, które mi w czasach mojej młodości nie były dane. Z racji swojej działalności opozycyjnej nie miałam możliwości wyjazdów i kształcenia się za granicą. Czy postąpiłam słusznie pokazując moim dzieciom bogactwo wyborów? Oboje studiują i choć z lękiem patrzę na ich wybory (syn chce zostać nauczycielem, córka od paru lat prowadzi zajęcia w domach kultury), jestem z nich dumna. Oboje myślą o kolejnych studiach. Ich wybory są wynikiem wychowania, które posiada wszystkie cechy pajdocentryzmu...

Czy pajdocentryzm prowadzi do chaosu, upadku znaczenia inteligencji, degradacji poziomu nauki? Czy aksjocentryzm ze swoim autorytarnym widzeniem jest jedynym słusznym wyzwaniem dla pajdocentryzmu? Sądzę, że w wielu wypadkach tak, ale nie gloryfikowałabym tej idei. Wystarczy poczytać opracowania ks. Michała Hellera, żeby przywrócić w sobie wiarę w moc nauki, czy Jerzego Jedlickiego, żeby zrozumieć czym była i czym powinna być inteligencja. Można to wzbogacić wspomnieniami Janusza Korczaka z getta, żeby nabrać dystansu do czarno - białego widzenia świata.

Lidia Pawelec

Wojciech Słomski, „Szkoła jako instytucja wychowawcza”, Europejskie Kolegium Edukacji w Warszawie, Warszawa 2011, 190 s.

Książka Wojciecha Słomskiego pt.: *Szkoła jako instytucja wychowawcza* koncentruje się wokół problemu miejsca procesu wychowania we współczesnej szkole. Autor podkreśla, że zagadnienie to traktowane jest bardzo różnie w zależności od stanu wiedzy psychologiczno-pedagogicznej. Jego celem jest analiza instytucji szkolnej jako instytucji wychowawczej z uwzględnieniem współczesnych zjawisk i procesów zachodzących w społeczeństwie.

Na strukturę publikacji składają się cztery rozdziały. W rozdziale pierwszym pt. *Co to jest wychowanie?* autor przedstawia różne poglądy na temat wychowania, które funkcjonują na terenie współczesnej pedagogiki. Podkreśla znaczenie roli autorytetu w tym procesie i wzrastającą w czasach obecnych niechęć do wszelkiego rodzaju wzorców. W. Słomski podejmuje próbę zaprezentowania istoty wychowania rodzinnego i instytucjonalnego. Przedstawia także różnorodne klasyfikacje błędów popełnianych w procesie wychowania i wymienia ich źródła.

Tematem rozważań w rozdziale drugim jest szkoła i jej funkcja wychowawcza. Zostały tu zdefiniowane funkcje i zadania współczesnej szkoły i wskazane zależności między nauczaniem a wychowaniem. Autor podkreśla cechy nowoczesnych modeli nauczania, m.in. wszechstronność i indywidualizację procesu nauczania. Wiele miejsca poświęca rozważaniom na temat skutecznego wychowania, czyli takiego w wyniku którego osiągnięty zostaje cel, jaki przyświecał wychowawcy. Jego zdaniem w procesie wychowania konieczna jest obecność wartości, gdyż pozbawione byłoby ono sensu, gdyby nie przyświecała mu również troska o konkretne postępowania.

nie dzieci i młodzieży zgodne z przyswojonymi im wartościami podstawowymi.

W rozdziale trzecim zatytułowanym *Wychowanie w szkole* uwaga autora skoncentrowana jest przede wszystkim na celach i zadaniach szkoły dotyczących realizacji funkcji wychowawczej. Zadaniem szkoły w tym obszarze jest przede wszystkim kształtowanie właściwych postaw, osobowości oraz umiejętności i wiedzy. Jest ona więc wsparciem dla rodziny, która realizuje te same funkcje. Przykładem wychodzenia szkoły naprzeciw oczekiwaniom i wymaganiom współczesnej rzeczywistości jest prowadzenie wychowania do życia w rodzinie – przedmiotu, który wciąż budzi wiele kontrowersji, ale nie można zaprzeczyć, że jest bardzo potrzebny.

Rozdział trzeci podejmuje także zagadnienie wymagań stawianych w obecnych czasach nauczycielowi. Stojący wobec wyzwań XXI w. pedagog to nauczyciel animator, terapeuta i doradca w procesie uczenia się, człowiek reprezentujący twórczą postawę. Niezwykle ważne jest, aby posiadał kompetencje społeczne związane z umiejętnościami relacyjnymi, które pozwolą mu rozwiązywać wiele problemów współczesnej młodzieży i radzić sobie z narastającym zjawiskiem agresji w szkołach. Wychowana przez media młodzież nie ma dziś autorytetów, dlatego wychowanie jest niezwykle trudnym i skomplikowanym procesem, który powinien połączyć szkołę i rodzinę we wspólnym wysiłku.

Ostatni rozdział pt.: *Szkoła w XXI wieku* podejmuje kwestię dialogu i samodzielności uczniów, a także metod preferowanych we współczesnej szkole. Uczeń traktowany jest jako podmiot nauczania i wychowania, może decydować o tym czego i w jaki sposób będzie się uczył. Rolą nauczyciela jest kreowanie procesu edukacyjnego, ma on być doradcą ucznia, umożliwić mu niczym nieskrępowany rozwój jego osobowości. Pojawia się w tym miejscu zagadnienie edukacji medialnej, która powinna stanowić nieodłączny element oferty edukacyjnej współczesnej szkoły. Edukacja medialna łączy w sobie walor edukacyjny i wychowawczy – pozwala bezpiecznie funkcjonować w dzisiejszym medialnym świecie.

Na podkreślenie zasługuje stosunek autora książki do kwestii dyscypliny w szkole XXI w. Prezentuje on stanowisko zgodnie z którym dyscyplina sprzyja realizacji celów wychowawczych. Rozumiana jest ona jako organizacja, współpraca, porządek, stosowanie się do ustalonych reguł i procedur, także respektowanie praw innych ludzi. Ważnym celem wychowawczym jest więc wypracowanie w uczniu samodyscypliny, która wynikałaby z jego wewnętrznej motywacji. Dyscyplina traktowana jako środek wychowawczy może zostać podporządkowana zadaniom dydaktycznym. Warunkiem skutecznego stosowania dyscypliny są poprawne relacje nauczyciela z uczniami i dobrze zaplanowana, rzetelna praca dydaktyczna.

Postawa wobec dyscypliny zasługuje ze wszech miar na poparcie. W dzisiejszym świecie, w którym wolność jednostki (i ucznia) błędnie bywa rozumiana jako brak jakichkolwiek reguł i granic, takie podejście ma ogromne uzasadnienie.

Książka W. Słomskiego napisana jest zrozumiałym i rzeczowym językiem. Z powodzeniem mogą sięgnąć po nią studenci, nauczyciele i rodzice, a także pracownicy naukowci. Poszczególne zagadnienia przedstawione są w sposób logiczny i uporządkowany. Autor zawsze wychodzi od zdefiniowania omawianych zjawisk i procesów, co pozwala zbudować czytelnikowi podstawową wiedzę na dany temat. Wszelkie rozważania poparte są bogatą i zwykle najnowszą literaturą. W. Słomski podejmuje w swojej książce zagadnienie, które nie jest wcale nowe, ale poprzez umiejscowienie je w kontekście najbardziej palących problemów współczesności zyskuje ono nowy aspekt. Wychowawcza funkcja szkoły jest bowiem kwestią, która powinna w czasach współczesnych nieustannie być przedmiotem analiz i rozważań środowisk związanych z edukacją i oświatą. W zmieniającej się rzeczywistości szkoła powinna także się zmieniać, aby swoją ofertę i wymagania dostosować do realiów współczesnego świata, do oczekiwań rodziców i potrzeb dzieci i młodzieży.

Anna Oniszk–Popławska

**„Dydaktyka szkoły wyższej – wybrane problemy”,
Ulrich Schrad (red.), Oficyna Wydawnicza
Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010.**

Publikacja podzielona jest na trzy części: **Część I: Z pedagogiki ogólnej – Bogusław Wolniewicz, Część II: Dydaktyka szkoły wyższej – Ulrich Schrade, Część III: Z psychologii nauczania – Ewa Stanisławiak.** Najciekawsze wydają się fragmenty zawierające praktyczne wskazówki metodyczne, przydatne podczas pracy ze studentami. Warto, aby nauczyciele akademicy, zwłaszcza świeżo zatrudnieni, zapoznali się z typologią form kształcenia, ich charakterystycznymi cechami oraz sposobami prowadzenia poszczególnych zajęć.

E. Stanisławiak podejmuje się definicji roli nauczyciela akademickiego jako: „wychowawcy, dydaktyka, menedżera, obserwatora, diagnostyka, kierownika, prezentera, facylitatora, doradcy, łącznika, sędziego” oraz jego opisu umiejętności: „praca z grupą i jednostką, kompetencje specjalistyczne, dydaktyczne i psychologiczne”. Według autorki występują trzy podstawowe modele relacji nauczyciel – student: tradycyjna (klasyczna), romantyczna i nowoczesna. O wszystkich ww. zagadnieniach mowa jest również w poszczególnych rozdziałach opracowania. W Części I B. Wolniewicz przedstawia korzyści płynące z modelu tradycyjnego relacji: nauczyciel – student, w części II U. Schrade zarysowuje podstawowe umiejętności przydatne podczas pracy dydaktycznej z uczniami, natomiast w części III E. Stanisławiak przedstawia aspekty psychologiczne pracy dydaktycznej.

Treści przedstawione w opracowaniu pomagają odpowiedzieć na pytania związane ze szkolnictwem w szerokim aspekcie – od wymagań stawianych nauczycielom akademickim poprzez organizację, przygotowanie programu nauczania, sposoby ich realizacji podczas zajęć ze studentami i

skończywszy na sprawdzeniu nabytej przez studenta wiedzy. Dla osób, które nie były dotychczas zaangażowane w pracę dydaktyczną, opracowanie stanowi w jakiejś mierze przewodnik po tych trudnych zagadnieniach.

Pedagogika – co to za dziedzina?

U. Schrade prezentuje zagadnienia dotyczące szkoły wyższej przede wszystkim na tle historycznym, przedstawiając twórców podstawowych kierunków pedagogiki z najważniejszymi nazwiskami filozofów i psychologów zarówno po stronie aksjocentryzmu [starożytnych jak Sokrates (469-399), Platon (427-347), Arystoteles (382-322), czy J.F. Herbart (1776-1841) nowożytnych jak J.J. Rousseau (1712-1778), J. Dewey (1859-1952)]. Pozwala to zidentyfikować ostatnie 150 lat jako okres, od kiedy szczególnie intensywnie toczą się poważne dyskusje na temat celów pedagogiki i metod ich realizacji. Autor twierdzi, że pedagogika nie jest nauką, bo nie ma zgodności ekspertów co do głównych tez i norm.

Dziedzina ta jedynie syntezuje treści zawarte w innych naukach jak psychologia, socjologia, logika i filozofia. Pedagogika, jako swego rodzaju ideologia edukacji, dzieli się na dydaktykę (kształtowanie dyspozycji manualno-poznawczych tj. jak uczyć) i teorię wychowania (kształtuje dyspozycje emocjonalne-wolicjonalne, tj. ku czemu uczyć). Przedstawiono również bardziej szczegółowy podział dydaktyki i teorii wychowania na teleologię nauczania (cele nauczania) oraz metodykę (środki prowadzące do realizacji celów nauczania). Dydaktyka dodatkowo dzieli się na dydaktykę ogólną, szczegółową (dotycząca kierunku studiów) oraz przedmiotową (dotycząca tylko jednego przedmiotu).

Szkolnictwo tradycyjne czy nowoczesne?

B. Wolniewicz przedstawia dydaktykę na tle mających miejsce zmiany społecznych w cywilizacji Zachodu, która przeżywa kryzys tożsamości, co autor nazywa „Wielkim Pęknięciem”. Kościół, szkoła oraz inne instytucje publiczne stają się areną podziału cywilizacyjnego na dwie strony: prawoskrętną (dla której priorytetem jest zachowanie tradycyjnych wartości)

oraz lewoskrętną (dla której priorytetem jest ruch reformatorski we wszystkich obszarach życia społecznego również w szkole). Na tym tle autor wyodrębnia podział na pedagogikę prawoskrętną i lewoskrętną, jako pochodną zmian cywilizacyjnych. W centrum pedagogiki prawoskrętnej (aksjocentryzm) jest zachowanie nadrzędnych wartości (gr. *aksja* – wartość) i indukowanych nimi zachowań społecznych obecnych w społeczeństwie od wieków oraz ich przekazywanie kolejnym pokoleniom (tzw. transfer normotypów). Jako filary nurtu tradycyjnego autor podaje program nauczania i dyscyplinę, przy czym dyscyplina powinna być wsparta autorytetem instytucjonalnym (możliwość sankcji wobec ucznia). Natomiast w centrum pedagogiki lewoskrętnej (pajdocentryzm) jest dziecko, uczeń (gr. *pais* – dziecko), a jako główny cel stawia ona rozwój ucznia poprzez samorealizację.

Tematyka pedagogiki lewo i prawoskrętnej kontynuowana jest przez U. Schrade. Poza omówionymi już elitaryzmem/egalitaryzmem, potrzebą dyscypliny oraz autorytetu instytucjonalnego autor przedstawia również podejście tych dwóch nurtów do twórczego myślenia oraz do utylitaryzmu (kształtowanie umiejętności praktycznych). Zwolennicy tradycyjnego nurtu są zdania, że twórczego myślenia nie da się nauczyć i jest to cecha wrodzona, zatem szkoła powinna koncentrować się głównie na przekazywaniu wiedzy i nauce logicznego myślenia, a dopiero wtórnie może dojść do twórczego myślenia. Natomiast pajdocentryzm uważa, że twórcze myślenie można rozwijać niezależnie do tradycyjnie rozumianej wiedzy a szkoła jest przede wszystkim po to, aby przy pomocy tego myślenia wykorzystywać wiedzę do zdobywania praktycznych umiejętności. „Pedagogika pajdocentryczna ma kształtować absolwentów stale otwartych na nowe i pojawiające się problemy, śmiałych i przebojowych, zaradnych życiowo i zawodowo”. Szkolnictwo wyższe zdaje się realizować te cele twórczego myślenia i utylitaryzmu. Przeciwnicy nurtu twierdzą, że idee pajdocentryzmu nie sprawdziły się, bo rzesza niedouczonej absolwentów nie jest absorbowana przez rynek pracy.

B. Wolniewicz stawia wysoki mur pomiędzy jednym a drugim nurtem pedagogiki, bardzo wyraźnie opowiadając się po stronie aksjocentryzmu i tradycyjnych wartości. Autor określa nowoczesne podejście do pedagogiki jako „utopię społeczną” oraz „doktrynerstwo”, a jej niską skuteczność uważa za oczywistą. Nie widzi on możliwości łączenia elementów nurtu nowoczesnego i tradycyjnego i akceptuje modyfikację systemu edukacji jedynie w ramach strony zachowawczej: *nie ma punktu neutralnego wobec Wielkiego Pęknięcia, każdy leży po tej lub po tamtej stronie*.

Nieksiążkowa rzeczywistość jednak, według mnie, wygląda nieco inaczej. Autor proponuje odrzucenie procesów, które już są nieodwracalne np. idei wielokulturalizmu jako pożądanego stanu społecznego, proponuje zachowanie odrębności cywilizacyjnej i nie mieszanie się z obcymi. Obecnie hasła takie nie trafią na podatny grunt w środowisku akademickim. Wielokulturalizm wspierany jest przez procesy integracyjne w szczególności w ramach Unii Europejskiej, przykładowo realizowane są programy wymiany młodych, *Sokrates* (w dziedzinie edukacji) *Leonardo da Vinci* (w dziedzinie szkolenia zawodowego) czy *Youth* (nieformalna edukacja oraz międzynarodowa mobilność młodzieży). Fakt, że integracja ta dotyczy w głównej mierze obywateli UE, a więc kulturowo przynależnych do cywilizacji Zachodu. W dzisiejszych czasach wielokulturalizmu nie da się powstrzymać. Wynika to m.in. z coraz większej presji demograficznej na Europę krajów rozwijających się (Afryka, Azja). Zmienia się społeczeństwo, otaczający świat, a więc i zakotwiczony w nim system edukacji. Pewne elementy wyeksponowane przez B. Wolniewicza trzeba jednak uznać jako pewnego rodzaju drogowskaz w dyskusji nad systemem edukacji.

Czy wymarzony dyplom to nobilitacja?

B. Wolniewicz w pierwszej części książki przedstawia cechy najbardziej typowe dla szkoły wyższej i niższej na różnych szczeblach edukacji, przy czym najważniejszym wydaje się przyjęte przez niego kryterium elitarności/egalitarności. Według autora szkoły wyższe, mają być elitarne i kształcić przyszłą kadrę kierowniczą państwa; natomiast szkoły niższe (podsta-

wowe, gimnazjalne i średnie) są powszechne a więc egalitarne: tj. uczęszczenie do nich objęte jest obowiązkiem szkolnym aż do osiągnięcia pełnoletniości. Powyższy podział implikuje wymagania stawiane studentom i uczniom – powinny być one inne dla szkół wyższych i niższych. W szkole wyższej poprzeczkę ustawia się wysoko, zgodnie ze stanem wiedzy w danej dziedzinie. W szkole niższej poprzeczka zaś ustawiona jest niżej, tak aby łatwo było ją pokonać uczniowi przeciętnemu. Autor uważa, że reformy systemu edukacji oraz zmiany społeczne prowadzą do stopniowego zacierania się bardzo wyraźnej kiedyś granicy pomiędzy szkolnictwem wyższym i niższym. Może to być, według mnie, m.in. konsekwencją realizowania polityki społeczeństwa opartego na wiedzy, którego członkowie mają przez całe życie doskonalić posiadane umiejętności oraz kompetencje. Oznacza to, że wykształcenie wyższe jest dostępne coraz szerszym grupom społecznym, a więc przestaje być elitarne a staje egalitarne (powszechne). Skutkiem ubocznym realizacji idei społeczeństwa opartego na wiedzy jest stopniowe i wyraźne obniżanie się poziomu absolwentów. B. Wolniewicz stara się przekonać czytelnika, że obecne zacieranie się wyraźnych granic pomiędzy edukacją wyższą i niższą jest trendem niekorzystnym. Pomiędzy wierszami można odczytać nadzieję autora na to, że uda się ten trend odwrócić poprzez kontrreformację systemu szkolnictwa w Polsce: *pojawia się w polskiej oświacie wola polityczna, aby te filary odbudować*.

Do przemyślenia przez czytelnika pozostają pytania:

- czy idee pedagogiki prawo i lewoskrętnej wzajemnie się wykluczają?
- czy niemożliwe jest wypracowanie drogi złotego środka, której rezultatem byłby egalitaryzm wykształcenia przy jednoczesnym wysokim poziomie absolwentów?

Próbie opracowania drogi złotego środka podjęto w Finlandii, gdzie realizowane są równoległe idee zarówno pedagogiki prawo jak i lewoskrętnej. Oto jakie środki wykorzystano, aby osiągnąć rezultaty [Ostrowski, Winiecki, 2011]:

- Elementy pedagogiki prawoskrętnej: przede wszystkim zawód nauczyciela cieszy się w Finlandii bardzo wysoką estymą społeczną, spełnione jest więc wymaganie odnośnie autorytetu instytucjonalnego. Jest to drugi co do kolejności zawód, jaki chcieliby wykonywać fińscy nastolatkwowie (po zawodzie lekarza), a wydziały pedagogiczne są oblegane (8-u kandydatów na miejsce). Finowie osiągają od lat najlepsze wyniki w PISA (program międzynarodowej oceny umiejętności uczniów) oraz w rankingach OECD.
- Elementy pedagogiki lewoskrętnej: w 2008 roku odsetek osób z wyższym wykształceniem wyniósł w Finlandii 37% (w Polsce 20%); natomiast odsetek osób, które znalazły stałą pracę po ukończeniu studiów w Finlandii w 2007 roku wyniósł 72% (w Polsce tylko 64%), (OECD 2010). Wykształcenie na sposób fiński jest więc egalitarne (powszechne), mimo to zachowuje wysoki poziom. Realizowana jest tam również idea równości – wysokie wyniki daje się osiągnąć, pomimo iż zdolni uczniowie uczęszczają na zajęcia razem z dziećmi z marginesu.
- Elementy decydujące: dobrym efektem sprzyjają m.in. małe klasy i duże nakłady finansowe. Nauczyciele fińscy mają bardzo wysokie kwalifikacje, często zdarza się że w klasie jest nawet dwóch nauczycieli do nauczania przedmiotu. Finansowanie fińskiego szkolnictwa gwarantuje uczniom darmowe przybory, podręczniki, posiłki i transport. Liczy się tzw. *peer effect*, tj. założenie, że zdolni uczniowie pociągną za sobą słabszych, oceny są opisowe a klasy niewielkie

Empiria pokazuje, że w fińskim społeczeństwie efektywnie udało się połączyć idee pajdocentryzmu (egalitaryzm, wielokulturowość, samorealizacja) z aksjocentryzmem (szacunek do nauczycieli, dumą z wartości społecznych, wysokie rezultaty w nauce). Nie wiadomo jednak jakby było z wprowadzaniem podobnego programu w innych warunkach, np. w Polsce i czy Finlandia w tym zakresie będzie pionierem (wyznaczy standardy na przyszłość dla innych krajów) czy też pozostanie wyjątkiem, który potwierdza regułę (brak drogi złotego środka).

Tematyka podziału na szkolnictwo wyższe i niższe kontynuowana jest przez U. Schrade. Ważnym spostrzeżeniem jest stwierdzenie, że obecnie studia doktoranckie oraz uzyskanie tytułu doktora zastępuje dotychczasową elitarność studiów magisterskich. Autor twierdzi, że elitarność powinna być dodatkowo eksponowana społecznie, przy określaniu wymagań dla kadry kierowniczej w strukturach państwowych. Rzeczywistość zdaje się to potwierdzać – obecnie ma to już miejsce przy określaniu warunków np. na stanowiska dyrektorskie w instytucjach publicznych, gdzie oprócz doświadczenia pojawia się również kryterium posiadania doktoratu.

Jak zostać dobrym dydaktykiem?

W II części książki rozpoczyna się cykl praktycznych wskazówek dotyczących procesu dydaktycznego, tj. celów kształcenia, treści programowych, form, metod kształcenia i studiowania, czy w końcu kontroli wyników studiowania. Niektóre wskazówki metodyczne wydają się oczywiste: takie jak schludność prowadzącego, czy szacunek do studenta. Inne wydają się odkrywcze – autor przytacza np. tezę wyższości kredy nad środkami multimedialnymi. Okazuje się bowiem, że studenci najlepiej zapamiętują treść wzoru gdy jest on wyprowadzony od podstaw przez prowadzącego na tablicy. Inne cenne wskazówki to monitorowanie sali wzrokiem oraz *szczypta naturalnego aktorstwa*. Okazuje się że wykładowca jest to swojego rodzaju showman, który musi utrzymać uwagę słuchaczy, np. poprzez stosowanie żartów, anegdot czy pytań skierowanych do audytorium. Bardzo istotne wydają się wskazówki odnośnie sposobu oceniania wyników pracy studentów: ocena powinna być przede wszystkim obiektywna. Autor podaje różne metody kontroli wyników prac studentów (ocena bieżąca i końcowa). Brakuje tu jednak opisu bardzo ważnego wskaźnika, jakim jest główny stabilizator ocen (wymagania na ocenę najniższą) i sposobów jego ustalania (40% czy 60% poprawnych odpowiedzi to ocena pozytywna), co byłoby praktyczną wskazówką dla prowadzących.

Subiektywność w ocenianiu studentów najprościej jest wyeliminować poprzez stosowanie testów, a tym samym zapewnić obiektywny pomiar

wiedzy. Obecnie zauważa się jednak, że są one stosowane zbyt powszechnie, nawet w dziedzinach humanistycznych. Niektóre uczelnie nie widzą sensu uwzględniania wyników testowych uzyskanych podczas matur i omijają punktowe algorytmy poprzez rozmowy kwalifikacyjne. Rozmowa, jako forma otwarta, pozwala ocenić inteligencję społeczną, osobowość, styl myślenia lepiej niż test [Podgórska, 2011]. Ważne, że w książce przedstawiono różne metody oceniania wiedzy, szkoda, że nie zwrócono uwagi przyszłych dydaktyków na fakt *pułapki testomanii*.

Dobry dydaktyk układając program swojego przedmiotu zadaje sobie pytanie o cele nauczania. U. Schrade wymienia cele kształcenia: poznawcze, kształcące, operacyjne i wychowawcze. Z tych 4 kategorii najważniejsze wydają się cele operacyjne – tj. w jaki sposób realizować zadania dydaktyczne, aby przygotować studentów do zadań praktycznych i przyszłej pracy zawodowej (tzw. utylitaryzm). Autor przedstawia propozycje taksonomii, dzięki której można ustalić takie cele dla konkretnego przedmiotu – od zaprezentowania wiedzy poprzez metody jej analizy i syntezy. Dzięki takiej metodzie każdy prowadzący zajęcia będzie mógł opracować autorski program dla swojego przedmiotu. Autor podaje konkretne środki, wskazówki metodyczno–techniczne maksymalizujące osiągnięcie efektywności w realizacji ww. celów kształcenia. Metody te przedstawione są na tle struktury form kształcenia akademickiego, przy czym następuje tu podział na formy niższe (różne rodzaje wykładów, ćwiczenia, laboratoria, warsztaty, projekty, praktyki) i wyższe (seminaria, proseminaria i publikacje i wystąpienia zewnętrzne).

E. Stanisławiak podpowiada, w jaki sposób używać kar i nagród, aby wpływać na zachowanie studentów i motywować ich do podejmowania większego wysiłku, a w konsekwencji do osiągnięcia lepszych wyników w nauce. Stosowanie kar i nagród jest swego rodzaju wzmacniaczem pożądanych zachowań studenta. Gdy wykładowca nie używa sygnałów wzmacniających studenci przestają się starać, co w konsekwencji oznacza fiasko dydaktyczne. Zarówno kary jak i nagrody dzielą się na pierwotne (celowe), wtórne społeczne (aprobata i bądź dezaprobata), wtórne stymulujące

(dostarczenie bodźców bądź nuda). Aby być efektywnym w pracy ze studentami należy nauczyć się pewnych zasad karania i nagradzania. Przede wszystkim należy stosować mieszankę kar i nagród i pamiętać o tym, że większa jest skuteczność nagród. Natomiast ze stosowaniem kar związany jest większy ładunek emocjonalny (dlatego istnieje pokusa częstszego ich stosowania). Krytyka niesie ze sobą ryzyko całego szeregu negatywnych konsekwencji (agresja, lęk, niska samoocena, popsucie się kontaktów pomiędzy krytykującym i krytykowanym). Proces karania jest negatywnym procesem uczenia się [Serwin-Jakubowska, 2006]. Natomiast prawidłowo udzielane pochwały kształtują i podtrzymują poziom motywacji wewnętrznej studenta.

Stosowanie kar będzie ułatwione, jeżeli wsparte zostanie autorytetem instytucjonalnym (tj. możliwością wyciągnięcia konsekwencji wobec studentów wynikających z regulaminu studiów) i osobowym nauczyciela (kara jest wtedy bardziej skuteczna). Warto zapamiętać zasady stosowania kar i nagród – powinny być natychmiastowe, zrozumiałe i w miarę możliwości udzielane na osobności. Zarówno krytyka jak i chwalenie powinny być konstruktywne, tj. dotyczyć konkretnych zachowań a nie cech osobowościowych studenta oraz powinny pozostawiać otwartą furtkę do dalszych życzliwych kontaktów między studentem i wykładowcą. Ponadto kara powinna być nieuchronna (jeżeli wykładowca zapowie karę za naganne zachowanie nie może wycofać się z jej stosowania), adekwatna do rozmiaru przewinienia oraz nieprzenośna (odbycie kary kończy temat złego zachowania studenta). Kary są bardziej skuteczne, jeżeli dotyczą odbierania przyjemności. Stosowanie nagród jest nie mniej ważne niż stosowanie kar, tutaj również obowiązują określone zasady: nagrody powinny być atrakcyjne i proporcjonalne do zasług.

E. Stanisławiak zwraca uwagę na fakt, że współczesna szkoła rzadko kiedy uczy technik zapamiętywania i szybkiego przyswajania wiedzy. Podaje swojego rodzaju przewodnik dla tych, którzy technik takich jeszcze nie opanowali i zaleca ich stosowanie i przekazywanie ich studentom. Wskazówki dotyczą tego jak powtarzać (po cichu, na głos, w jakich odstęp-

pach czasu), jak czytać ze zrozumieniem, jak opracowywać materiał, aby łatwiej było go zapamiętać, jak w końcu selekcjonować wiedzę na ważną i mniej ważną. Bardzo cenna jest metodyka dla prowadzącego zajęcia – środki, przy pomocy których uczniowie przyswoją wiedzę w bardziej efektywny sposób. Ponieważ uczniowie nie są z reguły przygotowani do stosowania strategii pamięciowych najkorzystniejszym rozwiązaniem byłoby wprowadzenie zajęć z tego obszaru na pierwszym roku studiów.

Autorka przedstawia, w jaki sposób motywować studentów do nauki. Człowiek stawia sobie cele, które są dla niego ważne i możliwe do osiągnięcia. Różne są rodzaje motywacji – poznawcza (uczenie się dla zdobycia wiedzy) lub motywacja osiągnięć (osiągnięcie wyników lepszych niż inni). Dla motywowania studenta do nauki ważna jest metoda kija i marchewki: tj. możliwość/prawdopodobieństwo osiągnięcia sukcesu bądź porażki. Pożądany wynik (cel) wabi (przyciąga) ale również grozi (odpycha), co wiąże się z gratyfikacjami (zdany na piątkę egzamin) ale także z negatywnymi konsekwencjami (brak życia towarzyskiego związany z koniecznością nauki). Student może być motywowany do nauki wewnątrznie (np. cel aby nauczyć się jak najwięcej) lub zewnętrznie (np. cel aby prześcignąć kolegów w realizacji). Wykładowca może indukować bardziej pożądaną motywację wewnętrzną poprzez stosowanie autonomii wyboru zadań do wykonania w ramach jednego przedmiotu. Należy również odpowiednio stawiać wymagania przed studentami tak aby sukces był w ich zasięgu. Osiągnięcie sukcesu indukuje bowiem motywację wewnętrzną.

Należy nauczyć studentów jak unikać pułapki tzw. wyuczonej bezradności, gdzie osoby przestają dostrzegać związek pomiędzy podjętym wysiłkiem a osiągnięciem określonego celu. Kiedy wysiłek włożony w realizację celów nie jest sprzężony z osiągnięciem sukcesu, bardzo łatwo o niewłaściwe tłumaczenie zachowań swoich i innych studentów (tzw. błędne atrybucje). Podstawowy błąd popełniany w takim przypadku to tłumaczenie postępowania innych osób czynnikami wewnętrznymi (nie zdała bo jest mało inteligentna) a swojego czynnikami zewnętrznymi (nie zdałem bo wykładowca był złośliwy). Ludzie dzielą się na:

- ukierunkowanych na sukces (mający kontrolę nad tym co się dzieje i przyjmujący poprawne optymistyczne atrybucje – zarówno sukces jak i porażka zależą od wysiłku a nie od zdolności),
- ukierunkowanych na unikanie porażek (uwzględniający, że sukces/porażka nie zależą od osobistych decyzji ale od czynników zewnętrznych, przyjmujący pesymistyczne atrybucje, często padający ofiarą wyuczonej bezradności).

Pedagogika to dydaktyka i wychowanie – czy nauczyciel akademicki przekazuje wiedzę czy również wychowuje? U. Schrade zauważa, że studenci są osobami dorosłymi i nie należy ich wychowywać w rozumieniu „kindersztuby”. Można jedynie kształtować u nich postawy obywatelskie poprzez wprowadzenie odpowiednich przedmiotów, których zadaniem jest aktywizacja postaw społecznych studentów oraz włączenie ich w działania społeczne np. organizacje samorządu studenckiego.

E. Stanisławiak przedstawia psychologiczne aspekty pracy samego nauczyciela. Wymagania wobec nauczyciela akademickiego są bardzo wysokie. Powinien on posiadać szereg umiejętności nie tylko z obszaru tematycznego, który wykłada, ale również z innych dziedzin. Nauczyciel powinien być zadowolony ze swojej pracy, posiadać wysoką samoocenę i wykazywać się wysokim stopniem zawodowej samorealizacji; co jest zadaniem trudnym. Autorka podpowiada różne techniki asertywności oraz radzenia sobie ze stresem – przykładowo jedną z zaproponowanych technik radzenia sobie ze stresem zawodowym jest sztuka asertywności czyli mówienia „nie” w uzasadnionych sytuacjach (np. wielokrotne powtarzanie egzaminu na prośbę studenta). Ideał wykładowcy i studenta, którego on uczy jest przeważnie nieosiągalny. Trzeba więc nauczyć się technik radzenia sobie zarówno z niedoskonałością własną jak i studentów, co w konsekwencji zniweluje efekt rozczarowania i pozwoli na efektywną pracę w zawodzie.

Pedagogika polska na tle międzynarodowym

Program nauczania czy metody oceny są pochodną obowiązujących ram prawnych, w których funkcjonują uczelnie wyższe. Najważniejszym aktem

prawnym jest *Prawo o szkolnictwie wyższym*. Wielka szkoda, że treści programowe omówione są na tle obowiązującej jedynie do 1 października 2011 ustawy *Prawo o szkolnictwie wyższym*, obecna nowelizacja z 18 marca 2011 (Dz.U. 2011 nr 84 poz. 455) zdezaktualizuje informacje zawarte w opracowaniu. Brakuje nawiązania do projektu nowelizacji ustawy, choć dyskusja na ten temat toczy się od 2008 roku, kiedy to Polska otrzymała wymóg transpozycji prawa UE w tym obszarze. Zmienia się m.in. obowiązujące do tej pory standardy kształcenia, ograniczające w pewnym stopniu autonomię uczelni w przygotowywaniu programu nauczania poprzez narzucenie pewnego minimum programowego dla danego kierunku studiów. Wraz z likwidacją standardów uczelnie uzyskają swobodę w tworzeniu nowych kierunków studiów. Programy będą oparte o funkcjonujące w Europie tzw. Krajowe Ramy Kwalifikacji, dzięki nim dyplomy polskich uczelni będą mogły być akredytowane zagranicą. Nowelizacja wprowadza swego rodzaju rewolucję na uczelniach poprzez zmianę sposobu ich finansowania – od tej pory będzie ono w większym stopniu zależeć od wyników naukowych uczelni. Prace badawcze będą musiały być bardziej utylitarne, tj. powiązane z gospodarką. Pracownicy uczelni będą również surowiej oceniani z częstotliwością co najmniej co 2 lata, jeśli wynik oceny wypadnie negatywny, będzie to podstawą do rozwiązania stosunku pracy.

Brakuje przedstawienia dydaktyki szkoły wyższej na tle krajów członkowskich Unii Europejskiej (UE) – w publikacji nie ma punktu odniesienia – tj. gdzie obecnie znajduje się Polska ze swoim prawodawstwem edukacyjnym i szkolnictwem. Wiele dzieje się na forum międzynarodowym – kształcenie i szkolenie zajmują centralne miejsce w wielu unijnych strategicznych programach, włącznie z podstawową dla UE strategią rozwojową, czyli *Strategią Lizbońską* (2000 r.). Zakłada ona, że UE *stanie się najbardziej konkurencyjną oraz dynamiczną, opartą na wiedzy gospodarką świata, zdolną do stałego wzrostu oraz zapewniającą coraz więcej, coraz lepszych miejsc pracy oraz coraz większą spójność społeczną*. Sposobem na osiągnięcie tego celu jest przejście do gospodarki opartej na najbardziej technologicznie zaawansowanych procesach i na pracownikach najwyższej jakości.

Oznacza to, że państwa UE muszą inwestować znacznie więcej niż dotychczas w rozwój nauki i techniki oraz w kształcenie, i szkolenie. Strategia Lizbońska zobowiązuje kraje członkowskie, aby wyraźnie zwiększyły inwestycje *per capita* w zasoby ludzkie oraz zmniejszyły do 2010 roku o połowę liczbę osób w wieku 18–24 lata z niepełnym wykształceniem średnim nie kontynuujących nauki ani nie uczestniczących w szkoleniu. W zakresie szkolnictwa wyższego wyrazem współpracy pomiędzy krajami członkowskimi jest *Deklaracja Bolońska* (1999) wprowadzona w celu promowania jak największej mobilności studentów, której celem jest stworzenie Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego, w ramach tej deklaracji ustanowiono np. wspólny system oceny ECTS (*European Credit Transfer System*), w celu promowania jak największej mobilności studentów. W 2008 roku zostało wydane *Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady (2008) w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji (ERK) dla uczenia się przez całe życie*, dzięki czemu poczyniony zostaje istotny krok naprzód w obszarze uznawania i przejrzystości kwalifikacji. Z kolei w zakresie kształcenia i szkolenia zawodowego jej wyrazem jest *Deklaracja Kopenhaska* (2002). Ma ona doprowadzić do powstania Europejskiego Obszaru Kształcenia Ustawicznego. Transpozycją powyższych zobowiązań międzynarodowych do polskiego prawa jest m.in. nowela ustawy *Prawo o szkolnictwie wyższym* z 2011 roku.

W III części książki E. Stanisławiak zaprezentowała zagadnienia dotyczące psychologii uczenia się z perspektywy ucznia/studenta. Ciekawe są spostrzeżenia odnośnie wieku, w którym uczenie jest najbardziej efektywne – wczesna dorosłość tj. 18–35 rok życia. Jak zaznacza autorka, po 40. roku uczenie przychodzi z większym trudem. Podana jest również charakterystyka psychologiczna młodego dorosłego, przykładowo przeciążenie innymi obowiązkami życiowymi (jak zakładanie rodziny, wypracowywanie stabilizacji finansowej) może doprowadzić do zaburzeń psychicznych np. depresji. Obecnie studenci w przeważającej części mieszczą się w ww. przedziale wiekowym. Po lekturze pierwszego rozdziału nasuwa się mimowolna konkluzja, że po 40. roku życia kontynuacja dalszego wykształ-

cenia, czy to na poziomie magisterskim czy doktoranckim, będzie utrudniona i nie warto podejmować już takiego wysiłku. Tymczasem, po 40. roku życia posiada się często 10–15 letnie doświadczenie zawodowe, zmniejsza się obciążenie innymi obowiązkami (małe dzieci stają się bardziej samodzielne) i jest to czas na kontynuację wykształcenia. W takim samym kierunku idzie polityka edukacyjna w Polsce i w Unii Europejskiej. Komunikat Komisji Europejskiej *Kształcenie Dorosłych: nigdy nie jest za późno na naukę* upomina państwa członkowskie, które nie stworzyły wystarczającej zachęty dla osób po 40. roku życia do podnoszenia swoich kwalifikacji przynajmniej o jeden poziom. Badania potwierdzają znaczenie inwestowania w kształcenie dorosłych. Korzyści społeczne i indywidualne, to większa łatwość zatrudnienia, wyższa produktywność, lepsza jakość miejsc pracy, obniżenie wydatków z tytułu świadczeń dla bezrobotnych, zasiłków i wcześniejszych emerytur. Ważne są również korzyści społeczne w postaci większego uczestnictwa obywateli w życiu społecznym, poprawy kondycji zdrowotnej społeczeństwa, redukcji przestępczości i większej satysfakcji osobistej oraz samorealizacji.

Podsumowanie

W książce przedstawione są poglądy doświadczonych pedagogów i psychologów na współczesną dydaktykę, w początkowych rozdziałach zbyt dużo uwagi poświęca się zagadnieniom teleologicznym (celom nauczania). Książka napisana przez niezależnych autorów, zawiera notę biograficzną choć jedynie redaktora pracy; wielka szkoda, że nie ma informacji o doświadczeniu i praktyce pozostałych autorów ani informacji o ich tytułach naukowych. W centrum zainteresowania jest trwający od przełomu wieku XVIII i XIX konflikt pomiędzy podejściem tradycyjnym i nowoczesnym. B. Wolniewicz określa go jako *Wielkie Pęknięcie* i opowiada się za nurtem tradycyjnym. Opis rozłamu, choć ciekawy, inspirujący do wyrobienia własnego poglądu, bardziej nadaje się na tło dla książki niż jej *leitmotiv*. Na pewno rozdziały temu poświęcone mogły być mniej rozbudowane a czytelnicy pragnący rozszerzyć swoją wiedzę w tym zakresie mogliby skorzy-

stać z odniesień do dalszej literatury. W strukturze książki bardziej wyeksponowane powinny być natomiast bardzo przydatne zagadnienia dotyczące form kształcenia oraz praktycznych metod pracy ze studentami. Brakuje również przedstawienia systemu edukacji w Polsce na tle międzynarodowym.

Informacja dla autorów

Każdy tekst przesłany pod adres Redakcji z prośbą o druk na łamach czasopisma podlega ocenie. Do oceny tekstu powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów. Proces recenzji jest dwuetapowy. Najpierw tekst podlega ocenie tzw. wewnętrznej (recenzentem jest członek Rady Naukowej Czasopisma). Jeśli wynik wstępnej recenzji jest pozytywny, wówczas powołuje się recenzenta zewnętrznego (z listy recenzentów). Recenzent jest powoływany z innej jednostki niż Autor tekstu. W przypadku tekstów powstałych w języku obcym, co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość Autora pracy. Recenzje są wykonywane w taki sposób, iż recenzent nie zna tożsamości autora pracy, którą recenzuje. Recenzentów powołuje się w taki sposób by uniknąć konfliktu interesów (tzw. recenzent i autor tekstu nie są ze sobą spokrewni, nie występują pomiędzy nimi związki prawne, konflikty, relacje podległości służbowej, czy bezpośrednia współpraca naukowa w ciągu ostatnich 5 lat). Recenzja ma formę pisemną i kończy się stwierdzeniem o dopuszczeniu lub niedopuszczeniu tekstu do druku.

W związku z przypadkami łamania prawa autorskiego oraz dobrego obyczaju w nauce mając na celu dobro Czytelników, uprasza się, aby Autorzy publikacji w sposób przejrzysty, rzetelny i uczciwy prezentowali rezultaty swojej pracy, niezależnie od tego, czy są jej bezpośrednimi autorami, czy też korzystali z pomocy wyspecjalizowanego podmiotu (osoby fizycznej lub prawnej). Wszystkie przejawy nierzetelności naukowej będą demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające Autorów, towarzystwa naukowe itp.).

Do przedłożonych tekstów z prośbą o druk, Autor tekstu jest zobowiązany dołączyć:

2. Informację mówiącą o wkładzie poszczególnych Autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający manuskrypt.
3. Informację o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo – badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.